

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XLVII-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2022.1

Нови Сад, 2022.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

За издавача
проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Уређивачки одбор
проф. др Милан Ајдановић; проф. др Едита Андрић; проф. др Снежана Божанић;
проф. др Тамара Валчић Булић; проф. др Невена Варница; доц. др Ана Генц; доц. др
Ивана Иванић; проф. др Алексеј Кишјухас; доц. др Милена Летић-Лунгулов; доц. др
Олга Панић Кавгић; доц. др Драгана Поповић; проф. др Дејан Пралица; проф. др
Јанко Рамач; доц. др Гордана Ристић; проф. др Бојана Стојановић-Пантовић; доц. др
Никола Таталовић; доц. др Јасна Ухларик.

Инострани чланови Уређивачког одбора
проф. др Давид Астори (Парма), доц. др Шандор Бордаш (Баја), Јао Дзи, (Беј Вај,
Кина), проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел (Франкфурт
на Одри), проф. др Јурај Гловња (Њитра), проф. др Богуслав Зиелински (Познањ),
проф. др Звонко Ковач (Загреб), др Силвија Мартинез Фереиро (Гронинген), проф. др
Михаил Мозер (Беч), проф. др Дејвид Норис (Нотингем), проф. др Николај Попов
(Софија), др Владислава Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале), проф.
др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-Жак Татен Гурије (Тур,
Француска), доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Лејла Турчило (Сарајево),
проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург).

Уредници
проф. др Сања Париповић Крчмар
проф. др Дамир Смиљанић

Секретари редакције
доц. др Ивана Пајић
проф. др Алексеј Кишјухас

Технички секретар
Игор Лекић

Лектура
Аутори су одговорни за језичку исправност својих радова.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Publisher

FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

Representing the Publisher

prof. Dr Ivana Živančević Sekeruš, Dean

Editorial Board

Dr. Milan Ajdžanović, Associate Professor, Dr. Edita Andrić, Associate Professor, Dr. Snežana Božanić, Associate Professor, Dr. Ana Genc, Assistant Professor, Dr. Ivana Ivanić, Assistant Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Associate Professor, Dr. Milena Letić-Lungulov, Assistant Professor, Dr. Olga Panić Kavgić, Assistant Professor, Dr. Dragana Popović, Assistant Professor, Dr. Dejan Pralica, Associate Professor, Dr. Janko Ramač, Associate Professor, Dr. Gordana Ristić, Assistant Professor, Dr. Bojana Stojanović-Pantović, Associate Professor, Dr. Nikola Tatalović, Assistant Professor, Dr. Jasna Uhlarik, Assistant Professor, Dr. Tamara Valčić Bulić, Associate Professor, Dr. Nevena Varnica, Associate Professor.

Foreign members of the Editorial Board

Dr. David Astori, Professor (Parma), Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Jao Dzi, Bay Wai (China), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg), Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. Silvia Martinez Ferreiro (Groningen), Dr. Michael Moser, Professor (Vienna), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Halle), Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Ugo Vlasisavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań).

Editors

Dr. Sanja Paripović Krčmar, Professor

Dr. Damir Smiljanić, Professor

Assistants to the Editors

Dr. Ivana Pajić, Assistant Professor

Dr. Aleksej Kišjuhas, Associate Professor

Editorial Secretary

Igor Lekić

Proofreading

Authors are responsible for linguistic and grammatical correctness of their papers.

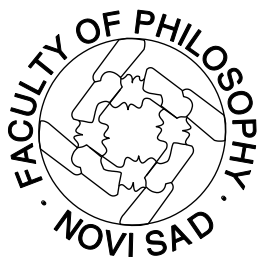
Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XLVII-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2022.1

Novi Sad, 2022.

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. др Ана Халас Поповић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; доц. др Татјана Глушац, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатаић; доц. др Викторија Кромбхолц, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; др Данијела Петковић, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу; проф. др Соња Филиповић Ковачевић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; др Татјана Ђуровић, Економски факултет, Универзитет у Београду; проф. др Диана Продановић Станкић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; доц. др Александра Вукотић, Филолошки факултет, Универзитет у Београду; ас. Слађана Стаменковић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; проф. др Бранислав Ивановић, Филолошки факултет, Универзитет у Бањој Луци; проф. др Миливој Алановић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; проф. др Ненад Лемајић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; доц. др Дејана Васић, Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву; проф. др Золтан Ђере, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; Проф др Сузана Рајић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду; Проф др Владислава Гордић Петковић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; доц. др Маја Крстић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; доц. др Драгана Поповић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; проф. др Предраг Петровић, Филолошки факултет, Универзитет у Београду; проф. др Жељко Д. Милановић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; проф. др Миливој Ненин, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; др Ивана Игњатов Поповић, Висока школа струковних студија за образовање васпитача Нови Сад; проф. др Страхинја Степанов, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; др сц. Вирна Карлић, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу; проф. др Дејан Средојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; др Владимир Цветковић, Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитет у Београду; проф. др Уна Поповић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду; др Предраг Крстић, Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитет у Београду; др Вилма-Ирен Михаљ, Универзитет Сапиентиа, Мијеркуреја Чук, Румунија; проф. др Чила Уташи, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду.

REVIEWERS

Dr. Ana Halas Popović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Tatjana Glušac, Assistant Professor, Faculty of Legal and Business Studies; Dr. Lazar Vrtakić; Dr. Viktorija Krombholz, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Danijela Petković, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Sonja Filipović Kovačević, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Tatjana Đurović, Faculty of Economics, University of Belgrade; Dr. Diana Prodanović Stankić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Aleksandra Vukotić, Assistant Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; As. Slađana Stamenković, Assistant, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Branislav Ivanović, Associate Professor, Faculty of Philology, University of Banja Luka; Dr. Milivoj Alanović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Nenad Lemajić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Dejana Vasić, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo; Dr. Zoltan Đere, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Suzana Rajić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr. Vladislava Gordić Petković, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Maja Krstić, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Dragana Popović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Predrag Petrović, Associate Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Željko D. Milanović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Milivoj Nenin, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ivana Ignjatov Popović, Higher Professional School For The Education Of Teachers; Dr. Strahinja Stepanov, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Sc. Virna Karlić, Faculty of Philosophy, University of Zagreb; Dr. Dejan Sredojević, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Vladimir Cvetković, Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade; Dr. Una Popović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Predrag Krstić, Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade; Dr. Mihály Vilma-Irén, Sapientia Hungarian University of Transilvania, Miercurea Ciuc, Romania; Dr. Csilla Utasi, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad;

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

У првој свесци 47. књиге *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду* објављујемо 19 прилога, од тога 14 из области хуманистичких и 5 из области друштвених наука. Међу прилозима је и рад по позиву Јиргена Хасеа, пензионисаног професора антрополошке географије, у којем се тематизује когнитивни потенцијал звукова из угла Нове феноменологије, посебно оних што их свакодневно доживљавају становници градова. На тај начин читаоци ће се преко конкретне теме упознати с методским приступом који је Хасе представио у интервјуу објављеном у претходној свесци *Годишњака*, а исто тако и стећи увид у могућност примене неофеноменолошког метода у социологији града.

Иако се укидањем засебне листе интердисциплинарних часописа, на којој су се раније налазиле обе свеске часописа, као и преименовањем *Годишњака* у часопис из области Језика и књижевности, закомпликовала ситуација око позиционирања нашег часописа, то није одвратило аутор(к)е из области друштвених наука (нпр. филозофије и историје) да пошаљу своје радове нашој редакцији. Надамо се да ће и убудуће аутори из области које нису директно повезане с језиком и књижевношћу слати своје прилоге, без обзира што је новом категоризацијом смањена видљивост нашег часописа управо за такав профил аутора. Настојаћемо да – у сарадњи с редакцијама других часописа погођених овом одлуком – разјаснимо ситуацију и евентуално подстакнемо колегинице и колеге из одговарајућег Матичног одбора да преиспитају своју одлуку или је макар сувисло појасне, пошто то досад није учињено у довољној мери.

Као што је наведено у уводнику прошле свеске, редакција *Годишњака* жели да постепеним увођењем нових рубрика повећа атрактивност часописа за читалачку публику. У ту сврху у наредној свесци биће представљен темат *Нови Сад – град културе*. Повод за темат је јасан – ове године обележава се манифестација *Нови Сад – европска престоница културе*, па и у нашем часопису адекватним прилозима треба испратити тај догађај. Намера нам је да се из разних аспеката осветли културни живот панонске престонице, не губећи из вида противречности и конфликте који су дати у свакој мултикултурној средини. Надамо се да ће се и у наредним

свескама усталити пракса објављивања радова у оквиру занимљивих темата и на тај начин испратити релевантни догађаји и теме од друштвеног и културног значаја.

У Новом Саду, август 2022.

Уредници *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*

Проф. др Сања Париповић Крчмар

Проф. др Дамир Смиљанић

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА
EDITORS' FOREWORD 9

Jürgen Hasse
PLACES AND THEIR VOICES: WHAT BECOMES PERCEPTIBLE
THROUGH THE AUDIBLE
MESTA I NJIHOVI GLASOVI: ŠTA POSTAJE OPAŽLJIVO KROZ ONO ŠTO
SE ČUJE 15-26

Ana Halas Popović
METAPHORIC MEANINGS OF ENGLISH ADJECTIVES *SHARP* AND *BLUNT*
AND SERBIAN ADJECTIVES *OŠTAR* AND *TUP* FROM A COGNITIVE
LINGUISTIC PERSPECTIVE
METAFORIČKA ZNAČENJA ENGLLESKIH PRIDEVA *SHARP* I *BLUNT* I
SRPSKIH PRIDEVA *OŠTAR* I *TUP* IZ KOGNITIVNOLINGVISTIČKOG
UGLA 27-45

Mira Milić, Olga Panić Kavgić, Aleksandra Kardoš
SAVREMENI PRINCIPI ZA SASTAVLJANJE DVOJEZIČNOG REČNIKA
SPORTSKIH TERMINA: TEORIJSKI I PRAKTIČNI ASPEKTI
CONTEMPORARY PRINCIPLES FOR COMPILING A BILINGUAL
DICTIONARY OF SPORTS TERMS: THEORETICAL AND PRACTICAL
ASPECTS 47-67

Mirna Radin Sabadoš
UNDERWORLD - ABOUT FRAGMENTS OF TIME, J. EDGAR HOOVER, AND
A BASEBALL
PODZEMLJE – ROMAN O FRAGMENTIMA VREMENA, DŽ. EDGARU
HUVERU I LOPTICI ZA BEJZBOL 69-83

Bojana Vujin
“A MAGIC WEB WITH COLOURS GAY”: A QUEER READING OF ALFRED
TENNYSON’S AND ELIZABETH BISHOP’S SHALOTT POEMS
„ČAROBNO TKANJE RASKOŠNIH BOJA“: PESME O ŠALOTU ALFREDA
TENISONA I ELIZABET BIŠOP KROZ VIZURU KVIR TEORIJE 85-97

Sanja Ninković

DEUTSCHE FARBBEZEICHNUNGEN ALS ZUSAMMENSETZUNGEN DES
STRUKTURTYPUS N+A UND DEREN SERBISCHE ÄQUIVALENTE

NEMAČKI NAZIVI ZA BOJE KAO SLOŽENICE TIPA N+A I NJIHOVI
EKVIVALENTI U SRPSKOM JEZIKU 99-116

Владан Гавриловић

ПОПИС ПАКРАЧКЕ ЕПАРХИЈЕ КРАЈЕМ ХVIII ВЕКА

CENSUS OF THE DIOCESE OF PAKRAC AT THE END OF THE 18TH

CENTURY 117-137

Snežana Božanić, Ana Elaković Nenadović

O UPOTREBI MEDA I VOSKA U SREDNJOVEKOVNOJ SRBIJI –
MEDICINA, ISHRANA, RELIGIJA

ON THE USE OF HONEY AND WAX IN MEDIEVAL SERBIA –

MEDICINE, NUTRITION, RELIGION 139-156

Željko Milanović, Mario Liguori

ISUŠIVANJE KALJUŽE AUTOANALIZOM I PREOBLIKOVANJE POETIKE

DRYING THE QUAGMIRE THROUGH AUTO-ANALYSIS AND RESHAPING
OF POETICS 157-170

Невена Варница, Јелена Марићевић Балаћ

ЕРОТСКИ АСПЕКТИ СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ПЕСНИШТВА И
ДУБРОВАЧКЕ ПОЕЗИЈЕ

EROTIC ASPECTS OF SERBIAN CIVIC POETRY AND DUBROVNIK

POETRY 171-186

Ђорђе М. Деспић

О ПОЕТСКО-РЕФЛЕКСИВНОЈ ПРОЗИ СЛАВКА ГОРДИЋА

ON SLAVKO GORDIĆ'S REFLECTIVE PROSE POETRY 187-201

Тијана Балек

ВИДСКИ СТАТУС ГЛАГОЛСКИХ НЕОЛОГИЗАМА КОРОНАВИРУСНЕ
ЕПОХЕ У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

ASPECTUAL STATUS OF THE VERBAL NEOLOGISMS OF CORONAVIRUS
EPOCH IN RUSSIAN AND SERBIAN 203-220

Данка Вујаклија ХИПОТАКСА У ХЕРЦЕГОВАЧКО-КРАЈИШКОМ ДИЈАЛЕКТУ (ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА) HYPOTAXIS IN THE HERZEGOVINA-KRAJINA DIALECT (RESEARCH SO FAR).....	221-252
Aleksandar Živanović FONETSKE REALIZACIJE KRATKOSILAZNOG AKCENTA KOD IZVORNIH GOVORNIKA ENGLLESKOG JEZIKA: PRELIMINARNO ISTRAŽIVANJE THE PHONETIC REALIZATIONS OF THE SHORT FALLING ACCENT PRODUCED BY NATIVE SPEAKERS OF ENGLISH: A PRELIMINARY STUDY.....	253-268
Dušanka Zvekić-Dušanović O KONSTRUKCIJAMA S FAZNIM GLAGOLOM U SRPSKOM I MAĐARSKOM JEZIKU ON THE CONSTRUCTIONS WITH PHASE VERBS IN SERBIAN AND HUNGARIAN LANGUAGES.....	269-283
Nemanja Mičić NACRT NARATIVNOG METODA THE OUTLINES OF THE NARRATIVE METHOD.....	285-297
Željko Radinković HERMENEUTIKA I DIJALEKTIKA: ŠLAJERMAHEROV KONCEPT TEHNIČKOG RAZUMIJEVANJA U SVJETLU PITANJA O HERMENEUTIČKOJ ISTINI HERMENEUTICS AND DIALECTICS: SCHLEIERMACHER'S CONCEPT OF TECHNICAL UNDERSTANDING IN THE LIGHT OF THE ISSUE OF HERMENEUTIC TRUTH.....	299-313
Bence Erika EGY „19. SZÁZADI” MAGYAR BŰNREGÉNY 21. SZÁZADI ÉRTELMEZÉSE THE 21TH CENTURY INTERPRETATION OF „A 19TH CENTURY” HUNGARIAN CRIME NOVEL TUMAČENJE U 21. VEKU MAĐARSKOG KRIMINALISTIČKOG ROMANA „IZ 19. VEKA”.....	315-332

ПРИКАЗИ

Ђина Весић

МАГИЈСКО ИЗВОРИШТЕ ПОЕТСКОГ: ОГЛЕДИ О УСМЕНОЈ ЛИРИЦИ
ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ ЈАСМИНЕ ЈОКИЋ

МАГИЈСКО ИЗВОРИШТЕ ПОЕТСКОГ: ОГЛЕДИ О УСМЕНОЈ ЛИРИЦИ
ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ ЈАСМИНЕ ЈОКИЋ 335-339

Упутство за припрему рукописа за штампу 341-349

Jürgen Hasse*
Goethe-University Frankfurt
Department of Human Geography

UDC: 591.586
591.582
DOI: 10.19090/gff.2022.1.15-26
Originalni naučni rad

PLACES AND THEIR VOICES: WHAT BECOMES PERCEPTIBLE THROUGH THE AUDIBLE

Sounds are part of the most natural sensory experience of the environment and the world around us. The article explores the modes of corporeal hearing and phonetic understanding of the world. Numerous (urban) places have their own characteristic soundscape. A specific dimension of movement is expressed in it. Sounds are not only *in* motion, they *are* movement. Thus, they are in a constant process of changing their faces. But sounds do not only touch upon a physical-acoustic understanding, they equally touch sensations and feelings, they feed atmospheres and communicate meanings. However, they are not "read" semiotically, but experienced holistically through bodily communication. The conscious ability to hear presupposes listening carefully (Hin-Hören). Even if the tonal experience is incommensurable with its literal explication, the practice of autopsying descriptions of situations is nevertheless a prerequisite for a sharpened self- and world-awareness.

Keywords: sounds, bodily communication, micrologies, situations, atmospheres, half-things, description of impressions.

Under the powerful influence of occidental natural philosophy and epistemology the five human senses are dominated by the eye. In the early modern period, the innovation of printing reaffirmed the eye as a guiding cultural and cosmopolitan sense. Among the "higher senses" it prevails, at least in the apprehension of material things. In contrast, the reception of divine truth is first and foremost due to (understanding) hearing (Jütte, 2000: 75), because the word of God or Allah is not seen, but heard, even if not in an acoustic sense, but as understanding. Until today, a hierarchy of the senses has been established that places the senses of smell, taste and touch below the eye and ear.

The following article is devoted to the question (primarily using the example of urban spaces) to which extent the audible reveals an essential part of the real world in addition to acoustic "data". This presupposes that what people hear

* * J.Hasse@geo.uni-frankfurt.de

with their ears is already alive in a larger framework of events and meaning at the moment of sensory perception. The aesthetics of sensuality is reflected in the realm of feelings. In other words: We experience what we hear from an integral context of meanings that are interwoven in a network of socially circulating and biographically learned feelings. Meanings that are based in feelings, however, go beyond such simple polarities as "beautiful" and "ugly" or "pleasant" and "unpleasant" and draw attention to the fact that affective world relations are extremely nuanced.

1. HOW WE PERCEIVE SOUNDS

What people experience atmospherically does not depend with its impressiveness on any specific sense. Only on an organic level is the auditory understanding of impressions the result of what the ear grasps. However, humans do not only hear with their material bodies but also with their felt bodies. All sensory impressions are synchronised into an integrated experience. In it, the captured impressions of the real sound are charged with feelings. Schmitz uses the term "felt-bodily communication" or "embodied communication" (Schmitz, 2011, chapter 4) to refer to such a sensory understanding of situations. Auditory experience requires neither intellectual analysis nor explicit articulation in literal speech in order to be understood (cf. also 6). Simultaneously, impressions evoke meanings almost immediately. They are linked to feelings through embodied communication via synaesthetic bridging qualities. Friedrich Nietzsche was aware of the relevance of felt-bodily perception in understanding the world. That is why he saw in the corporeality "a big sagacity, a plurality with one sense" (Nietzsche, 1998). On that note, David Espinet points out that "the sensual side of the eventfulness of hearing causes the felt body" (Espinet 2016: 215). Sensual hearing does not only concern the ear as an organ, but actually first and foremost the ear as a bridge to the world that opens up meaning. We have ears "because we may listen to the earth's song." (Ibid: 211) Acoustic listening is a pre-condition for sensitive and emotional listening with understanding. With our ears we can still hear the most incomprehensible – something we do not even understand. We still hear "empty" sound, in which there is only acoustic noise. Organic hearing ability is only the biological prerequisite for recognising, understanding, comprehending and not least empathic hearing. Only in world-enclosing listening does an existential and vital relationship to the world open up. Even though we hear squeaking trains and loud announcements from loudspeakers in the station, in a wider sense we already hear in the mixtures of these and other site-specific sounds a situationally understood place: a station. The specific sounds are already heard at the moment of perception

as the phonetic correspondence of a place and are not first recorded acoustically, then thoughtfully processed and finally classified in mental models of understanding the world.

2. PLACES AND THEIR SPECIFIC SOUND

The motorway sounds different from the city street at the intersection, the station lobby different from the department stores' and the construction site different from the park. On a large scale, the phonetic world is even more differentiated. Thus, there are still manifold differences between the phonetic inside and outside of a building or a forest. The station sounds different from the track and from its shopping arcade. Finally, proximity and distance also colour the phonetic face of a place. By dynamically responding to the current events in an area, the tonal resonance of a place oscillates with the change of situations: how a place sounds is a mirror of its actuality, whose sensual reality includes visual impressions too. The nocturnal quiet of the large crossroads reflects the temporal situation of a city. The relative lack of noise, however, also includes the visual silence of slowed and diminished movements and the feeling of emptiness spreading through the surrounding space. In other words, the phonetic side of an atmosphere is fused by perception into a sensually holistic image of experience; this does not happen additively, but autopoietically; everyday language speaks here of a process occurring "by itself". Many places, however, not only have an ever-changing multifaceted sonic reality, but also their very own sound-characteristic face, like an "audio signature". The audible happening at the track of a logistics station differs in its peculiarity from the audibly hectic at the emergency entrance of a hospital. The freight wagons dragging over the iron rails and squealing with their brakes sound different from the ambulances coming to a sudden halt at the hospital's emergency driveway. Both soundscapes belong to their own places. They are not arbitrarily interchangeable. But the sound images that give a place its face also involve visual impressions that affect us. Perhaps in addition to a strange smell and, from a non-slip rubber surface, an irritating feeling under the feet. Since most urban "pronouncements" correspond to current situations, they cannot arbitrarily show themselves in ever new sensual mixtures. It is precisely the *characteristic* mixture that reveals *this* place in the here and now. Often enough, whole big cities have their own (urban) sound – different from other big cities, different from small towns and different from villages. Many even resound in an almost personal sound. Then this city stands out from any other in its sounds alone. At the scale of city districts, the synthesis of recurring events and audible profiles into melody-like patterns

becomes even clearer. Sonic murmurs, sounds and roars are "telling" in a way about the function of a place, its performative dynamics and its repetitive episodes. What is polyphonic nevertheless converges in a singular (in itself manifold) sound. Culturally peculiar spaces – such as traditionally Muslim cities or global cities in the Western world – appear in the image of a characteristic whole that has a visual as well as a soundscape reality. Such spatial images are rather felt atmospherically than merely heard with the ears alone. "An *atmosphere* in the sense meant here is the unbounded occupation of a surfaceless space in the region of what is experienced as present." (Schmitz, 2019: 94) Urban atmospheres can therefore also be understood as encompassing pneumatic rhythms of the urban, as site- and space-specific chords of the sensual, as briefly timed chains of performative sequences. What is echoed in the auditory image of urban scenes is rounded off in a certain way by visual, tactile and olfactory impressions.

Among the city's voices, the loud ones are more likely expected than the quiet ones. This shows the traces of what people have learned to hear from a city. If the loud does indeed represent the heated centre of the everyday activity in the cities, it does not make the quiet disappear. Often, however, it weaves only very blandly through the gaps of the loud, so that it is overheard. All the more the quiet behind the loud challenges the improving ear. It is precisely the curves of loud and quiet in space and time that draw attention to the fact that the habitus of the city is quite different by day than by night. Brightness and darkness, however, correspond not only with more or less of what is visible, but also with the atmospheric qualities of the sound experience. The brightness of the day is combined with the loudness of the urban hustle and bustle and the darkness of the night with the morally dubious and disappearing behind dark corners. Urban atmospheres are multicoloured in their appearance and sensual experience. Within that, the (barely) audible forms changing impressions. And still the silence is "audible" in atmospheres. Among the urbanistic-atmospheric mixtures, the quiet ones all too often remain unnoticed. This is because urbanity is primarily identified by visual images. Already Georg Simmel identified the intellectual life of metropolitans by their level of excitement, a hypertrophy of their culture (Simmel, 1998: 132), consequently by atmospheric moments. Urbanity is not visible and not audible. It does not taste sweet or sour. And it is neither soft nor hard – at least not in an immediate sense. And yet it expresses itself in all senses with the change of urban situations, each in its own way. A more or less lively rhythm of the vibrant city can therefore also be felt rather than seen or heard. Cities express themselves in pulsating atmospheres in which visual, phonetic, tactile and gustatory impressions mix into sensual chords.

Urbanity only makes itself heard among other things (though often enough exceedingly loudly) – as the fold of a face rich in form and change.

3. SOUNDS ARE MIXTURES WITH AN OWN FACE

Singular sounds are absorbed by the plurality of other sounds – like the grinding of the tram on the rails or the engine noise of the seemingly endless passing cars. As soon as they no longer dominate the auditory field on their own (as something like phonetic "solitaires"), they disappear in a certain way into sound collages that reassemble themselves again and again. Tony Hiss writes about the moment of entering New York's Grand Central Terminal: "All the sounds that reached me seemed to have been fused a single sound." (Hiss, 1990: 7) The sounds in this place blend together to form their very own, even peculiar shapes that present themselves as something characteristic. Vladimir Jankélévitch also emphasises this moment of intermingling. Respectively, he writes (in a music-philosophical context) about the undifferentiated whispering of a "vibrating cloud of mist in which the voice of air and the voice of water remain intermingled"¹. Because sounds are not static like objects, they can murmur and vibrate and so they change their faces as an expression of constant movement. To illustrate with a simple example: There is no such thing as "this" howling of one and the same fire engine, even when it is racing by. Even more: Because it passes by, the sound "travels" with the vehicle. Likewise, there is no such thing as the unpleasant buzz of a person's voice in general – if so, only because the mood of the speaking person is in motion, and likewise that of a hearing person. In everything we hear, subjective proximity and distance relationships play a determining role not only in spatial terms, but also in emotional terms.

In his story *The Burrow*, Franz Kafka describes noises he finds extremely strange. "I don't seem to be getting any nearer to the place where the noise is, it goes on always in the same thin note, with regular pauses, now a sort of whistling, but again like a kind of piping." (Kafka, 1995: 344) He hears something from somewhere, from a floating place. What touches him so pointedly remains blurred in its sounding and its location. This double movement almost drives him mad. He cannot fully understand what he hears. In other words, successful hearing is understanding hearing – and this is what he is denied.

¹ Own Translation („vibriierenden Nebelwolke, in der die Stimme der Luft und die Stimme des Wassers miteinander vermischt bleiben“); Jankélévitch, 2021: 196.

Audible expressions present themselves in two modes of different epistemological scope: *acoustically* as something sounding and *phonetically* as something understood pictorially in a broader sense. Mostly one *sees* at least something of what sounds at the same time. Visually one sees with his eyes, acoustically one hears with his ears; but one understands in a simultaneous sense with "a big sagacity" (Nietzsche, 1998) of the felt body. The sounds that are virulent in a situation are not perceived with dumb ears in a stricter acoustic sense. Elias Canetti, for example, had not only heard the death cries of a slaughter camel at an Arab market as an expression of an animal cruelty. Rather, he had heard something of the atmospheric "stuff" of a culture in the roar and stomp of the animal: "The camel flinched and shrieked, now and then uttering a great roar; finally it leaped to its feet again, having by now knelt down, and tried to tug itself free, while the man pulled the rope tighter and tighter." (Canetti, 2012: 7). The sound of the market *complemented* what he could simultaneously see and smell. His hearing was towards-hearing and therefore a situation-related hearing. There were several points of transmission, according to David Espinet, through which the sensual listening passed into the understanding of what was heard through corporeality (Espinete, 2016: 211). Sounding stories form only one level of an image, making perceptible how people live in a culture in its multi-layeredness: in situations of atmospheric as well as emotional density that give an impression of how people live on local islands of their culture. With the change of the audible faces of a place resonates a whole dynamic of local and situational events. However, these faces are only drawn in limits by human actions. Friedrich Nietzsche already opposed the intellectualistic overvaluation of action: "you are being done at every moment!" (Nietzsche, 1911: 111) It is often a random occurrence, a sudden event or the unexpected and unusual that initiates a change of face. Even the change of weather can be followed by a radical change in auditory reality (e.g. when a rumbling thunderstorm or a crashing rainstorm causes the sudden disappearance of people from the streets). Erwin Straus says that the sudden "does not depend on the speed of the external changes, but solely on whether or not the context of meaning in the inner life story is preserved in the face of all change." (Straus, 1978: 25).

4. BEING ABLE TO LISTEN

Everyone has ears to hear. But that is not the only reason why we can listen with understanding. Sensitised listening, which focuses on capturing impressions, requires a strong willingness to listen for in-between tones. Such phenomenologically profiled attention is due to a double sharpening. It is not

satisfied with registering surfaces, and it is not impressed by general outlines and quick glimpses. It is looking for the enlightenment of deep structures. It follows the bifurcations behind what at first only vaguely appears, no matter in which mode of sensuality. The progress of phenomenology is, in the words of Hermann Schmitz, to differentiate what is perceived by sharpening attention. "Progress consists in determining, in ever more detail, what is salient. Phenomenology is a learning process of refining one's attention and expanding one's horizon for possible assumptions." (Schmitz, 2019: 48).

Situation-oriented listening requires us to grasp meanings that resonate depending on the sound. The audible – as long as it does not disturb us, like the noises in Kafka's *The Burrow* – is grasped as something that is loaded with meanings from the outset. Such that we know and are familiar with, but also those that irritate, frighten and drive us crazy. When an impression goes askew against our embodied knowledge, it arouses aporetic attention. What is familiar is incorporated into established patterns of understanding the world abruptly. Thus, we hear the siren of a police car as a sign of a specific alarm that has its symbolic place in the complex situation of a city. Because of its significance, however, our attention is attracted in a different way than by the familiar and basically non-alarming wail of the siren sounding from the roof of the town hall every Sunday at noon. In contrast, the sound that has never been heard before triggers the questioning-listening noticing; its suddenness, with which it affects, blocks understanding and requires the step-by-step groping of orientation. The impulse for more and more precise listening is ultimately a need for certainty of orientation. This can be driven as much by anxiety as by fear or a burning interest. The sudden, as a "rejection of continuity of time-consciousness" (Bohrer, 1981: 43), is an epistemologically "dangerous moment" (ibid). Hermann Schmitz sees it as an "absolute moment" (Schmitz, 1990: 257) that attracts all attention. Therefore, the fire brigade and the police drive so noisily through the city streets.

5. THE LOCATION OF SOUNDS

Talking about the voices of places implies that sounds come from somewhere. This may be self-evident. And yet, even the attempt to locate them gets lost in a labyrinth. The exact location often fails because sounds waft, swim and change. In its essence, a sound is not like a pin in the wall. Franz Kafka speaks of "sources of noise" (Kafka, 1995: 350), "noise-spots" (ibid: 496) and at another time

of "two noise centres" (ibid: 490)². However, this should not disguise the fact that these places are not places in an Euclidean sense, but embodied "circum-realities" (Dürckheim, 2005: 36) of the character of a region.

The spatial origin of sounds can be assessed differently at a smaller scale than at a micrological level. Thus, in the story *The Sounds of the City* by Alexej Remisow, the focus is not on audio scenes that could be concretely located here or there in space. Rather, they are sound-pictures in which the atmospheric tone of St. Petersburg at the beginning of the 20th century is echoed. Even when Remisow describes sounds such as the neighbour's rustling cough at night (behind the wall) (Remisow, 1996: 28–29), he is not concerned with what one can hear with one's ears in the narrower sense, but with auditory impressions of the political rhythm of St. Petersburg around 1900. For him the specific situation of the "Zeitgeist" is more important than the place. From the performative swing of the banal, he hears audible symbols of the socio-political situation in his city: lived scenes of sound that illustrate, on a micrological level, situationally fleeting faces of the city that have nothing at all to do with politics in the strict sense, such as the crying outburst of Agafja Petrowna, which is so shrill "as if she had three necks" (ibid: 32). Alexej Remisow's Petersburg is a city where "every window is an ear" (ibid: 40). For him, the changing soundscape of urban scenes expresses less the acoustic side of St. Petersburg than the current atmospheric image of a panoptic city in the political sense. Sounding places of the lived city are only settings of a larger, more profound theatre. What can be heard are mood protocols of the vital tone of a city in change.

The difficulty in precisely determining the location of a sound is not only due to its discontinuous dispersion, nor is it solely due to the fact that the essential location of a sound does not exist in mathematical space at all, but in an atmospheric one. It also has its reason in the semi-thing-like character of the sounds. "Half-things" distinguish themselves from full things as "their duration can be interrupted, that is, they come and go, without there being any point in asking what they did in the meantime" (Schmitz, 2019: 99). Sounds cannot be captured by perception like objects; they escape into the fleeting and floating, unlike anything that can be conceptually defined. Sounds impress with their potential to affect, floating in space more than being fixed in place. They are in motion like the wind – fleeting, different in identity, suddenly heard clearly and then washed out again, as

² When the English translation then comes to say "two noises" (ibid: 345), this is quite different from what Kafka means. Two centres are not two sounds, but two areas from which sounds come.

if a spirit hand had put a muffling cloak over them or poured all kinds of other sounds on top. Even a strong breeze is enough to shift what was just so loud to a place seemingly far away. The difficulty, in a double sense, of grasping sounds ultimately also gives rise to the necessity of describing them.

6. DESCRIBING SOUNDS

What one hears cannot be transferred "completely" and without the loss of feelings into sentences with a complementary meaning. There is a structural incommensurability between understanding hearing and its literal statement. Henri Bergson had already drawn attention to this. "Not only does language make us believe in the unchangeableness of our sensations, but it will sometime deceive us to the sensation felt." (Bergson, 1950: 131) Already in the mode of its sensuality, a sound heard is something different from a sentence spoken or written down about it. Unlike an object (like a weeping birch) that can be described in a linear sense (as a weeping birch), specific sounds (as multi-faceted auditory images) cannot be expressed in a comparable way differentiated into foreground and background. The example of the camel's cries in Canetti's story has clearly shown that sounds are situationally rooted and cannot be understood in themselves. They are framed by situations and cannot be explicated in a linear sense (dispensing with metaphors and the synaesthetic speech) in an experiential-identical sense: "There were incidents, images, sounds, the meaning of which is only now emerging; that words neither recorded nor edited; that are beyond words, deeper and more equivocal than words." (Canetti, 2012: 17) That is why we can also sense what cannot be heard in an acoustic sense – such as the silence between the phases of the loud: "You walk up and down and breathe in the silence." (Ibid : 26) Silence is also an impression in which the voices of a place exist. Such "mute" voices have a quasi-tactile character. We experience them as pneumatic "vital tones" (Dürckheim, 2005: 39) whose supposed emptiness is filled with a quasi-substance that absorbs the density of actual being.

The futuristic musician Luigi Russolo was not only interested in producing avant-garde music, but also in describing urban sounds. An almost obsessive relationship to soundscapes had driven him to do this. In this way, he drew attention to the almost unsolvable difficulty of putting into words a sound that undoubtedly comes from a very specific place. The "complex sounds of a moving train" (Russolo, 2000/2005: 35) are not as easy for a passenger to talk about from his or her perspective as they seem to be. The task suggests itself as an ordinary one, as if it did not bring with it any demands that exceed the self-evident. For a passenger,

the sound of a moving train is apparently nothing more than this ubiquitous noise. And yet it would be naïve to claim that one should be able to describe it firstly quite easily and secondly quite precisely in the essence of its sound. In fact, however, the explication of the sound of a train in motion – as of any moving object – demands a high level of sophistication. Along with the train, its moving sounds also have no definable location in mathematical space. Rather, they glide or fly through space. The sound eludes any denotative fixation because the description attempts to fix a becoming and, as it were, flowing impression. However, every moving thing (like the noisy half-thing that goes with it) is in a continuous state of change. Even if the phonetic character persists, the tonal faces change as a result of the movement from one moment to the next. Any attempt at description then quickly turns out to be squaring the circle (Hasse, 2022: Chapter 3). Even children are only moderately enthusiastic about standstill trains, while those that rush to a halt, brake loudly, hiss and spark. The place of a sound is a non-place. The "wandering place" of a moving train represents something essential of its moving situation. That is why its sound is also an attractor of a special kind.

Even if every micrological description (Hasse, 2017; 2018; 2020) of sound may result in a methodological squaring of the circle, it is nevertheless indispensable as a way of becoming aware of sensual experience. Only in the explication of a subjective impression can the moving be opened up for the benefit of listening attention. Only the laborious description can make one aware of the way in which a tone merges into a sound in the individual experience and this finally into a harmonic or enharmonic sound. Listening with understanding requires exercise. The pronunciation of the almost unpronounceable offers itself as its best form; the basic methodological problem of explicating the aesthetic with the tools of language had already been addressed by Vladimir Jankélévitch in a music-philosophical context (Jankélévitch, 2021). The immanent methodological hurdles make meta-reflection on the possibilities and limits of any explication in literal speech a condition. Part of the autopsy of hearing is the analysis of its possibilities and limitations. The description, which is always only approximately successful, opens the way to the power of more precise noticing and thinking, which in the end sharpens self-awareness and awareness of the world.

Jirgen Hase
 Gete-univerzitet u Frankfurtu
 Odsek za antropološku geografiju

MESTA I NJIHOVI GLASOVI:

ŠTA POSTAJE OPAŽLJIVO KROZ ONO ŠTO SE ČUJE

Sažetak

Zvuci su deo najprirodnijeg čulnog iskustva u okruženju i svetu oko nas. U članku se istražuju načini korporealnog slušanja i fonetskog razumevanja sveta. Brojna (urbana) mesta imaju svoj karakterističan zvučni profil. U njima se ispoljava specifična dimenzija kretanja. Zvuci nisu samo *u* pokretu – oni sami *jesu* pokret. Dakle, oni se nalaze u konstantnom procesu promene svojih lica. Ali zvuci se ne dotiču samo fizičko-akustičkog razumevanja, oni se podjednako tiču oseta i osećanja, oni podstiču atmosfere i saopštavaju značenja. U svakom slučaju, oni se ne „čitaju“ semiotički, već se iskušavaju holistički putem telesne komunikacije. Umeće da se čuju zvuci pretpostavlja našu sposobnost da ih pažljivo saslušamo (*Hin-Hören*). Čak i ako se tonski doživljaj ne poklapa s njegovom doslovnom eksplikacijom, praksa deskriptivne „autopsije“ situacija je ipak preduslov za izoštrenu samosvest i svest o svetu.

Ključne reči: zvuci, telesna komunikacija, mikrologije, situacije, atmosfere, polustvari, opis utisaka.

REFERENCES

- Bergson, H. (1950 [1889]): *Time and Free Will*. An Essay on the Immediate Data of Consciousness (translated by F. L. Pogson). London: George Allen & Unwin.
- Bohrer, K. H. (1981). *Plötzlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Canetti, E. (2012 [1967]). *The Voices of Marrakesh* (translated by J. A. Underwood). London: Penguin.
- Dürckheim, K. von [1932]. Untersuchungen zum gelebten Raum. In: Hasse, J. (Ed.) (2005). *Untersuchungen zum gelebten Raum*. Frankfurt am Main: University Press. 13–108.
- Espinet, D. (2016). *Phänomenologie des Hörens*. Eine Untersuchung im Ausgang von Martin Heidegger. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hasse, J. (2017, 2018, 2020). *Mikrologien räumlichen Erlebens*, Vol. 1 – 3. Freiburg–München: Alber.
- Hasse, J. (2022). *Das Geräusch der Stadt*. Phänomenologie des Lauten und Leisen. Baden Baden: Alber (forthcoming).

- Hiss, T. (1990). *The Experience of Place*. New York: Alfred A. Knopf.
- Jankélévitch, V. (2021 [1961]). *Die Musik und das Unaussprechliche*. Berlin: Suhrkamp.
- Jütte, R. (2000). *Geschichte der Sinne*. Von der Antike bis zum Cyberspace, München: Beck.
- Kafka, F. [1928]. Der Bau. In: Hermes, R. (Ed.) (1996). *Franz Kafka, Die Erzählungen*. Frankfurt am Main: S. Fischer. 465–507.
- Kafka, Franz [1928]. The Burrow (translated by Muir W. and E.). In: Glatzer, N. N. (Ed.) (1995). *The Complete Stories*. New York: Schocken Books. 325–359.
- Nietzsche, F. (1911). *The Dawn of Day* (translated by John MacFarland Kennedy). London: MacMillan.
- Nietzsche, F. (1998). *Thus Spoke Zarathustra. A Book for All and None* (translated by Common, Th.). Gutenberg eBook.
- Remisow, A. (1996 [1921]). *Die Geräusche der Stadt* (aus dem Russischen übersetzt von Ilma Rakusa). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Russolo, L. (2000/2005 [1916]). *Die Kunst der Geräusche* (aus dem Italienischen von O. DasGupta, O.). Mainz: Schott.
- Schmitz, H. (1990). *Der unerschöpfliche Gegenstand*. Bonn: Bouvier.
- Schmitz, H. (2011). *Der Leib*. Berlin-Boston: De Gruyter.
- Schmitz, H. (2019 [2009]). *New Phenomenology. A Brief Introduction, with an Introduction* (translated by Mülan, R. O.). Mimesis International. Atmospheric Spaces, n. 6.
- Simmel, G. [1903]. Die Großstädte und das Geistesleben. In: Lichtblau, K. (Ed.) (1998). *Georg Simmel. Soziologische Ästhetik*. Bodenheim: Philo. 119–133.
- Straus, E. (1978 [1930]). *Geschehnis und Erlebnis*. Berlin et. al.: Springer.

Ana Halas Popović *
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC: 811.111'367.623:811.163.41'367.623]:81:165.19
811.111'367.623:811.163.41'367.623]:81'373.612.2
DOI: 10.19090/gff.2022.1.27-45
Originalni naučni rad

METAPHORIC MEANINGS OF ENGLISH ADJECTIVES *SHARP* AND *BLUNT* AND SERBIAN ADJECTIVES *OŠTAR* AND *TUP* FROM A COGNITIVE LINGUISTIC PERSPECTIVE

This paper analyzes the derivation of metaphoric senses of English adjectives *sharp* and *blunt* and Serbian adjectives *oštar* and *tup*. The aim of the analysis is to identify conceptual metaphors motivating the derivation of the given senses, i.e. to reveal abstract notions conceptualized through the presence or absence of SHARPNESS as the source domain including the establishment of similarities and differences between the two languages in terms of these conceptualizations. The analysis results have shown that there is a considerable variety of abstract notions conceptualized through SHARPNESS as the source domain. Furthermore, there is a great similarity between English and Serbian taking into account domains understood in terms of the given physical quality of objects. Some of the conceptual metaphors identified in the semantic dispersion of the analyzed adjectives in both languages are highly productive in the sense that a significant number of meanings have been derived on the basis of them.

Keywords: SHARPNESS/BLUNTNES, conceptual metaphor, conceptualization, polysemy, metaphoric sense, English, Serbian.

1. INTRODUCTION

English speakers commonly use phrases like sharp pain, sharp smell, sharp wind, a sharp turn, a blunt guy, etc. in their everyday speech. Similarly, one can often hear phrases like oštar pogled, oštar miris, oštar bol, oštra slika, oštar vid, tup pogled, tup bol, etc. in everyday language of Serbian speakers. All of these expressions exemplify various figurative uses of English and Serbian adjectives whose primary meaning¹ is related to the physical quality of sharpness or, more precisely, to the possession or a lack of this quality. Adjectives that refer to the

* ana.halas@ff.uns.ac.rs

¹ The primary meaning of a lexeme is understood here as the one listed first in its entry in a dictionary.

presence of sharpness in their primary meaning describe objects having an edge or a pointed end that can easily cut or pierce another object, while those primarily denoting a lack of this quality are used to describe an edge that cannot perform this function. The question that arises is what kind of link is established between the aforementioned figurative uses of these adjectives and their primary meaning as well as what mechanism allows the establishment of such a relation. This is the question that this paper attempts to answer. In other words, this paper intends to explain the derivation of metaphoric uses of the adjectives in question, which means the identification of conceptual metaphors underlying this derivation. The formulation of patterns of conceptual metaphors will also provide insight into abstract notions conceptualized through the use of SHARPNESS as the source domain². Therefore, it will be possible to compare the two languages and determine similarities and differences between them with regard to abstract notions their speakers conceptualize through associative linkage with sharpness as a physical quality of objects.

1.1. Previous relevant research

The initial hypothesis is that there is a high degree of similarity between English and Serbian in terms of the aforementioned conceptualizations, which is based on the embodiment hypothesis, according to which our understanding and interpretation of new experiences stem from our bodily experience (Lakoff 1987). The main idea is that we use our bodily experience as the source domain for conceptualizing abstractions, which is especially relevant in this paper since sharpness as a physical quality of objects belongs to this experience. Due to the fact that basic bodily experience arising from the way our body and mind function is common for all human beings, as Kövecses (2005: 34) explains, it can be expected that a large number of conceptual metaphors are universal. This means that speakers of different languages may share certain conceptual metaphors, i.e. that they understand certain abstract notions in a similar way. The results of the research into the semantic fields ‘sharp’ and ‘blunt’ in twenty languages conducted by Kyuseva, Ryzhova & Parina (2019) speak in favour of the aforementioned universality as, dealing with semantic shifts of words belonging to the given fields, these authors

² As it can already be concluded, in order to gain comprehensive insight into the potential of sharpness as the source domain in conceptual metaphors, both its possible extremes are taken into consideration in the analysis – the case when an object possesses the quality of being sharp and the case when an object does not have the given quality.

conclude that metaphoric patterns are consistent across the examined languages. Examinations of conceptual metaphor as a mechanism of polysemy of words belonging to other domains related to bodily experience show similar results. For instance, exploring polysemy of temperature adjectives in English and Serbian, Rasulić (2015) reaches the conclusion that there is a high degree of similarity between these two languages in terms of their overall metaphorical conceptualization starting from the temperature domain. As shown in the research done by Halas Popović (2021) related to conceptual metaphors in semantic structures of adjectives denoting hardness in English and Serbian, this physical quality serves as the source domain in conceptualizing a variety of abstract notions and, what is more, the two languages are significantly similar in terms of these conceptualizations.

1.2. *Corpus and methodology*

Several monolingual general-purpose dictionaries of the two languages have been used for excerpting metaphoric meanings of the examined adjectives: *Collins English Dictionary*, *Merriam-Webster Collegiate Dictionary*, *Oxford Dictionary of English* (these dictionaries have been used in their online versions), *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967-1976), *Rečnik srpskoga jezika* (2007). The number of excerpted metaphoric meanings per each of the analysed adjectives is the following: 13 (*sharp*), 12 (*oštar*), 3 (*blunt*), 4 (*tup*). The metaphoric meanings have been identified on the basis of their dictionary definitions and full-sentence illustrative examples. Such examples reflecting the contemporary language use are offered in the selected dictionaries of English. However, in the consulted Serbian dictionaries, most of the analyzed meanings are illustrated only with phrases (*Rečnik srpskog jezika Matice srpske*, 2007) or, when there are provided full-sentence examples, they are taken from literary works dating back to the 19th or early 20th century (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967-1976), which proves the need for another source of full-sentence examples from the contemporary Serbian language. Hence, illustrations of metaphoric senses of the analyzed Serbian adjectives have been excerpted from the corpus of contemporary Serbian *SrbKor* (2013). Meanings listed in the two Serbian dictionaries for which there are no examples of use in the corpus have not been taken into consideration during the analysis.

For each of the excerpted meanings, its derivational path has been construed, which means that the conceptual association it is based on has been identified, i.e. the pattern of conceptual metaphor which has triggered off this

semantic derivation has been formulated. Some of the identified patterns are very productive so that several metaphoric senses have been derived on the basis of them. Hence, in the case of English as well as Serbian adjectives, senses sharing the same conceptual pattern are grouped. For the purpose of comparing the two languages in terms of conceptualizing abstract notions using the domain of sharpness, there have been determined which conceptual patterns are common for English and Serbian and which of them are characteristic of only one of these languages.

2. THE CONCEPT OF CONCEPTUAL METAPHOR

In the cognitive-linguistic perspective, polysemy is understood as a form of categorization and the semantic structure of a lexeme is treated as a category whose members are senses of the given lexeme³. According to Lakoff (1987), all senses of a lexeme form a radial category in which they are gathered around the prototypical sense. Mutual relatedness of senses results from the functioning of mechanisms by which new senses are derived from already existing ones. This is how the semantic structure of a word is extended. This extension often involves the derivation of metaphoric uses, so that, for instance, the noun *hand* is used to denote a part of a clock pointing to the numbers and the adjective *hot* describes entities and situations causing strong feelings (e.g. *Air pollution is a hot issue in the public.*), etc. In the cognitive linguistic theoretical framework, the mechanism which underlies such a derivation is termed as conceptual metaphor. This mechanism of thinking was promoted in *Metaphors We Live By*, the book by Lakoff and Johnson (1980), who blazed a trail in the study of conceptual metaphor⁴. The two authors proposed Conceptual Metaphor Theory. One of its main postulates is that one conceptual domain (the target domain) is understood in terms of another (the source domain) (Lakoff & Johnson, 1980: 6) and the functioning of this mechanism is always unidirectional.

It should be noticed that every concept has its different aspects. However, when a link is established between a particular source domain and this concept as a

³ More on polysemy from the cognitive-linguistic perspective in: Cuyckens & Zawada (2001), Dragičević (2007), Evans & Green (2006), Geeraerts (2010), Halas Popović (2017), Lewandowska-Tomaszczyk (2007), Nerlich et al. (2003), etc.

⁴ More on conceptual metaphor in general and as a mechanism of polysemy in: Bartsch (2003), Croft & Cruse (2004), Filipović Kovačević (2021), Kövecses (2002), Rakova (2003), Ungerer & Schmid (2006), etc.

target domain only some of its aspects come into focus, while the other aspects remain in the shadow. As Kövecses (2002: 79-80) claims, a metaphor, thus, highlights one or several aspects of the target domain but hides the rest of them. This author provides the example of the metaphor AN ARGUMENT IS A BUILDING (e.g. *She constructed a solid argument.*) explaining that this conceptual pattern highlights the aspect of the construction and strength of an argument but hides its other aspects, such as content (highlighted by the metaphor AN ARGUMENT IS A CONTAINER, e.g. *Your argument has a lot of content.*), progress (highlighted by the metaphor AN ARGUMENT IS A JOURNEY, e.g. *We will proceed in a step-by-step fashion.*), etc. Hence, one and the same target domain can be involved in different metaphors. In each of these metaphors, a different aspect of this target domain is in the focus.

One of the principles of Conceptual Metaphor Theory established by Lakoff and Johnson (1980) and which Evans and Green (2006: 295) remind us about is the experiential basis of conceptual metaphor, which means that metaphors are always based on our everyday experience⁵. Johnson (1987: xv) explains that, by this mechanism, “we make use of patterns that obtain in our physical experience to organize our more abstract understanding”. Therefore, it is not surprising that Kövecses (2002), among most common source domains, lists those including the human body, cooking and food, heat and cold, light and darkness, movement and direction etc., which are all related to basic human physical experience. Rakova (2003: 19) underlines that Lakoff & Johnson’s theory is based on a philosophical view of experientialism, which is focused on “the role of the human body in the formation of concepts”. Geeraerts (2010: 207) also points out “the corporeal nature of this experiential grounding”, which is contained in the notion of embodiment. Johnson (2017: 221) summarizes his exploration into the nature of meaning by the claim that linguistic meaning is built upon our embodiment, i.e. our physical interaction and functioning with our environment⁶.

Rakova (2003: 22) emphasizes the significance of experientialist claims, especially the one related to polysemy and the observation that such a cognitive

⁵ Klikovac (2004: 12) supports this view explaining that a source domain is experientially closer, more concrete than a target domain and is often the one that can be perceived through our senses.

⁶ Gibbs (2003) as well as Gibbs, R.–Lima, P. & Francozo, E. (2004) also argue that concepts are frequently grounded in the body and our physical environment, while Yu (2008: 247) adds that it is not only the body but culture as well that conceptual metaphors arise from.

semantic approach establishes a systematic relation between certain senses of a word and those derived from them through metaphor and, what is more, explains this connection by relating it to our bodily experience. The explanation of derivation of a particular metaphoric sense boils down to the identification of the pattern of conceptual metaphor representing the derivational mechanism. Therefore, by relying on Conceptual Metaphor Theory, we can explain the use of the adjective *hot*, primarily referring to a high temperature or heat, in describing high emotional intensity (e.g. *be hot with rage, a hot debate, a hot kiss*, etc.). The given metaphoric use of this adjective has obviously been derived by means of associative linkage between the domain of HIGH TEMPERATURE and the domain of EMOTIONAL INTENSITY reflected in the conceptual metaphor EMOTIONAL INTENSITY IS HEAT. Such an associative linkage has arisen from common human bodily experience since we can all testify that our experience of a strong emotion (e.g. anger, passion, excitement, etc.) is accompanied by a physiological reaction which refers to the increase of our heart rate and blood pressure so that we feel hot, our cheeks flush and we start to sweat. Hence, strong emotions are, in our experience, connected with the increase in body heat, which explains how a cognitive link between the two domains is established and that is why we use the domain of high temperature as the source domain in conceptualizing the target domain of strong emotions. Kövecses (2002: 214) claims that the polysemy of a word depends on the range of target domains its primary or basic sense as the source domain has been cognitively linked to.

On the basis of all previously stated, it can be justifiably expected that our physical manipulation of objects that possess or do not possess sharpness or our physical interaction with such objects has served as the source domain for conceptualizing a range of abstract notions. Consequently, it can be assumed that these conceptualizations have triggered the derivation of various metaphoric senses in polysemous structures of adjectives belonging to the semantic field of sharpness.

3. DERIVATIONAL PATHS OF METAPHORIC USES OF THE ADJECTIVES *SHARP* AND *BLUNT* IN ENGLISH AND *OŠTAR* AND *TUP* IN SERBIAN

The presentation of the analysis results is organized into sections. Each section is based on a specific target domain conceptualized through SHARPNESS as the source domain and examines meanings whose derivation has been triggered off by this associative link. Sections 3.1-3.4. deal with target domains common for the languages in question while sections 3.5. and 3.6. involve target domains characteristic of only one of these languages.

3.1. INTELLIGENCE as the target domain

There are two meanings in the semantic structure of *sharp* referring to intelligence or intellect: ‘quick to understand things’ (e.g. *I like to do logic problems to keep my mind sharp, Quick intervention begins with keen sensitivity and sharp observation, Nutrients fight diseases of the heart, help prevent cancer and even keep the brain sharp.⁷) and ‘quick to take advantage in a dishonest way’ (e.g. *It’s one thing if analysts are deceived by sharp operators.*). If somebody’s mind or brain or a person him/herself is described as sharp, it or they are considered as intelligent or intellectually superior in a certain way. The derivation of the two meanings is based on the associative linking between the physical characteristic of sharpness and human intelligence or intellect, which is reflected in the conceptual metaphor INTELLIGENT IS SHARP. Our bodily experience tells us that a sharp object easily penetrates another object revealing what is inside it. An intelligent person can understand a problem or any matter quickly reaching its crux. Hence, motivated by their physical everyday experience, speakers of English compare an intelligent person with a sharp object creating a cognitive link between the two notions. The Serbian adjective *oštar* can also refer to intelligence so that speakers of Serbian use the expression *oštar um* to describe an intelligent person (e.g. *Nekad je pesnik to zaista bio: princ književnosti, prefinjen duh, oštar um, plemić u jeziku.* (Politika, 26/1/2010).*

On the contrary, an unintelligent person is, in the two languages, described with the adjectives *blunt* and *tup* (e.g. *his blunt mind; Da nije dovršio školu, to je istina; no kazati da je bio tup ili glup – bila bi velika nepravda.* (Dostojevski, F. M., *Braća Karamazovi*, elektronska verzija). This observation reveals that, in English and Serbian, an associative link has been established between a sharp object and an intelligent person on the one hand, and between a blunt object and an unintelligent person, on the other. The latter relation is reflected in the conceptual metaphor UNINTELLIGENT IS BLUNT. Therefore, there can be established a pair of opposite conceptual metaphors, INTELLIGENT IS SHARP and UNINTELLIGENT IS BLUNT, in which the opposite notions of sharpness and bluntness serve as the source domains for conceptualizing directly opposite abstract notions. Furthermore, the highlighted aspects of the target domains in the two metaphors are directly opposite as well.

⁷ Definitions and example sentences illustrating the meanings of the analyzed English adjectives are taken from the online version of *Oxford Dictionary of English*, *Collins English Dictionary* and *Merriam-Webster Collegiate Dictionary*.

While the link between sharpness and intelligence highlights a person's quickness in understanding or solving things as a specific aspect of the given target domain, the link between bluntness and unintelligence brings into focus a person's slowness in learning or understanding things.

3.2. INTENSITY as the target domain

A range of meanings referring to high intensity is noticeable in the semantic structure of *sharp* and *oštar*. Thus, *sharp* and *oštar* describe an intense physical sensation (e.g. *I suddenly felt a sharp pain in my back; Slab, ali leden i oštar vetar uvlačio mi se pod odeću...* (*Politika*, 24/10/2010), *U julu, u jednoj pripremnoj utakmici reprezentacije u Valensiji, osetio je oštar bol u leđima...* (*Politika*, 25/12/2006) or an intense change in rate, amount, direction, etc. (e.g. *There was a sharp increase in interest rates, They would travel in one direction for a while and then curve back in a very sharp turn in another direction; ... pored kojih niko ne bi vukao prtljag niti bi se, zbog uske i oštre okuke, ijedan mališan upustio u bezglav trk.* (Kuzmanović, R. (1990). *Odmor*. Beograd: autor). *Sharp* also describes intense emotions or experience (e.g. *Her sharp disappointment was tinged with embarrassment.*). Such a use of *oštar* has not been found in the corpus. However, this adjective describes an intense, fierce argument (e.g. *Očekuje se oštra rasprava u Savetu bezbednosti.* (*Politika*, 19/12/2007) and a rapid pace of some action (e.g. *Zanimljiva je činjenica da su gotovo svi igrači izdržali do kraja ovaj oštar tempo.* (*Politika*, 6/1/2001), while, according to the corpus, *sharp* is not used in these two ways in English. What is common to all these examples is their conceptual base, the metaphor INTENSE IS SHARP, grounded in our bodily experience related to the fact that the physical contact of our body with a sharp object causes an intense, usually, unpleasant feeling. It should be noticed that the given metaphor highlights two aspects of its target domain: abruptness and physical and mental unpleasantness caused by intensity.

The opposite of the aforementioned conceptual metaphor, NON-INTENSE IS BLUNT, has been activated in the derivation of metaphoric senses of the adjective *tup*. In the case of the English adjective *blunt*, no senses derived on the basis of the given metaphor have been found in the sources used. Therefore, this is another instance of a pair of directly opposite conceptual metaphors in Serbian. The adjective *tup* is used to describe not highly intensive but still quite unpleasant, dull pain (e.g. *Dok je podmazivao šarke na ulaznim vratima parka, neki tup bol mu se uvukao u grudi.* (Levi, M. (2004). *A ako je to ipak bilo istina*. Beograd: Plato.). When bluntness as the source domain is linked with the notion of low intensity, the

aspect of the target domain that comes into focus is someone's unpleasant experience resulting from non-intensity. Hence, in the case of this pair of opposite metaphors, the highlighted aspects of their target domains are not directly opposite. What is more, these aspects are, in both cases, related to physical and mental unpleasantness, which can be regarded as the consequence of speakers' unpleasant sensory impressions and experience gained in the contact with both sharp and blunt objects.

3.3. VISUAL, AUDITORY, OLFACTORY AND GUSTATORY PERCEPTION as the target domain

Certain uses of the adjectives *sharp* in English and *oštar*⁸ and *tup* in Serbian show that sharpness belonging to the domain of the sense of touch is conceptually connected with all other human senses. This link is realized through several metaphoric patterns. Each of them is an instance of synesthesia, a metaphoric mechanism according to which one human sense is understood in terms of another sense.

A common use of the adjective *sharp* in English as well as *oštar* in Serbian is the one in which they describe good eyesight and hearing (e.g. *Her sharp eyes missed nothing, He couldn't see, true, but they didn't know about how sharp his hearing was; Ove sove imaju dobar noćni vid, ali se prilikom lova oslanjaju uglavnom na oštar sluh.* (*Politika* 6/6/2008). The sense of touch is used as a source domain for conceptualizing the sense of seeing and hearing as a target domain through the pattern PERCEPTUALLY SKILLED IS SHARP. The aspect of the target domain in the focus is the fact that good eyesight enables us to see things that cannot be easily seen, while good hearing enables us to clearly hear sounds, even those normally barely audible, i.e. that they reveal what is, otherwise, hardly reachable. The two senses are compared with a sharp object, which, according to

⁸ The consulted dictionaries of English and Serbian also list uses of *sharp* and *oštar*, such as: *at a sharp angle, her sharp nose, oštra litica, oštra uzbrdica* or *oštar ugao*. Sharp objects used for piercing other objects are pointed in their shape. As the aforementioned examples show, other entities perceived by speakers of the two languages as ones resembling a pointed object in their shape are also described as sharp. These uses of *sharp* and *oštar* are regarded here as the result of our visual approximation rather than the mechanism of conceptual metaphor so that they are not taken into consideration in the analysis.

our experience, can penetrate another object enabling us to reveal its hardly reachable inside.

What is easily seen or clearly noticeable is, in English, described with the adjective *sharp*, and, in Serbian, the adjective *oštar*. It can be an image whose details are all clearly visible (e.g. *The image is sharp and well defined without any imperfections; Ako svemirske sonde šalju oštre slike planete Zemlje sa dalekih prostora... (Politika, 24/7/2008)*, a prominent contrast (only in English, e.g. *At about noon, the city loomed before, the big black stone walls making a sharp contrast against the clear blue of the sky.*) or someone's well-defined face contours (only in Serbian, e.g. *Imala je tanak ružan stas, žućkastu bezbojnu kožu, retku crnu kosu i oštre crte lica... (Ostin, Dž. (1978). *Nortengerijska opatija*. Beograd: Narodna knjiga.). A sharp blade enables us to cleanly cut an object into two or more pieces clearly separating them one from another. This physical experience has served as the source domain for conceptualizing the notion of visual distinctness, according to the pattern VISUALLY DISTINCT IS SHARP, with the focus on clear visibility of segments of an entity.*

It should be noticed that the following examples have also been found in the corpus: *Clearly, a sharp distinction must be drawn between means of production ordinarily conceived, and entrepreneurship; Oštra granica između perioda povučena je samo u vremenskom smislu. (Politika, 24/1/2006)*. These expressions have a more complex motivation which involves two metaphoric patterns, VISUALLY DISTINCT IS SHARP and COGNITIVELY DISTINCT IS VISUALLY DISTINCT. On the basis of the first pattern, a clearly visible line is compared with a sharp object. Furthermore, the more abstract notion of a marked distinction between two entities is visualized as a clearly visible line drawn between two objects. Hence, in addition to the link between the domain of touch and the domain of vision, speakers of both languages connect the domain of visual perception with the domain of cognition following the pattern: if something is clearly visible, it is clearly understood.

The adjectives *sharp* and *oštar* are also used to describe an intense taste and smell (e.g. *The sharp taste of salt and alkaline was tangy on my lips, I walk out and am immediately assaulted by a sharp smell in the air; Tek kada je počeo da se širi oštar miris hemikalija shvatili smo da se nešto neobično događa. (Politika, 17/3/2007), Švejk izvadi iz koporana lušu, zapali, pa ispuštajući oštar dim vojničke krđe, nastavi... (Hašek, J. (1989). *Doživljaji dobrog vojnika Švejka u Prvom svetskom ratu. 2. knjiga: Na frontu*. Beograd: Kultura.) and sound (e.g. *When sharp sirens pierced the night air, they ran off, disappearing into the night, There was a**

sharp crack of thunder, A sharp click sounded in her ears, but she was too busy to notice; Oštar pisak preseče vazduh i Lengdon podiže pogled. (Braun, D. (2008). *Anđeli i demoni*. Novi Sad: Solaris, Budućnost.), *Imala je vrlo prodoran i oštar zvuk, vidne su bile reparature, vrhunski urađene.* (*Politika*, 21/7/2006). It is clear that intense taste, smell or sound is perceived by speakers of both languages as a sharp object. This conceptual link presented by the pattern PERCEPTUALLY INTENSE IS SHARP is rooted in our intense unpleasant sensation caused by our bodily contact with a sharp object, which is compared with unpleasant feeling caused by intense taste, smell or sound. It can be said that the given pattern is a specific variant of the aforementioned more general one, INTENSE IS SHARP.

In Serbian, sound of low intensity perceived as muffled is described as *tup* (e.g. *Za razliku od Egipta i Aleksandrije, gde caruje „mek, tup zvuk aleksandrinaca”, lutaju kockari i ljubavnici...* (*Politika*, 2/8/2008), which is the consequence of the activation of the pattern PERCEPTUALLY NON-INTENSE IS BLUNT, formulated here as a specific case of the aforementioned general metaphor NON-INTENSE IS BLUNT. It also forms another pair of directly opposite metaphors with the pattern PERCEPTUALLY INTENSE IS SHARP. This pair seems to be characteristic of Serbian only. As it has been the case with the pair INTENSE IS SHARP and NON-INTENSE IS BLUNT, the highlighted aspects of the target domains involved in the given opposition are not directly opposite. They actually refer to the same notion – the one of physical and mental unpleasantness.

3.4. PSYCHOLOGICAL UNPLEASANTNESS as the target domain

The unpleasant experience of our bodily contact with a sharp object is used for understanding the more abstract notion of emotionally or mentally unpleasant, hurtful experience. As a sharp blade can hurt one physically, a sharp word can hurt one's feelings, e.g.: *'Don't contradict your mother,' was Charles's sharp reprimand, She feared his sharp tongue, That ruling had drawn sharp criticism from civil right groups*, etc. Therefore, someone's critical, stern words or action is visualized as a sharp blade that can hurt someone and the established cognitive link is defined through the pattern PSYCHOLOGICALLY UNPLEASANT IS SHARP. This pattern is activated in the Serbian language as well in descriptions of stern people and their acts or severe punishments, bans, etc. (e.g. *„... nešto što ne bi trebalo, možete pomisliti” dodade on s iskrivljenim osmehom, videvši Frodov oštar pogled.* (Tolkin, Dž. R. R. (1981). *Gospodar prstenova. Deo I: Družina prstena*. Beograd: Nolit.), *Ipak, ceo događaj zabeležile su kamere, pa nema sumnje da nasilnika iz ekipe Njukasla čeka oštra kazna.* (www.rts.rs, 11/11/2010). On the basis of the

given examples, it can be observed that, in both languages, when sharpness is used for understanding the given target notion, the aspect brought into focus is someone's severity or sternness of their acts as the cause of someone else's psychological unpleasantness.

3.5. SOPHISTICATION as the target domain

The conceptual link between sharpness and sophistication as well as between bluntness and the quality of being unsophisticated seems to be characteristic only of the English language. It can be assumed that these associations are based on our experience that a sharp blade can precisely cut an object into its parts which have neat edges, while this cannot be achieved using a blunt blade. Two directly opposite conceptual metaphors reflect the given associations: SOPHISTICATED IS SHARP and UNSOPHISTICATED IS BLUNT. The first metaphor has served as the conceptual base for deriving the sense of *sharp* referring to sophistication in the sphere of fashion as can be seen in the following examples: *They were greeted by a young man in a sharp suit, He is dapper in blazer, cane, sharp hat and regimental tie, which he wears with a tie clip.* On the other hand, the latter pattern is linguistically realized through expressions in which *blunt* describes a person or remark that is unsophisticated in terms of being too direct and without any attempt of politeness, as in the following instances: *She was brutally blunt, though not intentionally, Or will they say here's a plain spoken, direct, blunt guy who may make his way in politics.* It is noticeable that the two opposite metaphors highlight different, completely unrelated aspects of their target domains. The first one focuses on the quality of being fashionable, stylish as one aspect of sophistication. However, the second metaphor does not highlight the characteristic of being unfashionable, as it might be expected, but it focuses on the characteristic of being direct, impolite as an aspect of being unsophisticated. Hence, this is another example of a pair of opposite metaphors where the highlighted aspects of their respective target domains are not directly opposite.⁹

⁹ There is a sense of *oštar* which also denotes a lack of sophistication (e.g. *oštra tkanina*). However, it is not taken into consideration here due to not being a metaphoric use. It connotes unpleasant physical sensation similar to the feeling of a knife or a pointed end touching our skin.

3.6. LACK OF EMOTIONS as the target domain

There are several uses of the adjective *tup* that can be lumped together under a single general meaning of emotional dullness, such as those in the following examples: *Kad mu pročitah, zatekoh mu neki tupi pogled.* (Laušević, Ž. (2011). *Godina prođe, dan nikada.* Beograd: Novosti.), *Peperkorn se okrenu odmah prema stolu, za kojim je odista zavladała bila demoralizacija, obamrlost i tupo raspoloženje...* (Man, T. (1964). *Čarobni breg.* Beograd: Prosveta.), *U tim prilikama, oči su mu dobijale nekakav tup i odsutan izraz...* (Eko, U. (2002). *Ime ruže.* Beograd: Paideia, BIGZ.), *Život joj je došao tup.* (Sekulić, I. *Kronika palanačkog groblja. Antologija srpske književnosti.* Beograd: Učiteljski fakultet. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/Default.aspx> 20/6/2021). *Blunt* can also be used in the same meaning (e.g. ...*showing how blunt the eyes and ears of writers generally are...*). These uses have been derived on the basis of the cognitive link between the source domain of SHARPNESS and the target domain of EMOTIONS, which is defined by the pattern UNEMOTIONAL IS BLUNT. The aspect of the target domain in the focus is emotional numbness or the lack of emotional excitement, enthusiasm, liveliness, dynamic. The establishment of the given conceptual link can be explained through our experience of bodily contact with a blunt object that can cause no intense sensation, be it painful or pleasant. What is characterized by a lack of emotional sensation is, thus, compared with the given physical experience and, consequently, identified with a blunt object.

4. CONCLUSION

On the basis of the analysis results, it can be concluded that the rich inventory of different metaphoric senses of the adjectives *sharp* and *blunt* in English and *oštar* and *tup* in Serbian has arisen from the variety of abstract domains conceptualized through SHARPNESS as the source domain. These cognitive links established between SHARPNESS and various abstract domains lie at the core of the aforementioned metaphoric senses' derivation. The summary of the analysis results is shown in the two diagrams below. They display the diversity of domains conceptually associated with sharpness in each of the examined languages according to specific patterns of metaphor, i.e. they show all different directions of metaphoric extension of the analyzed adjectives' primary meaning denoting the presence or absence of sharpness as a physical characteristic. Following the cognitive linguistic understanding of polysemy, the diagrams have the form of a radial set in which the domain representing the primary meaning is in the centre as

the prototype from which other domains extend radially representing meanings derived from the primary one through conceptual metaphor.

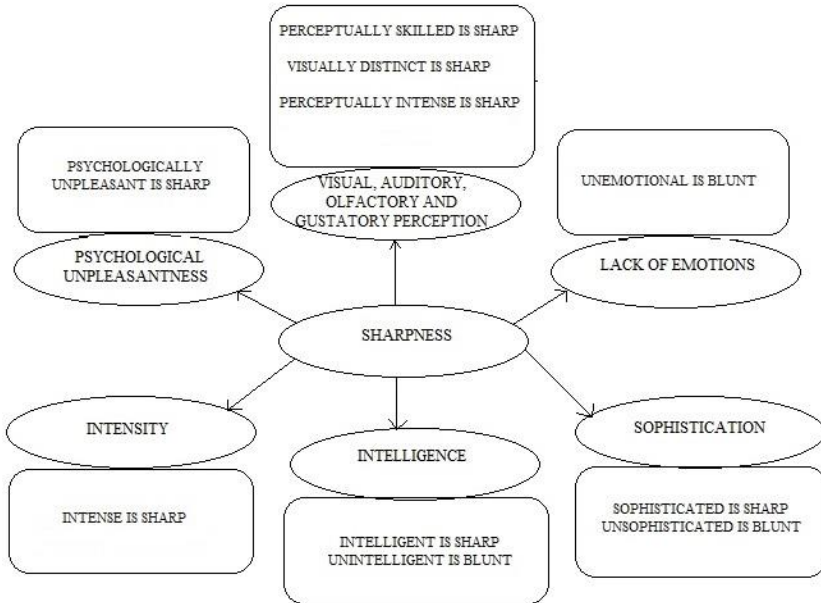

Illustration 1: Domains conceptually associated with SHARPNESS in English

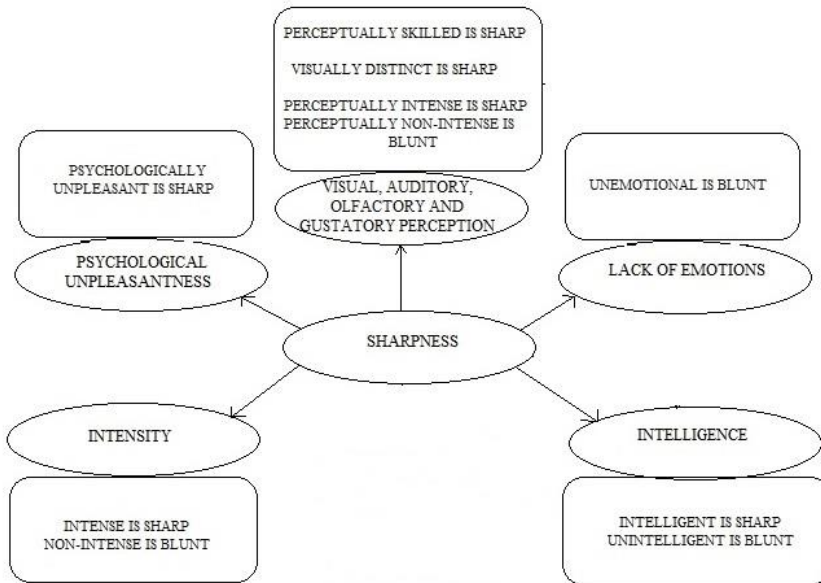

Illustration 2: Domains conceptually associated with SHARPNESS in Serbian

What the two diagrams clearly show is a significant similarity between English and Serbian in terms of domains understood with the help of sharpness as the source domain. Therefore, the initial hypothesis is confirmed supporting the idea that the universality of human bodily experience as a source domain for understanding abstractions leads to the universality of conceptual metaphors, i.e. the same conceptualizations of various domains across languages. The reference to our bodily experience has provided an explanation for each of the identified conceptual links between sharpness and an abstraction on the basis of a noticed similarity with a certain aspect of our use of sharp or blunt objects and our physical sensation in contact with them. In this analysis, English and Serbian differ in only one domain understood through SHARPNESS. SOPHISTICATION is associated with SHARPNESS in English but not in Serbian. A number of instances of synesthesia have been found in the corpus since speakers of both languages rely on the domain of sharpness belonging to the sense of touch to understand the domains of all other human senses.

It is also worth noting that, in some cases, the link between SHARPNESS and a certain abstract domain is established according to two opposite conceptual metaphors. One of them uses the possession of the given physical quality and the other its lack as the source domain. These opposite source domains are used for understanding directly opposite abstract notions. Two such pairs of opposite conceptual metaphors are identified in English: SOPHISTICATED IS SHARP and UNSOPHISTICATED IS BLUNT, INTELLIGENT IS SHARP and UNINTELLIGENT IS BLUNT and three of them in Serbian: INTELLIGENT IS SHARP and UNINTELLIGENT IS BLUNT, INTENSE IS SHARP and NON-INTENSE IS BLUNT, PERCEPTUALLY INTENSE IS SHARP and PERCEPTUALLY NON-INTENSE IS BLUNT. It can be concluded that, in certain cases, speakers of both languages, on the basis of their different bodily experience and physical and mental sensations felt in the contact with sharp objects on the one hand and blunt objects on the other, connect these directly opposite physical characteristics with directly opposite abstractions. An interesting observation is that the highlighted aspects of the target domains of opposite metaphors are not necessarily directly opposite as well. The results of the analysis show that there are cases in which these aspects are completely unrelated.

The number of identified pairs of opposite conceptual metaphors in the two languages shows that bluntness is used in Serbian as a source domain for conceptualizing abstractions to a slightly greater extent than in English. In English, BLUNTNESS plays a role in conceptualizing LACK OF SOPHISTICATION and LACK OF INTELLIGENCE, while in Serbian it acts as the starting point for understanding LACK

OF INTELLIGENCE, LACK OF INTENSITY in general and LACK OF PERCEPTUAL INTENSITY.

Some of the established conceptual metaphors are highly productive in both languages, which means that a significant number of senses have been derived on the basis of them. Especially prominent in this context in both English and Serbian is the metaphor INTENSE IS SHARP.

On the whole, it can be stated that English and Serbian speakers' bodily experience related to sharpness/bluntness has proved its great potential as the trigger for a variety of metaphoric extensions within semantic structures of adjectives primarily denoting this physical quality.

Ana Halas Popović

METAFORIČKA ZNAČENJA ENGLSKIH PRIDEVA *SHARP* I *BLUNT*
I SRPSKIH PRIDEVA *OŠTAR* I *TUP* IZ KOGNITIVNOLINGVISTIČKOG UGLA

Rezime

U ovom radu ispitana je derivacija metaforičkih značenja engleskih prideva *sharp* i *blunt* i srpskih prideva *oštar* i *tup*, odnosno prideva koji primarno označavaju posedovanje ili nedostatak oštine kao fizičke karakteristike objekata, s ciljem identifikovanja pojmovnih metafora koje su motivisale pomenutu derivaciju. Formulacija obrazaca ovih pojmovnih metafora je takođe omogućila uvid u to koji apstraktni domeni su konceptualizovani pomoću oštine kao izvornog domena u dvama jezicima. Stoga, jedan od ciljeva bio je i utvrđivanje sličnosti i razlika između dva jezika u pogledu apstraktnih pojmova koje njihovi govornici razumevaju polazeći od oštine kao fizičke odlike predmeta.

Analizom je ustanovljen širok dijapazon sasvim različitih domena konceptualizovanih uz pomoć OŠTRINE, što za posledicu ima bogat inventar metaforičkih značenja posmatranih prideva odnosno metaforičko proširenje primarnog značenja ovih prideva u različitim pravcima. Takođe, otkrivena je značajna sličnost između engleskog i srpskog jezika u pogledu pomenutih apstraktnih domena. Zapravo, među svim identifikovanim domenima konceptualizovanim pomoću OŠTRINE, ova dva jezika se razlikuju samo u jednom.

Utvrđena su i dva para suprotnih pojmovnih metafora u engleskom (SOFISTICIRAN JE OŠTAR i NESOFISTICIRAN JE TUP, INTELIGENTAN JE OŠTAR i NEINTELIGENTAN JE TUP) i tri takva para u srpskom (INTELIGENTAN JE OŠTAR i NEINTELIGENTAN JE TUP, INTENZIVAN JE OŠTAR i NEINTENZIVAN JE TUP, PERCEPTIVNO INTENZIVAN JE OŠTAR i PERCEPTIVNO NEINTENZIVAN JE TUP). Dakle, u ovim slučajevima, par čine metafore koje imaju direktno suprotne kako izvorne tako i ciljne domene.

Neke od identifikovanih pojmovnih metafora su visoko produktivne u obama jezicima u smislu da je na osnovu svake od njih izvedeno čak nekoliko značenja, a u tom kontekstu, i u engleskom i u srpskom izdvaja se obrazac INTENZIVAN JE OŠTAR.

Konačno, zaključeno je da OŠTRINA/TUPOĆA kao izvorni domen pojmovnih metafora ima visok potencijal u smislu asocijativnog povezivanja sa širokim spektrom različitih apstraktnijih pojmova.

Ključne reči: OŠTRINA/TUPOĆA, pojmovna metafora, konceptualizacija, polisemija, metaforičko značenje, engleski, srpski.

SOURCES

- Collins English Dictionary*. Available at <<http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>>, 20 June 2021
- Merriam-Webster Collegiate Dictionary*. Available at <<http://www.merriam-webster.com/>>, 20 June 2021
- Nikolić, M. (ured.) (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (štampan ćirilicom).
- Oxford Dictionary of English*. Available at <<https://www.lexico.com/>>, 20 June 2021
- Stevanović, M. et al. (ured.) (1967-1976). *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I-VI*. Novi Sad, Zagreb: Matica srpska, Matica hrvatska. (štampan ćirilicom).
- Vitas, D.–Utvić, M. (2013). *Korpus savremenog srpskog jezika (verzija SrpKor2013)*. Društvo za jezičke resurse i tehnologije, JeRTeh. Available at <<http://jerteh.rs>>, 20 June 2021

REFERENCES

- Bartsch, R. (2003). Generating Polysemy: Metaphor and Metonymy. In: Dirven, R.–Pörings, R. (Eds.) (2003). *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 49–74.
- Croft, W.–Cruse, A. (2004). *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuyckens, H.–Zawada, B.T. (Eds.). (2001). *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Dragičević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (štampano ćirilicom)

- Evans, V.–Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Filipović Kovačević, S. (2021). *Pojmovna metafora i metonimija u teoriji i praksi*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
- Geeraerts, D. (2010). *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Gibbs, R. (2003). Embodied Experience and Linguistic Meaning. *Brain and Language*, 84, 1-15.
- Gibbs, R.–Lima, P. & Francozo, E. (2004). Metaphor is Grounded in Embodied Experience. *Journal of Pragmatics*, 36, 1189-1210.
- Halas Popović, A. (2017). *Uvod u leksičku polisemiju*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (štampano ćirilicom).
- Halas Popović, A. (2021). Metafore u semantici prideva iz domena čvrstoće u engleskom i srpskom. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LXIV/1, 147-169.
- Johnson, M. (1987). *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Johnson, M. (2017). *Embodied Mind, Meaning, and Reason. How Our Bodies Give Rise to Understanding*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Komaromi, B. (2016). Sinestezijska metafora u pridevima u engleskom i srpskom jeziku: kognitivnolingvistički pristup (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. Second edition. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kyuseva, M.–Ryzhova, D. & Parina, E. (2019). Methodology at Work: Semantic Fields “Sharp” and “Blunt”. In: Rakhilina, E.V.–Reznikova, T. (Eds.) (2019). *The Typology of Physical Qualities*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. In press.
- Lakoff, G.–Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.

- Lewandowska-Tomaszczyk, B. (2007). Polysemy, prototypes, and radial categories. In: Geeraerts, D.–Cuyckens, H. (Eds.) (2007). *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 139-169.
- Nerlich, B.–Todd, Z.–Herman, V. & Clarke, D.D. (Eds.). (2003). *Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Rakova, M. (2003). *The Extent of the Literal. Metaphor, Polysemy and Theories of Concepts*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rasulić, K. (2015). What's Hot and What's Not in English and Serbian: A contrastive View on the Polysemy of Temperature Adjectives. In: Koptjevskaja-Tamm, M. (Ed.) (2015). *The Linguistics of Temperature*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 254-299.
- Ungerer, F.–Schmid, H-J. (2006). *An Introduction to Cognitive Linguistics*. (Second edition). Harlow: Longman.
- Yu, N. (2008). Metaphor from Body and Culture. In: Gibbs, R. W., Jr. (Ed.) (2008). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 247-261.

Mira Milić*
Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 81'374.822

81'373.46:79

DOI: 10.19090/gff.2022.1.47-67

Originalni naučni rad

Olga Panić Kavgić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

Aleksandra Kardoš
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

SAVREMENI PRINCIPI ZA SASTAVLJANJE DVOJEZIČNOG REČNIKA SPORTSKIH TERMINA: TEORIJSKI I PRAKTIČNI ASPEKTI

Cilj ovog rada je kritička analiza koncepta *Englesko-srpskog rečnika sportskih termina* (Milić, 2006) i *Novog englesko-srpskog rečnika sportskih termina* (Milić–Panić Kavgić, & Kardoš, 2021a), sa stanovišta novijih naučnih saznanja i potreba savremenog korisnika. U radu je primenjen metod kvalitativne analize makro- i mikrostrukture oba rečnika, utemeljenih na opštim leksikografskim principima, prevashodno sa aspekta nove leksikografske teorije funkcija. Pozitivan ishod ove analize, odnosno činjenica da rečnici ispunjavaju skoro sve kriterijume teorije funkcija, ukazuje na zaključak da su savremeni izazovi u leksikografiji više pitanje prioriteta opštih principa za sastavljanje dvojezičnih specijalizovanih rečnika nego njihovog broja i tumačenja, što je u velikoj meri posledica izmenjenih potreba savremenog korisnika, te potrebe za korišćenjem rečnika u nastavnom procesu dva predmeta na akademskim studijama – Engleskog kao stranog jezika ili Engleskog kao jezika struke.

Ključne reči: specijalizovani rečnik, engleski jezik, srpski jezik, leksikografija, sportski termin, terminologija, teorija funkcija, savremeni korisnik, makrostruktura rečnika, mikrostruktura rečnika

Ova analiza pripada oblasti specijalizovane leksikografije koja još uvek nema jasno i nedvosmisleno priznat naučni status u našoj sredini, usled čega većina rečnika ne predstavlja rezultat korpusno utemeljene teorijske analize, već se njihova izrada neretko svodi na „mehaničko prepisivanje i preslikavanje postojećih rečnika, po obrascu reč–izgovor–značenje“ (Prčić, 2018: 27). Kako se rad bavi kritičkom analizom specijalizovanih rečnikâ *Englesko-srpski rečnik sportskih termina* (Milić,

*miramilicns@gmail.com

2006), u daljem tekstu – *ESRST*, i *Novog englesko-srpskog rečnika sportskih termina* (Milić–Panić Kavgić, & Kardoš, 2021a), u daljem tekstu – *NESRST*, istraživanje je motivisano dvojakim ciljem. Prvi jeste predstavljanje inovacija u teorijskoj leksikografiji u vezi sa terminološkim rečnicima, a drugi je kritička analiza leksikografskog modela *ESRST*-a, a zatim i *NESRST*-a, u kontekstu savremene leksikografske teorije. Imajući u vidu činjenicu da se bilo navršilo petnaest godina postojanja *ESRST*-a, te da su u tom periodu nastale mnogobrojne izmene u sportskom registru i javile se nove potrebe korisnika, pored teorijskih zahteva nametala se i nužnost provere ne samo tačnosti rečničkih podataka već i stepena zadovoljenosti potreba njegovih korisnika. Pozitivni kritički osvrti na *ESRST* (up. Ćirić-Duvnjak, 2013: 64; Vasić, 2018: 209) ukazuju na to da je njegov model bio dobro primljen u lingvističkim i stručnim krugovima, te da se on, suštinski, mogao zadržati, uz izvesne inovacije kao odgovor na izmenjene zahteve korisnika.

Rukovodeći se povoljnom ocenom stručne javnosti, 2016. godine počela je realizacija projekta *NESRST*-a, najavljena u Milić, Panić Kavgić i Kardoš (2017), naknadno detaljno obrazložena sa tačke gledišta problemâ i rešenâ u Milić, Panić Kavgić i Kardoš (2021b). U cilju ažuriranja informacija iz *ESRST*-a, izvršen je nemali broj korpusno utemeljenih istraživanja u vezi sa standardizacijom termina novih sportova iz engleskog jezika u srpskom, koji su potom uključeni u *NESRST* (Jonić, 2012; Milić, 2015; Milić–Tumin, 2014; Milić–Kardoš, 2016; 2019; Panić Kavgić, 2021). U svetlu prethodno navedenog, predmet ovog rada jeste kritički osvrt na *ESRST* i osvetljavanje koncepta *NESRST*-a sa stanovišta naučne utemeljenosti i zahteva savremenog korisnika. Razmatranje je podeljeno na četiri poglavlja. Posle uvodnih napomena, sledi teorijski prikaz novijih lingvističkih teorija terminologije s posebnim naglaskom na teoriji funkcija (engl. *function theory*) (Fuertes-Olivera–Tarp, 2014). Treće poglavlje nudi kratak opis makrostrukture i mikrostrukture *ESRST*-a i *NESRST*-a, četvrto se bavi kritičkom analizom usklađenosti *ESRST*-a i *NESRST*-a sa zahtevima teorije funkcija po kriterijumima Fuertes-Olivera i Tarp (2014), dok peto sažima najvažnije zaključke.

Uprkos činjenici da je teorijska leksikografija znatno napredovala tokom poslednjih nekoliko decenija, ona je još uvek, što se naučnog određenja tiče, u prelaznoj fazi, što je posledica digitalne revolucije u samoj leksikografiji (Lukasik, 2018: 196). U skladu s tim, novija razmišljanja idu u pravcu toga da je leksikografija pre deo informatike nego lingvistike (Bergenholtz–Bothma, 2011). Povezanost dve naučne oblasti ističu i Bothma i Tarp (2012: 105–106) na temelju teorije relevantnosti, navodeći da njena primena u leksikografiji može doprineti

razvoju informatike, budući da princip relevantnosti u informatici ne uključuje analizu korišćenja određene informacije, dok je to u leksikografiji jedan od opšteprihvaćenih principa. Prema tome, u cilju određivanja jasnog pravca razvoja buduće leksikografske nauke, potrebno je da bolje upoznamo korisnike rečnika i njihovo ponašanje u digitalnom okruženju da bismo saznali koji leksički izvori će nam biti potrebni u budućnosti (Lew–de Schryver, 2014: 341). Imajući to u vidu, u ovom odeljku teorijski modeli *ESRST*-a (Milić, 2004; 2006) i *NESRST*-a (Milić i dr., 2017; 2021a; 2021b) biće analizirani u kontekstu novijih leksikografskih teorija, s posebnim naglaskom na leksikografskoj teoriji funkcija (Fuertes-Olivera–Tarp, 2014). S tim u vezi, valja napomenuti da se sve novije terminološke teorije temelje na lingvističkom tumačenju termina i terminologije, iako svaka ima sebi svojstvena obeležja.

Na početku ovog odeljka ukratko će biti predstavljen teorijski model *ESRST*-a. U celini gledano, *ESRST* se zasniva na postavkama komunikativne teorije (engl. *communicative theory*) (Cabré, 1999), pošto nudi standardizovane sportske termine koji nastaju adaptacijom iz engleskog jezika u srpskom, što znači da je polazna tačka leksikografskog modela sportski termin koji se posmatra sinhronijski. Nadalje, primenjeni leksikografski model usklađen je sa opštim leksikografskim principima (Zgusta, 1971; Yong–Peng, 2007; Prčić, 2011: 247). Poštujući njihov redosled po stepenu važnosti, to su: (i) naučna zasnovanost, (ii) funkcijska profilisanost, (iii) okrenutost ka korisniku, (iv) predusretljivost prema korisniku i (v) učenje, negovanje i praćenje efikasnosti upotrebe rečnika. Posmatrano sa aspekta naučne utemeljenosti, tj. leksikografske teorije, lingvistike i kontrastivne lingvistike, s jedne strane, te dinamike promena stručnog registra, s druge, rečnik koji navršio svoj deseti rođendan nužno ulazi u fazu provere ispravnosti navedenih podataka. Poštujući ovo pravilo, 2016. godine pokrenut je projekat *NESRST*-a, koji bi bio ne samo usklađen sa promenama već i znatno obimniji od tada postojećeg izdanja. U vezi sa funkcijskom profilisanošću, valjalo bi imati u vidu i sve izraženiju tendenciju da se rečnik upotrebljava i kao sredstvo koje će biti pogodno za upotrebu u nastavnom procesu dva predmeta na akademskim studijama – Engleskog kao stranog jezika ili Engleskog kao jezika struke (Knežević–Miškeljin, & Halupka Rešetar, 2019: 492; Milić–Sadri, & Glušac, 2019). Nadalje, principi okrenutosti i predusretljivosti prema korisniku nameću potrebu da sastavljači rečnika budu svesni činjenice da digitalno okruženje u kojem se odvijaju gotovo sve ljudske aktivnosti u današnje vreme postavlja nove zahteve i u samoj leksikografiji, kako u vezi sa formom i sadržinom budućih rečnika, tako i pouzdanošću dostupnih digitalnih izvora (Lew, 2016). Na kraju, saglasno poslednjem principu koji

podrazumeva praćenje povratnih informacija od korisnika, kvantitet i kvalitet rečničke informacije u *NESRST*-u izmenjen je u smislu lakše dostupnosti i veće pouzdanosti traženih podataka. Da bi se jasnije sagledalo mesto leksikografskih modela *ESRST*-a i *NESRST*-a u kontekstu aktualnih leksikografskih teorija, one će biti ukratko predstavljene u tekstu koji sledi.

Kao što je već napomenuto, unutar lingvističkog tumačenja termina i terminologije postoji više teorijskih pravaca: komunikativna teorija (engl. *communicative theory*) (Cabré, 1999; 2003), sociokognitivni pristup (engl. *sociocognitive approach*) (Temmerman, 2000), teorija terminoloških okvira¹ (engl. *frame-based terminology*) (Martin, 1998; Faber Benítez, 2009) i teorija funkcija (engl. *function theory*) (Fuertes-Olivera–Tarp, 2014), pri čemu će u ovom radu naglasak biti na teoriji funkcija. Po komunikativnoj teoriji, polazna tačka jeste pojam, dok je termin koji ga imenuje trodimenzionalna kategorija: kognitivna, komunikativna i jezička. Kognitivna dimenzija pruža uvid u sistem pojmova, lingvistička opisuje kako je naziv pojma predstavljen u jezičkom sistemu, dok jezička dimenzija objašnjava kako se termin, kao jedinica opšteg leksikona, aktivira u različitim komunikacionim situacijama. Nasuprot tome, po sociokognitivnoj teoriji, polazište predstavljaju jedinice razumevanja (engl. *units of understanding*), sa prototipskom strukturom, budući da se suštinski poimaju na temelju iskustva, a ne kao objektivne kategorije. Dve teorije razlikuju se i po tome što se, po komunikativnoj, termini izučavaju sinhronijski, a po sociokognitivnoj – dijahronijski, s obzirom na to da se polazi od pretpostavke da su pojmovi i termini podložni promenama u određenom vremenu. Teorija terminoloških okvira zasniva se na postavkama korpusne lingvistike, leksičkog gramatičkog modela (Faber–Mairal Usón, 1999) i semantike okvira (Fillmore, 1977). Po ovoj teoriji, znanje u nekoj oblasti sistematizovano je u jezički neobeležene semantičke okvire kao kognitivne kategorije na osnovu kojih se tumači značenje termina i njihova upotreba. Na temelju ove teorije nastao je, na primer, višejezični onlajn rečnik fudbalskih termina (Schmidt, 2009).

Na kraju, teorija funkcija (engl. *function theory*) zasniva se na shvatanju da su rečnici namenski proizvodi profilisani za određeni tip korisnika, situacije u

¹ Engleski termin *frame-based terminology* preveden je na hrvatski jezik kao ‘terminologija okvira’ (Luzer–Tominac Coslovich, 2016: 525), umesto kojeg je u ovom radu ponuđen prevodni ekvivalent ‘teorija terminoloških okvira’, pošto se to rešenje sistemski bolje uklapa sa drugim nazivima u kojima je osnovna reč ‘teorija’.

kojima mu je potreban rečnik, i specifične potrebe koje određeni rečnik treba da zadovolji. Da bi se precizno utvrdile potrebe korisnika za rečnikom, nužno je odrediti tip korisnika, tj. da li je u pitanju laik, polustručnjak ili stručnjak (Fuertes-Olivera-Tarp, 2014: 81). Zato je potrebno prikupiti što više podataka o korisniku – na primer, koji mu je maternji jezik, koliko ga poznaje, da li zna strani jezik, da li ima iskustva u prevodenju, da li poznaje datu stručnu oblast, i slično. Pored toga, važno je ispitati uslove pod kojima koristi rečnik – na primer, kvalitet vida i sluha, dostupnost električne energije i interneta, kao i situacije u kojima mu je rečnik potreban (komunikativne, kognitivne, operativne i prevodilačke). Detaljan uvid u potrebe korisnika postiže se upitnikom, intervjuom, posmatranjem i dedukcijom. Na kraju, realizaciji budućeg rečnika prethodi i određivanje leksikografske funkcije, što čini suštinsko pitanje u leksikografiji. Po ovoj teoriji, leksikografska funkcija predstavlja zadovoljavanje specifične vrste potreba za preciznom informacijom koju određeni korisnik može imati u određenoj vanleksikografskoj situaciji (Fuertes-Olivera-Tarp, 2014: 100). Ovde valja napomenuti da Bergenholtz (2012) ističe princip leksikografske monofunkcionalnosti, što znači da rečnik treba da bude profilisan za jednu od četiri funkcije. Prva je komunikativna, koja je zajednička svim terminološkim teorijama. Ona podrazumeva funkcijsku profilisanost rečnika za prevodenje i razumevanje teksta na stranom jeziku. Druga je kognitivna funkcija, tj. upotreba rečnika za sticanje znanja u određenoj oblasti. Treća je operativna, koja se ispoljava u situaciji kada je korisniku potreban savet i uputstvo za izvođenje neke mentalne ili fizičke aktivnosti (Tarp, 2008). Četvrta funkcija je interpretativna (up. Tarp, 2008; Fuertes-Olivera-Tarp, 2014), koja je vrlo slična operativnoj, s tim što se ovde ističe potreba za poznavanjem značenja nejezičkog znaka i, eventualno, načina na koji može da se reaguje na osnovu takvog znaka, što znači da bi rečnik trebalo da pruži informaciju za datu situaciju, bez obzira na to da li će korisnik da postupi u skladu s njom ili ne. Budući da se treća i četvrta leksikografska funkcija u velikoj meri preklapaju, Agerbo (2017) smatra da interpretativna funkcija ne treba da ima status nezavisne leksikografske funkcije. Nakon definisanja leksikografske funkcije, sledi faza korpusno zasnovane ekscerpcije građe za rečnik, pri čemu se posebno naglašava nužnost multidisciplinarnog pristupa koji iziskuje timski rad leksikografa, iskusnih prevodilaca u određenoj oblasti i predstavnika struke. Sledeća faza je adaptacija termina u dvojezičnom rečniku i formiranje rečničkog članka, s naglaskom na kratkoći informacije koja se može postići korišćenjem novih tehnologija. U vezi s adaptacijom termina iz izvornog jezika, valja istaći da u teoriji funkcija postoji pomirljiv stav između dve najčešće zastupane krajnosti – deskripcije (engl. *description*) i preskripcije (engl. *prescription*), budući da se ovde

predlaže proskripcija (engl. *proscription*) (up. Bergenholtz, 2003; Tarp–Gouws, 2008; Bergenholtz–Gouws, 2010; Fuertes-Olivera–Tarp, 2014), koja označava postupak navođenja preporučenog rešenja umesto obaveznog kao suštinskog obeležja komunikativne teorije. Konkretno, primenom proskriptivnog pristupa, u rečniku su ponuđene sve varijante koje su u upotrebi, od kojih će jedna biti predložena kao preporučeno rešenje. Razlike u teorijskim postavkama između komunikativne teorije i teorije funkcija odražavaju se i na definiciju specijalizovane leksikografije koja se danas javlja i pod preciznijim nazivom ‘terminografija’ (up. ISO 1087-1: 2000. *Terminology work – Vocabulary. Part 1: Theory and Application*, prema Lukasik, 2018: 198). Po prvoj teoriji, terminografija je motivisana ciljem da se stvore standardizovane terminološke jedinice kao referentni oblici, što obezbeđuje nedvosmislena komunikacija u struci, usled čega varijante istog termina kojima se imenuje isti pojam valja odbaciti (Cabré, 1999: 38). U teoriji funkcija, „specijalizovana leksikografija je definisana kao grana leksikografije koja se bavi teorijom i praksom specijalizovanih rečnika, tj. rečnika, enciklopedija, leksikona, pojmovnika, vokabulara i drugih izvora informacija koji obuhvataju oblasti izvan znanja opšte kulture i izvan znanja odgovarajućeg opšteg jezika“ (Fuertes-Olivera–Tarp, 2014: 19). Najkraće rečeno, osnovni zadatak leksikografije, po teoriji funkcija, jeste da empirijskim putem koncipira model kvalitetnog rečnika koji korisniku omogućuje brzo i lako pronalaženje tražene informacije u situaciji kada mu je potreban rečnik.

Poređenjem teorijskog modela *ESRST*-a i zahteva leksikografske teorije funkcija, može se zaključiti da se teorijski pristup *ESRST*-a unekoliko razlikuje od teorije funkcija, gde se polazi od korisnika i njegovih potreba, po tome što su u *ESRST*-u polazna tačka termini sportskog registra, budući da je poseban akcenat na standardizaciji srpskih termina koji su nastali preoblikovanjem² i prevođenjem termina iz engleskog jezika u srpskom. Nadalje, imajući u vidu činjenicu da se u adaptaciji sportskih termina iz engleskog jezika u srpskom primenjuje deskriptivni metod sa elementima preskriptivizma, pristup u *ESRST*-u razlikuje se od postavki teorije funkcija, gde se nudi proskriptivni pristup. Međutim, moglo bi se reći da *ESRST* i, pogotovo, *NESRST* zadovoljavaju suštinski zahtev teorije funkcija u vezi sa leksikografskim funkcijama, budući da su oba profilisana za sledeće: komunikativnu funkciju (aktivnu i pasivnu); kognitivnu, pošto nude informacije

² PREMA TERMINU U PRĆIĆ (2011) KOJI ZNAČI „PREUZIMANJE NOVOG OBLIKA I NJEMU PRIDRUŽENE NOVE SADRŽINE“ (PRĆIĆ, 2011: 124).

kojima korisnik obogaćuje svoje znanje za obavljanje određenog zadatka, kao, na primer, praćenje stručne literature na stranom jeziku; i, delimično, operativnu, pošto daju uskostručne definicije značenja formulisane na osnovu zvaničnih dokumenata.

Poglavlje koje sledi bavi se praktičnim aspektima *ESRST*-a i *NESRST*-a, nakon čega će biti izneta kritička analiza predstavljenog leksikografskog modela sa stanovišta teorije funkcija.

3. PRAKTIČNI ASPEKTI *ESRST*-A I *NESRST*-A

S obzirom na činjenicu da je *ESRST* više puta predstavljen stručnoj javnosti u zemlji i inostranstvu (up. Milić, 2015; 2016; Milić i dr., 2017), u ovom radu biće dat sažetiji opis rečničke makrostrukture i mikrostrukture, sa opisom izmena u *NESRST*-u.

3.1. Makrostruktura *ESRST*-a i *NESRST*-a

ESRST predstavlja štampano izdanje sa približno 1300 odrednica koje obuhvataju terminologiju pet igara loptom: fudbala, košarke, odbojke, rukometa i vaterpola. Tipološki, *ESRST* je: sinhroni rečnik, pošto obuhvata savremene termine; deskriptivni, sa elementima preskriptivizma, pošto nudi standardizovane termine u srpskom jeziku po modelu Milić (2004)³; dvojezični – englesko-srpski; i srednji po obuhvatu. U skladu sa zahtevima savremene leksikografije, pored centralnog dela sa alfabetski poređanim odrednicama, *ESRST* sadrži i sledeće dodatke u funkciji potpunijeg razumevanja ciljeva, koncepta leksikografskog modela i rečničkih informacija: „Oznake i skraćenice“, „Reč unapred“, „Vodič kroz rečnik“, kao i spisak literature, koji se nalaze na početku, te „Dodatak“, sa kratkim opisom igara loptom, na samom kraju. Odrednice su jednočlani i frazni engleski termini koji su pretežno imenice i glagoli.

Slična makrostruktura zadržana je i u *NESRST*-u, iako je on znatno obimniji od *ESRST*-a, pošto, sa svojih preko 5000 odrednica, uključuje i one iz osam novouvedenih sportova (atletike, boksa, gimnastike, džuda, karatea, rvanja, tenisa i skijanja). Ovo znači da *NESRST* obuhvata trinaest sportova koji se, gotovo bez izuzetka, izučavaju kao posebni nastavni predmeti na Fakultetu sporta i fizičkog vaspitanja u Novom Sadu. Druga značajna makrostrukturna inovacija tiče se odrednica u rečniku. Naime, za razliku od većine sportskih rečnika na engleskom

³ Model standardizacije sportskih termina iz engleskog jezika u srpskom detaljno je opisan u Milić (2013; 2015; 2016).

govornom području (Bateman–McAdam, & Sargeant, 2006; Room, 2010; Tomlinson, 2010), kao i *ESRST*-a, u kojima su nazivi međunarodnih organizacija, sportskih saveza i takmičenja uključeni u centralni deo rečnika s odrednicama, oni su u *NESRST*-u izostavljeni⁴, budući da vlastite imenice nemaju smisao (Lyons, 1977: 223), kao i da većina njih nisu postale apelativi kada, prema tumačenju Zguste (1971: 246), mogu da budu rečničke odrednice. Međutim, rukovodeći se Zgustinim pristupom, u *NESRST* je ušao veliki broj imena sportista sa apelativnom funkcijom, što je, na primer, vrlo česta pojava u registru gimnastike, poput termina CUKAHARA⁵. Konačno, još jedna inovacija jeste uvođenje rodno obeleženih termina u srpskom jeziku za sve odrednice koje su, od objavljivanja *ESRST*-a, stekle ustaljeni termin za ženski rod.

3.2. Mikrostruktura *ESRST*-a i *NESRST*-a

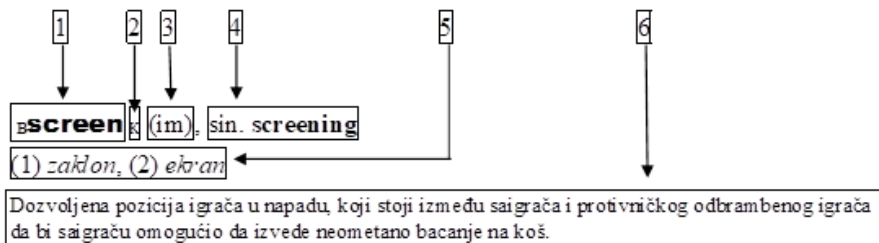
Odrednica u *ESRST*-u sadrži šest elemenata, koji su ilustrovani primerom preuzetim iz uputstva „Vodič kroz rečnik“ (Slika 1). To su: 1) engleski termin, koji je posebno istaknut drukčijim fontom, bojom i veličinom fonta od ostatka rečničkog članka, ispred kojeg može da stoji spuštено slovo (mali verzal) ukoliko jedan oblik ima više značenja ili drugu gramatičku funkciju; 2) oznaka sportske discipline koju čini spuštено početno slovo naziva igre loptom neposredno iza engleskog termina; 3) gramatička vrsta reči predstavljena skraćenicom za jednu od četiri vrste reči: glagole (gl), imenice (im), prideve (prid) i priloge (pril), pri čemu su ove oznake istovetne za jednočlane i frazne termine; 4) unakrsno upućivanje na sinonim (sin), antonim (ant) i jezičku varijantu (var), iza koje se navodi spuštени simbol £ (britanski engleski jezik) i § (američki engleski jezik); 5) srpski termin, jedan ili više, pri čemu je standardni termin naveden iza broja (1), a varijante (ukoliko postoje) poređane su po stepenu usklađenosti sa principima standardizacije sportskih termina

⁴ Kako je naglašeno u Milić i dr. (2021b: 1069), izuzetak predstavlja termin OLIMPIJSKE IGRE (engl. *Olympic Games*), koji se odnosi na najveće i najstarije međunarodno sportsko takmičenje, koje, između ostalih, uključuje i gotovo sve ovde obuhvaćene sportove, te je stav autorki da je ovaj termin trebalo da se nađe u *NESRST*-u i zbog opštijih, kulturno-istorijskih razloga.

⁵ Prema *NESRST*-u: U sportskoj gimnastici, vrsta muškog ili ženskog preskoka koji se sastoji od četvrtine ili pola okreta oko uzdužne ose u prvoj fazi leta, tj. pre upora na konju, nakon čega sledi salto u zgrčenom, sklonjenom ili ispruženom položaju, nazvan po japanskom gimnastičaru Micuu Cukahari (engl. *Mitsuo Tsukahara*).

koji nastaju adaptacijom iz engleskog jezika u srpskom, a to su: preciznost, prozirnost, sistemnost, produktivnost, kratkoća i učestalost; i **6** definicija značenja koja se sastoji od jedne rečenice, pri čemu opis počinje hiperonimom, a završava se posebnim obeležjima pojma koji je imenovan terminom.

Slika 1: Mikrostruktura odrednice u *ESRST*-u

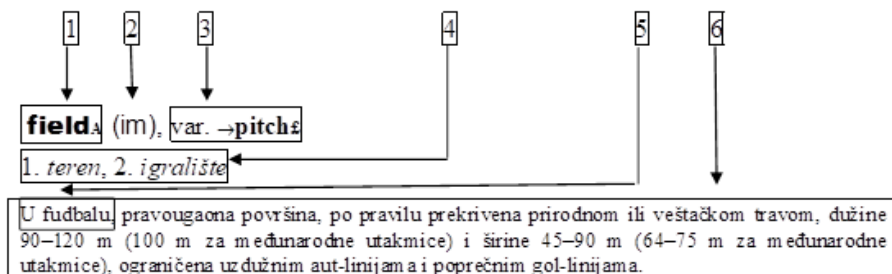
Mikrostruktura *NESRST*-a unekoliko je izmenjena, što se može videti na Slici 2. Zbog velikog broja uključenih sportova, izbačena su spuštena slova kojima se upućivalo na sport kojem navedeni termin pripada **1**. Umesto toga, funkciju tematizatora⁶ vrši priloška odredba na početku jednorečenične definicije značenja **6** – na primer, „U fudbalu,“ **5**. Spuštena slova A (B, C, D, E, F, G, H) ispred engleskih termina s drukčijim značenjem ili drugom gramatičkom funkcijom u *NESRST*-u stoje neposredno iza engleskih odrednica, pri čemu su, osim glagola, imenica, prideva i priloga, istina u znatno manjoj meri, sada zastupljeni i uzvici (uzv), ali i složenije sintaksičke jedinice, kao što su predložke sintagme (predl. sint) i klauze, odnosno rečenice⁷ u funkciji iskaza (isk). Nadalje, uz sinonime, antonime i varijante, navode se spuštene strelice koje upućuju na samostalnu odrednicu u *NESRST*-u **3**. Takođe, numeričke oznake ispred srpskih termina pišu se bez zagrada **4**, pri čemu ispred standardnog termina može da stoji znak ☹, kojim se ukazuje na činjenicu da ustaljeni srpski termin odstupa od standarda srpskog jezika, dok se pravilan oblik

⁶ Prema terminu koji upotrebljava Prčić (2011), a označava element „koji značenje ističe putem oznake tematske oblasti za koju je ono najkarakterističnije...“ (2011: 254).

⁷ Kao što je objašnjeno i u Milić i dr. (2021b: 1070), pod klauzom se u *NESRST*-u podrazumeva sintaksička struktura, odnosno jedinica u kojoj je ostvaren odnos predikacije, tj. u kojoj po pravilu postoji subjekatsko-predikatska veza. Rečenica i klauza su često funkcijski podudarne (ukoliko se radi o prosto rečenici, odnosno nezavisnoj klauzi), pri čemu se, zbog učestvovanja u strukturi složenih rečenica, klauza, koja može biti zavisna ili nezavisna, obično smatra sintaksički nižom strukturom od rečenice.

navodi kao varijanta standardnog rešenja – na primer: 1. Ⓢ *gubitak poseda lopte*, 2. *izgubljena lopta* (engl. *loss of possession of the ball*).

Slika 2: Mikrostruktura odrednice u *NESRST*-u

U vezi sa mikrostrukturom dvojezičnog specijalizovanog rečnika, valja naglasiti da Fuertes-Olivera i Nielsen (2011) smatraju da struktura rečničke odrednice treba da zadovolji princip relevantnosti, koji u teoriji funkcija predstavlja „kvalitet direktne povezanosti sa predmetnom oblašću koja je u pitanju, funkcijom ili funkcijama rečnika i situacijama u kojima je rečnik predviđen za upotrebu“ (Fuertes-Olivera–Nielsen, 2011: 175). U skladu s tim, mikrostruktura treba da uključi: varijante načina pisanja termina, definicije značenja, sinonime, antonime, napomene o upotrebi termina i terminološki standardizovane termine. Primenom ovog principa u *NESRST*-u dolazi se do zaključka da njegova mikrostruktura gotovo u celosti zadovoljava navedeni princip, budući da rečnička odrednica sadrži sve elemente izuzev napomena o upotrebi. Međutim, moglo bi se reći da *NESRST* delimično sadrži i ovaj podatak, pošto u definiciji značenja nudi izvesne informacije o upotrebi termina, kao što ilustruje primer na Slici 3, gde se termin B-OCENA i njemu pridruženo značenje danas više ne koriste za ocenjivanje gimnastičke vežbe, zbog izmenjenih pravila takmičenja, te stoga, kako rečnik i upućuje, valja pogledati sinonimne termine čija je definicija formulisana na osnovu važećih pravila.

Slika 3: Definicija značenja u funkciji napomene o upotrebi termina u *NESRST*-u

B-score (im), sin. →**difficulty score**, sin. →**D-score**

1. *b-ocena*, 2. *B-ocena*

U gimnastici, raniji termin za ocenu izvođenja vežbe koja se dobija oduzimanjem poena za greške tokom izvedbe od maksimalnih 10 poena na početku.

difficulty score (im), sin. →**B-score**, sin. →**D-score**

1. *d-ocena*, 2. *D-ocena*

U ritničkoj i sportskoj gimnastici, ocena za vrednost vežbe, tj. stepen težine vežbe koji se određuje na osnovu vrste preskoka u vežbama na konju ili odlukom sudija u ostalim gimnastičkim disciplinama.

4. OCENA *ESRST-A* I *NESRST-A* PO KRITERIJUMIMA TEORIJE FUNKCIJA

S obzirom na činjenicu da teorija funkcija stiče sve veću podršku u leksikografskoj javnosti (Nielsen, 2015; Lew, 2016; Agerbo, 2016; 2017; Gouws, 2017), u tekstu koji sledi koncepti *ESRST-a* i *NESRST-a* biće vrednovani prema kriterijumima ove teorije (Fuertes-Olivera–Tarp, 2014: 210–212): (i) stav autora o leksikografskom modelu, (ii) funkcijska profilisanost, (iii) dostupnost rečničke informacije, (iv) upotreba internetskih tehnologija, v) teorijski okvir leksikografskog modela, (vi) troškovi izrade rečnika, (vii) brzina nalaženja informacije, (viii) ažuriranje rečničke informacije, (ix) uključenost predstavnika struke i (x) pouzdanost izvora podataka.

(i) *Stav autora o leksikografskom modelu* ogleda se kroz uslov da rečnik sadrži dodatak u kojem autor nudi opis koncepcije leksikografskog modela, kao i da je leksikografska javnost upoznata sa njegovim karakteristikama. Po ovom kriterijumu, moglo bi se reći da i *ESRST* i *NESRST* u celosti zadovoljavaju zahtev teorije funkcija. Prvi argument u prilog pozitivnom odgovoru jeste da sadrže tekst pod naslovom „Reč unapred“, gde se navode podaci o makrostrukturi rečnika: obuhvat, potencijalni korisnici i funkcijska profilisanost, kao i tekst „Vodič kroz rečnik“, s prikazom mikrostrukture i modela standardizacije sportskih termina. Drugi argument u korist pozitivne ocene jeste činjenica da su koncepti primenjeni u *ESRST-u* i *NESRST-u* bili predmet rasprave na više naučnih skupova, kao i da su primenjeni modeli predstavljeni ne samo domaćoj leksikografskoj javnosti (Milić, 2013; 2016), već i međunarodnoj (Milić, 2015; Milić–Glušac, & Kardoš, 2018; Milić i dr., 2019; 2021b).

(ii) *Funkcijska profilisanost* čini suštinsko pitanje teorije funkcija i predstavlja uslov da je rečnik koncipiran za određenu leksikografsku funkciju koja

može biti: komunikativna, kognitivna, operativna i interpretativna. U vezi sa funkcijama, može se konstatovati da su *ESRST* i *NESRST* profilisani za komunikativnu funkciju (aktivnu i pasivnu); zatim, za kognitivnu, u smislu upotrebe rečnika u nastavnom procesu predmetâ na akademskim studijama – Engleskog kao stranog jezika (Béjoint, 2010; El-Sayed–Siddiek, 2013) ili Engleskog kao jezika struke, s posebnim naglaskom na sticanju kontaktnojezičke kompetencije⁸ (Milić i dr., 2018); te, delimično, naročito u slučaju *NESRST*-a, i za operativnu, budući da rečnik sadrži precizna tumačenja značenja termina, na osnovu kojih korisnici u oblasti sporta mogu da postupaju u određenoj situaciji – na primer, tokom igre ili suđenja. Po ovom kriterijumu, takođe se može reći da *ESRST* i *NESRST* odgovaraju zahtevima teorije funkcija, mada ne u celosti, budući da se ova teorija temelji na digitalnoj leksikografiji, koja omogućuje izradu rečnika za samo jednu funkciju. Polazeći od toga da su i *ESRST* i *NESRST* štampana izdanja, princip monofunkcionalnosti nije moguće ispuniti u tržišnim uslovima, usled čega se može smatrati da je njegova profilisanost za više funkcija opravdana (up. Bergholtz–Gouws, 2010: 49). Međutim, u literaturi se odavno ističe problem nedovoljne obučenosti korisnikâ rečnika (Scholfield, 1982; Lew, 2013), čak i nastavnika stranog jezika (Miller, 2008), usled čega je ovde nužno istaći da nije važno samo sastaviti dobar rečnik, već je jednako važno obučiti njegove korisnike da ga efikasno koriste. Prema tome, saglasno Brumfitovom (1985) zapažanju da je rečnik najčešće korišćeno sredstvo za učenje stranog jezika, ne postavlja se pitanje njegove upotrebe, već načina na koji se on može najbolje iskoristiti.

(iii) *Dostupnost rečničke informacije* ogleda se kroz uslov da rečnik omogućuje lako i brzo nalazenje tražene informacije. Po ovom kriterijumu, *ESRST* i *NESRST* ne zadovoljavaju u celosti teoriju funkcija. Budući da se radi o štampanim izdanjima, ona korisniku ne nude lakoću pretraživanja svojstvenu elektronskim rečnicima, posebno onlajn izdanjima koja su u punom razvojnom zamahu, te se predviđa da će njihov budući oblik biti znatno drukčiji od onoga koji nam je danas poznat (Lew, 2013). Problem bi mogao da se reši naknadnim objavljivanjem *NESRST*-a kao onlajn izdanja. Međutim, saglasno zapažanju Bergholtza i Gouwsa (2010: 49), stanje leksikografije jezika manjih govornih zajednica, u koje spada i srpski, pogodno je samo za izradu višefunkcijski profilisanih štampanih rečnika. Pored toga, valja takođe naglasiti da neformalno dobijene povratne

⁸ Prema terminu u Prčić (2011) koji označava vrstu „jezičkog znanja koje se odnosi na valjanu upotrebu elemenata iz jezika davaoca u jeziku primaoca, koji s njim redovno dolazi u dodir“ (Prčić, 2011: 147).

informacije od studenata na Fakultetu sporta i fizičkog vaspitanja na Univerzitetu u Novom Sadu upućuju na zaključak da se oni više opredeljuju za štampana izdanja publikacija nego za njihovu elektronsku PDF verziju.

(iv) *Upotreba internetskih tehnologija* znači da se rečnik temelji na dostignućima digitalnih tehnologija u smislu brzine i lakoće nalaženja tražene informacije. Budući da se teorija funkcija zasniva na elektronskim onlajn rečnicima, ovaj uslov podrazumeva efikasno korišćenje podataka na internetu koje odgovara trenutnim potrebama korisnika, što se postiže kreiranjem dinamičkih leksikografskih članaka usklađenih sa različitim potrebama korisnika. Kao štampana izdanja, *ESRST* i *NESRST* ovaj kriterijum takođe ne ispunjavaju.

(v) *Teorijski okvir leksikografskog modela* podrazumeva da je u dodatnim tekstovima definisan teorijski pristup na osnovu kojeg je rečnik nastao. Po ovom kriterijumu, *ESRST* i *NESRST* ispunjavaju uslove teorije funkcija, budući da su oba modela u saglasju sa postavkama komunikativne teorije terminologije (Cabré, 1999), pošto je izvršena standardizacija sportskih termina iz engleskog jezika u srpskom, po modelu koji je predstavljen u Milić (2004). U skladu s tim, iza uvodnih tekstova u *ESRST*-u i *NESRST*-u sledi odeljak pod naslovom „Vodič kroz rečnik“, gde je ponuđen kratak opis modela standardizacije sportskih termina u srpskom jeziku, koji je u međuvremenu u *NESRST*-u znatno dorađen na osnovu analize korpusa novih sportova (Milić, 2015).

(vi) *Troškovi izrade rečnika* ogledaju se u uslovu da postoji optimalan odnos između uloženi sredstava i postignutih rezultata. U vezi sa ovim kriterijumom, investicija u *ESRST* u celosti je bila opravdana, budući da je celovit tiraž od 500 primeraka rasprodat, što ukazuje na pozitivnu ocenu korisnika koji su, po teoriji funkcija, istinski merodavni arbitri za ocenu njegove isplativosti (up. Gouws, 2017: 43). Nakon dobrih rezultata leksikografskog modela *ESRST*-a, *NESRST* je krajem 2021. godine izašao u izdanju renomirane izdavačke kuće *Prometej*, kao deveta knjiga u njenoj etabliranoj biblioteci *Rečnici*, i trenutno je dostupan u najvećim domaćim knjižarama, a u planu je da direktno bude ponuđen studentima Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja, Filozofskog fakulteta, kao i sportskim klubovima i udruženjima širom zemlje.

(vii) *Brzina nalaženja informacije* odnosi se na predusretljivost rečnika prema korisniku. U vezi sa *ESRST*-om, ne može se dati nedvosmisleno pozitivna ili negativna ocena kad je reč o ovom kriterijumu. Prvi razlog je činjenica da u rečniku ima dosta skraćenica i simbola koji korisniku otežavaju lako i brzo tumačenje informacije, a drugi je njegovo štampano izdanje koje ne odgovara zahtevima savremenog korisnika. Prvi nedostatak rešen je u *NESRST*-u uvođenjem priloške

odredbe u funkciji tematizatora na početku rečenice u definiciji, čime su izbegnute skraćenice za sportove koji su uključeni u rečnik. Drugi nedostatak mogao bi biti rešen priređivanjem onlajn elektronskog rečnika, pošto se štampani i elektronski rečnici najviše razlikuju po lakoći i brzini pristupa traženoj informaciji (Gouws, 2017: 55). Međutim, kao što je već rečeno u kriterijumu (iii), stanje leksikografije srpskog jezika nije na nivou zadovoljavajućem za izradu takvih rečnika. Uopšteno, moglo bi se reći da okrenutost ka digitalnim izvorima predstavlja prioritet u leksikografiji, budući da savremeni korisnici rečnika pripadaju generaciji milenijalaca, tj. osoba rođenih posle 1980. godine, kada su digitalne tehnologije postale neodvojivi deo svakodnevnog života (Pedró, 2006: 2). Pored stalnog praćenja potreba savremenih korisnika, podjednako su važna i istraživanja u oblasti metaleksikografije, tehnologijâ za uređivanje baza podataka i principa organizacije, pristupa i pronalaženja informacija (Bergenholtz–Bothma, & Gows, 2011: 41).

(viii) *Ažuriranje rečničke informacije* podrazumeva redovno usklađivanje informacije sa promenama u jezičkom standardu i struci. Po ovom kriterijumu, *ESRST* samo delimično ispunjava zahteve teorije funkcija. Budući da se radi o štampanom izdanju, ne postoji mogućnost ažuriranja rečničkih informacija u kraćim periodima tokom kojih dolazi do promena, što je odraz izmenjenih potreba jezika, struke i korisnika (Milić i dr., 2017). Međutim, valja naglasiti da nije izostala briga o rečniku i praćenje povratnih informacija od strane njegovih korisnika, kao i terminoloških promena u registrima obuhvaćenih sportova, te su u *NESRST* uvedene opisane makrostrukturne i mikrostrukturne inovacije. Gledajući u budućnost, valjalo bi postaviti cilj da se radi na stvaranju uslova za izradu onlajn elektronskog rečnika koji će moći lakše da se ažurira, u skladu sa relativno čestim promenama sportskih pravila.

(ix) *Uključenost predstavnika struke* odnosi se na uslov da autorski tim specijalizovanog rečnika obuhvata, pored leksikografa, i predstavnike struke. Po ovom kriterijumu, *ESRST* zadovoljava zahteve teorije funkcija, pošto je na njegovom sastavljanju radio tim od jednog lingviste i šest univerzitetskih profesora sportova koji su uključeni u rečnik. S obzirom na znatno veći obuhvat *NESRST*-a, autorski tim čine tri autorke koje su anglisti i već potvrđeni leksikografi (dva profesora univerziteta i jedan master – student doktorskih studija), konsultantkinja za japanski jezik – magistar lingvističkih nauka, te 22 stručna saradnika iz oblasti sporta, među kojima su kako profesori uključenih sportskih disciplina na Univerzitetu u Novom Sadu, tako i istaknuti treneri i sportisti međunarodnog ranga, čiji je značajan doprinos i registrovan na uvodnim stranicama *NESRST*-a. U vezi sa potrebom uključivanja predstavnika struke, valja naglasiti da Nielsen (2013: 59),

koji podržava teoriju funkcija, zastupa stav da i sami leksikografi treba da raspolažu s više tipova znanja, među kojima ističe sledeće: deklarativno znanje (engl. *declarative knowledge*), tj. znanje o tome šta reči ili termini znače; proceduralno (engl. *procedural knowledge*), tj. kako pojmovi koje imenuju reči i termini funkcionišu u stvarnosti; i šematsko znanje (engl. *schematic knowledge*), tj. kakvi su smisaoni odnosi između reči i termina, poput antonimije i sinonimije. Moglo bi se osnovano tvrditi da autorski tim *NESRST*-a ispunjava i taj uslov, budući da, osim što su autorke bile deo većeg tima i na izradi još jednog značajnog paralelno sprovedenog leksikografskog projekta – *Srpskog rečnika novijih anglicizama (SRNA)* (Prčić i dr., 2021), prva autorka je dugogodišnji nastavnik Engleskog jezika struke na Fakultetu sporta i fizičkog vaspitanja, dok se druga autorka aktivno i takmičarski bavila sportom – tenisom i košarkom, pre akademske karijere na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

(x) *Pouzdanost izvora podataka* podrazumeva da se ekscerpcija građe vrši iz izvora koji daju pouzdane i tačne podatke. Po ovom, poslednjem kriterijumu, *ESRST* i *NESRST* takođe u celosti zadovoljavaju kriterijume teorije funkcija, budući da se temelje na zvaničnim dokumentima koji uključuju pravilnike sportova na engleskom jeziku i njihove prevode na srpski, na novijoj stručnoj literaturi na engleskom i srpskom jeziku, kao i na neposrednoj pomoći predstavnika struke.

5. ZAKLJUČAK

Ovaj rad je ponudio pregled i analizu teorijskih i praktičnih aspekata dva rečnika – *ESRST*-a objavljenog 2006. godine, i *NESRST*-a, iz 2021. godine, s posebnim osvrtom na usklađenost osnovnog primenjenog leksikografskog modela (s izvesnim izmenama u novijem od dva rečnika) utemeljenog na komunikativnom pristupu, sa leksikografskom teorijom funkcija. Analiza teorijskih postavki komunikativne teorije, na kojoj se zasnivaju ovde predstavljene makro- i mikrostrukturne odlike *ESRST*-a i *NESRST*-a, te novije teorije funkcija, pokazuje da su savremeni izazovi u leksikografiji više pitanje prioriteta opštih principa za sastavljanje dvojezičnih terminoloških rečnika nego njihovog broja i tumačenja, što je u velikoj meri posledica izmenjenih zahteva savremenog korisnika, te sve izraženije potrebe za upotrebom rečnika u nastavnom procesu dva predmeta na akademskim studijama – Engleskog kao stranog jezika ili Engleskog kao jezika struke.

Ovo zapažanje dodatno potvrđuje i vrednovanje *ESRST*-a i *NESRST*-a po deset kriterijuma teorije funkcija, koje ukazuje na zaključak da je jedina bitnija nedostatnost ova dva rečnika ta što oni predstavljaju štampana izdanja koja ne

pružaju mogućnost lakog i brzog nalaženja tražene informacije, i koja stoga nije moguće kontinuirano ažurirati u skladu sa vremenskom dinamikom promena u struci, jeziku i potrebama korisnika. Međutim, održivost leksikografskog modela *ESRST*-a nakon petnaest godina od objavljivanja, kao i na njemu utemeljene inovacije u modelu *NESRST*-a, govore u prilog tome da rečnik koji je koncipiran prema valjanim leksikografskim standardima samo može da dobije na kvalitetu, te da su promenama podložni pre svega oni formalni i sadržinski aspekti koje diktiraju sve zahtevniji korisnici u današnjem digitalnom okruženju.

Mira Milić, Olga Panić Kavgić, Aleksandra Kardoš

CONTEMPORARY PRINCIPLES FOR COMPILING A BILINGUAL DICTIONARY OF
SPORTS TERMS:
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Summary

The aim of this paper is to offer a critical review of *Englesko-srpski rečnik sportskih termina* [Engl. *English-Serbian Dictionary of Sports Terms*] (Milić, 2006), and of the more recent *Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina* [Engl. *New English-Serbian Dictionary of Sports Terms*] (Milić–Panić Kavgić, & Kardoš, 2021a), from the aspect of new lexicographic views and needs of the contemporary user. Both models are based on general lexicographic principles, i.e., the requirement that a dictionary should be the following: scientifically based, profiled for specific functions, user-centred, user-friendly, and amenable to studying, nurturing and monitoring the effects of its use.

Having in mind the fact that the period after the publication of the first aforementioned dictionary is longer than ten years, and that the lexicographic world supports the attitude that, after such a period, dictionary information should be revised within the context of new scientific knowledge and changes within a particular thematic register, special emphasis is placed on macrostructural and microstructural innovations in the more recent dictionary. These are a consequence of changes and advances during the last decade in the field of English-Serbian language contacts and lexicography. In reference to the former field, a need has arisen for building English-Serbian contact linguistic competence which is a type of linguistic knowledge that enables the correct use of elements from English as L1 in Serbian as L2. During the process of acquisition of such knowledge, an English-Serbian dictionary gets the status of a teaching resource, owing to which it should offer standardized solutions in Serbian. With reference to lexicography, there has been a significant shift towards recognizing its status as an academic discipline, along with the development of a new lexicographic theory of functions (Fuertes-Olivera–Tarp, 2014), which is based on the assumption that dictionaries are utility tools profiled according to lexicographically relevant

user needs and user situations. Owing to increasing support for this theory among lexicographers, the concepts behind the two abovementioned specialized dictionaries are analyzed from the aspect of its compliance with the ten fundamental criteria underlying the theory of functions.

The overall positive outcome of this analysis, especially in terms of the numerous new features of the more recent of the two dictionaries, leads to the conclusion that contemporary challenges in lexicography are a matter of priority when it comes to general principles for compiling bilingual specialized dictionaries, rather than their number and interpretation, which is largely the consequence of changing needs of the contemporary user, as well as the need to use dictionaries in the teaching process of two academic courses – English as a Foreign Language and English for Specific Purposes.

Key words: specialized dictionary, English, Serbian, lexicography, sports term, terminology, theory of functions, contemporary user, dictionary macrostructure, dictionary microstructure

LITERATURA

- Agerbo, H. (2016). The incorporation of specialised data in lexicographic meaning explanations: A discussion based on sports and fitness terms. *Lexikos*, 26, 1–35.
- Agerbo, H. (2017). The interpretative function: To be or not to be, that is the question. *Lexikos*, 27, 1–15.
- Bateman, H.–McAdam, K. & Sargeant, H. (2006). *Dictionary of Sport and Exercise Science*. London: A & C Black.
- Béjoint, H. (2010). *The Lexicography of English: From Origins to Present*. Oxford: Oxford University Press.
- Bergenholtz, H. (2003). User-oriented understanding of descriptive, proscriptive and prescriptive lexicography. *Lexikos*, 13, 65–70.
- Bergenholtz, H. (2012). Concepts for monofunctional accounting dictionaries. *Terminology*, 18(2), 243–263.
- Bergenholtz, H.–Bothma, T. (2011). Needs-adapted data presentation in e-information tools. *Lexikos*, 21, 53–77.
- Bergenholtz, H.–Bothma, T. & Gouws, R. (2011). A model for integrated dictionaries of fixed expressions. In: Kosem, I. and Kosem, K. (eds.). (2011). *Electronic Lexicography in the 21st Century: New Applications for New Users. Proceedings of eLex 2011*. Ljubljana: Trojina, Institute for Applied Slovene Studies. 34–42.
- Bergenholtz, H.–Gouws, R. (2010). A functional approach to the choice between descriptive, prescriptive and proscriptive lexicography. *Lexikos*, 20, 26–51.

- Bothma, T.–Tarp, S. (2012). Lexicography and the relevance criterion. *Lexikos*, 22, 86–108.
- Brumfit, C. J. (1985). Preface. In: Ilson, R. (ed.). (1985). *Dictionaries, Lexicography and Language Learning*. Oxford: Pergamon Institute of English Press. v.
- Cabré, M. T. C. (1999). *Terminology: Theory, Methods, and Applications*. Amsterdam: John Benjamins.
- Cabré, M. T. C. (2003). Theories of terminology: Their description, prescription and analysis. *Terminology*, 9(2), 163–199.
- Ćirić-Duvnjak, K. (2013). Uloga anglicizama u sportskoj terminologiji srpskog jezika. *SPORT – Nauka i praksa*, 3(1), 63–70.
- El-Sayed, A-N. A-A. A.–Siddiek, A. G. (2013). Review of EFL learners' habits in the use of pedagogical dictionaries. *English Language Teaching*, 6(8), 54–65.
- Faber Benítez, P. (2009). The cognitive shift in terminology and specialized translation. *MonTi. Monografías de Traducción e Interpretación*, 1, 107–134.
- Faber, P. B.–Mairal Usón, R. (1999). *Constructing a Lexicon of English Verbs*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Fillmore, C. (1977). Scenes and frame semantics. In: Zampolli, A. (ed.). (1977). *Linguistic structures processing*. Amsterdam: North Holland. 55–83.
- Fuertes-Olivera, P.–Nielsen, S. (2011). The dynamics of terms in accounting: What the construction of the accounting dictionaries reveals about metaphorical terms in the culture-bound subject fields. *Terminology*, 17(1), 157–180.
- Fuertes-Olivera, P.–Tarp, S. (2014). *Theory and Practice of Specialized Online Dictionaries: Lexicography versus Terminography*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Gouws, R. (2017). Dictionaries and access. In: Fuertes-Olivera, P. (ed.). (2017). *The Routledge Handbook of Lexicography*. London: Routledge. 43–58.
- Jonić, Željko (2012). Teniski termini u engleskom jeziku i njihovo prevođenje na srpski (Nepublikovan masterski rad). Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Klajn, I. –Šipka, M. (2012). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Knežević, Lj.–Miškeljin, I. & Halupka Rešetar, S. (2019). Upotreba rečnika u nastavi engleskog jezika struke iz ugla nastavnika. U: Gudurić, S. i Radić-Bojanić, B. (ured.). (2019). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VIII. Tematski zbornik*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 481–493.

- Lew, R. (2013). Online dictionary skills. In: Kosem, I. et al. (eds.). (2013). *Electronic Lexicography in the 21st Century: Thinking Outside the Paper. Proceedings of the eLex 2013 Conference*. Ljubljana: Trojina, Institute for Applied Slovene Studies; Tallinn: Eesti Keele Instituut. 16–31.
- Lew, R. (2016). Dictionaries for learners of English. *Language Teaching*, 49(2), 291–294.
- Lew, R. –de Schryver, G-M. (2014). Dictionary users in the digital revolution. *International Journal of Lexicography*, 27(4), 341–359.
- Lukasik, M. (2018). Theoretical underpinnings of metaterminography. *Applied Linguistics Papers*, 25(4), 195–213.
- Luzer, J.–Tominac Coslovich, S. (2016). Leksikografska obrada glagola, glagolskih kolokacija i sintagmi u dvojezičnim tehničkim rječnicima. *Jezikoslovlje*, 17(3), 519–556.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, W. (1998). Frames as definition models for terms. In: Munteanu, A. (ed.). (1998). *Proceedings of the International Conference on Professional Communication and Knowledge Transfer. Vol. 2*. Vienna: TermNet. 189–221.
- Milić, M. (2004). Termini igara loptom u engleskom jeziku i njihovi prevodni ekvivalenti u srpskom (Nepublikovan magistarski rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Milić, M. (2006). *Englesko-srpski rečnik sportskih termina*. Novi Sad: Zmaj.
- Milić, M. (2011). Hindsight analysis of a bilingual dictionary of standardised sports terms. In: Đurić-Paunović, I. and Marković, M. (eds.). (2011). *English Language and Anglophone Literatures Today (ELALT). Proceedings*. Novi Sad: Faculty of Philosophy. 260–269.
- Milić, M. (2013). Stvaranje, standardizacija i kodifikacija sportske terminologije u srpskom jeziku. U: Silaški, N. i Đurović, T. (ured.). (2013). *Aktuelne teme engleskog jezika nauke i struke u Srbiji*. Beograd: CID Ekonomskog fakulteta. 77–90.
- Milić, M. (2015). Creating English-based sports terms in Serbian: Theoretical and practical aspects. *Terminology*, 21(1), 1–22.
- Milić, M. (2016). Principi sastavljanja dvojezičnih terminoloških rečnika: englesko-srpski rečnik sportskih termina. U: Ristić, S., Lazić Konjik, I. i Ivanović, N. (ured.). (2016). *Leksikologija i leksikografija u svetlu savremenih pristupa*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. 273–286. (Originalni rad objavljen je ćirilicom.)

- Milić, M.–Glušac, T. & Kardoš, A. (2018). The effectiveness of using Dictionaries as an aid for teaching standardization of English-based sports terms in Serbian. *Lexikos*, 28, 262–286.
- Milić, M.–Kardoš, A. (2016). Adaptacija izvorno japanske terminologije borilačkih veština iz engleskog jezika u srpskom: teorijski i praktični aspekti. U: Živančević Sekeruš, I. (ured.). (2016). *Deveti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura”*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 219–231.
- Milić, M.–Kardoš, A. (2019). Adaptation of gymnastics terms from English into Serbian: Theoretical and practical aspects. *Babel*, 65(6), 852–874.
- Milić, M.–Panić Kavgić, O. & Kardoš, A. (2017). *Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina*: Makrostrukturne i mikrostrukturne inovacije. U: Gudurić, S. i Radić-Bojanić, B. (ured.). (2017). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VI. Tematski zbornik*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 245–256.
- Milić, M.–Panić Kavgić, O. & Kardoš, A. (2021a). *Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina*. Novi Sad: Prometej.
- Milić, M.–Panić Kavgić, O. & Kardoš, A. (2021b). *Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina*: problemi i rešenja. U: Ristić, S., Lazić Konjik, I. i Ivanović, N. (ured.). (2021). *Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih problema. Zbornik radova*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. 1063–1080.
- Milić, M.–Sadri, F. & Glušac, T. (2019). The pedagogical potential of a bilingual specialized dictionary in tertiary education. *Exercise and Quality of Life*, 11(1), 51–58.
- Milić, M.–Tumin, D. (2014). Metaforički gimnastički termini u engleskom jeziku i njihovo prevođenje na srpski. U: Gudurić, S. i Stefanović, M. (ured.). (2014). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru IV/2. Tematski zbornik*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 65–76.
- Miller, J. (2008). Teachers and dictionaries in Australia: Is there a need to train the trainers? *TESOL in Context*, 17(2), 11–19.
- Nielsen, S. (2013). Domain-specific knowledge in lexicography: How it helps lexicographers and users of accounting dictionaries intended for communicative usage situations. *Hermes – Journal of Language and Communication in Business*, 50, 51–60.
- Nielsen, S. (2015). Bilingual dictionaries for communication in the domain of economics: Function-based translation dictionaries. *Hermes – Journal of Language and Communication in Business*, 54, 161–176.

- Panić Kavgić, O. (2021). Teniska terminologija na engleskom i srpskom jeziku: strukturni, semantički i prevodni aspekti. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 46(1), 47–73.
- Pedró, F. (2006). *The New Millennium Learners: Challenging our Views on ICT and Learning*. Paris: OECD/CERI.
- Prčić, T. (2011). *Engleski u srpskom*. Drugo izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Prčić, T. (2018). *Ka savremenim srpskim rečnicima*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Prčić, T.–Dražić, J.–Milić, M.–Ajdžanović, M.–Filipović Kovačević, S.–Panić Kavgić, O. & Stepanov, S. (2021). *Srpski rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Room, A. (2010). *Dictionary of Sports and Games Terminology*. Jefferson, NC/ London: McFarland & Company.
- Schmidt, T. (2009). *Kicktionary. The Multilingual Electronic Dictionary of Football Language*. Available at <http://www.kicktionary.de/index.html>.
- Scholfield, P. (1982). Using the English dictionary for comprehension. *TESOL Quarterly*, 16(2), 185–194.
- Tarp, S. (2008). Revival of a dusty old profession. *Hermes – Journal of Language and Communication in Business*, 41, 175–188.
- Tarp, S.–Gouws, R. (2008). A lexicographic approach to language policy and recommendations for future dictionaries. *Lexikos*, 18, 232–255.
- Temmerman, R. (2000). *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Tomlinson, A. (2010). *A Dictionary of Sports Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Vasić, V. (2018). *Leksikologija i leksikografija u svetlu savremenih pristupa*. Zbornik naučnih radova. Stana Ristić, Ivana Lazić Konjik, Nenad Ivanović (ur.). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2016. 577. str. Prikaz. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 61/1, 203–216. (Originalni rad objavljen je ćirilicom.)
- Yong, H.–Peng, J. (2007). *Bilingual Lexicography from a Communicative Perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*. Prague: Academia; The Hague/Paris: Mouton.

Mirna Radin Sabados*
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

UDC: 821.111(73)-31.09 DeLillo D.
DOI: 10.19090/gff.2022.1.69-83
Originalni naučni rad

UNDERWORLD - ABOUT FRAGMENTS OF TIME, J. EDGAR HOOVER, AND A BASEBALL

Considering the recent critical perspectives on the fictions of the late 1990s, the paper interprets the narrative structure and the construction of the networks of time in the novel *Underworld* by Don DeLillo. Reviewing the dominant theoretical frames for the interpretation of history and narrative, historiographic metafiction proposed by Linda Hutcheon and the postmodern understanding of history as a collage of elements by Frederic Jameson, the paper examines the ideas of structuring the time in narrative from the perspective of *now*. Timeframe is thus interpreted as a sequence of present moments designed, recorded and repurposed as “future past moments” defined by the process of *archive fever* and the accelerated recontextualization of the ‘snapshots’, characters and historical figures. We propose that the idea of this structure is to bring light to seeing history as a series of contingencies rather than a teleological sequence with a predesigned outcome, and to emphasize the view on the past as a series of accidental *nows*. To illustrate these points the paper analyses the positioning in the structure of the narrative of the two key motifs of the novel, the baseball and the character of J. Edgar Hoover.

Keywords: *Underworld* (novel), Don DeLillo, time in fiction, history and narrative, postmodernist fiction

THE NOVEL OF THE TURN OF THE MILLENIUM AS A DEBATE ON HISTORY

Theoretical concerns

In one of the most influential early 21st century interpretations of DeLillo’s opus, Peter Boxall observes the novel *Underworld* as a coda, an apotheosis of the major concerns of the postmodern worldview, confirming “the arrival of the millennial moment” (2006, 186) as the ultimate end of things, which at the same time, nevertheless, announces the possibility of resisting the “historical closure” and prevents the homogenization of all the voices into one, the American one (186).

* mirna.radin.sabados@ff.uns.ac.rs

This, seemingly contradictory line of thought becomes intensified in most of the recent critical reviews considering the literary production of the late 1990s and early 2000 included in the volumes of *Literature in Transition* series published by Cambridge University Press. In these edited collections published in 2017 and 2018, the retrospectives of the novels oscillate between the two dominant critical and cultural interpretations of the relationship between history and the fictional narrative. Confronting the approach of Fredric Jameson and that of Linda Hutcheon, the novel of the end of the XX century is often seen as an extension and an elaboration on the novel of the 1970s which represented the basis for the articulation of the two theoretical positions, while fiction was approached as the basis for the discussion of the “relationship between history and postmodernity” (Duvall 2017:124). The positions of Jameson and Hutcheon are mainly observed as competing where Hutcheon claims that fictions’ greatest value is precisely in their treatment of the concept of history, namely “they juxtapose what we think we know of the past ... with an alternate representation that foregrounds the postmodern questioning of the nature of historical knowledge. Which facts make it into history? And whose facts?” (Hutcheon 1989:71). Duvall interprets Hutcheon’s choice of fictions as a juxtaposition of the two approaches to the construction of the narrative - the playfulness, or the “antimimetic and ludic” (2017:124) aspect, against the approach that is “at base realist” (125) – which, according to Duvall, results either in the lack of history in the novel despite the appropriation of the “right names”(125) or in the “clear sense of the historical shift” (125) notwithstanding the changed names. Duvall concludes that, although both described approaches to history in fiction may be interpreted as historiographic metafiction, and would be seen as coherent in political sense, in terms of consistent narrative poetics, he finds the approach insufficient. Jameson, in turn interprets the relationship of fiction and history primarily as crisis of historicity marked by the disappearance of historical referent stating that “[t]he historical novel can no longer set out to represent the historical past; it can only ‘represent’ our ideas and stereotypes about that past (which thereby at once becomes ‘pop history’)” (Jameson 2005:25). For Jameson, the issue was the inability to structure, or cognitively map present, that is, to formulate class consciousness (Duvall 2017:125) in a context that Fukuyama describes as the end of history, or the times when liberal capitalist model prevails, and the ideological development reaches its outcome. The end of the Cold War thus coincided with “the end of history,” as the 1990s were marked by discourses of globalization, undermining the discourses grounded in the ideas of the nation-state and professing an interconnected world “as a space of either utopian promise or

apocalyptic threat” (Greenwald Smith 2017: 8). Therefore, in the study of the American novel of the 1990s and the period itself, Duvall claims the critical approaches of Hutcheon, Jameson, and Fukuyama to be “responses to late–Cold War conditions that lead to the fall of the Berlin Wall” (Duvall 2017:126). Although most of the American authors publishing their major work in the 1990s lived large portions of their lives immersed in the dichotomies of the Cold War; with the legacy of American cultural and economic imperialism and the ever-present threat, a dark shadow of communism, the binary oppositions of USA and USSR have been abolished by the 1990s. The remaining superpower was the USA, or at the time it had seemed to be the case, and the narratives reflect a moment in time which normalizes “the post–Cold War status of American exceptionalism” (Duvall 2017:126), while many of them criticize the neoliberal worldview. The novels of the 1990s present a stasis, a commentary to the idea of the end of history only being a pause, soon to be unraveled with the 9/11 and the subsequent conflicts. Although in this context, *Underworld* at least on the surface corresponds to Fukuyama’s approach of the “end of history”, it is perhaps even more of a challenge to contrast that apparent revelatory moment with this idea of the stasis and with the influences Boxall labels as currents that are “a form of resistance to historical closure” (186). This reading proposes that the structuring of the fragments of time in the novel intertwined with the structuring of the characters of the protagonists establishes the undercurrent contradicting the idea of closure.

Underworld – a network of the fragments of time

Longing on a large scale is what makes history. (DeLillo 2014:10)

Although *Underworld*, in Duvall’s opinion, is a representative of “most overt and massive reflections on the Cold War” (Duvall 2017:126) it reaches far beyond the Us-Them dichotomies successfully balancing the panoramic narrative to warrant the three theoretical positions on the status of history in fiction. Its structure is governed by the sections of time weaved into stories which seem to all originate from a single point in time, the 1951 baseball game labeled as Prologue. This event symbolizes the point in time marking the beginning of the Cold War that looms in the background of everything that followed. The Prologue is set up as an entry point into the narrative labyrinth, as an extended present moment also narrated in the present tense. It introduces the network of characters which further expands into different directions – the fictional versions of certain historic figures cross their paths with fictional characters, generate their fictional doppelgangers or become protagonists themselves: J. Edgar Hoover, Toots Shor, Frank Sinatra, Jackie

Gleason, Thompson and Branka, Truman Capote, Lenny Bruce or the Rolling Stones. Their fictional encounters overlap with their factual representations, media coverage and mutual interferences, and this generates the “ludic” effect of the historiographic metafiction. However, the narration remains firmly set in the structure which relies on the mimetic verisimilitude achieved by the shifts in narrative tense and in the alternations of the point of view, often involving repetitions or the retelling of the events from multiple angles. The resulting heterogenous structure depends on the several binding iconic motifs – realized as core events, artefacts, or characters – becoming a cohesive force holding the fragments together to form a meaningful whole. The structure of the novel, thus could be seen as emulating the postmodernist approaches to history from different angles. The most valuable motif of the novel, the baseball, as the object of the Thompson’s homerun, appears as the least likely protagonist of the novel. In the passage of time, instead becoming a used object, a piece of waste, its symbolic value as well as its monetary one grows, it becomes a valuable commodity, an actual piece of past and history, that is being bought and sold in the collectors’ market achieving ever greater price, symbolic of the nostalgia, or desire, resulting from the inaccessibility of the past. On the other hand, the process of the rise of the consumer society is contrasted with the (re)appearances of the character of J. Edgar Hoover who, like the baseball, becomes recontextualized with the passage of time, becoming a token of the Cold War era whose shadow appears as sinister as the bomb threat. Unlike the ball, the fictional Hoover represents a concept of impalpable and invisible power that almost inadvertently works as a bond between events and characters in the novel. Fictional Hoover suggests the interconnectedness not only in the relations established through the narration, but even more so in the references and allusions to the actual biographies and the actual events which formally remain outside the novel. The process of developing this elaborate structure evokes Jameson’s idea of creating a version of pop history for an individual reading experience. *Underworld*, along with several other historical fictions of the end of the Cold War era, sets the tone for the conversation about history, historical memory and politics which continues into the present day. By tracing the character of Hoover and discovering the interrelatedness of the events, it underlines the representation of history as a “collective memory of televisual [and cinematic] images” (Huehls 2017:138). History becomes a collage of the pieces of puzzle that never fit perfectly together, but rather leave gaps, silences defined by the noise that surrounds them. According to Mitchum Huehls, “the goal is not to understand history historically, but to use history to understand the present

historically, to produce a strong sense of historicity, that is, ‘a perception of the present as history’” (2017:141). The most important for understanding history Huehls considers the fallacy of the concept of linear teleological relationship of events which anticipates a chain of events leading to a pre-determined outcome. Contrasting it, the elaborate structure of *Underworld* encourages seeing past and history as a series of accidental *nows* reaching in different directions, affecting various, otherwise unrelated events and characters which is perhaps best illustrated by the transformation of leitmotifs in the novel. As one of the examples we may observe the links between the advertisements and logos, such as the Lucky Strikes and Minute Maid, and their reemergence in the narrative creating a contingency that opens the interpretation of present as imagined from the future-accidental-history or the past-yet-to-come (Huehls 2017:145). The concepts of time in contemporary cultural theory emphasize this relationship and reflect the change in the experience of the present, which is one of the most powerful features in the construction of the complex timeframes of *Underworld*. Deliberating on the future-oriented narrative, Mark Currie labels the features which are applicable to the interpretations of historical fiction as time-space compression, accelerated recontextualization and archive fever (Currie 2007:9). The time-space compression refers to the diminishing of time required to traverse space (either in physical travel or by the means of telecommunications) which consequently produces the “compression of time horizons” (9) foregrounding that “the present is all there is” and that it is shared on a global scale (9). Again, the gaps remaining between the pieces of puzzle in the modelling of time suggest that the present is always already contaminated by “the spatiotemporally absent” (Currie 2007:10). The present is interpreted as displaying the traces of the past through the process of accelerated recontextualization, which symbolizes the positioning of an item, artifact, notion, or even historical figure in a present, new, context. It is often referred to as the “recycling of the increasingly recent past” (10). In terms of narrative, the present may be interpreted as designed to be the object of future memory, emphasizing its potential to become a record of the past. The mode of anticipation of memory, or the view on the present as a source of records to be archived Jacques Derrida names the *archive fever* and it is a logical consequence of accelerated recontextualization. Archive fever is not simply a manner of recording a past that would exist even if it were not a part of the archive. Currie interprets Derrida’s concept as a process that *produces* the content as much as it records it. Constructing the dialogue of fiction and history, DeLillo experiments with the experience of the present which invokes the idea of archive fever and its limits in the systems of mass media communication as they evolve in

time. The characters memories of the past, especially the ones of Albert Bronzini, Klara Sax and Nick Shea remembering their childhood, are the most obvious examples of archive fever, representing a palimpsest of snapshots of present moments across the long span of time working towards the jigsaw puzzle composite portrait New York City, not unlike Jameson's 'pop-history' cross-referenced with other characters and places. In addition, the motif of the baseball and the re-emerging of the character of Hoover as well as the references to the historical figure of J. E. Hoover, introduce the series of present moments as anticipations of memory and as contaminations by the past, which in turn contributes to the perception of historical events as contingent.

MAPPING THE SILENCES

The structure of the narrative in *Underworld* is complex, and the sequencing of the events is designed to prevent immersion despite the aspects of mimetic verisimilitude or despite the conventional approach to the characterization and structuring on the level of the event. The reading process demands engagement on the part of the reader in tracing of the motifs, but it also emphasizes the readers' role in establishing of causal relationships between the events, and in detecting shifts in the points of view. The story of the Cold War is framed by the Prologue and the Epilogue sections which are half a century apart, however, both are told in the present tense dedicating a lot of space to the intermedial aspects of narration, or the intersections of the visual and the verbal in the narrative. This technique points to the present from the perspective of future memory – the Prologue is constructed as a sequence of scenes focused on different protagonists and their respective perceptions. From the gate-crushing of Cotter Martin, a character from the social margin who will in the end claim the actual baseball after Thompson's homerun launched it in the audience, the story about the legendary baseball game unfolds as a backdrop of the initial setup of the major themes to be unfolded in the novel. The subsequent clusters of events are formed around major themes and move back and forth in time; however, all are narrated in the past tense and shift the narrator's focus between different characters and between first- and third-person narrative occasionally slipping into a direct address to the reader narrating in the second person. Among these fragments there are different strategies at work which influence the readers to integrate them into the networks of their own; for example, the story about the fictional Texas highway killer overlaps with the story about Kennedy's assassination and its mediated form, the Zapruder movie, which is a part of the novel, but also with the Charles Whitman shooting in Texas, which is an

event outside the narrative. The sections titled “Manx Martin” remain outside this structure and stay deliberately isolated – telling a story about the ball in the 12 hours after the baseball game that remains hidden for the main narrative and its characters. The fact that it remains unknown makes it impossible to authenticate the ball as a genuine historical artefact, which within the main narrative operates as the primary illustration of historical contingency conditioned by the (lack of) access to data. The fate of the ball is an example of the missing piece of the puzzle which compels the characters interested completing the story either to confabulate or to accept the lineage and the history of the ball as flawed, more a matter of belief than a proven fact. This creates one of the strongest arguments for DeLillo’s position on the relationship of past and history.

Manx Martin – the missing 12 hours in the “aura” of the ball

But how did it all begin?”

“You asked so I’ll tell you. With a man named Charles, let me think, Wainwright. An advertising executive. I have the complete sequence back to him. The line of ownership.”

“But not back to the game itself.”

“I don’t have the last link that I can connect backwards from the Wainwright ball to the ball making contact with Bobby Thomson’s bat.” (DeLillo 2014:155)

According to John Duvall, all Don DeLillo’s novels since *White Noise* show interest in the “American mass culture’s desire to find transcendence through such things as television, consumption, and crowd behavior” (Duvall 2002:16) and Duvall proposes the idea of *aura* as the materialization of that desire. Adopting the idea from Walter Benjamin, which DeLillo’s characters readily discuss in *White Noise* and *Mao II*, Duvall explains that aura is a part of the cultic and ritual shrouding of the works of art which works toward establishing the primacy of the high art forms by insisting on their *originality*. In contrast, Benjamin considered the possibility of technological reproduction of a work of art and the destruction of the aura as beneficial, since film and photography could “politicize the aesthetic” (16), yet, on the other hand he also understood that the industry of media could play a crucial role in the production of the new rituals. In *Underworld* it is baseball as a game; a social activity that both unites and divides, that Duvall interprets to have a ritual function in order to mask “crucial political realities” (26). By setting up the events to unfold from a single point in time, the Giants vs. Dodgers pennant game

of 1951, DeLillo places the baseball as an object in the center of historical contingency. As a common mass-produced object, the ball has no value – it is manufactured commodity to be used and discarded. However, in the context of the historical game, the ball becomes an artefact, an authentic piece of the past, and as such it acquires an aura and subsequently a value that is comparable to the works of art. Memorabilia are the consumer society's authentic points of access to the past, and a reflection of DeLillo's characters' desire to possess the past – on the one hand it is part of Marvin Lundy's version of world history as a baseball memorabilia collector, and on the other it stands for Nick Shea's attempt to authenticate his own personal experience of the game (which was mediated by Russ Hodges and the radio). Neither approach the ball focusing on its monetary value, but rather appreciate it for its ritual aspect, its authentic presence and involvement in the event that was of genuine historical importance. Yet, the ball in the novel is deprived of a genuine aura since its lineage cannot be established. DeLillo positions the final link in the line of ownership, the one that Marvin Lundy meticulously searched for, outside the reach of the network of characters and events of *Underworld*. The events that took place in the game are set up as the point of origin for the network that is going to unfold in the main narrative, resolving in the Epilogue to confirm the proposition that "everything is connected". However, the "Manx Martin" sections interrupt the flow, also confirming that not everything is accessible, that portions of the past will not be recorded or that they will not in time be recognized as relevant future memories. Simultaneously, this structure of Manx Martin narrative emphasizes that the portions of the past that we believe we can access are purely accidental and perhaps not even central to the event to which we wish to connect it. The story of the 12 missing hours of the baseball after it made contact with Thompson's bat, is the story that sheds light on crucial political realities that baseball as a game, as Duvall claims, was supposed to blur. It reverses the order of values in the appraisal of the ball as memorabilia. Cotter Martin, the underclass black teenager who crashed the gate to enter the ballpark, scooped the ball in the commotion and brought it home. Since he had missed classes he needed a note from his father, and had to tell him about the ball, which, for Cotter had value but not as a thing to sell. His father, portrayed as "a bit of a con man" (Duvall 2002:32) in a situation desperate enough to steal shovels from the building janitor in order to sell them, perceives the situation as an opportunity. Immediately as a consequence of accelerated recontextualization, the status of the ball changes; however, Manx cannot offer it to the Giants since Cotter has no ticket stub as a way to prove that he was in the stadium. On the other hand, Cotter does not wish to sell it, because for

him it represents his own memory which does not need authentication. Manx on the other hand only sees its monetary potential and steals the ball after Cotter falls asleep. He then, after careful consideration of the favorable aspects of the potential transactional situation, seizes the opportunity to sell the ball to Charles Wainwright, a white man waiting in line for the World series tickets with his son Chuckie. That scene emphasizes the issue of race and class difference that baseball as an All-American sport is intended to mask – it reframes the father-son relationship refracted between the Martins and the Wainwrights underlining the difference in the value of memorabilia as well as individual loyalties. The reader is told that the protagonist Nick Shay bought the ball for a price of thousand times greater than the one Manx agreed to sell it for to Charlie Wainwright. But for Nick the ball does not have a monetary value as it did not have it for Cotter. Neither Manx, nor Wainwright or Nick were not in the stadium to watch the game, so the ball, as a valuable memento, does not symbolically represent their witnessing of history being made in the way it did for Cotter to whose ‘archive’ it belonged, but rather a proxy which would allow the person who possesses it to share Cotter’s experience. In addition to elaborating on the idea that some pieces of information about the past remain undiscoverable because we are denied access, or they were never recorded, or we never witnessed them, we are confronted with ‘longing on a large scale’ – a series of contingencies that made it possible for the ball to become a commodified part of history in a frenzy of archive fever and that the production of the memento also meant the betrayal of the memory. In the main narration of the novel, it is repeatedly recontextualized reminding the reader of the moment in time designated as the beginning. It emphasizes how the change of context each time affects the perception of the event, or the characters involved, resulting in the network where ‘everything is connected’ yet leaving open the question who made the connections.

Contaminated by... – J. Edgar Hoover in the blanks

“In 1951, Hoover was the chief of what amounted to a kinder, gentler American Gestapo, a secret police with almost unchecked power to use electronic surveillance to spy on American citizens” (Duvall 2002:28)

In the Prologue, the character of J. Edgar Hoover signifies a different underworld, an invisible power which directs public versions of the events and the process of connection making. In the course of the baseball game, he receives the information about the successful testing of a Soviet nuclear bomb and comments: “By announcing first, we prevent the Soviets from putting their own sweet spin on the event” (DeLillo 2014:25). To his perception DeLillo assigns the symbolic vision

of the dawning era of the Cold War – Hoover’s attention is briefly focused on the potential unity and closeness of the people in the crowd united in the common everyday practices:

“All these people formed by language and climate and popular songs and breakfast foods and the jokes they tell and the cars they drive have never had anything in common so much as this, that they are sitting in the furrow of destruction.” (DeLillo 2014:25)

At the same time, Hoover is designed as a character who stands for the mechanisms set in motion to exploit the illusion of homogeneity predominantly contingent on capitalist practices, consumer society and media saturation. Hoover readily recognizes it as a potential for manipulation through Othering. This overlaps with his emotional response to a print of Bruegel’s painting titled the Triumph of Death from the pages of Life magazine tossed in the pile of papers the audience throws on the field. Amid the havoc and the commotion of the Thompson’s home run, Hoover is mesmerized by the image on the page – the skeletons marching in the army of the dead fell upon the living, the sinners, the weak. Edgar notes the representations of gluttony, lust and greed as the sins of humanity and the image fascinates him almost as a celebration. The irony of the scene is reflected at later points in the narrative when Hoover’s reaction to the image can be interpreted as a realization that the image also represents the source of the potential for manipulation that arises from the willingness of the masses to succumb to their vices, indulging themselves regardless of the consequences. The image becomes an invocation of the contemporary overwhelming power of death or the “secret of the bomb” (44), but through it the narrator announces the presence of this fear as a future memory materialized in the “secrets the bomb inspires” (44). At that moment, although he represents the underworld of manipulation and control operating in the underneath the varnished surface of the Western world, as “a man whose own sequestered heart holds every festering secret” (44), he is denied knowledge of the evolving plots that are to become. The character of Hoover, thus, reappears seemingly as an episode, at random, as a ‘snapshot’ of the Hoover from the baseball game, re-contextualized and repurposed, not only to remind us of the restrictions, manipulation and fear but also that he and the bomb operate as a coordinated sequence – he collects vices, the secrets of others, and the threat of the bomb has a tendency to create paralyzing fear of the consequences: “For every atmospheric blast, every glimpse we get of the bared force of nature, that weird peeled eyeball exploding over the desert—for every one of these he reckons a hundred plots go underground, to spawn and skein” (44). This sentence introduces

the ‘snapshot’ of the bomb explosion as a presence linked to the image of the character of J. Edgar gazing at the Bruegel painting. In a frenzy of archive fever, it re-emerges as a reference to multiple recorded *news* linking and contaminating stories of different characters who otherwise would not have crossed paths. In the chapter “Long Tall Sally”, Klara Sax, the artist painting the abandoned B52 planes which used to carry bombs, at the beginning of the 1990s invokes a memory of a photograph of herself next to “either Truman Capote or J. Edgar Hoover” (69) taken at “the famous event of the era, Truman Capote’s Black & White Ball at the Plaza Hotel in New York in the dark days of Vietnam” (69). In addition to initiating the networking of the of J. Edgar Hoover contaminating presence, this segment simultaneously announces his unmasking in the section dedicated to the Black-and-White Ball and speaks of the decommissioning of the bomb. At the beginning of the chapter “Cloud of Unknowing”, the bomb is already seen from the perspective of waste, while J. Edgar is a referent to the character Jesse Detwiler. Introduced as a theoretician of waste, Detwiler sees the waste as symbol of contemporary culture and argues against the practice of concealing the landfills and garbage recycling plants, prophesying that “the nuclear waste, this becomes a remote landscape of nostalgia. Bus tours and postcards” (247). In this conversation which takes place in the late 1970s, DeLillo introduces an older ‘snapshot’ of Detwiler as a “fringe figure in the sixties” (247). He became known for the manifestos based on the content of the stolen garbage of the famous people, and he got arrested for “snatching the garbage of J. Edgar Hoover” (247). Again, linking the bomb, the idea of waste and J. Edgar, this section will be referred to later in the novel focusing on the garbage theft from J. Edgar’s perspective. Finally, before re-emerging as a protagonist and one of the major figures attending the Black-and White ball, the ghost of J. Edgar hovers in the section of the chapter “Better things for better living” dedicated to Lenny Bruce and the missile crisis of 1962. Here the bomb is presented as an immediate threat of nuclear annihilation in a fictional stand-up performance of Lenny Bruce in San Francisco on October 24, 1962. Both the bomb and J. Edgar are interpreted in the context of beatnik (counter)culture. DeLillo describes it as a contrast to the consumerist America, and the crowd as sympathetic to Lenny’s troubles coming from the clash with the restrictive laws and oppressive government. The obscenity trials are a direct link between Lenny Bruce and J. Edgar which are not elaborated further in the novel, however, provide an important context for the interpretation of Lenny’s episode as a part of the “selected fragments public and private in the 1950s and 1960s” (DeLillo 2014:421) exposing Hoover’s actions against Lenny Bruce as vanity driven and obscene perversion of justice. On

the other hand, DeLillo explains that the bomb and J. Edgar Hoover in the context of the beatnik culture both belonged to the “America’s sickness” (463); they represented the cross-contamination, “moral squalor of America, the guilty place of smokestacks and robot corporations, Time-magazined and J. Edgar Hoovered” (463) which intensifies the tensions established in the Prologue: between the mass media distributed images of (national) unity in the face of the outer threat and deep divisions within the America’s social fabric, not only along the rifts of class and race, pushed into the underworlds of countercultures.

The episode revolving around the Truman Capote’s Black-and-White ball, one of the significant social events of the 1960s, exposes the character of J. Edgar as a symbol of oppression and restrictions of the Cold War America. It condensates the re-contextualizations of the figure of Hoover and elaborates on the mechanisms of manipulation and information control as a basic instrument of power successfully hidden in the underworld of its own. It reveals the manner of operation of which the historical figure of Hoover became symbolic – the dossier, as a collection of data compiled in files about people he personally perceived as “enemies” collected through every imaginable invasion of privacy including stealing someone’s garbage. “The second you placed an item in the file, a fuzzy photograph, an unfounded rumor, it became promiscuously true. It was a truth without authority and therefore incontestable” (474). The method of the dossier is presented as a construct similar to fiction writing and equally contingent as are historical records. In the process of taking revenge against individuals, they were objectified, the facts about their lives became “factoids” to be repurposed rearranged into fictitious histories which then became indictments against the real people (474). It invites our questioning of the values assigned to the labels used in the process of othering. As the “factoid” method is focused on “vice” as a major element of identity, it presumes guilt even before any action took place. In this context of perpetual struggle of the state against “secret groups of insurgents” (478), the character of J. Edgar explains that the imperative for the state was “stiffening its grip and preserving its claim to the most destructive power available” (478) which identified nuclear weapons with the state and empowered its mechanisms that held the threat of the apocalypse dangling above the heads of its (rebellious) citizens. In this context any possibility of resistance to the processes of homogenizing and othering could be read as an illusion, a simulation, since the force of the stifling fear emerging throughout the narrative in the character of Hoover, proved overwhelming. On the other hand, even the figure of Hoover may be seen as challenging for the central postmodernist idea regarding history as contingent. The

concept of history in the novel is further compromised not only through constructing volatile versions of the past but also by questioning the origin of the contingencies. The whole narrative of *Underworld* as a history of the second half of XX century could be seen as an attempt to pull strings from a tangle enveloping “the past” which in the process becomes “a history” – the question is whether the power lies in the hands of those pulling strings or in the hands of those creating the tangle. DeLillo seems to ask what if it was all created by deliberate and planned actions of power structures represented in Hoover? Following the strings, the reader then spins the yarn or tells the story: whether they start from personal histories or from media promoted fabricated facts and publicity campaigns (symbolically represented by the slogans and commercial adds for example) the stories inevitably reach the apparent gaps. Left with the missing pieces, either because of inaccessibility or loss, or because of the data being deliberately withheld, redacted, or restricted, in the end the reader must accept a compromise.

CONCLUSION

In the structure of his elaborate and comprehensive novel DeLillo introduced an overwhelming number of events and characters deliberately blurring the boundary of facts and fiction. It emphasizes the view on history as a series of moments in time which were realized as a consequence of contingencies that are occasionally possible to reconstruct, but more often, they remain inaccessible because they never were recorded, or because they were accidentally or deliberately hidden from view. This principle is best illustrated in the destiny of the baseball as an unlikely protagonist. What is more, in the fragments of the past we do encounter, we are frequently confronted with the power play at work. It is most obvious in the construction and the appearances of the fictional J. Edgar Hoover, whose practices are directed towards the production of versions of history that fit the current purpose. In either fabricating or manipulating the records or altering the focus, the resulting stories about the past are either rendered inauthentic or multiple conflicting versions are allowed to exist simultaneously disqualifying one another. The version of history that *Underworld* invites the reader to construct depends on the process of meticulous tracing of the characters and motifs. It ultimately offers stories arising from the connections once these pieces of the puzzle are fitted together, but also brings to focus silences arising from the gaps and the missing pieces left behind in the structure.

Mirna Radin Sabadoš

PODZEMLJE – ROMAN O FRAGMENTIMA VREMENA, DŽ. EDGARU HUVERU I
LOPTICI ZA BEJZBOL

Rezime

Roman Podzemlje, Dona Delila smatra se jednim od velikih američkih romana koji se može tumačiti kao beleška o alternativnoj istoriji Amerike druge polovine XX veka. Međutim, ako posmatramo njegovu vremensku matricu, zaključujemo da svojom složenosti ona upućuje na postupke koji uslovljavaju čitaočev doživljaj prošlosti i istorije kao postupka kojim se odabir i interpretacija događaja kvalifikuju kao svedočanstvo o prošlosti. U radu se razmatraju skorašnja kritička razmatranja američke proze kasnih 1990ih koja sučeljavaju suprotstavljena dominantna gledišta o odnosu istorije i pripovedanja – ono Linde Hačion (Hutcheon) o historiografskoj metafikciji kao kritičkom komentaru i autorskoj interpretaciji koja u prvi plan postavlja pitanja o izboru istorijskih izvora i neimenovanom i nevidljivoj autoru koji stoji iza njih, i ono Fredrika Džejmsona (Jameson) koje govori o nemogućnosti da pristupimo autentičnim izvorima, te da „istorijski roman više ne može nastojati da predstavlja istorijsku prošlost; može samo 'predstavljati' naše ideje i stereotipe o toj prošlosti“ (Jameson, 2005: 25) te da ta predstava posledično prerasta u pop-istoriju. Kroz oba pristupa se posmatra postupak strukturisanja vremena u pripovedanju kojim dominira niz sadašnjih trenutaka postavljenih u matricu u kojoj oni funkcionišu kao „budući fragmenti prošlosti“. U toj složenoj matrici, ovi se događaji zabeleženi sa idejom arhivske groznice, rekontekstualizuju i daje im se nova svrha čime se stvara mreža slučajnih kontakata likova, istorijskih ličnosti i događaja. Prateći kako u toj strukturi funkcionišu dva ključna motiva, fiktivni Dž. Edgar Huver i neočekivani protagonist romana, jedna loptica za bejzbol, rad se bavi romanom kao Delilovim komentarom na problem predstavljanja prošlosti. Sudbina loptice u prvi plan stavlja problem (ne)dostupnosti podataka, dok naizgled nasumična pojavljivanja Dž. Edgara Huvera postaju svedočanstva o postupcima manipulacije podacima, kako u književnosti, tako i u sistemima medija masovne komunikacije ili istorijskim spisima.

Ključne reči: Podzemlje (roman), Don Delilo, postmoderni roman, književnost i istorija, struktura vremena

REFERENCES

- Boxall, P. (2006) *Don DeLillo: The Possibility of Fiction*, London: Routledge.
- Currie, M. (2007). *About time: Narrative, fiction and the philosophy of time*. The frontiers of theory. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- DeLillo, D. (2014). *Underworld*. New York: Scribner. Retrieved March 10, 2022, from <https://www.overdrive.com/search?q=67404390-FBEF-4C52-BB18-4E629474DFE9>

- Duvall, J. N. (2002). *Don DeLillo's Underworld: A reader's guide*. Continuum contemporaries. New York: Continuum.
- Duvall, J. N. (2017). Historical Fiction. In S. J. Burn (Ed.), *American Literature in Transition, 1990–2000* (1st ed., pp. 124–139). Cambridge University Press. Retrieved February 28, 2022, from https://www.cambridge.org/core/product/identifier/9781316477069%23CN-bp-9/type/book_part
- Huehls, M. (2017). Historical Fiction and the End of History. In R. Greenwald Smith (Ed.), *American Literature in Transition, 2000–2010* (1st ed., pp. 138–151). Cambridge University Press. Retrieved March 6, 2022, from https://www.cambridge.org/core/product/identifier/9781316569290%23CN-bp-10/type/book_part
- Hutcheon, L. (1989). *The politics of postmodernism*. London; New York: Routledge. Retrieved March 6, 2022, from <http://site.ebrary.com/id/5001592>
- Jameson, F. (2005). *Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism*. Post-contemporary interventions (11. printing in paperback.). Durham, NC: Duke Univ. Press.
- Smith, R. G. (2017). Introduction. In R. Greenwald Smith (Ed.), *American Literature in Transition, 2000–2010* (pp. 1–14). Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved July 10, 2022, from <http://doi.org/10.1017/9781316569290.001>

Bojana Vujić*
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

UDC: 821.111-1.09 Tennyson A.
821.111(73)-1.09 Bishop E.
DOI: 10.19090/gff.2022.1.85-97
Originalni naučni rad

“A MAGIC WEB WITH COLOURS GAY”: A QUEER READING OF ALFRED TENNYSON’S AND ELIZABETH BISHOP’S SHALOTT POEMS

Mediaeval romances in general, and Arthuriana in particular, have canonically been read as stories of chivalry that depict knights and ladies as the era’s epitome of masculinity and femininity. Queer readings, however, question these assumptions and expose such canonical analyses as heteronormative, gender-binaristic and heterocentric. Queer medievalism subverts the norm, showing how certain thematic and formal elements of mediaeval romances destabilize the heteronormativity of the Arthurian world. Later adaptations of Arthurian legends continue this tendency, revealing the historical constructedness of gender and sexuality. This paper focuses on two adaptations of the Lady of Shalott story – Arthur Lord Tennyson’s influential Victorian poem and Elizabeth Bishop’s 20th-century gender-bent version of it – and shows that, read through the lens of queer theory, the Shalott legend shows the inherent instability of heterocentrism of these mediated mediaeval texts, thus also raising questions about the wider notions of gender, queerness and normativity in connection to history and literary analysis.

Key words: Arthuriana, The Lady of Shalott, Alfred Tennyson, Elizabeth Bishop, poetry, queer theory

INTRODUCTION: QUEERING SHALOTT

Mediaeval romance, particularly the Arthurian cycle, with its emphasis on chivalric code, gallant knights and fair maidens, lends itself to many subversive strategies of reading which question the heteronormative assumptions of canonical literary analyses. Since the society they depict and idolise is not only mired in reductive, gender-binaristic concepts like courtly love, but is also highly homosocial, romances can easily be read as textual “queer spaces”, that is, “heterocentric texts that contain queer elements” (Doty, 1997: 3), which, by their very heterocentrism, invite queer readings. Queerness is thus mostly (though not always and/or only) subtextual, “produced in and through the ever-changing

* bojana.vujin@ff.uns.ac.rs

relations between texts, readers, and the world” (Sullivan, 2003: 191). In a broader sense, queer theory, building upon post-structuralist thought, sees history itself as a queer space, since what is usually deemed “historical” is revealed to be merely a construct – thus, queer medievalism is a historicizing project that “provides a different theoretical perspective from which to take up and disturb the question of history and anachronism in the study of the premodern” (Burger–Kruger, 2001: xiii). One way of destabilizing the heteronormative assumption of historicity is to shed light on the hegemonic, heterocentric understandings of “canonical literary figures such as Chaucer and mainstream genres such as mediaeval romance” (Burger–Kruger, 2001: xvi).

While straightforward queer readings of Malory or mediaeval romances like *Sir Gawain and the Green Knight* are the most invaluable contribution to this historicizing project¹, there is also much worth in queer re-examinations of other canonical adaptations of mediaeval texts², as they allow for a multi-layered historical insight into the interplay between different eras and social/literary contexts they reflect and/or undermine. To this end, I will analyse two poetic re-writings of the Shalott legend – Alfred Lord Tennyson’s “The Lady of Shalott” and Elizabeth Bishop’s “The Gentleman of Shalott”. These two texts are separated not only by time (Bishop’s version was published roughly a century after Tennyson’s), but also by the degree of adaptation, as one is clearly the originator of the other. Tennyson’s poem is arguably the most well-known version of the legend, spawning numerous literary, artistic and musical adaptations and serving as a starting point for many a re-write, including Bishop’s “The Gentleman of Shalott”.

Though Tennyson cannot be credited with single-handedly causing the Arthurian revival in the Victorian era, his Arthurian works, from early poems like “The Lady of Shalott” and “Morte d’Arthur” to mature compositions gathered in the *Idylls of the King*, spurred both in himself and in his contemporaries an interest in these “functional myths” that was “potentially subversive to a degree that, and in a way that, Tennyson himself was the last to perceive” (Kosofsky Sedgwick, 1985: 119). Later authors, like Bishop, who used Tennyson, and not Malory, as the immediate intertext for their works, engaged mostly with his Victorian construct of

¹ For more on this, see Ashton, 2005 or Peggy McCracken’s chapter on the sexually anomalous chaste knights in the stories focusing on the Grail quest in Burger–Kruger, 2001 (pp. 123–142).

² One such example is Barry Weller’s analysis of T. H. White’s Arthurian tales in Kosofsky Sedgwick, 1997 (pp. 227–248).

the Middle Ages; thus, “Tennyson’s Arthurian poems illustrate the way that medievalism creates a past that never was” (Howey, 2020: 13), and show that “[b]y engaging with Tennyson’s medievalism, post-Victorian Lady/Elaine texts enable a fresh perspective on Victorian medievalizing and on the present’s relationship to both its medieval and Victorian ancestors” (Howey, 2020: 14). In this way, Tennyson’s exploration of the legend of the Lady of Shalott/Elaine of Astolat³ sheds light on both the Victorian world and the Victorian construction of the Middle Ages, while Bishop’s version shows the relationship between the Modernist period and Victoriana, i.e. the Modernist view of both the Victorian era proper, and of the Victorian medievalist fantasy. These contextual intersections of fact and fiction demonstrate that historical constructions of gender and sexuality, as well as history itself, can only ever be viewed in a state of flux.

Finally, both of the poets discussed here can be construed as queer. While Elizabeth Bishop’s queerness is indisputable, given that all of her important romantic relationships were with women, Tennyson’s is not that easily established. When it comes to historical figures, it is both anachronistic and useless to try and assign them today’s sexualities. It is true that Tennyson was, insofar as his marriage to a woman that resulted in children suggests, a heterosexual man (though, by that criterion, Oscar Wilde would not be considered queer either), but it is also true that his close friendship with Arthur Hallam, as well as his inconsolability after Hallam’s death, can be seen as a sign of queerness. Many of Tennyson’s works, most notably *In Memoriam*, certainly seem to suggest this⁴, with lines such as “My Arthur, whom I shall not see / Till all my widow’d race be run” (IX, 17–18), but, as is always the case with people from the past, they are considered “straight until proven queer”, in another illustration of our society’s heteronormative bias. At any rate, it is not my intention to analyse the poems through a biographical lens, although it bears pointing that they both seem to acquire an additional layer of queer meaning if seen as indicative of conflict between sexual expression and repression. Whether, in Tennyson’s case, that repression is a result of Victorian sensibilities or queerness is of secondary importance to the fact that such repression exists in the first place.

³ These two figures, though originally separate, are often merged. For reasons of space, I will not be delving into the origins of the legend(s), but the reader is welcome to consult Howey, 2020 for a thorough analysis of these characters, their literary/mythological conflation, and their treatment in subsequent works of art and literature.

⁴ For more on this, see Nunokawa, 1991.

“‘TIS THE FAIRY”: TENNYSON’S “THE LADY OF SHALOTT”

Tennyson’s fascination with the legends of King Arthur started in his early years and never waned. As a child, he read Malory; later in life, he read anything that he could get his hands on; he said that the Arthurian legend is “the greatest of all poetical subjects” (Tennyson, 2014: 669) and spent a large portion of his career writing poems in which he re-created these mediaeval legends.⁵ According to his son Hallam (named after Arthur Hallam, of course), these poems were based “on Malory, on Layamon’s *Brut*, on Lady Charlotte Guest’s translation of the *Mabinogion*, on the old Chronicles, on old French Romance, on Celtic folklore, and largely on his own imagination” (Tennyson, 2014: 667). His first published Arthurian work, “The Lady of Shalott”, “is based, not on Malory, but on a mediaeval Italian novelette entitled ‘Donna di Scalotta’” (Staines, 1982: 9). Tennyson started writing the poem in 1831, and its first version was published in 1832; he considerably revised it until its final version was published in 1842.

The poem’s narrative is simple, if fantastical – a mysterious Lady lives in a tower on a remote island, spending her days weaving and looking out at the world only through her loom’s mirror, threatened by an unknown curse. The world passes her by, while she watches its shadows, and she steadily grows unhappy, until one day she sees Lancelot riding by and decides to leave her tower. The curse is enacted, her mirror breaks and her weaving flies out of the window. She finds a boat, signs her name on the prow, lies in it, starts singing and dies. The boat floats to Camelot, where a crowd is gathered. Everyone there is afraid of the lady, apart from Lancelot, who observes her beauty, and his offhand comment about her face closes the poem. The story Tennyson constructs is quite different from the original novelette – the most interesting divergence is his addition of the fantastical elements: the mirror, the weaving, the curse, the song, the river and the island. As Christopher Ricks says, “[a]part from the lady’s death, the main links [between Tennyson’s poem and the Italian story] are that Camelot is the end of her funeral voyage [...] and that there is an astonished crowd about the body” (Tennyson, 2014: 19).

The poem has traditionally been interpreted as a parable of the artist, caught between the desire to participate in the world and the necessity of isolating themselves from it. David Staines (1982: 18) points this out, stating that “*The Lady of Shalott* employs the Arthurian world as a remote objective correlative for the

⁵ For a thorough exploration of Tennyson’s Arthuriana, see Staines, 1982.

problem of the artist’s desire for personal isolation”. These canonical readings already have queer undertones, as they customarily interpret the lady as a *male* poet, sometimes even Tennyson himself. Both the male poet, metaphorically trapped in the domestic realm through the isolation in the home, and the female character, who desires to be part of the public space, traditionally the masculine sphere, can be considered in terms of gender transgression. Carol Christ (qtd. in Howey, 2020: 6–7) argues that “nineteenth-century artists [...] frequently use a portrait of a lady to reflect not only on feminine sexuality but on a feminized literary culture”, expressing the male poets’ anxieties about “the increasing marginalization of the poet from the masculine ethos and power of his society.” Tennyson himself has often been unkindly deemed to be “fireside poetry” and thus relegated to the domestic sphere, kept in the masculine, academic canon only owing to his historical influence. When it comes to the poem, even though the “lady as artist” interpretation has potential to be subversive, this element of gender transgression is ultimately halted. The queer is eventually straightened out, as The Lady’s masculine artistry works only to return her to the ideal of passive femininity: in the end, she is once again forcibly feminized, and becomes the object of art to be admired, dead and exposed to the scopophilic enjoyment of the Camelot onlookers. Her entire being is mediated through Lancelot’s masculine gaze and she is ultimately reduced to “a lovely face” (line 169).

Another potentially transgressive element of the poem is, paradoxically, the Lady’s weaving. Her “magic web with colours gay” (38) has great symbolic value, as it works to fix her as the isolated, unknowable Other – once she decides to leave her tower, it flies out of the window, severing her connection with the domestic realm. Through her weaving, traditionally considered a woman’s work, The Lady fuses masculine (i.e. male poet’s) artistry with feminine creativity, thus creating a hybrid, queer gender identity. In addition to this, as Ann Howey (2020: 74) notes, during Victorian industrialization, weaving was “one of the first cottage industries to be displaced by the industrial revolution” and thus became “associated with ‘the masculine realm of trade and industry’”. Linda Gill points out that “weaving may connote domesticity and therefore the feminine space, but it also connotes the triumph of industry and productivity and therefore the masculine space” (qtd. in Howey, 2020: 74). With that in mind, it is interesting to note that The Lady’s weaving still operates in terms of domestic manufacture, though it lacks the traditionally feminine community, embracing instead the masculine-coded solitude. This metaphor, as well as countless others in the poem, seems to be two-fold – it can be interpreted both in queer terms and in traditional, gender-binaristic terms,

indicating the poem's ultimate hybridity. Whatever the case, The Lady's increasing dissatisfaction with her prescribed domestic role, as well as her realization that she seems to be trapped inside Plato's Cave, and consequent declaration that she is "half sick of shadows" (71), lead to her ceasing her weaving and exiting her tower. By abandoning her "woman's work" and stepping into the public space, she seems to be on the verge of transcending the gender binary, but can ultimately not survive inside the traditionally masculine sphere, and succumbs once again to the societally prescribed ideal of feminine passivity, achieving its apotheosis: a sublime death that is at the same time beautiful, poetic and haunting.

A much more interesting source of queerness in the poem is the Lady's fantastic Otherness. The poem begins with the description of the landscape, the "long fields of barley and of rye" (2), the road that leads "to many-towered Camelot" (5), and the people that mill about, which all forms a stark contrast to the "four gray walls, and four gray towers" (15) and "the silent isle" that "imbowers / The Lady of Shalott" (17–18). Not much is known about the Lady – only her singing is heard by the workers in the field, and one reaper, who works, rather atmospherically, "by the moon" (33), "listening, whispers, 'Tis the fairy / Lady of Shalott'" (35–36). The Lady is thus presented as a "fairy", a magical Other, and it can be argued that both Tennyson and his reaper characters see her as an enchantress trapped in a tower, calling to mind the most famous Arthurian wielder of magic, Merlin, and his ultimate fate of confinement (variations of his prison include, among other things, a cave, a tree, an enchanted forest, and a tower). The Lady is placed under a vague curse that forbids her from looking down at Camelot, and is forced to weave "by night and day / A magic web with colours gay" (37–38), relying only on "a mirror clear / That hangs before her all the year" (46–47) to see anything at all. In her Gothic queerness, the Lady is frightening – she is ageless, haunting, otherworldly; the only time she is physically described while alive is when her "glassy countenance" (130) is mentioned, and when the denizens of Camelot see her, they "[cross] themselves for fear" (166). The magical mirror through which she communicates with the outside world serves as another symbol of her queer Otherness, linking her to other transgressive, monstrous women of folklore, like the Evil Queen from "Snow White". The connection between the Gothic and the Queer is well-known, and they are both concerned with transgressive subjectivity, manifested through a deconstruction of a stable Self and the hybridity of identity.⁶ Eve Kosofsky Sedgwick (1985: 94) draws a connection

⁶ For more on this, see Fincher, 2007.

between “the unspeakable” and queer, and points out that the Gothic “genre as a whole, conflicted as it was, came in the nineteenth century to seem a crystallization of the aristocratic homosexual role”. Thus, the Lady’s social class, her namelessness (she is only ever known in this poem as “the Lady of Shalott”), her isolation in a dreary tower, her connection with the world of enchantment, as well as her impact upon the other characters in the poem, all point to her Gothic queerness. Ultimately, as is the case with other Gothic characters, the Lady’s queer existence threatens to destabilise the heteronormative society, and so she must die, fully embracing the era’s ideal of passive femininity.

Finally, the character of Lancelot, though two-dimensional to the point of blandness, can also be interpreted in queer terms. If the Lady transgresses the gender binary by being active, desirous of the public space, and connected to the Queer Gothic, then Lancelot, through his curious lack of an active role, his textual position as an object, as well as his physical description, can be understood as being feminine-coded. Unlike the Lancelot from the idyll *Lancelot and Elaine*, this Lancelot has little to no agency in the narrative, and his only role seems to be a passive one, since he is the Lady’s temptation personified. Though Tennyson calls him “bold Sir Lancelot” (77), the only time he displays any boldness is at the end of the poem, when he is the only one unafraid to approach the lady’s dead body. Peggy McCracken (in Burger–Kruger, 2001: 123–142) states that Arthurian literature links chivalric and sexual prowess, meaning that great knights are usually also great lovers (both Gawain and Lancelot from Malory fit into this category), and concludes that the lack of sexual conquest can therefore be seen as a sign of queerness. Sir Lancelot in Tennyson’s poem remains unaware of the Lady’s sexual interest in him, and is ultimately unable to indulge it, given that the only time he sees the Lady, she is already dead. Thus, he remains – at least on the textual level, since Tennyson leaves out any allusion to either King Arthur or Queen Guinevere – a chaste knight who denounces desire and can be understood as sexually anomalous and therefore queer.

Lancelot’s description in the text is also indicative of sexual transgression. Unlike the Lady, who is, in the final version of the poem, stripped of any physical description other than her “glassy countenance” (130) and loose, “snowy white” (136) robes, Lancelot’s appearance is depicted in painstaking detail, from his glittering armour and helmet that make him look like “some bearded meteor, trailing light” (98), to his “broad clear brow” (100) and “coal-black curls” (103). Both the poet-speaker and the Lady seem to relish in his physicality, and the reader is invited to join in their scopophilia, making his description similar to the one

allotted the Green Knight in the story of Sir Gawain. Lancelot is thus coded feminine, treated as the object of desire, described entirely through female gaze, which results in both his and the Lady's queering. As Carl Plasa notes, by "[a]ppropriating the gaze, the Lady enters the position of the desiring subject and so enacts – at the scopic level – the crossing from 'feminine' to 'masculine' gender positions" (qtd. in Howey, 2020: 67). In this way, Tennyson reverses the gender roles of chivalric code – the Lady is the one who pursues the Knight, while the Knight is the one depicted in terms of physical beauty.

Ultimately, however, sexual repression wins over sexual expression, and "the potential transgressiveness of female desire is contained; the Lady's innocence remains intact because she dies" (Howey, 2020: 67). The gaze is once again turned upon the woman, and it is Lancelot who has the final word – he now appropriates his masculine role, while the Lady is rendered passive and wholly feminine. Tennyson's queer treatment of the legend thus remains subtextual, in keeping with Victorian propriety and his mediaeval sources. The potential for queering, however, remains multi-layered and strong, and eventually gives rise to numerous other adaptations.

"THAT SENSE OF CONSTANT RE-ADJUSTMENT": BISHOP'S "THE GENTLEMAN OF SHALOTT"

One of these adaptations is Elizabeth Bishop's gender-bent poem, "The Gentleman of Shalott". Published in her 1946 debut collection *North and South*, though written at least ten years earlier⁷, the poem is centred (both literally and figuratively) upon a mirror that serves as an instrument of completion for the titular Gentleman. He is half-there, half-reflection, with the looking-glass that "must stretch / down his middle" (lines 21–22), situated "somewhere along the line / of what we call the spine" (14–15). Constructed entirely out of half-lines that the reader longs to place in front of a mirror and "complete", this playful poem examines poetic form and poetic subject in connection to the ideas of reality and reflection. The Gentleman is curious about his person, wondering which half is real and which one is reflected: "Which eye's his eye? / Which limb lies / next the mirror? / For neither is clearer / nor a different color / than the other" (1–6). The poem contains no narrative and there is no tangible link to Tennyson's work; yet, the title is carefully chosen to allude to "The Lady of Shalott", while the idea of the

⁷ The poem was first published in *New Democracy* in 1936.

world reflected in a mirror is definitely borrowed from Tennyson. Another interesting fact is that Bishop does not make her character a “Knight” of Shalott – her poem is thus clearly not based on any mediaeval sources, but mediated through Tennyson’s interpretation of them instead. Bishop was a notoriously pedantic poet, often working on her poems for years, in order to achieve her desired precision of expression, which indicates that the Tennysonian allusion functions on multiple levels. Thematically, both poems deal with the notions of artistry and identity. They also share the central motif of the mirror, and can both be read through queering.

If Tennyson’s mellifluous verses can be seen as structurally queer because, on the phonemic level, the homophonic becomes the homoerotic (cf. Kosofsky Sedgwick, 1994: 54), then Bishop’s precise, stripped-down half-lines can be interpreted as intentionally masculinised and therefore formally queer. Without delving deeper into such linguistic explorations of queerness, it bears pointing out that Bishop, like many fellow Modernists, is preoccupied with the restraints of language and visual imagery, particularly two-dimensional surfaces, so much so that “[m]irror reflections, landscape inventories, paintings of people and places function less as subjects and more as central devices of [her] language strategies” (Doreski, 1993: 17). Geometry is one of Bishop’s important themes, and she explores it through the idea of reflection in “The Gentleman”. As he “questions the likeliness of his apparent symmetry, he becomes half-fiction” (Doreski, 1993: 19). By invoking the image of the looking-glass, Bishop alludes not only to Tennyson, but also to Lewis Carroll, adding to her poem another layer of Victorian fantasy, with its hybrid, and therefore arguably queer, notion of identity. Furthermore, by adopting a nominally male persona, Bishop subverts her female voice and transgresses the gender binary.

Just like Tennyson’s Lady, Bishop’s Gentleman can be interpreted as the monstrous Other. The lady’s lack of mirror reflection (she could see the shadows of the world in it, but her own image was curiously lacking) is paralleled – or mirrored – in the Gentleman’s incompleteness without the mirror. He is thus a nightmarish creature that, like Bloody Mary, rises out of a mirror, invoking the idea of the Gothic Double. For all his playfulness, he is an abjection, another queer and unknowable Other that challenges the normative ideas about the body and the self. By using the mirror, which is typically linked with the feminine, the Gentleman achieves Selfhood. Thus, the metaphor of the mirror reflects the instability of gender alluded to in the poem’s title: not only

does the Lady become the Gentleman, but the Gentleman himself becomes complete only after transgressing his original “economical design” (32). Traditionally interpreted as a poem about “the impossibility of knowing reality” (Howey, 2020: 198), “The Gentleman of Shalott” can also be seen as a poem about choosing one’s own reality and one’s own notion of Self, whatever that might entail when it comes to gender and sexuality.

The gentleman’s doubling offers another layer of queerness – he is not only his own and the Lady’s Gothic Double, but, as Victoria Harrison (1993: 48) points out, any possibility of love for him is “not love of difference” as “there is no Lady Lancelot beyond the mirror”; instead, Bishop gives him “the option of sexuality constructed as doubling”, since “duplication, not opposition, gives him pleasure”. In this way, his queerness is constructed through the acceptance of sameness. This, too, is present at the subtextual level; just like Tennyson, Bishop represses any explicit notions of sexual expression, choosing to employ metaphor instead.

Finally, even though the Gentleman never actually knows which part of him is real and which is the reflection, he does not despair over it: “The uncertainty / he says he / finds exhilarating. He loves / that sense of constant re-adjustment.” (39–42) This fluidity of self is arguably the most telling “queer moment” in the poem – since “queer is less an identity than a *critique* of identity” and is “always an identity under construction, a site of permanent becoming” (Jagose, 1996: 131). The Gentleman of Shalott is thus an exemplary character created through queering: seemingly odd, constantly questioning (hetero)normativity of the society, and always in motion, incessantly constructing his multifaceted identity by embracing fluidity.

CONCLUSION: THROUGH A GLASS, QUEERLY

Both Alfred Tennyson and Elizabeth Bishop use Arthurian legend to explore how the notions of selfhood and artistry are constructed. While Tennyson arguably romanticises and idealises the pre-industrial past when creating his own, Victorian version of mediaeval chivalric romance, Bishop relies on her readers’ familiarity with this world as mediated through Tennyson’s medievalism. Both poets enter into a dialogue with their literary predecessors – Tennyson with his many mediaeval sources, and Bishop with Tennyson. Through this intertextual interplay, both poets make their readers question the factual and fictional constructions of the Arthurian world.

As a highly stylised, heterocentric ideal, chivalric romance is fertile ground for the destabilisation of the presumed norms of gender and sexuality, and is thus ripe for queer readings. The same can be said for later adaptations of Arthuriana, including Tennyson’s and Bishop’s Shalott poems. It is unclear how many (if any) “queer moments” were intentional on the part of the poets; nevertheless, both poems are subtextually full of queer ideas and imagery. Tennyson’s work, in particular, has many layers of meaning that can be interpreted as queer, from the Lady’s and Lancelot’s roles in the text, to the Lady’s queer coding as the Gothic Other. Bishop’s poem is less narratively rich and possesses fewer lyrical meanderings than Tennyson’s melodic late Romanticist work; this, paradoxically, creates additional elements of queerness, as her masculine Modernist expression pares down any superfluous, feminine-coded lyricism. Bishop’s Gentleman follows Tennyson’s Lady as a queer-coded Gothic entity, and his insistence on “constant re-adjustment” calls to mind the idea of queer as a state of flux. Both poems ultimately relegate the queer to the level of subtext, with sexual repression winning over sexual expression.

As is always the case with literary interpretation, the borders between the text, the reader and the context of reading are not fixed, but shifting and porous. This article is not meant to be a definitive queer analysis of either poem, but merely one view, at one moment in time. As befits the subject, this serves to show the ultimate constructedness of any meaning, any position, and any interpretation.

Bojana Vujin

„ČAROBNO TKANJE RASKOŠNIH BOJA“: PESME O ŠALOTU ALFREDA
TENISONA I ELIZABET BIŠOP KROZ VIZURU KVIR TEORIJE

Rezime

Srednjovekovni viteški spevovi, naročito ciklus legendi o kralju Arturu, tradicionalno se tumače kao priče o junaštvu, a njihovi likovi, vitezovi i gospe, posmatraju se kao ideal ondašnjeg muškog i ženskog identiteta. Čitanje ovih dela kroz kvir teoriju, s druge strane, dovodi u pitanje takvo tumačenje i otkriva da tradicionalna, kanonska analiza daje prednost binarnoj opoziciji roda, heteronormativnosti i heterocentričnosti. Kvir medievalistika podriiva taj normativ i pokazuje kako određeni tematski i formalni elementi srednjovekovnih viteških spevova destabilišu heteronormativnost arturijanskog sveta. Kasnije adaptacije arturijanskih legendi nastavljaju taj trend, i pokazuju da su nepromenljive kategorije roda i seksualnosti samo istorijska konstrukcija. Ovaj članak se bavi dvema adaptacijama legende

o Šalotu – uticajnom pesmom „Gospa od Šalota“ Alfreda Tenisona iz viktorijanskog doba i njenom duhovitom obradom pod nazivom „Gospodin od Šalota“ koju je u periodu modernizma napisala Elizabet Bišop. Tumačena kroz prizmu kvir teorije, legenda o Šalotu otkriva nestabilnost heterocentričnosti posredovanog srednjovekovnog teksta, što dovodi u pitanje šire ideje roda, seksualnosti, kvir identiteta i normativnosti, kao i njihovu vezu sa istorijom i književnom analizom.

Ključne reči: arturijanske legende, Gospa od Šalota, Alfred Tenison, Elizabet Bišop, poezija, kvir teorija

REFERENCES

- Ashton, G. (2005). The Perverse Dynamics of *Sir Gawain and the Green Knight*. *Arthuriana*, 15(3), 51–74. doi: 10.1353/art.2005.0035
- Bishop, E. (1995). *The Complete Poems 1927–1979*. New York: Farrar, Strauss and Giroux.
- Burger, G.–Kruger, S. (2001). *Queering the Middle Ages*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Doreski, C. K. (1993). *Elizabeth Bishop: The Restraints of Language*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Doty, A. (1997). *Making Things Perfectly Queer: Interpreting Mass Culture*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Fincher, M. (2007). *Queering Gothic in the Romantic Age: The Penetrating Eye*. New York: Palgrave Macmillan.
- Harrison, V. (1993). *Elizabeth Bishop's Poetics of Intimacy*. New York–Cambridge: Cambridge University Press.
- Howey, A. (2020). *Afterlives of the Lady of Shalott and Elaine of Astolat*. London: Palgrave Macmillan.
- Jagose, A. (1996). *Queer Theory: An Introduction*. New York: New York University Press.
- Kosofsky Sedgwick, E. (1985). *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*. New York: Columbia University Press.
- Kosofsky Sedgwick, E. (1994). *Tendencies*. London: Routledge.
- Kosofsky Sedgwick, E. (1997). *Novel Gazing: Queer Readings in Fiction*. Durham–London: Duke University Press.
- Nunokawa, J. (1991). *In Memoriam and the Extinction of the Homosexual*. *ELH*, Vol. 58, No. 2, 427–438. doi: 10.2307/2873375
- Staines, D. (1982). *Tennyson's Camelot: The Idylls of the King and its Medieval Sources*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.

- Sullivan, N. (2003). *A Critical Introduction to Queer Theory*. New York: New York University Press.
- Tennyson, A. (2014). *Tennyson: A Selected Edition* (revised edition edited by Christopher Ricks). London–New York: Routledge.

Sanja Ninković*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC: 811.112.2'366:811.163.41'366
DOI: 10.19090/gff.2022.1.99-116
Originalni naučni rad

DEUTSCHE FARBBEZEICHNUNGEN ALS ZUSAMMENSETZUNGEN DES STRUKTURTYPUS N+A UND DEREN SERBISCHE ÄQUIVALENTE

Das Ziel des vorliegenden Beitrags ist es, deutsche Farbbezeichnungen als Zusammensetzungen des Strukturtyps N+A zu beschreiben und zu analysieren, und mit den serbischen zu vergleichen. Es handelt sich hierbei um jene Strukturen, die im Deutschen als Erstteil ein Nomen darstellen, welches Nahrung, Gewürze oder Getränke bezeichnet und als Zweitteil ein Adjektiv besitzen (ein Farbadjektiv oder das zur Bildung eines Adjektivs dienende Suffix *-farbig* bzw. *-farben*). Es sollen mithilfe der vergleichenden und kontrastiven Methode einerseits Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen Farbbezeichnungen dieser zwei Sprachen festgestellt, beschrieben und analysiert werden, andererseits soll auch auf vorhandene Besonderheiten in beiden Sprachen hingewiesen werden, da es vor allem diese sind, die das Erlernen einer (Fremd-)Sprache erschweren. Die Ergebnisse des Beitrags sollen Hilfe im serbischen DaF-Unterricht leisten und damit zur besseren Verständigung zwischen serbischen DaF-Lernern und deutschen Muttersprachlern dienen.

Schlüsselwörter: Farbbezeichnungen, Zusammensetzung, Nomen, Farbadjektiv, kontrastiv, Deutsch, Serbisch.

1. EINLEITUNG

1.1. Farben sind Untersuchungsgegenstand vieler Disziplinen, von bildnerischer Gestaltung über Physik und Chemie bis hin zur Psychologie und nicht zuletzt Linguistik. Den wahrscheinlich bedeutendsten Beitrag zur Untersuchung der Farben lieferten die Linguisten Brent Berlin und Paul Kay in ihrem 1969 erschienenen weltberühmten Werk *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*.¹ Sie untersuchten die Grundfarbenbezeichnungen in 20 Sprachen und

* ninkovic@ff.uns.ac.rs

¹ Berlin/Kay gehen in ihrer Arbeit von Munsells Farbenatlas aus dem Jahre 1916 aus (mehr dazu s. Munsell, Albert Henry: *The Atlas of the Munsell Colour System*), der eine Farbklassifikation darstellt, obwohl zehn Jahre später ein umfangreicherer und

stellten zwei grundlegende Hypothesen aufgrund der Ergebnisse auf: Es gibt, erstens, in allen Sprachen bei der Farbbezeichnung semantische Universalien, die biologisch festgelegt sind, und, zweitens, das Farblexikon einer jeden Sprache muss sich gleichermaßen entwickelt haben, m. a. W. Sprachen fügen Grundfarben in einer bestimmten evolutionsbedingten Reihenfolge hinzu (vgl. Berlin–Kay, 1991: 2; Kay–Berlin–Maffi, & Merrifield, 1997: 21; Kay–Maffi, 1999: 743).² Aufgrund der evolutionsbedingten Reihenfolge, zugleich den Kriterien³ für Grundfarbenbezeichnung folgend, kamen sie zu elf Grundfarbenbezeichnungen: Weiß, Schwarz, Rot, Grün, Gelb, Blau, Braun, Violett, Rosa, Orange und Grau (Berlin–Kay, 1991: 6). Die von ihnen angeführte Reihenfolge basiert aber auch auf ihrer Einteilung der insgesamt sieben Entwicklungsstufen der Farben, wobei sich die erste Stufe auf Weiß und Schwarz bezieht, die zweite auf Rot, darauf folgen Grün und Gelb als dritte bzw. vierte Stufe, Blau als fünfte, Braun als sechste und zuletzt Violett, Rosa, Orange und Grau als siebte Stufe (vgl. Berlin–Kay, 1991: 2; Kay et al., 1999: 743-744). Berlin und Kay schlussfolgerten aus ihrer Untersuchung, dass alle Sprachen mindestens zwei (z. B. die Sprache des Volkes Dani auf Papa-Neuguinea) bis elf (die meisten Sprachen, so auch Deutsch) Grundfarbwörter besitzten⁴ und fügten universell geltende Beobachtungen hinzu, wie etwa, dass eine Sprache, sobald sie über drei Farbbezeichnungen verfügte, diese Weiß, Schwarz und Rot sein müssten, oder dass jene Sprache, in der es eine

wissenschaftlich begründeter Atlas veröffentlicht wurde, nämlich der *Farbnormenatlas* von Ostwald.

² Die Tatsache, dass Berlin und Kay nur 20 Sprachen untersucht hatten und noch dazu für einige Sprachen nur einen einzigen Befragten hatten, der in den USA lebte und in Englisch an der Untersuchung teilnahm, führte natürlich zu Kritiken, die sich v. a. auf den methodologischen Ansatz bezogen und universelle Schlussfolgerung dieser Untersuchung in Frage stellten (vgl. Kay et al. 1997: 22). Um ihre Untersuchungen zu vertiefen, starteten sie 1976 das Projekt WCS (*World Color Survey*), welches die Untersuchungsdaten enorm erweitert hat.

³ Um als Grundfarbenbezeichnung gelten zu können, müssen die Bezeichnungen laut Berlin–Kay (1991: 6) folgende Charakteristiken besitzen: 1. sie müssen monolexematisch sein, 2. ihre Bedeutung darf in der Bedeutung anderer Farbbezeichnungen nicht bereits enthalten sein, 3. ihre Anwendung darf nicht auf eine bestimmte Objektklasse beschränkt sein und 4. sie müssen psychologisch relevant für alle Sprecher einer Sprache sein.

⁴ Die serbische, russische und ungarische Sprache besitzen je 12 Grundfarbwörter, da sie mehr als ein Farbwort für Blau (Serbisch und Russisch) bzw. für Rot (Ungarisch) haben.

Farbbezeichnung für Grau gäbe, sicherlich auch alle anderen (von Weiß bis Orange) aufweisen könnte (ebd.).⁵

1.2. In den bisherigen Beiträgen, die sich im Bereich der Linguistik mit dem Thema Farben und Farbbezeichnungen beschäftigt haben, sind zwei Richtungen bemerkbar: Die einen beschäftigen sich mit nur einer Farbe entweder einsprachig (z. B. Gipper, 1964; Ivić, 1994, 1996 und 1999; Hindelang, 2000; Andrić, 2012) oder kontrastiv (etwa Popović, 1992; Pintarić, 2007 und 2008). Die anderen beschreiben mehrere Farben, ebenfalls entweder einsprachig (wie z. B. Czichocki, 1984; Hlebec, 1988; Ivić, 1995; Brbora, 2005) oder kontrastiv (u. a. Prčić, 1990; Popović, 1991; Hlebec, 1995; Glanemann, 2003; Lazarević, 2013). Es ist bemerkbar, dass Rot, Blau und Grün die am meisten beschriebenen Farben in der Linguistik sind, ungeachtet dessen, um welche Ausgangssprache es sich handelt oder ob es ein ein- oder ein mehrsprachiges Konzept ist, das beschrieben wird.

1.3. Das Ziel dieser Arbeit ist es, mithilfe der deskriptiven und kontrastiven Methode, einen Beitrag zur kontrastiven Untersuchung der Farbbezeichnungen zu leisten, indem aufgrund des ausgewählten Korpus – es handelt sich um Farbbezeichnungen aus den Wörterbüchern *Duden Deutsches Universalwörterbuch*, *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*, *Das Goethe Wörterbuch*, *Deutsches Wörterbuch von Jakob und Wilhelm Grimm*, *Duden online Wörterbuch*, *Glosbe online Wörterbuch*, *Rečnik srpskoga jezika* und *Enzyklopädisches deutsch-serbisches Wörterbuch* – kontrastiv analysiert, verglichen und beschrieben wird, welche Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen Farbbezeichnungen in der deutschen und serbischen Sprache existieren. Insbesondere wird die Aufmerksamkeit jenen Farbbezeichnungen gewidmet, die im Deutschen besonders produktiv sind und dem Strukturtyp N+A entsprechen und aus Nomina, die Nahrung, Gewürze oder Getränke als Farbträger bezeichnen, und einem Farbadjektiv oder dem zur Bildung eines Farbadjektivs dienenden Suffix *-farbig* bzw. *-farben* bestehen. Die Aufgabe ist es, alle möglichen Varianten der Äquivalenz oder Übersetzungen der deutschen Farbbezeichnungen des genannten Strukturtyps für Weiß, Schwarz, Rot, Grün, Gelb, Blau, Braun, Violett, Rosa, Orange und Grau aufzufinden und zu beschreiben.

⁵ J. H. Greenberg spricht diesbezüglich von „implikativen Universalien“ – das sind Aussagen, die sich auf alle Sprachen beziehen und die logische Form einer Bedingung haben: „Wenn eine Sprache die Eigenschaft X hat, dann hat sie auch die Eigenschaft Y“ (nach Auer 2013: 288).

2. FARBBEZEICHNUNGEN IM DEUTSCHEN

2.1. Deutsche Farbbezeichnungen können verschiedenartig eingeteilt bzw. klassifiziert werden. Die Klassifikation hängt verständlicherweise mit der Wortbildung im Deutschen zusammen.⁶ Prinzipiell spricht man von drei Hauptklassen: 1. Farbbezeichnungen, die aus einfachen Lexemen bestehen, man nennt sie Simplexe (wie etwa *gelb*, *blau* oder *grün*), 2. Farbbezeichnungen, die aus Zusammensetzungen bestehen (z. B. *goldgelb*, *stahlblau*, *grasgrün*), wozu die meisten deutschen Farbbezeichnungen gehören (vgl. Oksaar, 1988: 11),⁷ und 3. Farbbezeichnungen, die als Ableitungen gelten (z. B. *gelblich*, *bläulich*, *grünlich*).

2.2. Für die vorliegende Arbeit ist für die deutsche Seite der Untersuchung nur die zweite Hauptklasse der Farbbezeichnungen relevant, d.h. jene, die als Farbbezeichnung eine Zusammensetzung darstellt, und zwar des Typs Nomen + Adjektiv, wobei das Nomen als Erstteil ein Getränk oder Nahrung, inklusive Gewürze, und als Zweitteil ein Farbadjektiv oder das Suffix *-farbig* bzw. *-farben*, das zur Bildung von Farbadjektiven verwendet wird, sein sollte: *Zitrone* + *gelb* = *zitronengelb* oder *Champagner* + *-farbig/-farben* = *champagnerfarbig* bzw. *champagnerfarben* u. Ä.

3. DEUTSCHE FARBBEZEICHNUNGEN UND DEREN SERBISCHE ÄQUIVALENTE

Im Folgenden werden, um einen guten Überblick gewährleisten zu können, in einer Tabelle alle exzerpierten deutschen Farbbezeichnungen mit dazugehörigen Erklärungen, sowie serbischen Äquivalenten (kursiv) bzw. Übersetzungen (recte) aufgelistet, die nicht nur aus Mangel an Entsprechungen in der Zielsprache gebildet wurden, sondern insbesondere weil dies für den DaF-Unterricht wichtig ist. Aus gleichem Grund, zusätzlich der Vollständigkeit halber, sind auch Erklärungen der deutschen Farbbezeichnungen, die zwar nicht im Korpus vorgefunden wurden, aber in der Alltagssprache sehr wohl verwendet werden, ebenfalls in die Tabelle eingetragen (diese sind jedoch, der Klarheit wegen, ohne einfache

⁶ Die für das Deutsche wichtigen Wortbildungsmodelle sind die Zusammensetzung bzw. Komposition, die Ableitung bzw. Derivation und der Wortartwechsel bzw. die Konversion, wobei die hier angeführte Reihenfolge der aufgezählten Wortbildungsarten ihrer Produktivität entspricht.

⁷ Besonders detaillierte Klassifizierungen sind bei Allen (1879: 259ff) und Oksaar (1988: 11ff) nachzulesen.

Anführungszeichen angeführt). Die Farben sind in einer Reihenfolge aufgelistet, die der im Abschnitt 1.1. erwähnten evolutionsbedingten Reihenfolge der Farben nach Berlin–Kay entspricht.

Tabelle 1: Farbbezeichnungen im Deutschen und Serbischen

Farbe	deutsche Farbbezeichnung	Bedeutungserklärung	serbische Farbbezeichnung
Weiß	<i>cremeweiß</i>	‘mattweiß’	<i>krem-belo; krem-boja; žučkastobeo</i>
	<i>käseweiß</i>	‘sehr blass’; weiß wie Käse	<i>beo kao sir; bled</i>
	<i>mehlweiß</i>	weiß wie Mehl	<i>beo kao brašno</i>
	<i>milchweiß</i>	weiß wie Milch	<i>mlečnobeo; boja mleka</i>
Schwarz	<i>kaviarschwarz</i>	‘von der Farbe des schwarzen Kaviars’	<i>boja kavijara</i>
	<i>apfelrot</i>	rot wie ein Apfel	<i>boja crvene jabuke</i>
Rot	<i>bordeauxrot</i>	‘weinrot’, ‘dunkelrot’	<i>bordo; tamnocrvena; bordo boja; boja crnog vina</i>
	<i>bordeauxfarben</i>	von der Farbe dunkelroten Weines	<i>boje bordo; bordo boja; boje bordovskog vina; boje crnog vina</i>
	<i>burgunderrot</i>	‘von der Farbe dunkelroten Weines’	<i>burgundska crvena; boja crnog vina</i>
	<i>erdbeerrot</i>	‘erdbeerfarben’	<i>boja jagode; jagoda-crven</i>
	<i>erdbeerfarben/-farbig</i>	‘von der Farbe reifer Erdbeeren’	<i>boja/e jagode</i>
	<i>granatfarben/-farbig</i>	‘von der Farbe des Granats’, ‘braunrot’	<i>narove boje; boje nara</i>
	<i>granatrot</i>	‘von der Farbe des Granats’, ‘braunrot’	<i>nar-crven; crven kao nar</i>
	<i>hagebuttenrot</i>	rot wie Hagebutte	<i>šipak-crvena</i>
	<i>himbeerrot</i>	‘rot wie reife Himbeeren’	<i>boja maline; crven kao malina;</i>
	<i>himbeerfarben/-farbig</i>	‘von der Farbe reifer Himbeeren’	<i>boja maline</i>
Rot	<i>hummerrot</i>	‘von der kräftig roten Farbe des gekochten Hummers’	<i>crvena kao rak; rak- crvena</i>
	<i>kirsch(en)rot</i>	rot wie Kirschen; ‘leuchtend rot’;	<i>boja/e trešnje; crven kao trešnja; trešnja-crvena; višnja-boja; višnjeve boje;</i>

	dunkles, bräunliches Rot	<i>višnja, višnja-crvena; višnjastocrven; trula višnja</i> ⁸ ; <i>boja (trule) višnje</i>
<i>kirschfarben/-farbig</i>	von der Farbe der Kirsche	<i>boja trešnje; višnjeve boje; višnjikast; boja (trule) višnje</i>
<i>lachsrot</i>	rot wie Lachs	<i>losos-crvena</i>
<i>lachsfarben</i>	von der Farbe des Lachs	<i>crven kao losos; boje lososa</i>
<i>mangorot</i>	orangerot	<i>mango-crvena</i>
<i>mohnrot</i>	‘rot wie Klatschmohn’	<i>mak-crvena; boja maka narandžastocrvena; narandža-crvena; narandžastorumen</i>
<i>orange(n)rot</i>	‘von orangefarbenem Rot’	<i>paprika-crvena; boja crvene paprike</i>
<i>paprikarot</i>	rot wie eine Paprika	<i>šafan-crvena</i>
<i>safranrot</i>	rot wie Safran	<i>paradajz-crvena; boje paradajza</i>
<i>tomatenrot</i>	rot wie reife Tomaten	<i>boja/e crvenog/crnog vina; crven kao vino; vinsko-crveno</i>
<i>weinrot</i>	‘von dunklem, leicht ins Bläuliche spielendem Rot’	<i>boja cimeta</i> ⁹
<i>zimtrot</i>	rot wie Zimt	<i>boja zelene jabuke; zelen kao jabuka</i>
<i>apfelgrün</i>	‘kräftig hellgrün’, ‘leuchtend hellgrün’; ‘blassgrün’; ‘grün wie ein Apfel’	<i>zelen kao grašak</i>
<i>erbsengrün</i>	grün wie Erbsen	<i>boje graška</i>
<i>erbsenfarben/-farbig</i>	von der Farbe der Erbsen	<i>zelen kao krastavac</i>
<i>gurkengrün</i>	grün wie die Gurke	<i>kivi-zelena</i>
<i>kiwigrün</i>	grün wie die Kiwi	<i>boja/e praziluka</i>
<i>lauchgrün</i>	‘von matter blaugrüner Farbe’	<i>boje praziluka</i>
<i>lauchfarben/-farbig</i>	von der Farbe des Lauchs	<i>boja limete</i>
<i>limettengrün</i>	grün wie die Limette	<i>maslinastozelena; zelen(kast) kao maslina</i>
<i>oliv(en)grün</i>	‘die Farbe der noch nicht ganz reifen Olive	

Grün

⁸ Interessant hierbei ist, dass im Serbischen ein Adjektiv verwendet wird, welches im Grunde weder etwas Leuchtendes, wie es die deutsche Erklärung andeutet, noch etwas Positives darstellt, sondern Faules und Verdorbenes – denn *truo* (fem. *trula*) bedeutet ‘(ver)fault’ oder ‘verdorben’.

⁹ Hier sind sich viele nicht einig, ob dieser Farbton zu Rot oder zu Braun gehört. Diese Untersuchung hat aber gezeigt, dass viel öfter Zimt mit Braun als mit Rot assoziiert wird.

		aufweisend’; ‘von stumpfem, bräunlichem Gelbgrün’	
Grün	<i>pfefferminzgrün, minzgrün</i>	‘von einem blassen, leicht blautichigen Grün’	<i>boja mente</i>
	<i>pfefferminzfarben/- farbig</i>	von der Farbe des Pfefferminzes	<i>boja mente</i>
	<i>pistaziengrün</i>	‘von der hellgrünen Farbe der Pistazien’	<i>boja pistaća</i>
	<i>salatgrün</i>	grün wie der Salat	<i>boja zelene salate</i>
	<i>senfgrün</i>	grün wie Senf	<i>boja senfa</i>
	<i>senffarben/-farbig</i>	‘von der Farbe des Senfs’	<i>boje senfa</i>
	<i>spargelgrün</i>	‘das Grün des Spargels’	<i>boja špargle</i>
	<i>spinatgrün</i>	kräftig grün wie die Blätter des Spinats	<i>španać-zelena; zelen kao španać</i>
	<i>ananasgelb</i>	gelb wie Ananas	<i>ananas-žuto; boja ananasa</i>
	<i>bananengelb</i>	gelb wie Bananen	<i>banana-žuta; boja žute banane</i>
<i>buttergelb</i>	‘gelb wie Butter’	<i>maslac-žuta; žut kao maslac/buter</i>	
<i>champagnerfarben/- farbig</i>	‘durchscheinend weißlich mit einem Stich ins Gelbliche’	<i>šampanj(ac)-boja; boja/e šampanjca</i>	
<i>cremegelb</i>	‘mattgelb’	<i>bledožut; krem-žuto</i>	
<i>cremefarben/-farbig</i>	‘mattgelb’, ‘gelblich’	<i>krem boja; žučkastobeo; boja krema</i>	
Gelb	<i>dottergelb</i>	‘kräftig gelb wie der Dotter des Hühneris’	<i>boja žumanceta; žut kao žumance</i>
	<i>honigfarben, honigfarbig</i>	‘von der Farbe des Honigs’; ‘[bräunlich] gelb wie Honig’	<i>boje meda; žut kao med</i>
	<i>honiggelb</i>	‘[bräunlich] gelb wie Honig’	<i>med-žuta; boja meda; žut kao med</i>
	<i>käsegelb</i> ¹⁰	gelb wie Käse	<i>boja žutog sira</i>
	<i>maisgelb</i>	‘von der Farbe reifer Maiskörner’	<i>boja kukuruza</i>
	<i>orange gelb</i>	‘von orangefarbenem Gelb’	<i>narandžastožuta</i>
	<i>safrangelb</i> ¹¹	‘von der dunkelgelben Farbe des Safrans’	<i>žut kao šafran; šafran- žuto; intenzivno žut</i>

¹⁰ Im Deutschen existiert das assoziative Verhältnis zwischen *Käse* und *Gelb* neben *Käse* und *Weiß*, während im Serbischen dies nur mit *Weiß* üblich ist.

¹¹ Aber auch: *safranrot*.

	<i>senffarben/-farbig</i>	‘von der Farbe des Senfs’, ‘bräunlich gelb’, ‘gelbbraun’	<i>boje senfa</i>
	<i>senfgelb</i>	‘bräunlich gelb’	senf-žuta boja
	<i>sonnenblumengelb</i>	von der Farbe der Sonnenblume	<i>boja suncokreta</i>
	<i>vanillegelb</i>	gelb wie Vanille	<i>boja vanile</i>
	<i>weizengelb</i>	‘hellgelb wie reifer Weizen’	<i>boja žita</i>
Gelb	<i>zitronenfarben/-farbig</i>	von der Farbe gelber Zitronen; zitronengelb	<i>limun(ske) boje; boja limuna; limun-boja</i>
	<i>zitronengelb</i>	‘gelb wie eine Zitrone’; ‘ein helles, leuchtendes Gelb aufweisend’	<i>limun-žuta; limun-žuta boja; boja limuna; limun-boja; limunkastožuta boja; žut kao limun</i>
Blau	<i>blaubeerblau</i>	blau wie die Blaubeere	<i>boja borovnice</i>
	<i>heidelbeerblau</i>	‘von der Farbe blauschwarzer Beeren’	<i>boja borovnice</i>
	<i>mandelblau</i>	—	<i>badem-plavo</i> ¹²
	<i>pflaumenblau</i>	‘von der Farbe einer blauen Pflaume’	<i>boja šljive; šljiva-plavo</i>
Braun	<i>cognacfarben</i>	‘goldbraun’ ¹³	<i>boje konjaka; zlatnosmeđ</i>
	<i>haselnussbraun</i>	braun wie eine Haselnuss	<i>lešnik-boja; boja/e lešnika; smeđ kao lešnik</i>
	<i>haselnussfarben</i>	von der Farbe der Haselnuss	<i>boja lešnika</i>
	<i>kaffeebraun</i>	‘braun wie Kaffee’	<i>kafa-boja; kafena/e boja/e</i> ¹⁴
	<i>kakaobraun</i>	braun wie Kakao	<i>boja kaka</i>

¹² Ivić erklärt, dass serb. *badem-plavo* (dt. *mandelblau*) eine künstliche Farbe ist, die sich auf das Haarefärben bezieht und den Namen deshalb bekommen hat, weil Mandeln eine gelbliche Farbe besitzen – und da man im Serbischen für gelbes oder weißgelbes Haar *blond* oder *plav* sagt, stellt *badem-plavo* eigentlich eine blonde Haarfarbenuance dar (vgl. Ivić 1995: 56).

¹³ Im Serbischen existieren drei Farblexeme für Braun: *smeđ*, *kestenjast* und *mrk* (RSJ102).

¹⁴ Im Serbischen existiert, neben dem Genannten, auch die Farbbezeichnung *boja bele kafe* bzw. *bela kafa*, ‘weißer Kaffee’ (im Deutschen ist dies der *Milchkaffee* oder *café au lait*), d. h. das Nomen *kafa* (dt. *Kaffee*) kommt im Serbischen in Verbindung mit Weiß (serb. *belo*) vor, jedoch bezieht sich diese Farbbezeichnung nicht auf Weiß, sondern auf Braun (mehr zu *bela kafa* s. Ivić, 1995: 14-15). Im Deutschen kommt das Nomen *Kaffee* in Farbbezeichnungen aber nur in Kombination mit Braun vor (dt. *kaffeebraun* oder *milchkaffeebraun*), nicht mit Weiß – ausgenommen der Fall, dass die Rede von *Kaffeeweiß*, d. h. Milchpulver für Kaffee ist, was demnach keine Farbbezeichnung ist.

	<i>karamellbraun</i>	braun wie Karamell	<i>boja karamele; žutosmeđ; karamel-boja</i>
	<i>karamellfarben</i>	von der Farbe der Karamelle	<i>boje karamele; žutosmeđ</i>
	<i>kastanienbraun</i>	‘mittel- bis dunkelbraun mit rötlichem Schimmer’	<i>smeđ; kestenjast; kestenjasta boja; smeđa boja; kesten-boja; boja keštena</i>
	<i>mandelbraun</i>	braun wie Mandeln	<i>boja badema</i>
	<i>n(o)ugatbraun</i>	braun wie Nugat	<i>nugat</i>
	<i>nussbraun</i>	‘braun wie eine [Hasel]nuss’	<i>orahove boje; mrk kao orah; mrka boja; boja oraha</i>
	<i>schokolade(n)braun, schokobraun</i>	‘ein warmes Dunkelbraun aufweisend’	<i>boja/e čokolade; mrk kao čokolada; čokoladnobraon</i>
	<i>schokolade(n)farben/-farbig</i>	‘eine warme dunkelbraune Farbe aufweisend’	<i>boje čokolade; mrk kao čokolada</i>
Braun	<i>weichselbraun</i>	dunkelbraun	<i>boja trule višnje</i>
	<i>weichselfarbig/-färbig</i>	‘von der Farbe einer Weichsel’	<i>boja trule višnje</i>
	<i>zimtbraun</i> ¹⁵	‘braun, aus einer Mischung von Rot mit etwas gelb, wie die natürliche Farbe der Zimtrinde ist’	<i>mrk kao cimeti; cimetine boje; crvenkastosmeđ</i>
	<i>zimtfarben/-farbig</i>	gelblich rotbraun; ‘eine blasse gelblich rotbraune Farbe aufweisend’	<i>boje cimeta; cimetine boje; mrk kao cimeti</i>
	<i>auberginefarben</i>	‘rötlich violett’	<i>boja patlidžana; tamnoľubičasti</i> ¹⁶
Rosa	<i>lachsrosa</i>	rosa wie Lachs	<i>boja roze/ružičastog lososa</i> ¹⁷
	<i>lachsfarben/-farbig</i>	‘die Farbe eines ins Orange spielenden Rosas aufweisend’	<i>boja/e lososa</i>

¹⁵ Die Untersuchung hat ergeben, dass mit Zimt am häufigsten Braun assoziiert wird, auch wenn daneben noch *zimtgelb* und *zimtrot* existieren.

¹⁶ Im Serbischen gibt es auch die Farbbezeichnung *patlidžan plava*, was ‘aubergineblau’ bedeutet. Doch im Deutschen steht *aubergine* für Violett.

¹⁷ Im Serbischen ist aber vielmehr die Rede von *losos-crvena* (dt. *lachsrot*).

	<i>schinkenrosa</i>	‘rosa wie Schinken’, ‘blassrosa’	<i>boja šunke</i>
Orange	<i>aprikosenorange</i>	orange wie die Aprikose	<i>kajsija-narandžasta</i>
	<i>aprikosenfarben</i>	‘von der Farbe der Aprikose’	<i>boja kajsije</i>
	<i>karottenorange</i>	orange wie eine Karotte	<i>boja šargarepe</i>
	<i>kürbisorange</i>	orange wie der Kürbis	<i>boja bundeve</i> ¹⁸
	<i>mangofarbig</i>	von der Farbe der Mango; orangerot	<i>boja manga</i>
	<i>möhrenfarbig</i>	von der Farbe der Möhre	<i>boje šargarepe</i>
	<i>orangefarben/-farbig</i>	‘von der Farbe der Orange’; rötlich gelb	<i>narandžaste boje; oranž boja; boja narandže/pomorandže</i>
	<i>pfirsichfarben</i>	von der Farbe der Pfirsich	<i>boja/e breskve</i>
Grau	<i>apfelgrau, äpfelgrau</i>	‘weißgrau mit dunkleren, apfelförmig runden Flecken’, ‘scheckig’;	<i>išaran belosivim pegama</i>
	<i>pfeffergrau</i>	grau wie Pfeffer	<i>biber-siva</i>

4. ANALYSE UND BESCHREIBUNG DER UNTERSUCHUNGSERGEBNISSE

4.1. Die Analyse hat gezeigt, dass es viele Ähnlichkeiten zwischen den deutschen und serbischen Farbbezeichnungen gibt, da der Großteil von ihnen die gleichen Farbträger besitzt, die als determinierende Elemente bestimmen, welches Farbadjektiv eingesetzt werden kann oder sogar muss. Es konnten insgesamt 101 deutsche Farbbezeichnung des untersuchten Strukturtyps exzerpiert werden. Davon hatten 57 (56,4%) ihre Äquivalente im Serbischen. Hierzu wurden einerseits alle deutschen Farbbezeichnungen als Zusammensetzungen des Strukturtyps N+A gerechnet, die im Serbischen äquivalente Farbbezeichnungen des gleichen Typs haben; es handelt sich demnach um Volläquivalenz und es sind derer 20 (19,8%), u. a. *erdbeerrot* – *jagoda-crveno*, *granatrot* – *nar-crveno*, *mohnrot* – *mak-crveno*, *tomatenrot* – *paradajz-crveno*, *buttergelb* – *maslac-žuto* usw. Diese Zusammensetzungen sind sowohl vom strukturellen als auch vom semantischen

¹⁸Es existiert die Haarfarbe *Pumpkin Spice Latte*, zu Deutsch ‘die Farbe eines Milchkaffees mit Kürbisgeschmack’, auch ‘Kürbis-Gewürz-Farbe’ genannt, serb. ‘boja začinjene bundeve’, dessen Begriff vom gleichnamigen Getränk stammt und womit eine rotbraune Haartönung gemeint ist.

Aspekt aus betrachtet gleich, wobei der Großteil von ihnen zum Farbbereich Rot gehört. Andererseits wurden auch jene 29 (28,7%) Farbbezeichnungen dazugerechnet, die im Deutschen die Struktur mit *-farbig/-farben* und im Serbischen zwar eine N+N Struktur besitzen, diese aber als äquivalent gilt, da völlige Gleichheit auf der semantischen Ebene gegeben ist und das zweite Nomen das serbische Wort für Farbe ist ('boja' bzw. 'boje'), welches den Genitiv des Farbträgers bezeichnet: *himbeerfarben/-farbig – boja maline, haselnussfarben – boja lešnika, senffarben/-farbig – boje senfa* usw. In diesen Fällen ist die Rede von partieller Äquivalenz. Noch sechs weitere deutsche Farbbezeichnungen (5,9%) haben im Serbischen ihre Entsprechungen, die ebenfalls zur partiellen Äquivalenz zu rechnen sind, da völlige Bedeutungsgleichheit gegeben ist, auch wenn im Serbischen anstatt der Struktur N+A die Struktur A+A gebraucht wird: So ist z. B. *milchweiß* im Serbischen *mlečno belo* ('milchig weiß') und nicht dem Deutschen entsprechend 'mleko-belo' ('Milch+weiß'). Zu dieser Gruppe der Farbbezeichnungen gehören auch *schokoladebraun – čokoladno braon, weinrot – vinsko-crveno, olivgrün – maslinasto zelena, burgunderrot – burgundska crvena* und *orange gelb – narandžasto žuta* dazu. Zuletzt können zu teilweisen Äquivalenten jene zwei (1,9%) Beispiele dazugezählt werden, die im Deutschen die Struktur N+A haben, im Serbischen aber des Strukturtyps A+N sind, wobei N wiederum das serbische Nomen *boja* ('Farbe') ist: *nussbraun – orahove boje* und *zimtbraun – cimetine boje*. Auch in diesen zwei Fällen ist die semantische Gleichheit gegeben.

4.2. Von den untersuchten deutschen Farbbezeichnungen des Strukturtyps N+A weisen 19¹⁹ (18,8%) serbische Entsprechungen in Form von Zusammensetzungen des Typs N+N auf, wobei das erste Nomen das serbische Wort für Farbe ist ('boja'). Hier steht der Farbträger in der Genitivform: *kakaobraun – boja kakaa, heidelbeerblau – boja borovnice, pfirsichrot – boja breskve* usw. In neun (8,9%) Fällen konnten für deutsche Farbbezeichnungen des Strukturtyps N+A im Serbischen, neben einigen anderen, oben schon beschriebenen Möglichkeiten, auch Strukturtypen der Form N+N exzerpiert werden, nun aber mit dem Nomen *boja* (dt. *Farbe*) als Zweitteil: *kafa-boja, krem-boja, lešnik-boja, kesten-boja* usw.

¹⁹ Da einige deutsche Farbbezeichnungen mehrere serbische Entsprechungen aufweisen können, soll es nicht wundern, dass die Gesamtanzahl der aufgezählten Entsprechungen nicht 100% ausmachen kann: Die Farbbezeichnung *zitronengelb* beispielsweise besitzt im Serbischen sogar sechs Äquivalente und Vergleichsausdrücke, die optional verwendet werden können. Das sind *limun-žuta, limun-žuta boja, boja limuna, limun-boja, limunkastožuta boja* und *žit kao limun*.

4.3. Für einen Teil der deutschen Farbbezeichnungen des Typs N+A existieren im Serbischen entweder ausschließlich Umschreibungen des Vergleichs mit *kao* ('wie'), das sind die Farbbezeichnungen *käseweiß* – *beo kao sir*, *erbsengrün* – *zelen kao grašak* und *gurkengrün* – *zelen kao krastavac*, oder sie besitzen diese Art des Vergleichs neben mindestens einer Äquivalenzvariante, was bei den folgenden drei Farbbezeichnungen der Fall ist: *himbeerrot* – *crven kao malina*, *apfelgrün* – *zelen kao jabuka* und *dottergelb* – *žut kao žumance*. Obwohl es sich erwiesen hat, dass die Suche nach Äquivalenten in den meisten Fällen erfolgreich endet, kann sie nicht selten auch zu Übersetzungs- und Vergleichsvarianten führen, was einem DaF-Lerner die Auswahl der im entsprechenden Kontext treffenden Variante um einiges erschweren kann. In diesem Beitrag war es nur bei 13 (12,9%) deutschen Farbbezeichnungen des untersuchten Strukturtyps nicht möglich, in den als Korpusbasis dienenden Wörterbüchern weder Äquivalente noch Vergleichsbezeichnungen zu finden, weshalb für diese, wie am Anfang des dritten Kapitels angedeutet wurde, aus Gründen der Vollständigkeit und der Anwendungsmöglichkeit im DaF-Unterricht, auf adäquate serbische Übersetzungen und Vergleichsbezeichnungen mit *kao* ('wie') zurückgegriffen wurde. In einem einzigen Fall entspricht der exzerpierten deutschen Farbbezeichnung eine Farbbezeichnung im Serbischen, die ausschließlich aus einem Nomen besteht: *nougatbraun* – *nugat*.²⁰

4.4. Die Analyse hat ebenfalls ergeben, dass die Anzahl der Zusammensetzungen des untersuchten Typs am höchsten bei Rot ist (24 bzw. 23,7%), relativ hoch bei Gelb (20, d.i. 19,8%), Grün (17 bzw. 16,8%) und Braun (auch 17, d.h. 16,8%), ziemlich gering bei Orange (8 bzw. 7,9%), und dass sie sehr gering ist, wenn es um die Farben Weiß und Blau (je 4 bzw. je 3,9%), Rosa (3, d.h. 2,9%), Grau (2 bzw. 1,9%), sowie Violett und Schwarz (je 1 d.h. je 1%) geht.

4.5. Schließlich hat die Analyse ergeben, dass von den drei möglichen Kategorien der Farbträger, die Kategorie Nahrung die Spitzenposition einnimmt, da Farbbezeichnungen, die eine Art der Nahrung als Erstteil haben, im untersuchten Korpus am meisten vertreten sind. An zweiter Stelle kommen Gewürze und an dritter und letzter Stelle Getränke vor. Würde man die Kategorie Nahrung

²⁰ Es sei an dieser Stelle hervorgehoben, dass selbstverständlich auch im Deutschen eine derartige, eigentlich aus dem Französischen stammende Farbbezeichnung existiert (*nougat* oder auch *nugat*), da aber solch eine Struktur der Farbbezeichnungen nicht das Thema dieser Arbeit darstellt, soll dies nur am Rande erwähnt bleiben.

unterteilen, so wäre bemerkbar, dass verschiedene Obstsorten jene Nahrungsmittel sind, die bei weitem am häufigsten als Erstteil der beschriebenen Zusammensetzungen dienen (*apfelgrün, apfelrot, zitronengelb, kirschrot, orangegelb* usw.).

5. SCHLUSSBEMERKUNGEN

Die Untersuchung der deutschen Farbbezeichnungen des Typs N+A, die morphologisch betrachtet determinative Zusammensetzungen oder Determinativkomposita sind, und die Kontrastierung mit den serbischen Äquivalenten hat ergeben, dass sie durch das Hinweisen auf den Farbträger sehr gut zur Präzisierung einer Farbtonung dienen können. Mit den Farbbezeichnungen des analysierten Strukturtyps wird ein Vergleich ausgedrückt, der die Ähnlichkeit zwischen dem Farbträger und dem Farbadjektiv in den Vordergrund bringt, etwa *maisgelb* – ‘gelb wie Mais’ oder *kirschrot* – ‘rot wie Kirschen’ usw. Es ist sehr wohl wichtig, neben dem Vergleich, auch den Unterschied in den feinen Nuancen zwischen z. B. *zitronengelb, buttergelb* und *maisgelb* auch sprachlich ausdrücken zu können. Man kann schlussfolgern, dass die Vergleichsbeziehung in den untersuchten Farbbezeichnungen, die zu ihrer Nuancierung führt, von großer Bedeutung ist.

Es hat sich erwiesen, dass Farbbezeichnungen des genannten Typs produktiver im Deutschen als im Serbischen sind. Für das Serbische sind vielmehr solche Farbbezeichnungen typisch, die aus dem Nomen *boja*, ‘Farbe’, und einem zweiten im Genitiv stehenden Nomen bestehen, welches die Nahrung, das Gewürz oder das Getränk selbst bezeichnet. Auch jene Farbbezeichnungen, die das Suffix *-farbig* bzw. das Konfix *-farben* enthalten, sind im Deutschen oft vertreten. Obwohl *-farben* und *-farbig* synonym verwendbar sind, lässt sich feststellen, dass *-farben* doch etwas öfter verwendet wird als *-farbig*. Dabei zeigte sich, dass bei solchen Farbbezeichnungen, trotz des Ausbleibens eines Farbadjektivs, aber dank des assoziativen Vergleichs mit dem Farbträger, leicht zu bestimmen ist, um welche Farbe es sich handelt (*cognacfarben* z. B.).²¹

Die Untersuchung hat auch gezeigt, dass die Anzahl der Farbbezeichnungen des analysierten Typs nicht nur von Sprache zu Sprache,

²¹ Wie schon Kášová–Tomášiková (2005: 62) bemerkten, handelt es sich hier oft um Farbbezeichnungen, deren Erstteil ein Lexem ist, das aus dem Französischen übernommen wurden. Aus sprachökonomischen Gründen werden solche Farbbezeichnungen auch als Simplexe gebraucht, etwa *champagner, vanille* usw. (ebd. 64).

sondern auch von Farbe zu Farbe variiert. Während es für manche Farben, in beiden Sprachen, viele Bezeichnungen gibt, so etwa für Rot oder Grün, gibt es für andere, beispielsweise für Violett oder Grau, nur ganz wenige. Ebenfalls konnte festgestellt werden, dass nicht ungern fremdsprachige Farbbezeichnungen, international bekannte Begriffe vor allem aus dem Französischen stammend, in beiden Sprachen gebraucht werden – z. B. *champagnerfarbig*, *cognacfarben* oder *cremeweiß*, bzw. *šampanj-boja*, *boja konjaka* oder *krem-belo*.

Bemerkbar ist gleichfalls, dass manche Farbbezeichnungen an einige, wenige Bereiche gebunden sind, v. a. die Mode- und Kosmetikbranche betreffend, wie das der Fall z. B. bei *mandelblau*, serb. *badem-plava* ist: Sowohl im Deutschen als auch im Serbischen wird damit ausschließlich die Haarfarbe bezeichnet. Das Beispiel *apfelgrau/-gräu*, das i. d. R. nur als Beschreibung der Farbe eines Pferdes oder Esels verwendet wird (‘weißgrau mit dunkleren, apfelförmig runden Flecken’), dient dem gleichen Zwecke im Serbischen (*išaran belosivim pegama*), m. a. W. die Bedeutung und der Einsatzbereich dieser Farbbezeichnung ist in beiden Sprachen identisch. Es ist aber bemerkbar, dass einige Farbbezeichnungen, die längst in der deutschen Sprache mündlich und schriftlich verwendet werden, leider noch immer nicht in ein- und zweisprachigen Wörterbüchern verzeichnet sind (z. B. *paprikagrün* oder *lakritzbraun*). Auch die Farbbezeichnung *brombeerschwarz* in der Bedeutung *schwarzviolett* konnte ihren Weg in die Wörterbücher noch nicht finden, trotz der Tatsache, dass schon seit Jahren sowohl Haarfarben als auch Modeartikel diese Bezeichnung in beiden Sprachen tragen (serb. *boja kupine*). Genausowenig ist es möglich, in den heutigen Wörterbüchern *pfefferfarbig* zu finden, obwohl schon 1862 der deutsche Geologe Rudolph Ludwig in seinem Beitrag diese Farbbezeichnung verwendet hatte.²² Doch da insbesondere in der Mode- und Kosmetikwelt immer wieder neue Farbbezeichnungen erscheinen, ist die Hoffnung, dass das hier aufgelistete Glossar schon bald ergänzt und erweitert wird, nicht unbegründet. Das wäre, zweifelsohne, im Sinne eines jeden von uns.

²² In Ludwigs *Überblick der geologischen Beobachtungen in Rußland, insbesondere im Ural*. befindet sich nämlich der Ausdruck „die pfefferfarbigen Sandsteine“ (ebd. 30).

Sanja Ninković

NEMAČKI NAZIVI ZA BOJE KAO SLOŽENICE TIP A N+A I NJIHOVI
EKVIVALENTI U SRPSKOM JEZIKU

Rezime

U radu se analiziraju nemački nazivi za boje strukture N+A, pri čemu je N imenica koja je nosilac boje, a A pridev ili sufiks za građenje prideva *-farbig/-farben*. Posebna pažnja posvećena je onim primerima, koji sadrže imenice u značenju hrane, začina i napitaka. Analizirajući 101 primer nemačkih i srpskih naziva za boje, dolazi se do sličnosti i razlika među njima, kao i do nekih zanimljivih osobenosti. Tako se pokazalo da, kako u nemačkom tako i u srpskom jeziku, ima najviše primera za crvenu, a najmanje za crnu i sivu boju, što je i očekivano, s obzirom na to da većina hrane, začina i pića ipak nije te boje. Utvrđeno je da nazivi za boje koji označavaju neki napitak najčešće sadrže imenice francuskog porekla (*champagnerfarbig, cognacfarben* oder *cremeweiß*, bzw. *šampanj-boja, boja konjaka* oder *krem-belo*). Kada je reč o samoj strukturi složenica i njihovih ekvivalenata, analiza je pokazala da više od polovine primera ima svoj potpuni (npr. *erdbeerrot – jagoda-crveno, granatrot – nar-crveno, mohnrot – mak-crveno, tomatenrot – paradajz-crveno, buttergelb – maslac-žuto*) ili delimični ekvivalenat (npr. *haselnussfarben – boja lešnika, senffarben/farbig – boje senfa*, kao i *kakaobraun – boja kakaa, heidelbeerblau – boja borovnice* i sl.). Samo 13 primera nije imalo svoj odgovarajući ekvivalenat, te se u tim slučajevima pribeglo poredbenim konstrukcijama strukture A+kao+N (npr. *käseweiß – beo kao sir, erbsengrün – zelen kao grašak*). Iako postoji mnogo aktuelnih primera, pre svega iz domena mode i kozmetičke industrije, istraživanje je pokazalo da oni, nažalost i pored učestale upotrebe u svakodnevnom govoru, još uvek nisu zauzeli svoje mesto u jednojezičnim i/ili dvojezičnim rečnicima. Stoga je želja autora da ovaj rad pomogne kako u nastavi nemačkog kao stranog jezika, proširivanjem rečeničnog fonda, tako i u okviru komunikacije između onih kojima je nemački strani jezik i izvornih govornika nemačkog jezika.

Ključne reči: boje, nazivi za boje, imenice, pridevi, kontrastivno, nemački, srpski

LITERATURVERZEICHNIS

- Allen, G. (1879). *The Colour-Sense: Its Origin and Development. An Essay in Comparative Psychology*. London: Trübner & Co.
- Andrić, E. (2012). Nazivi za crvene nijanse u mađarskom jeziku. U: Novakov, P. (ured.) (2012). *Zbornik za jezike i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 2. Novi Sad: Filozofski fakultet. 15–33.
- Auer, P. (Hrsg.) (2013). *Sprachwissenschaft: Grammatik – Interaktion – Kognition*. Stuttgart/Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Berlin, B.– Kay, Paul (1991). *Basic color terms: Their universality and evolution*. University of California Press, Berkley.

- Brbora, S. (2005). Što je zajedničko marelici i lososu? (O nazivima za boje). U: Granić, J. (ured.) (2005). *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 111–121.
- Czichocki, S. (1984). Farbe – Farbmittel – Farbbezeichnungen. *Zbornik radova instituta za strane jezike i književnosti*, 6. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu. 151–166.
- Gipper, H. (1964). Purpur. Weg und Leistung eines umstrittenen Farbworts. *Glotta*, 42, 39–69.
- Glanemann, C. (2003). Farbe zwischen Universalismus und Relativismus: Gebrauch und Bedeutung der Farbbezeichnungen im heutigen Französischen, mit Berücksichtigung des Italienischen und Deutschen (Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades). Westfälische Wilhelms-Universität Münster.
- Hindelang, G. (2000). Die Bedeutung von schwarz kann man nicht erraten. In: Beckmann, S.–König, P.-P. & Wolf, G. (Hrsg.) (2000). *Sprachspiel und Bedeutung. Festschrift für Franz Hundsnurscher zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer. 61–72.
- Hlebec, B. (1988). Nazivi za boje u „Srpskom rječniku“. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 17/1. Beograd: Filološki fakultet, Međunarodni slavistički centar. 145–152.
- Hlebec, B. (1995). Pridevski nazivi za boje u srpskom i engleskom. *Znamen*, 1, 37–47.
- Ivić, M. (1994). Plava boja kao lingvistički problem. *Južnoslovenski filolog*, 50, 99–116.
- Ivić, M. (1995). *O zelenom konju: Novi lingvistički ogleđi*. Beograd: Slovoğraf.
- Ivić, M. (1996). O izrazima plav i modar. *Južnoslovenski filolog*, 52, 11–17.
- Ivić, M. (1999). Belo kao lingvistički i kulturološki problem. *Južnoslovenski filolog*, 55, 1–19.
- Kášová, M.–Tomášiková, S. (2005). Sprachliche Analyse der Farbennennungen im Deutschen. In: Zazrikova, M. (ed.) (2005). *Odborná komunikácia v zjednotenej Európe III*. (Sammelband – Fachkommunikation im vereinten Europa III.). UMB B. Bystrica, FHV, Jednota tlmočníkov a prekladateľov Praha. Praha (Prag): Jednota tlmočníků a překladatelů. 57–68.
- Kay, P.–Berlin, B.–Maffi, L. & Merrifield, W. (1997). Color naming across languages. In: Hardin, C. L.–Maffi, L. (eds.) (1997). *Color Categories in Thought and Language*. Cambridge: University Press. 21–56.

- Kay, P.–Maffi, L. (1999). Color appearance and the emergence and evolution of basic color lexicons. *American anthropologist*, vol. 101 (4), 743–760.
- Lazarević, R. (2013). Leksičko-semantičko polje boja u italijanskom i srpskom jeziku (Doktorska disertacija). Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Ludwig, R. (1862). *Überblick der geologischen Beobachtungen in Rußland, insbesondere im Ural*. Leipzig: Verlag Otto Spamer.
- Oksaar, E. (Hrsg.) (1988). *Fachsprachliche Dimensionen. Forum für Fachsprachenforschung*, Bd. 4. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Pintarić, N. (2007). Poljsko-hrvatske jezične poveznice. Uloga bijele boje u poljskoj i hrvatskoj kulturi. U: Zurek, P. (ured.) (2007). *Polska i Chorwacja w Europie Środkowej*. Bielsko-Biała: Wydział Humanistyczno-Spoleczny ATH. 240–258.
- Pintarić, N. (2008). Crvena boja u pragmatici poljskoga i hrvatskoga jezika. U: D. Stolac (ured.) (2008). *Riječki filološki dani*, 7. Rijeka: Filozofski fakultet. 817–824.
- Popović, Lj. (1991). Semantika naziva za boje u ruskom, ukrajinskom i srpskom folkloru. *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 41. 149–155.
- Popović, Lj. (1992). O semantici naziva za crvenu boju u ruskom, ukrajinskom i srpskom folkloru. *Raskovnik*, XIII/69–70, 91–103.
- Prčić, Lj. (1990). Sistem naziva boja u srpskohrvatskom i mađarskom jeziku i njihova funkcija u književnim delima. *Kontrastivna jezička istraživanja, Zbornik radova IV simpozijuma*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 362–366.

KORPUSQUELLEN

- Duden (2015). *Deutsches Universalwörterbuch*, 8., überarbeitete und erweiterte Auflage, Berlin: Dudenverlag.
- Pešikan, M.–Jerković, J. & Pižurica, M. (2010). *Pravopis srpskoga jezika*. Izmenjeno i dopunjeno izdanje. Novi Sad: Matica srpska.
- Ristić, S.–Kangrga, J. (1994). *Enzyklopädisches deutsch-serbisches Wörterbuch*, Beograd: Prosveta.
- Vujanić, M. i dr. (2011). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Duden online Wörterbuch*. Digitales Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/woerterbuch>
- Deutsches Wörterbuch von Jakob und Wilhelm Grimm*. Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. URL: <http://dwb.uni-trier.de/de/>
- Glosbe Wörterbuch*. Digitales Wörterbuch. URL: <https://de.glosbe.com/>

Das Goethe Wörterbuch. Digitales Wörterbuch. URL: <http://gwb.uni-trier.de/de/>
Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Digitales Wörterbuch der
deutschen Sprache. URL: <https://www.dwds.de/>

Владан Гавриловић*
Филозофски факултет Универзитета у
Новом Саду

УДК: 271.222(497.11)-773-9(497.13)
DOI: 10.19090/gff.2022.1.117-137
Originalni naučni rad

ПОПИС ПАКРАЧКЕ ЕПАРХИЈЕ КРАЈЕМ ХVИИ ВЕКА**

Пакрачка епархија је својим опсегом обухватала понајвише делове Славоније у данашњем њеном значењу. Размотрићемо митрополијски сумарни попис из 1797. године, који је имао различиту структуралну основу. Базирали смо се на подацима о броју православних становника у Епархији, односно њеним протопрезвитератима, броју домова у којима су становали, као и категорији одласка (обавезног или добровољног) у војне јединице Монархије. Сматрамо да ће резултати овог нашег рада користити укупном демографском погледу распореда и утврђивања бројности православног становништва у Монархији, наравно на територији ове Епархије, као и постављању нових питања и истраживања о структури православног становништва, његове веће или мање насељености појединих области садашње Славоније, као и његове формације у војним јединицама Монархије.

Кључне речи: Пакрачка епархија, Хабзбуршка монархија, православни, ХVИИ век

Пакрачка епархија је једна од најстаријих епархија Српске православне цркве на територији Хабзбуршке монархије. Она је обухватала готово целокупну област данашње Славоније, северне делове Хрватске. У тим областима почели су се насељавати православни Срби још од ХV, а посебно у првој половини ХVИ века, непосредно пред и после заузећа, посебно славонских области од стране Турака. Народ се насељавао из два правца, из Босне и из Србије, а са њим су прелазили свештеници и калуђери, који су подизали цркве и манастире (Ивић, 1909: 25-59). Тако је, у другој половини ХVИ века настао и манастир Ораховица, као најстарији српски манастир у Славонији (Кашић, 1996: 143). Обновом Пећке патријаршије (1557), била је основана и посебна епархија за Славонију, односно за територију Пожешког и

* v.gavrilovic@ff.uns.ac.rs

** Рад је саставни део републичког Пројекта *Војвођански простор у контексту европске историје* (ON177002)

Церничког санцака, чије је седиште, највероватније, било негде у Пожеги, која је ускоро постала велико и важно турско место (Грујић, 1996: 35). Ови пожешко-цернички епископи су се најчешће називали пожешким митрополитима (Грујић, 1931: 14; Микавица-Лемајић-Васин& Нинковић, 2016: 314). У том првобитном времену настанка Пожешке епархије, односно митрополије познато нам је само неколико њених архијереја (Грујић, 1993: 182). У времену ослобођења Славоније од турске власти (1688 - 1691), нестало је и Пожешке епархије као православне црквене организације. Ова област је у црквеном смислу, дошла под директну управу српског патријарха Арсенија III Црнојевића, који је 17. маја 1705. године посветио за славонског епископа свог егзарха Софронија Подгоричанина, са новим седиштем епископије у Пакрацу (Грујић, 1993: 182-183). Упоредо са насељавањем Срба у Доњој (турској) Славонији, која се нашла под Турцима, вршило се и насељавање Срба у Горњу Славонију (данашњу северну Хрватску), која је остала у поседу Хабзбуршке монархије. На тој територији пред крај XVI века био је основан Вараждински генералат, а у његовим оквирима основана два црквена средишта српског народа, манастири Лепавина и Марча (Зиројевић, 1984: 125-126, 132; Кашић, 1996: 98-129; 316-340). Срби у Генералату су добили и право оснивања сопствене, православне епархије (Марчанске/Вретанијске) са седиштем у манастиру Марчи (Ивић, 1924: 87-101; Радонић, 1950: 43-77; Кашић, 1986: 17-76; Гавриловић С., 1993: 28-49; Швикер, 1995: 15-90; Гавриловић В., 2012: 207-218; Микавица и др., 2016: 248; 281-313). Када су крајем XVII века државне власти успеле да на марчанску епископску (епархијску) столицу постављају унијате, народ се почео бунити и тридесетих година XVIII века, митрополит београдско-карловачки Вићентије Јовановић успео је да православним Србима настањеним у Генералату постави посебног православног епископа (1734), Симеона Филиповића, са седиштем у Северину код Бјеловара (Руварац, 1880: 3-81; Вуковић- Гавриловић В., 2009: 468-469). Ова Северинска епархија није била дуго века, смрћу Филиповићевом 1743. царске власти нису више допустиле постављање посебног епископа, па је Северинска епархија спојена са већ постојећом Костајничко-Зринопољском. Када је и она укинута 1771. године, цео овај предео Вараждинског генералата и суседних провинцијалних области, које су покривале прво Северинска, а потом Костајничко-Зринопољска епархија, је потпао под јурисдикцију Пакрачке епархије, а таква ситуација је остала до прве половине XX века, када су ове области потпале под новоосновану Загребачку епархију, која је 1996.

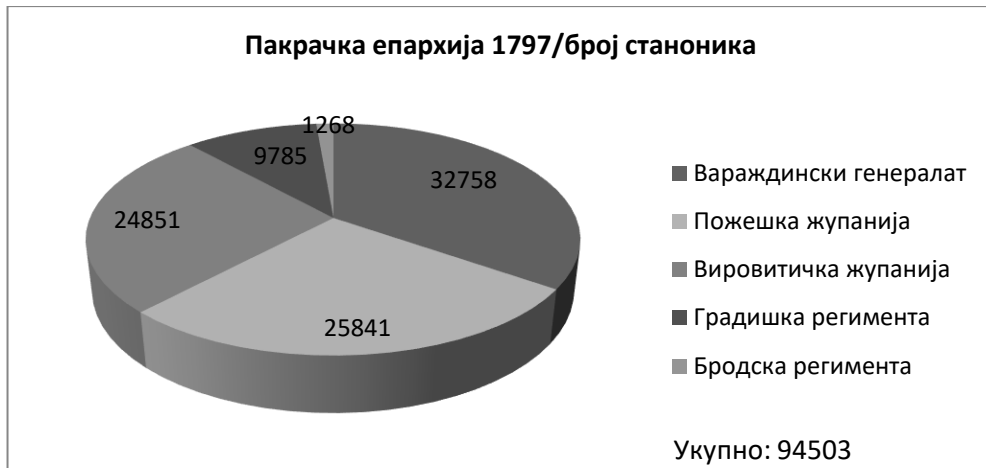
преиначена у Загребачко-Љубљанску епархију (Грујић, 1993: 182-183; Косовац, 1910, 768-769).

Пакрачка епархија је према митрополијском Попису с краја ХVІІІ века (1797) бројала 564 места, од којих се 35, 46% места налазило у Вараждинском генералату (њих 200), 27, 82 % у Пожешкој жупанији (154 места), 20, 57 %, у Вировитичкој жупанији (116 места), 13, 66 %, у Градишкој регименти (77 места) и 2, 49 % у Бродској регименти (14 места).¹

Попис је састављен из два дела, при чему се први део односи на свештенство у Пакрачкој епархији, односно заведени су сви свештеници у Епархији, њихове парохије, као и њихове генералије. Ми смо узели у разматрање поједине ставке из другог дела Пописа, које се односе на православно становништво Епархије, односно њихов укупан број, појединачни број по протопрезвитератима и по појединим местима, број православних домова у овим категоријама, број цркава и њихово стање, као и број оних мушких особа које су се налазиле у војсци Монархије, добровољно или по позиву.

У Епархији је 1797. године побројано 94503 (деведесет четири хиљаде петсто три) православна (српска) становника, од чега је највећи број био настањен у Вараждинском генералату, њих 32758. Потом је следило српско становништво Епархије из места у Пожешкој жупанији (25841), затим у Вировитичкој (24851), Новоградишкој регименти (9785) и напоследку Бродској регименти (1268 становника). У оквиру овог становништва урачунали смо и онај део који се налазио у војним јединицама Монархије, а који је издвојен као посебна група унутар Пописа (АСАНУК, МП, „А” , 33/1797).

¹ Митрополијски попис из 1797. године се налази у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-Патријаршијски (АСАНУК, МП), у фонду „А”, под сигнатуром 33. (даље: АСАНУК, МП, „А” , 33/1797).

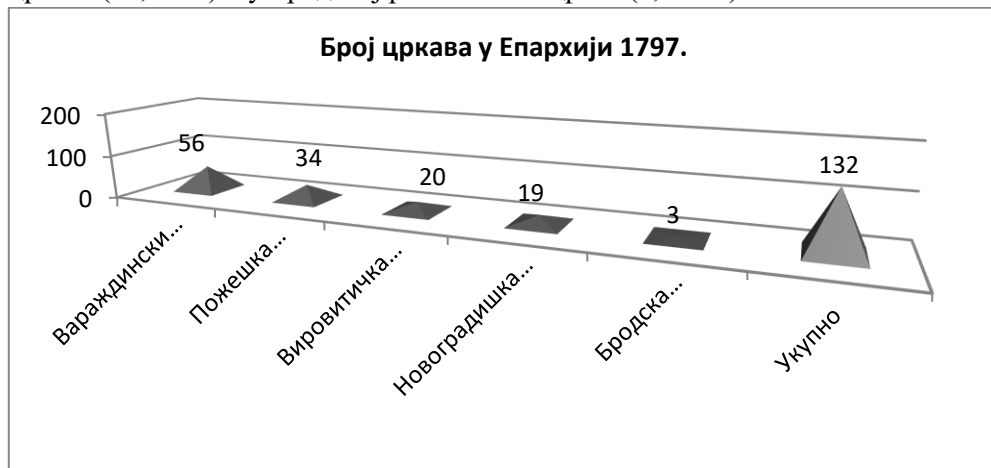

Укупан број домова у Епархији је износио 9898 (девет хиљада осамсто деведесет и осам), а просек становника по једном дому је износио 9,55 у оквиру Епархије. Највише домова је било у Вараждинском генералату - 2945, потом у Вировитичкој жупанији - 2781, Пожешкој жупанији - 2301, Новоградишкој регименти - 1667 и Бродској регименти - 104 православна дома (АСАНУК, МП, „А” , 33/1797).

У Епархији је побројано 132 цркве, закључно са два манастира, (Пакра и Лепавина), који су имали по две цркве. При томе су 53 цркве (40, 15 %) биле у добром стању, укључив и манастирске, 43 цркве у средњем стању (32, 57 %) и 36 цркава у лошем (худом) стању (27, 28 %). Скоро половина цркава се налазила у Вараждинском генералату, њих 56, односно 42, 42 %. У пожешкој жупанији је забележено 34 цркве (25, 76 %). Потом, у Вировитичкој

жупанији је побројано 20 цркава (15, 15 %), у Новоградишкој регименти 19 цркава (14, 39%) и у Бродској регименти 3 цркве (2, 28 %).²

У оквирима Епархије, односно на већем делу територија Вараждинског генералата, Градишке регименте, Пожешке и Вировитичке жупаније, као и мањег дела територије Бродске регименте, просек становника по једном дому је поприлично варирао, између 5, 86 у Градишкој регименти, до 12, 19 у оквирима Бродске регименте, тако да је општи просек становника по дому у Епархији износио 9, 86 (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

² АСАНУК, МП, „А”, 33/1797.

Највећи број места Пакрачке епархије налазио се у оквиру Вараждинског генералата. Места су била подељена у три Протопресвитерата: Плавшиначки, Нартљански (Нарђански) и Северински.³

Плавшиначки протопрезвитерат је био највећи у Генералату и обухватао је чак 92 места, али је, при томе, имао веома мали број становника, њих 9725, од чега се њих 8621 налазило у местима, а 1104 у Вараждинској регименти. Од тога је било 5549 особа мушког и 4176 женског пола, који су становали у 817 домова, што је у просеку износило 11, 9 православних по дому. Из Протопрезвитерата издвајамо, Батињане, Копривницу, прђавор манастира Лепавине, као највећа места са православним становништвом, као и Крижевце и Вирове, са најмањим уделом православних у њима. Највише насељено место су били Батињани (Батиновац), који су имали 604 православна, од чега 526 у самом месту а 78 у војсци, односно Регименти. Они су становали у свега 35 домова, што је давало просек од 17, 25 становника по дому, што је било највише у оквиру сва три протопрезвитерата. У месту је забележена православна црква, која је била у лошем (худом) стању. Наредно, веома важно место у Протопрезвитерату је била Копривница, која имала 119 православних становника, при чему су при чему су то били трговци, занатлије, свештеници и њихове породице, јер није забележен ниједан у јединицама Регименте. У њој је било 33 православна дома, што је давало просек од 3,6 православних по једном дому. Православна црква у Копривници је била у добром стању. Прђавор манастира Лепавина је имао 40 становника, који су становали у 7 домова, што је износило у просеку 5, 71 становника по дому. При самом манастирском комплексу су забележене две цркве у добром стању. Крижевци су имали 28 православних становника оба пола, који, такође као и у Копривници, нису подлежали војној обавези. Становали су у 6 домова, што је у просеку износило 4, 66 православних по дому. У Крижевцима није забележена православна црква. Најмање место са уделом православних у Протопрезвитерату су били Вирови са само 2 становника у месту, настањена у једном дому (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

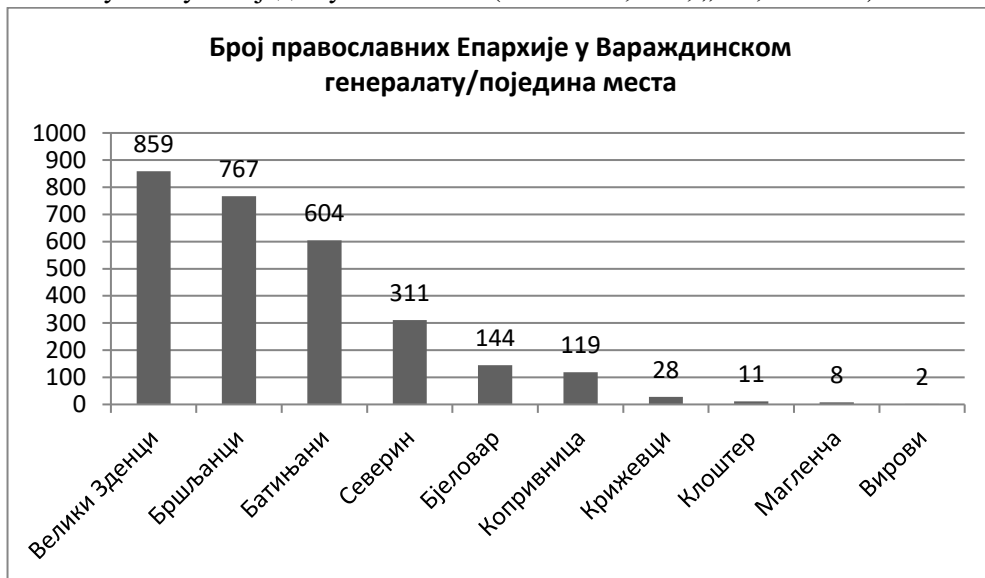
Следећи по величини је био Нартљански (Нарђански) протопрезвитерат, који је обухватао 55 места у Генералату. У њему је побројано 12396 становника, при чему се њих 11269 налазило у местима, а 1127 у Вараждинској регименти. Од тога је особа мушког пола било 6859 и

³ Ова три Протепрезветарата су 1868. уједињена у један, новоосновани Беловарски протопрезвитерат. (Косовац, 1910: 772-773.)

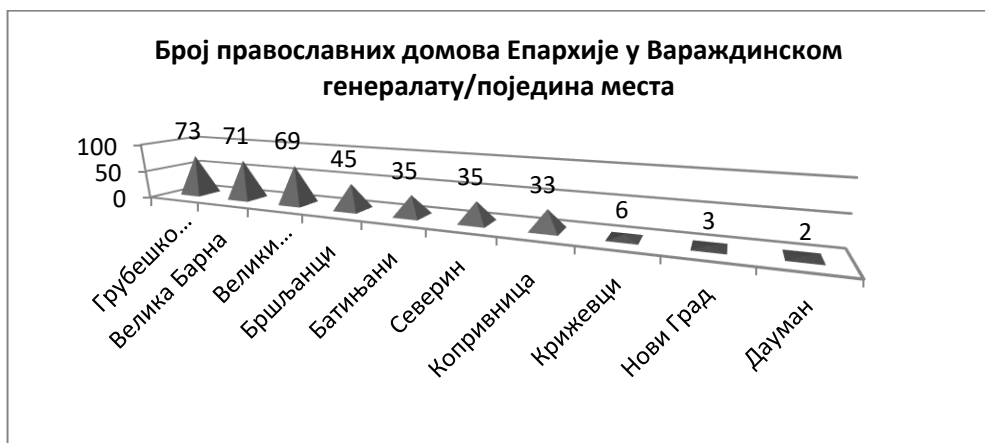
4410 особа женског пола. Они су становали у 1003 православна дома, у просеку 12, 35 православних становника по дому. Од места овог Протопрезвитерата издвајамо: Велику Бршљаницу (Бершљенце), Бјеловар и Даминац. Највеће место Протопрезвитерата је била Бршљаница са 767 православних становника, при чему се у месту налазило њих 662, док је 85 било у јединицама Регименте. Становали су у 45 домова, односно просек становника по једном дому је износио 17, 04. Бршљаница је имала и цркву, која се налазила у лошем (худом) стању. Као велико и важно место у Генералату, из овог Протопрезвитерата издвајамо и Бјеловар, који је имао 144 православна становника оба пола, при чему су сви били у месту и ослобођени војне обавезе. Они су становали у 26 домова, што је давало просек од 5, 53 становника по једном дому. Православна црква у Бјеловару је била у добром стању. Даминац је имао 33 православна, од чега 26 становника у месту и 7 у Регименти. Они су становали у свега 3 дома, што је износило 11 становника по дому. (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

Најмањи по величини је био Северински протопрезвитерат, који је обухватао 51 место, са укупно 10637 становника. Од тога се у местима боравка налазио 9441 православни становник, док се њих 1196 налазило на војни, као део јединица Вараждинског генералата. У оквиру овог становништва, било је 6150 мушкараца у односу на 4487 жена, укључивши и децу оба пола. Они су становали у 1125 православних домова, што је у просеку износило 9, 45 православних по дому. Међу местима Северинског протопрезвитерата издвајамо: Велике Зденце и Северин-као највећа места насељена православним становништвом, као и Дауман и Клоштер - места са најмање православних. Највеће место су били Велики Зденци са укупно 859 православних становника, при чему се у самом месту налазило 784, а њих 75 у Вараждинској регименти. Становали су у 69 домова, при чему би просек становника по једном дому износио 12, 44. Велики Зденци су имали и православну цркву која је била у добром стању. Надаље, издвајамо Северин као општину у чијој су се цркви, која је служила и као епископска резиденција, одржавали најважнији скупови српског народа у Генералату, Северинска црква се у време изводјења Пописа налазила у добром стању. У самом Северину је побројано 311 православних, од тога 281 у месту, а 30 у оквирима Регименте. Становали су у 35 домова, што је износило 8, 88 становника по једном дому. Дауман је имао 22 православна, од чега 21 у месту и 1 у оквирима Регименте. Није имао православну цркву, а становали су у оквиру 2 православна дома, што је у просеку износило 11 становника по

дому. Клоштер је био место са најмање православних у Протопрезвитерату, њих 11 у месту а ниједан у Регименти (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

Занимљиво, у Попису нису дати подаци за Вараждин, у коме је, у врло малом броју, ипак, било православних.⁴

⁴ У Вараждину је 1779. забележено 3 православна дома, а 1809. године 89 православних. (Грујић, 1996., 225/IV.)

Пакрачка епархија је обухватала места са православним становништвом и у великим деловима Пожешке жупаније. У њој су православни били подељени у три протопрезвитерата: Пакрачки, Трештановачки и Даруварски.⁵

При томе је највећи био Пакрачки протопрезвитерат који је обухватао 60 места, са 9212 становника, од чега се њих 9098 налазио у местима, а 114 у војним јединицама Монархије. Од тога је било 5643 особа мушког и 3569 женског пола, који су становали у 846 домова, што је давало просек од 10, 88 православних по дому. Од места у Протопрезвитерату издвајамо: Граховљане, Пакрац, Звечево, као највећа места, и Мартовлахе, као мање место. Највише насељено место су били Граховљани са 612 православних, при чему њих 600 у месту и 12 у војним јединицама Монархије. Становали су 48 домова, што је у просеку износило 12, 75 становника по дому. Граховљани су имали цркву која је била у средњем стању. Наредно веће место је био Пакрац, са 507 православних, од чега њих 506 у месту и 1 у војним јединицама Монархије. Они су становали у 120 православних домова, што је давало просек од 4, 22 становника по дому. Пакрац је имао и две цркве, које су биле у средњем стању. Место које се може сагледати као средње место у Протопрезвитерату, било је Звечево са 365 православних, без иједног у војним јединицама. Они су становали у 33 дома, односно просек по једном православном дому је износио 11, 06 становника. Православна црква у Звечеву је била у добром стању. Најмање место у Протопрезвитерату су били Мартовласи са 25 православних, без иједног у војсци Монархије. Они су становали у 2 дома, што је износило 12, 5 становника по дому (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

Наредни протопрезвитерат у оквиру Пожешке жупаније био је Трештановачки, са, такође, 60 православних места, али са знатно мање броја становника у односу на Пакрачки протопрезвитерат. На територији Трештановачког протопрезвитерата било је настањено 6772 православна становника оба пола, од чега 6690 њих у месту и 82 у војним јединицама Монархије. При томе је било 3542 особа мушког и 3230 женског пола, који су становали у 846 домова, што је у просеку износило 8 православних становника по дому. Од места у Протопрезвитерату издвајамо: Градиште, Вучјак и Нашице. Градиште је имало највећи број православних, њих 444, при чему је 436 било у месту, а 8 у војним јединицама Монархије. Становали су у

⁵ Ова три протопрезвитерата су 1905. године заокружена у један - Пакрачки протопрезвитерат. (Косовац, 1910: 859.)

52 дома, што је у просеку износило 8,53 православних по дому. Градиште је имало и православну цркву, која је била у добром стању. Наредно велико место био је Вучјак, са 405 православних, од чега је њих 400 било у месту, а 5 у војсци Монархије. Становали су у 40 домова, што је у просеку износило 10, 12 православних по дому. И поред доста великог броја православних, Вучјак није имао православну цркву. Најмањи удео православних у Протопрезвитерату су имале Нашице, 9 становника, ниједан у војсци, који су становали у 2 дома, што је у просеку износило 4,5 православних по дому. У Нашицама није забележена православна црква (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

Трећи, најмањи протопрезвитерат у оквирима Пожешке жупаније био је Даруварски са 34 места, у којима је настањено 9857 становника оба пола, при чему њих 9708 у местима и 149 у војним јединицама Монархије. Од тога је било 5408 особа мушког и 4449 женског пола. Становали су у 609 домова, што је давало просек од 16, 18 православних по дому. У Протопрезвитерату издвајамо: Уљаник, Дарувар, Торањ, Добру Кућу, Заиле и прњавор манастира Пакра. Уљаник је имао највећи број православних - 773, од чега њих 758 у месту и 15 у војсци Монархије. Становали су у 83 православна дома, што је износило 9, 31 становника по дому. Православна црква у Уљанику је била у добром стању. Као важно место и једно од трговишта Пожешке жупаније помиње се Дарувар, који је имао сразмерно велик број православних, њих 729 оба пола, при чему је 720 било у месту, а 9 у војним јединицама Монархије. Они су били настањени у 83 дома, што је износило 8, 78 православних по дому. Дарувар је имао и православну цркву, која је била у средњем стању. За средње место можемо сматрати Торањ, који је имао 316 православних, од чега 312 у месту а 4 у војсци. Они су настањени у 29 домова, што је износило 10, 75 становника по дому. Православна црква у Торњу је била у средњем стању. Надаље, као мање место помињемо Заиле, које је имало 160 православних, од чега њих 159 у месту и 1 у војсци Монархије. Они су становали у свега 8 домова, што је износило 20 православних по дому, Заиле није имало православну цркву. Добра Кућа је имала 71 православног, при чему је њих 69 било у месту, а 2 у војним јединицама. Становали су у 6 домова, што је износило 11, 83 православна по дому. Такође, није имала православну цркву. Напослетку, у прњавору манастира Пакра забележено је 17 становника оба пола, који су становали у само једном дому. Забележене су две манастирске цркве, обе у добром стању (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

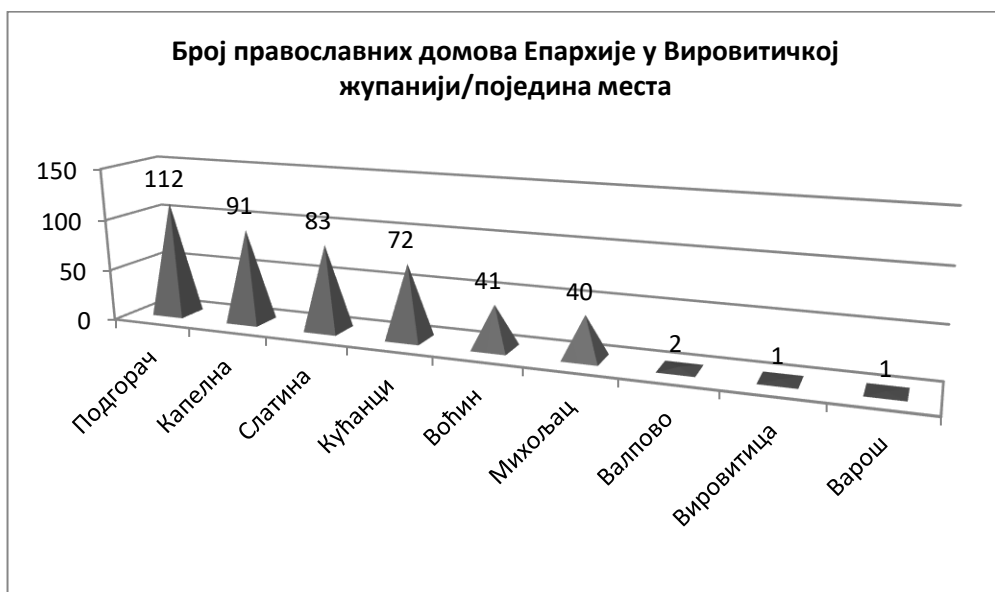
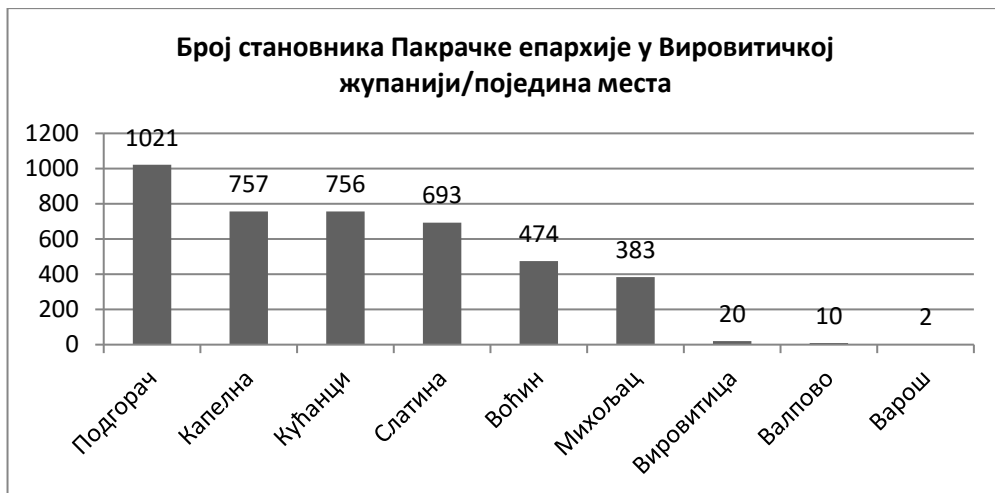
Пакрачка епархија се пружала на места са православним становништвом и у великим деловима Вировитичке жупаније. У њој су православни били подељени у два протопрезвитерата: Боровски и

Брачевачки.⁶ При томе је Боровски протопрезвитерат био много територијално већи од Брачевачког, с тим што се Брачевачки протезао и на територију Бродске регименте. Боровски протопрезвитерат је обухватао 96 места, са 20263 становника оба пола, од чега се њих 20058 налазило у местима, а 205 у војним јединицама Монархије. Од тога је било 10843 особа мушког и 9420 особа женског пола, кој су становали у 2240 православних домова, што је у просеку износило 9, 04 становника по дому. Од места у Протопрезвитерату издвајамо: Капелну, Кућанце као највећа места; Слатину, Воћин, Михољац, као средња места; Вировитицу, Валпово, Подганце, као мања места насељена православним становништвом. Највише насељено место је била Капелна са 757 православних, при чему њих 743 у месту и 14 у војним јединицама Монархије. Становали су 91 православном дому, што је у просеку износило 8, 32 становника по дому. Капелна је имала православну цркву која је била у добром стању. Наредно веће место су били Кућанци са 756 православних, од чега њих 748 у месту и 8 у војсци Монархије. Они су становали у 72 православна дома, што је давало просек од 10, 5 становника по дому. Кућанци су имали православну цркву која се налазила у средњем стању. Средње место у Протопрезвитерату, је била Слатина са 693 православна, при чему је њих 683 боравило у месту, а 10 у војним јединицама Монархије. Они су становали у 83 дома, односно просек по једном православном дому је износио 8, 35 становника. Православна црква у Слатини је била у добром стању. Надаље, у Воћину се налазило 474 православна, од чега 440 у месту, а 4 у војсци Монархије. Они су становали у 41 православном дому, што је давало просек од 11, 56 становника по дому. Воћин је имао православну цркву, која је бил у добром стању. Као следеће место набрајамо Михољац са 383 православна, при чему њих 382 у месту и 1 у војним јединицама Монархије. Они су становали у 40 православних домова, што је давало просек од 9, 57 становника по дому. Православна црква у Михољцу је била у добром стању. Вировитица је била мање место у Протопрезвитерату са 20 православних, који су сви били у месту. Они су становали у само једном православном дому, што је, уједно био највећи просек становника по дому у Протопрезвитерату и један од већих у Епархији. У Вировитици није било православне цркве. Валпово је имало 10 православних, сви у месту, који су

⁶ Цео Боровски и део Брачевачког протопрезвитерата, који се односио на подручје Жупаније, су уједињени 1868. у један - Воћински протопрезвитерат. (Косовац, 1910: 812.)

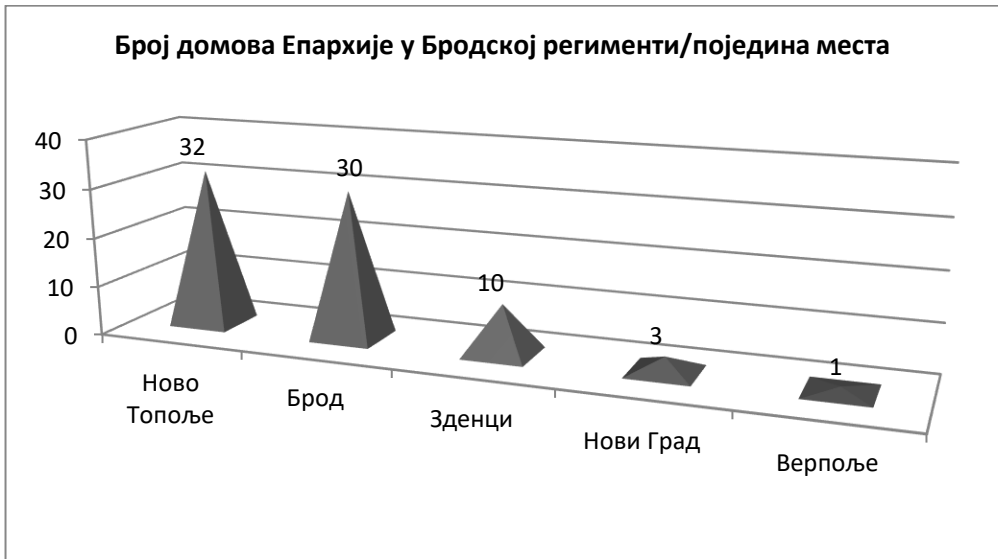
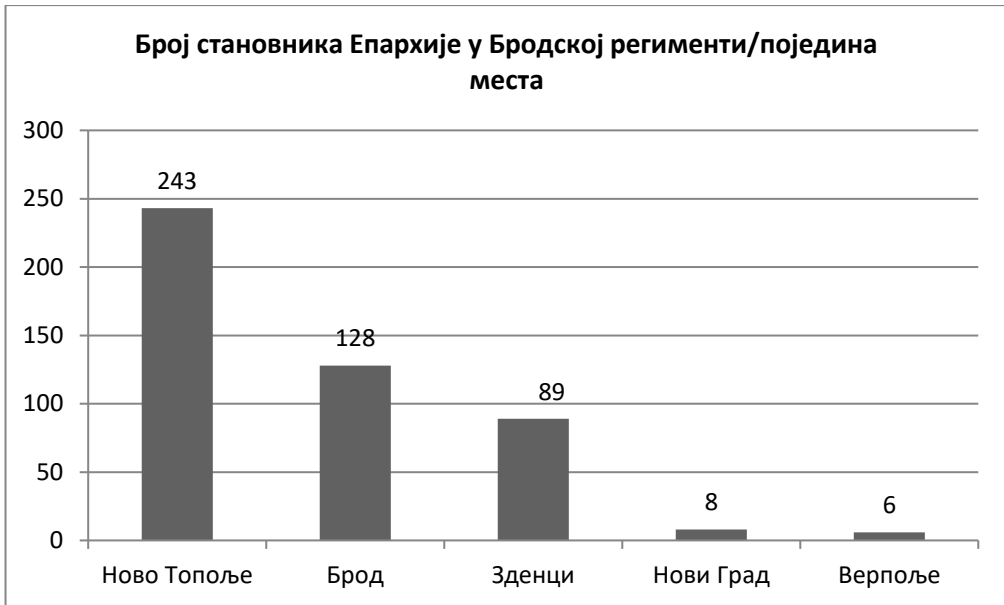
становали у 2 дома, што је износило 5 становника по једном дому. Ни у Валпову није било православне цркве. Најмање православно место у Протопрезвитерату су били Подганци са само 2 православна, без иједног у војсци Монархије. Они су становали у 1 дому. Нису имали православну цркву (АСАНУК, МП, „А” , 33/1797).

Наредни протопрезвитерат у оквиру Вировитичке жупаније био је Брачевачки, са 22 православна места. У њему је било настањено 4588 православних оба пола, од чега 4538 њих у месту и 50 у војним јединицама Монархије. При томе је било 2413 особа мушког и 2175 женског пола, који су становали у 541 православном дому, што је у просеку износило 8,48 становника по дому. Од места у Протопрезвитерату издвајамо: Подгорач, као највеће место; Набрђе, Мајур, Брачевце, као средња места; Придвор и Варош, као мања места. Подгорач је имао 1021 православног становника оба пола, од чега је њих 1011 било у месту, а 10 у војним јединицама Монархије. Становали су у 112 православних домова, што је давало просек од 9, 11 становника по дому. Иако највеће место по броју православних у Протопрезвитерату, Подгорач није имао православну цркву. Набрђе је имало 395 православних, од чега 391 у месту, а 4 у војсци Монархије. Становали су у 54 дома, што је у просеку износило 7, 31 становника по дому. У месту је забележена православна црква, која је била у средњем стању. Мајур је имао 360 православних, при чему њих 357 у месту и 3 у војсци. Они су обитавали у 54 православна дома, а просек по дому је износио 6, 66 становника. Брачевци су имали 313 православних, од чега 308 у месту и 5 у војним јединицама Монархије. Становали су у 38 домова, што је давало просек од 8, 23 становника по дому. Надаље, од мањих места у Протопрезвитерату помињемо Придвор и Варош. Придвор је имао 22 православна становника, све у месту, који су становали у 3 дома. На основу тога, просек по дому у Придвору је износио 7, 33 становника. Није забележена православна црква. Напоследку, у Варошу је забележено само 2 православна, оба у месту, који су становали у једном дому. Наравно, у њему није забележено постојање православне цркве (АСАНУК, МП, „А” , 33/1797).

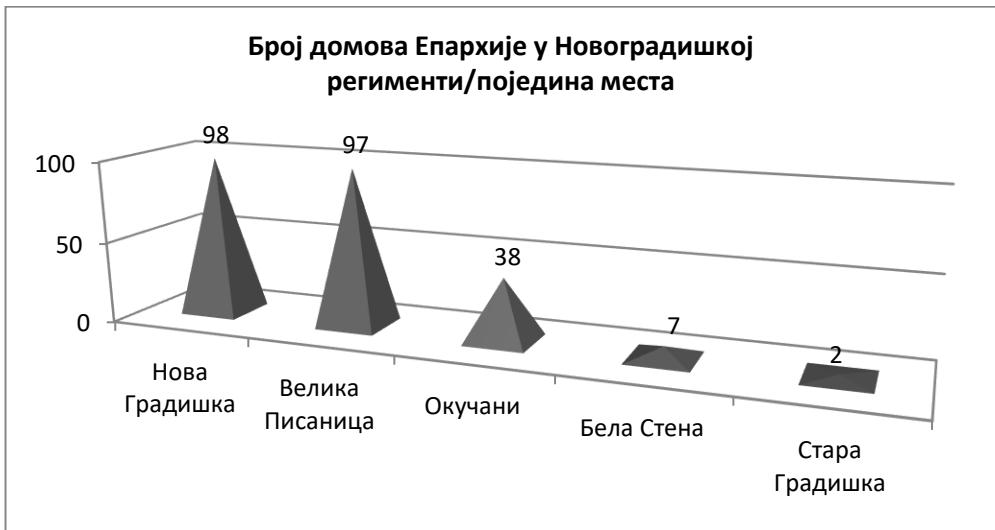
Брачевачки протопрезвитерат је захватао и делове Бродске регименте, обухватајући 14 места у њој. На подручју ове Регименте, посматрајући део Пакрачке епархије кроз Брачевачки протопрезвитерат, је живело 1268 православних оба пола, од чега је њих 1151 боравило у местима Регименте, а 117 било у војним јединицама Регименте. Становали су у 184 православна дома, што је у просеку износило 6, 89 становника по дому. Из оквира Бродске регименте, Брачевачког протопрезвитерата, издвајамо: Ново Топоље, Терњане и Брод, као највећа места са бројем православних; Кордошевце и Зденце, као средња места; Пољанце, Нови Град и Верпоље, као најмања места са уделом

православних. Ново Топоље је имало 243 православна оба пола, при чему се њих 223 налазило у месту, а 20 у војним јединицама Регименте. Становали су у 32 дома, што је просечно чинило 7, 59 становника по дому. Православна црква у Новом Топољу је била у лошем (худом) стању. Терњани су имали 147 православних, при чему њих 130 у месту и 17 у Регименти. Становали су у 19 православних домова, што је износило 7, 73 становника по дому. У њима није забележена православна црква. Брод, који је био и седиште Регименте, је имао 128 православних становника, од којих су сви били у месту становања, без учешћа у војним јединицама Регименте. Становали су у 30 православних домова, што је просечно износило 4, 26 становника по дому. У Броду је забележена православна црква, која се налазила у добром стању. Надаље, Кордошевци су имали 100 православних, од чега 91 у месту, а 9 у Регименти. Они су становали у 13 домова, односно просек по једном дому је износио 7, 69 становника. Није било православне цркве. Наредно средње место били су Зденци са 89 православних, при чему њих 83 у месту, а 6 у војним јединицама Регименте. Они су обитавали у 10 домова, што је чинило просек од 8, 9 православних по дому. Пољанци су имали већ мањи удео православних, 56, од чега њих 50 у месту, а 6 у Регименти. Становали су у 7 православних домова, што је у просеку износило 8 становника по дому. Нови Град је имао врло мали проценат православних, само њих 8, при чему су сви боравили у месту. Они су становали у 3 дома, што је у просеку чинило 2, 66 становника по дому. Верпоље је имало најмање православних у Протопрезвитерату, њих 6, сви у месту, који су становали у 1 дому. Ни Верпоље, као ни Нови Град и Пољанци, није имало православну цркву (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

Последњи протопрезвитерат Пакрачке епархије био је Новоградишки , који је обухватао највеће делове Новоградишке регименте. На подручју овог протопрезвитерата је живело 9785 православних, од чега њих 8219 у месту и 1566 у војним јединицама Новоградишке регименте. Становали су у 1687 домова, што је у просеку износило 5, 8 становника по дому, што је за војно подручје (Регименту) био знатно мањи проценат него на подручју

Вараждинског генералата и Бродске регименте унутар њихових протопрезвитерата. Са овог подручја издвајамо: Велику Писаницу, Човац, као највећа места са уделом православних; Нову Градишку и Окучане, као средња места; Белу Стену, Стару Градишку и Бучје, као места са најмањим уделом православних. Највећи број православних је имала Велика Писаница, њих 682 оба пола, од чега њих 614 у месту, а 68 у војним јединицама Регименте. Они су живели у 97 домова, чиме је просек по дому износио 7, 03 становника. Православна црква у Писаници је била у добром стању. Човац је имао 383 православна, од чега је њих 322 било у месту, а 61 у Регименти. Боравили су у 51 православном дому, што је давало просек од 6,27 становника по дому. У месту није забележена православна црква. Наредно веће место са бројем православних била је Нова Градишка, која је била и седиште Регименте. У њој је забележен 321 православни становник оба пола, при чему су се 303 налазила у месту, а 18 у Регименти. Они су становали у 98 домова, што је давало изузетно низак ниво од 3, 27 становника по дому. У Новој Градишци је забележена постојање православне цркве, која је била у средњем стању. У Окучанима је било 144 православна, од чега њих 130 у месту и 14 у војним јединицама Регименте. Боравили су у 38 домова, што је у просеку износило 3, 78 становника по дому, што је, такође, био мали постотак становника по дому. У Окучанима је забележена православна црква, која је била у добром стању. Бела Стена, која је још у другој половини XV века била дарована као посед првом српском деспоту Вуку Гргуревећу (Бранковићу), је од почетка имала православно становништво. Крајем XVIII века, у време пописа Епархије 1797. године, у Белој Стени је било 30 православних, од чега су 23 боравила у месту, а њих 7 се налазило у јединицама Регименте. Становали су у 7 православних домова, што је у просеку износило 4, 28 становника по дому. У њој није забележена православна црква. Стара Градишка је имала занемарљив број православних, њих 9, сви присутни у месту. Становали су у 2 дома, што је у просеку износило 4, 5 православних по дому. С обзиром да је имала православну цркву, с разлогом сматрамо да је број православних у њој раније био виши. Напослетку, Бучје је имало најмањи број православних, њих 3, од чега 2 у месту и 1 у војним јединицама Регименте. Становали су у једном православном дому. У Бучју није забележено постојање православне цркве (АСАНУК, МП, „А”, 33/1797).

Напоследку, Попис Пакрачке епархије из 1797. нам пружа могућност да сагледамо и бројно стање граничара по Региментама, на чије делове се пружала Епархија, као и добровољне одласке појединаца из жупанијских места у војне јединице Монархије. Ови подаци се не односе на целокупне опсеге славонских Регименти, нити на целокупне територије славонских жупанија, него на њихове делове које је обухватала Пакрачка епархија. Ипак, сматрамо, да и тако изнешени подаци представљају новину, те да могу послужити за даљу анализу и нова историографска истраживања усмерена у

том правцу. На основу тога изнели смо завршну табелу распореда православних у војним јединицама Монархије са територије Пакрачке епархије. Тако се из Вараждинског генералата у истоименој Регименти налазило 3427 православних, из Новоградишке регименте - 1566, из Бродске регименте - 117, из Пожешке жупаније - 345 и из Вировитичке жупаније - 255, што је укупно износило 5710 православних житеља са територије Пакрачке епархије у војсци Монархије (АСАНУК, МП, „А” , 33/1797).

Православни Епархије/учешће у војсци	Обавезно присуство	Слободна воља	Укупно
Вараждински генералат	3427		
Новоградишка регимента	1566		
Бродска регимента	117		
Пожешка жупанија		345	
Вировитичка жупанија		255	
Укупно	5110	600	5710

У свему, можемо резимирати следеће: Највеће место са бројем православних у Пакрачкој епархији је био Подгорач са 1021 становником. Они су становали у 112 домова. Надаље, од важнијих места у Епархији издвајамо: Велике Зденце, Дарувар, Слатину, Пакрац и Воћин, као већа места; Михаљац, Нову Градишку и Северин, као средња места; Бјеловар, Окучане, Брод, Копривницу, као мања места; и напослетку Вировитицу, Стару Градишку и Вирове, као најмања места са уделом православног становништва у њима. Велики Зденци су имали 859 православних, који су становали у 69 домова. Дарувар је имао 729 православних, који су обитавали у 83 дома, а Слатина 693, који су били у 83 дома. У Пакрацу је било 507 православних у 120 домова, а у Воћину 474 у 41 дому. Михаљац је имао 383 православна у 40 домова, Нова Градишка 321 православног у 98 домова, а Северин 311 православних у 35 домова. У Бјеловару је било 144 православна у 26 домова, Окучанима, такође, 144 у 38 домова, Броду 128 у 30 домова и Копривници 119 православних у 33 дома. Вировитица је имала 20 православних у само једном дому, Стара Градишка њих 9 у 2 дома, а Вирови 2 православна у 1 дому. Осим

Пакраца, Дарувара и Слатине, православно становништво није било много заступљено у већим трговиштима и војним утврђењима у Славонији, мада је њихов број од близу 95000 на територији Пакрачке епархије био за сам крај XVIII века на завидном нивоу.

Vladan Gavrilović

CENSUS OF THE DIOCESE OF PAKRAC AT THE END OF THE 18TH CENTURY

Summary

The diocese of Pakrac, with its scope, included mostly parts of Slavonia in its present meaning. By processing a part of the metropolitan summary census by Dioceses from 1797, we used data on the number of Orthodox inhabitants in the Pakrac diocese and its protopresbyters, the number of homes in which they lived, as well as the category of going (compulsory or voluntary) to military units of the Monarchy. We determined the number of Orthodox of over 95.000 in the territory of the Diocese, which was quite a large number for one Diocese of medium size in the Karlovac Metropolitanate. Also, most Orthodox were in important diocesan, and at the same time county centers: Pakrac and Slatina, where the Orthodox made up more than half of the inhabitants of those places. We believe that the results of our work will benefit the overall demographic view of the distribution and determination of the Orthodox population in the Monarchy, of course in this Diocese, as well as asking new questions and research on the structure of the Orthodox population, its greater or lesser population in some areas of present Slavonia, and his formations in the military units of the Monarchy.

Keywords: Diocese of Pakrac, Habsburg Monarchy, Orthodox, 18th century.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima, Mitropoljsko-patrijaršijski, (ASANUK, MP), fond „A”, 33/1797. (ASANUK, MP, „A” , 33/1797).
- Gavrilović, V. (2012). Primeri unijaćenja srpskog naroda u Hrvatskoj do kraja XVIII veka. *Srpske studije*, 3, 207-218. (ћир.)
- Gavrilović, S. (1993). *Iz istorije Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj (XV-XIX vek)*. Beograd: Gutenbergova galaksija. (ћир.)
- Grujić, R. (1931). Pečki patrijarssi i karlovački mitropoliti. *Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu*, IV, 13-34. (ћир.)
- Grujić, R. (1996). *Spomenica o srpskom pravoslavnom vladičanstvu pakračkom*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve. (ћир.)

- Grujić, R. (1993). Azbučnik Srpske pravoslavne crkve. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve. (ћир.)
- Kašić, D. (1986). Otpor maračanskoj uniji. Beograd: Pravoslavlje. (ћир.)
- Kašić, D. (1996). Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve. (ћир.)
- Kosovac, M. (1910). Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.godine, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija. (ћир.)
- Ivić, A. (1910). Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju, prilog istoriji srpske prošlosti 16. i 17. veka, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija. (ћир.)
- Ivić, A. (1924). Marčanska episkopija. Bratsvo, XVIII, 87-101. (ћир.)
- Mikavica, D.-Lemajić, N.-Vasin, G.-Ninković, N. (2016). Srbi u Habzburškoj monarhiji od 1526. do 1918. knj.1, Novi Sad: Prometej. (ћир.)
- Radonić, J. (1950). Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka. Beograd: SANU. (ћир.)
- Ruvarac, D. (1880). Istorično-kritična crta Vićentiju Jovanoviću, pravoslavnom mitropolitu beogradskom i karlovačkom. Zemun: štamparija Sime Paića. (ћир.)
- Šviker, J. H. (1995). Istorija unijaćenja Srba u Vojnoj krajini. Novi Sad-Beograd: Arhiv Vojvodine-Muzej Srpske pravoslavne crkve. (ћир.)
- Vuković, S.-Gavrilović V. (2009). Jovanović Vićentije. U: Popov, Č. (ured.) (2009). Srpski biografski rečnik, knj.4. Novi Sad: Matica srpska. 468-469. (ћир.)
- Zirojević, O. (1984). Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine. Beograd: Istorijski institut. (ћир.)

Snežana Božanić*

Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 638(497.11)“06/14“
DOI: 10.19090/gff.2022.1.139-156
Originalni naučni rad

Ana Elaković Nenadović

Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

O UPOTREBI MEDA I VOSKA U SREDNJOVEKOVNOJ SRBIJI – MEDICINA, ISHRANA, RELIGIJA

Pčelarstvo predstavlja važnu proizvodnu delatnost srednjeg veka. Njegov razvoj na prostoru srednjovekovne Srbije pratimo od XII veka. Zahvaljujući brzom usponu, relativno rano se ostvaruju viškovi proizvoda koji se javljaju u trgovačkom prometu. U fokusu našeg rada nalazi se upotreba meda i voska u srednjovekovnoj medicini, ishrani i religiji na tlu srpskih zemalja. Analizira se upotreba meda i voska u lekarskoj praksi, farmakologiji i farmakoterapiji kod Srba u srednjem veku na osnovu dostupnih spisa: *Hilandarski medicinski kodeks* i *Medicinski spisi Hodoškog zbornika*. Iz njih se vidi da se med nalazio u osnovi brojnih lekova, sirupa i melema, dok su kombinovanjem voska i drugih lekovitih preparata nastajali emplastri i masti, primenjivani u medicini i kozmetici. Svetovna i duhovna lica su podjednako bila zainteresovana za upotrebu meda u ishrani. Korišćen je kao zaslađivač, prilikom spravljanja kuvanih jela, poslastica i konzerviranja namirnica. Od meda je pravljen medovina, alkoholno piće. Sveće od voska su neizostavne u svetkovinama verskog i ritualnog karaktera.

Ključne reči: srednji vek, Srbija, med, vosak, pčelarstvo, medicina, ishrana, religija

Od najstarijih vremena, med i vosak su imali važno mesto u svakodnevnom životu ljudi. Med (lat. – mel, mellis, n; grč. - μέλι, ιτος, τό) je upotrebljavan kao zaslađivač, za spravljanje medovine i u lekovite svrhe (Katić, 1958: 156, 161–162; Božanić, 2020: 127). Osnovni sastojci meda su monosaharidni i disaharidni šećeri – fruktoza i glukoza (Marković, Nikolić & Binjović, 2021: 221). Pored saharoze i drugih vrsta šećera, med sadrži minerale, vitamine, male količine eteričnih ulja koja umiruju disajne puteve i brojne druge hemijske sastojke (Marinković, 1963: 3–4).

* snezana.bozanic@ ff. uns.ac.rs; aelakovic@yahoo.com

Lako se resorbuje iz creva, a zbog brzine kojom daje energiju izuzetno je zahvalan za upotrebu kod izloženosti organizma fizičkom naporu. Vosak (lat. – cera, ae, f; grč. – κηρός, oñ, ó) kao prirodni pčelinji proizvod nastaje pretapanjem prečišćenog saća iz kojeg je istopljen med (LSSV, 1999: 606–608). Pčelinji vosak je najviše korišćen u hrišćanstvu za pravljenje sveća i osvetljenje.

Baveći se lovom i sakupljačkom privredom, praistorijski čovek je pronalazio med u pećinama i šupljinama drveća. Razumevanje „kulture meda” i upotrebne vrednosti voska u srednjem veku, zahteva od nas da ukratko razmotrimo status pčelarskih proizvoda u antičkom svetu i širenje agrokulturnih uticaja. Pisani izvori i kulturno-istorijski spomenici svedoče da je antički svet unapredio ovu privrednu delatnost. Brojni grčki i rimski autori u svojim enciklopedijama i priručnicima pišu o pčelama, njihovoj organizaciji, disciplini, izgledu košnica i saća, vrstama meda, vosku i upotrebi pčelarskih proizvoda u ishrani, medicini i kozmetici. U daljem tekstu, vodeći računa o postavljenoj istraživačkoj temi, predstavice samo neka od njih.

Od Herodota saznajemo da u Asiriji rastu palme od kojih većina daje plod „od koga” njeni stanovnici prave „hranu, vino i med”, te posebno izdvaja običaj „prelivanja grobnica” medom (Hdt. 1920: I 196, 198). Egipćani su koristili med u žrtvenim običajima – svetkovine posvećene Izidi (Hdt. 1920: II 40). U više navrata pominje poslastice od meda: slatkiše, medenjake i medene kolače, a u Kalatebi (grad u Lidiji) slastičari su pravili „veštački med od brašna i metljikova soka” (Hdt. 1920: III 48; VII 31; VIII 41).

Za Vergilija koji je treću knjigu didaktičkog speva *Georgike* (*Pesme o poljoprivredi*) posvetio pčelarstvu med predatvlja dar rose.

Iskustvo, obrazovanje i poznavanje rada ranijih autora o pčelarstvu, Kolumela je pretočio u devetu knjigu priručnika *De re rustica*. Pored niza praktičnih i detaljnih saveta, ističe značaj lokacije pčelinjaka i neophodnost sađenja odgovarajućeg drveća u njegovoj okolini zarad dobrog meda, odnosno zdravlja (Col. Rust. 1940: 9.5.1–6).

Plinije Stariji u delu *Poznavanje prirode* (*Naturalis historia*) navodi da je med najfiniji zaslađivač i najbolji medikament, dok vosak ima višestruku namenu (Plin. Nat. 1906: 11.11). Zna da pčele prave „svoj vosak” od polena sveg drveća i bilja, te da „nijedno voće od toga nema štete” (Plin. Nat. 1906: 11.18). Navodi da postoje tri vrste meda, bez obzira na zemlju porekla: prolećni, letnji (zreli) i med koji se skuplja posle prvih jesenjih kiša (Plin. Nat. 1906: 11.34, 36, 41).

Aristotel, Hipokrat, Celzus, Galen, Dioskorid i drugi autori donose recepte koji u sebi sadrže med i pišu o primeni pčelarskih proizvoda u farmakoterapijske

svrhe. Na osnovu iznetog, može se reći da je antički svet imao bogata saznanja o vrednosti i značaju meda i voska.

Iz znatno kasnijeg perioda (X vek) potiče vizantijska poljoprivredna enciklopedija *Geoponika* (zbirka kasnoantičkih tekstova). Pčelama, pčelarstvu, skupljanju meda i voska, medu i lečenju, posvećeno je XV poglavlje *Geoponike*. Najbolji med je proziran i zlatno žute boje. Za med se kaže da „daje dugovečnost” i da ljudi koji jedu med u starosti najduže žive (Simović & Kostić 2019: 15.2; 15.9).

Slovenima je ova proizvodna delatnost bila poznata još tokom života u prapostojbini. Imenica *med* je praslovenska i nalazi se u mnogim indoevropskim jezicima (Skok 1972: 396–297). Jednostavnu tehniku pčelarenja i znanja o pčelama oni su unapredili na novim staništima u kontaktu sa autohtonim stanovništvom i vizantijskim svetom.

Razvoj pčelarstva na prostoru srednjovekovne Srbije pratimo na osnovu pisanih izvora od kraja XII veka. Naša saznanja o ovoj privrednoj delatnosti uslovljena su karakterom i vrstom građe. Manastirske povelje pružaju podatke o *uljanicima* (pčelinjacima) i njihovoj geografskoj rasprostranjenosti, *uljarima* (pčelarima) i davanju pčelinjeg desetka od strane zavisnog stanovništva. Vremenom je došlo do snažnog uspona pčelarstva, a ostvareni viškovi proizvoda se javljaju u trgovačkom optičaju. Sačuvani trgovački ugovori i knjige svedoče o vosku u tokovima razmene i izuzetno su važni za poznavanje srednjovekovne trgovine i ekonomije. Dubrovački trgovci su prema rečima despota Stefana Lazarevića iz 1417. godine za vreme „prve gospode” kupovali isključivo „kožu, vosak i sirenje” na srpskim trgovima (Stojanović, 2006²: № 229, str. 219–220). Posle plemenitih metala, Dubrovčani su najviše bili zainteresovani za nabavljanje voska iz balkanskih zemalja, beleži početkom XV veka Filip de Diversis.

Uljari su posebna kategorija zavisnih ljudi koji su gajili pčele i prikupljali njihove proizvode, u korist vladara, manastira i vlastele (Mišić, 2019: 110). Prve *uljanike* i *uljare* Hilandar u je priložio (1198–1199) monah Simeon, nekadašnji veliki župan Stefan Nemanja.¹ Svetogorski manastir je dobio selo Zahak na Bistrici sa uljanikom i uljarima, te uljanik u Trnovci niže Donje Hoče sa dva uljara (Novaković, 1912: 393 (II); Zbornik, 2011: № 82, 18,22, str. 279). Pomenuti darovi

¹ Darovana su četiri uljanika sa po dva uljara u selima Trpeze, Dabšoru, Goliševu i u Pariceh (Novaković, 1912: 384 (II); Zbornik, 2011: № 9, 56, str. 69). Po pitanju njihove ubikacije postoje određena neslaganja u naučnim krugovima. Mišljenja samo da ih treba tražiti u okolini Prizrena i Orahovca. Božidar Zarković je detaljno analizirao ovu temu (Zarković, 2002: 54–62).

se javljaju i u *Opštoj* hrisovulji kralja Milutina hilendarskom pirgu Hrusiji (Zbornik, 2011: № 104, 46,50,54, str. 368). Hilandar je od kneza Stefana Lazarevića dobio crkvu Vavedenja Bogorodičinog u Ibru (1392–1396) sa selima i tri zaseoka u Hraštima (Hraštani) sa uljanicima (Novaković, 1912: 458 (II)).²

Kraljica Jelena je poklonila manastiru Sv. Nikole na ostrvu Vranjini uljanik u Kruševici (1277–1309) „za sveću” i uljare „Pavla i brata mu” (Novaković, 1912: 579 (IV); Zbornik, 2011: № 75, 27, str. 260–261). Svetostefansko vlastelinstvo je posedovalo pčelinjake na Sitnici, kod Istoka, Novog Pazara i Srbije (Božanić, 2006: 106, 108, 122–123). Car Dušan je Sv. Arhanđelima dodelio „uljanik na Slatini” sa precizno navedenim međnicima (livada, potok, Golo brdo, Gramost, Stražnik, Mekineš i Patkovski del), na obali Belog Drima, u župi Patkovo (Šafarik, 1862: 283; Ivanović, 1959: 226; Nikolić, 1971: 211). Zahvaljujući geografskom položaju ovaj teren je bio podesan za stočarstvo i pčelarstvo.

Zavisni zemljoradnici u srednjovekovnoj Srbiji davali su *pčelinji desetak* poznat i kao desetak od svake desete košnice. Postojanje ove dažbine upućuje na prisustvo pčelinjaka i razvijenost ove privredne delatnosti. Prvi put se beleži u hrisovulji kralja Stefana Vladislava manastiru Svete Bogorodice u Bistrici (Polimlje). Prema odredbi kralja Vladislava „svi crkveni ljudi” bili su opterećeni ovom dažbinom, a u nastavku se dodatno precizira – da se „u obolu čita i presed i roj” (Novaković, 1912: 591 (X); Zbornik, 2011: № 41, 35–36, str. 167).³

Sokalnici i meropsi, sopstvenici pčelinjih košnica („ko ima uljanik”) na gračaničkim posedima su za manastiru slavu (praznik svete Bogorodice) davali „ulje” (Zbornik, 2011: № 137, 47, str. 503). Ponekad je dolazilo do problema. Stoga su ovu dažbinu „popovi sami uzimali” od onih koji imaju, a ne ispunjavaju je (Blagojević, 2007: 293). Na vlastelinstvu Sv. Stefana u Banjskoj *Zakon crkvenim ljudima* propisuje da zavisno stanovništvo („svako osim popa”) daje dažbinu od svake pete košnice („trnka peta”) preko leta (Kovačević, 1890: 7; Novaković, 1912: 627). Banjski posedi predstavljaju izuzetak po visini davanja. Sa velikom verovatnoćom pretpostavljamo da je proizvodnja ali i potreba za artiklima pčelarstva na narečenom vlastelinstvu bila veća u odnosu na druga onovremena vlastelinstva. U povelji *carice* Jevdokije i sina joj Kostadina (Konstantina) o

² Prilog nije precizno ubikovan. Treba ga tražiti na prostoru jugozapadne Srbije, u blizini sela Ostraća (Šuica, 2004: 122–123).

³ Detaljnom analizom dopune pomenutog člana bavio se Miloš Blagojević. U konkretnom slučaju reč je o paganskom običaju sa donekle izmenjenom koncepcijom u hrišćanstvu. „Košnice se nikome” ne mogu dati „bez simbolične nadoknade” i čitanja odgovarajuće molitve u obolu (Blagojević, 2003: 18, nap. 36–37; Blagojević, 2007: 292).

poklanjanju Hilandaru njihove baštinske crkve u Arhiljevici Hilandaru (1378–1379) registrovano je uzimanje pčelinjeg desetka – „desetak trmčani” (Novaković, 1912: 448 (V); Dragičević, 2011: 87–102). Ponekad su zavisni ljudi bili oslobođeni od izvršavanja ove dažbine u korist srpske države ali je obaveza prema manastirima ostajala (Novaković, 1912: 407 (III), 411 (IV), 467 (II); Marjanović Dušanić, 2003: 55–68).

Vosak kao artikal trgovine zauzima važnu poziciju u privredi srednjovekovne Srbije. On se relativno rano javlja u tokovima trgovinske razmene. Čuveni dubrovački trgovac Marin Bunić i njegov sin Sergulus već 1280. godine kupuju metale i vosak u Brskovu (Čremošnik, 1932: № 26, str. 30–31). Pored Dubrovčana, za balkanski vosak bili su zainteresovani i Mlečani (Ćuk, 1986: 152–155). Značajne količine voska u Srbiji i Bosni od kraja 1426. do novembra 1433. godine nabavljali su braća Nikola i Luka Kabužić iz Dubrovnika (Kovačević Kojić, 1971: 143–152).

Iz Srbije je izvožen sirovi (lat. *cera cruda*) i fini vosak (lat. *cera fina*). Prerada sirovog u fini vosak vršena je u posebnim radionicama na manastirskim i svetovnim vlastelinstvima ili *kući voštanoj* (Fostikov, 2016: 173). Postojanje *kuće voštane* potvrđeno je u Prizrenu za vreme Stefana Dečanskog, Rudniku (1355) i drugim mestima (Ćuk, 1986: 113, nap. 108; Kovačević Kojić, 2016: 101–111). Razvoj pčelarstva se pozitivno odrazio na srednjovekovno zanatstvo i pojavu voskovara i svećara kao novih zanimanja (Fostikov, 2016: 174).

Izneti podaci upućuju na kontinuitet ove privredne delatnosti na području srpskih zemalja u srednjem veku.

Kao prirodni proizvodi, produkti pčelarstva se javljaju kao sredstva za lečenje još pre nove ere. Med ima širok spektar delovanja (antiinflamatorno, antibakterijsko, antivirusno, probiotsko i drugo) i nalazi se u osnovi brojnih lekova, sirupa i melema (Marković, Nikolić & Binjović, 2021: 224–226). Kombinovanjem voska i drugih lekovitih preparata nastajali su emplastri i masti, primenjivani u medicini i kozmetici. O upotrebi meda i voska u lekarskoj praksi, farmakologiji i farmakoterapiji kod Srba u srednjem veku direktno svedoče *Hilandarski medicinski kodeks* i *Medicinski spisi Hodoškog zbornika*.

Hilandarski medicinski kodeks čine spisi iz oblasti dijagnostike, farmakologije, farmakoterapije, pedijatrije, toksikologije, flebotomije i infektivne medicine (Grmek, 1961: 31–39; Vuković, 2011: 43–44). Oni pokazuju da je srpska

srednjovekovna medicina počivala na antičkim temeljima i da se razvijala pod snažnim uticajem zapadne medicine čiji centri su se nalazili u Salernu i Monpelju.⁴

Za postavljenu istraživačku temu od velike važnosti su farmakološki spisi koji čine traktat o jednostavnim/prostim lekovima i drugi posvećen složenim lekovima.

Prvi predstavlja *Skazanije* o prirodi svakog leka („da li je vruć, studen, suv ili vlažan”) i njegovoj upotrebi – „za šta je dobar” (HMK, 1989: 293). Traktat se u najvećoj meri zasniva na delu *Liber de simplicibus medicina (Circa instans)* Mateusa Platerijusa (Matthaeus Platearius) koji je živeo tokom prve polovine XII veka u Salernu (Grmek, 1961: 40–41; Katić, 1977: 199). U njemu su opisana osnovna svojstva meda (*meli*) kao medikamenta. On može biti vruć ili hladan, beo ili žut, odnosno prvog ili drugog stepena dejstva (I–II). Ukazuje se i na razlike u pogledu slatkoće meda. Tzv. „divlji” med od pčela koje žive po „gorama” nije sladak („gorči”) kao pitomi med. Ukoliko se čuva na adekvatan način, može biti učinkovit („držati krepot”) i do sto godina. Dati su praktični saveti za upotrebu meda kod određenih zdravstvenih problema: plućne bolesti, stomaćnih tegoba i promena na koži lica kod žena (HMK, 1989: 140–141, 338–339; Katić, 1977: 257).

Spis o složenim lekovima se oslanja na lekarsku knjigu *Antidotarium Nicolai* u kojoj se nalaze receptati za lekove biljnog, mineralnog i životinjskog porekla.⁵ Od voska su spravljani brojni emplastri (lat. *emplastrum*). Prema sačuvanoj recepturi vosak je bio sastavni deo emplastra za „svaku ranu”, upotrebljavao se kod lečenja preloma kostiju, dok je mešavina živog sumpora, crne smole i voska u određenoj proporciji ublažavala svrab (HMK, 1989: 166–167, 367–368).

Uvidom u *Spis o složenim lekovima* zaključujemo da je med bio jedna od osnovnih komponenti sirupa (lat. *siroppus*). U određenim slučajevima nije se preporučivalo mešanje *bilja* sa medom. Pomenuti *Spis* se poziva na autoritet rimskog lekara Dioskurida koji je živeo u prvom veku nove ere. Zabranjuje se davanje *bilja* sa medom čoveku u akutnom febrilnom stanju – „ognjica” (HMK, 1989: 168, 369).

⁴ Sam rukopis potiče iz šeste decenije XVI veka, a spisi su nastali u periodu od XIII do XV veka. (Stanković, 2004–2005: 449–463); Poslednjih decenija ova tema je privukla pažnju mnogobrojnih istraživača, te nam je dostupna brojna literatura o prepisima i poreklu traktata koji čine Hilendarski medicinski kodeks (Bojanin, 2012: 10–12, nap. 11–19)

⁵ Njen autor je bio Nikola iz Salerna. Nastala je tokom prve polovine XII veka (Minařík, 1971: 126; Pioreschi, 2003: 231–234; Bojanin, 2012: 16).

Masti (*maslo*) su pravljene od voska i meda. Posuda za pravljenje ružinog masla se iznutra mazala medom, dok se kombinacija narečenog masla i voska koristila kod dermatoloških problema (suva i ispucala koža ruka i usta) (HMK, 1989: 159–160, 359–360). Maslo od pelina pomešano sa voskom se stavljalo na stomak i bilo je dobro „za svaku stomačnu bolest”, a maslom od rute sa voskom su čišćene rane (HMK, 1989: 160, 361).

Data su detaljna uputstva za pripremanje masti (sa njihovim nazivima) u čiji sastav je ulazio vosak: „dragocene” zlatne masti koja je „dobra za mnoge bolesti”, crne masti za gnojne rane, masti protiv zapaljenja zglobova, masti za „svaku ranu”, masti za „čišćenje” svake rane i Agripine masti „za svaku bolest od koje se nadima trbuh” (HMK, 1989: 163–165, 363–366). Med je bio komponenta masti koja uklanjala „gnjilo meso” (HMK, 1989: 165, 366).

Farmakoterapijski spisi govore u upotrebi meda. Od meda (iscеđen i ukuvan) je pravljena mast protiv ćelavosti, a od čistog meda i listova majorana mast protiv krasta na glavi (HMK, 1989: 170, 370–371). Med se javlja u terapiji ženskog steriliteta, kod zapaljenja zglobova i zubobolje (HMK, 1989: 179, 181, 183, 380, 382, 384).

Vosak se upotrebljavao i u pedrijatriji. Od istopljenog i kroz krpu proceđenog voska, svinjskog sala i loja (od ovna) dobijala se mast koja je bila korisna za mazanje slabih i mršavih beba (HMK, 1989: 189, 382).

U okviru zbirke Pavla Josifa Šafarika koja se čuva u Pragu pod nazivom *Codex miscellaneus scriptus 1640 in monasterio Chodos*, pored Hodoškog rukopisa Dušanovog zakonika nalaze se *Medicinski spisi* i *Spisi iz astrologije* (Jerković, 1995: 29, nap. 2). Najnovija istraživanja su pokazala da sam rukopis potiče iz prve trećine XV veka (Grozdanović Pajić, 1968: 451). U nastavku rada, analizirani su tekstovi sa farmakoterapijskom sadržinom i spisi iz ginekologije.

Terapijski deo ove lekaruše nastao je pod uticajem dela *Practica brevis* iz XII veka i vizantijske medicinske prakse (Medicinski spisi HZ, 1990: XXIII–XXIV; Bojanin, 2012: 20–21, nap. 58). Od meda su pravljena ulja, melemi i sirupi za lečenje različitih bolesti.

Hodoški zbornik donosi nekoliko receptata protiv zujanja i šuma u ušima (lat. *tinutus*). U uvo je ukapavano ulje od ocata i zagrejanog meda, zatim sok od izgnječenog mladog lista kupusa i meda, te rastopljeno i zagrejano kravlje maslo pomešano sa medom (Medicinski spisi HZ, 1990: 14, 68). Zagrejana tj. topla mešavina vina i meda je ukapavana u uho iz kojeg curi gnoj (Medicinski spisi HZ, 1990: 14, 69).

Na oko obolelo od glaukoma trebalo je staviti mešavinu pepela od spaljene sipine kosti i meda, dok se intenzitet bola u očima smanjivao upotrebom melema od istucanog pelina i meda (Medicinski spisi HZ, 1990: 17–18, 71–72).

Kašalj je ublažavan konzumiranjem pečenog belog luka sa medom na prazan stomak, a sočivo i med su uvođeni u ishranu kod pacijenata koji su patili od upornog povraćanja (Medicinski spisi HZ, 1990: 9, 21, 63, 75).

Za uklanjanje neprijatnog zadah iz usta, preporučivalo se njihovo ispiranje mešavinom meda i tople vode ili zagrejanim medom (Medicinski spisi HZ, 1990: 15, 74). Na rane prouzrokovane ujedom pasa („pasja rana”) stavljan je melem od istucanog smokvinog lista i meda, odnosno matičnjaka sa medom (Medicinski spisi HZ, 1990: 10, 64).

Hodoška lekaruša donosi nekoliko recepata za rane na koži koje su „crne”. Na „crne” rane se preporučivalo stavljanje meda pomešanog sa istucanim lišćem ili semenom od lobode, kvasca i meda, smokve i meda, te smole, masla i meda (Medicinski spisi HZ, 1990: 16, 10).

Značajna pažnja posvećena je lepri (gubi), hroničnoj infektivnoj bolesti. Tri puta godišnje („sredinom marta, aprila i maja”) trebalo je izvršiti venesekciju (puštanje krvi). Za ublažavanje tegoba, leproznim bolesnicima se savetovalo da izjutra piju istucan kimin i med pomešan sa malo toplog vina (Medicinski spisi HZ, 1990: 15, 70).

Kod tegoba sa jetrom, prema ovoj lekaruši, pacijent treba da pije isitnjen beli luk sa medom i vinom za vreme kupanja, te da se klistira toplom vodom sa dodatkom meda i soli (Medicinski spisi HZ, 1990: 22, 76).

Gravidnim ženama se preporučivalo da zarad zdravlja ploda („da ne umre u utrobi”) tokom trudnoće piju kozje mleko pomešano sa medom i vinom (Medicinski spisi HZ, 1990: 7, 60). Nakon porođaja, kako bi laktacija bila dobra, poželjno je da dojilja pije isitnjeni zeleni morač i kimin pomešan sa medom i starim vinom (Medicinski spisi HZ, 1990: 22, 77).

Kod metroragije i obilnog krvarenja (iz creva) savetovalo se da obolela osoba jede pečenu dunju sa medom i prepečen hleb poliven ocatom (Medicinski spisi HZ, 1990: 13, 67). Gotovo identična odredba se nalazi i u kratkom hilendarskom medicinskom kodeksu *Jastrosofija o vsakoj vešti* sa kraja XIV veka (Katić, 1958: 64).

*

Svetovna i duhovna lica srpskog srednjeg veka podjednako su bila zainteresovana za upotrebu meda u ishrani. Njegovo konzumiranje bilo je

dozvoljeno tokom dugih posnih dana, te je ova namirnica rado viđena na monaškoj trpezi. Korišćen je kao zaslađivač, dodatak čajevima, prilikom spravljanja kuvanih jela, poslastica, likera i konzerviranja namirnica (Liveri, 2010: 26).

Slatkim „poslasticama u zlatnim i srebrnim posudama” i „najboljim kolačima” ugošćena je u Srbiji vizantijska delegacija 1299. godine na čelu sa Teodorom Metohitom. Uzimajući u obzir činjenicu da je do posete došlo tokom posta (uoči Uskrsa), sa velikom verovatnoćom možemo reći da je komponenta ovih delikatesa bio i med (VIINJ VI, 1986: 113–114).

Od meda je spravljana medovina, omiljeno slovensko alkoholno piće. Sloveni su 448. godine, članovima vizantijskog poslanstva koje je putovalo od Carigrada do prestonice Huna, po selima spremali „mesto vina medos (medovinu), kako se tamo zove”, piše retor Prisk (VIINJ I, 2007²: 15). Medovina je osobito bila popularna i zastupljena u krajevima čija nadmorska visina nije pogodovala gajenju vinove loze. Učesnike trećeg krstaškog rata, Fridriha I Barbarosu i njegovu pratnju na putu kroz Srbiju, veliki župan Stefan Nemanja je svečano dočakao i ugostio. Između ostalog, na bogatoj trpezi našlo se vino i medovina – „vino et medone” (Jireček, 1952: 251, nap. 158). Opisujući događaje krajem leta 1342. godine i napad na Ser, Jovan Kantakuzin navodi da se vizantijska i srpska vojska razbolela jer su preterano konzumirali medovinu (μέλιτος) i meso „kojima ovaj kraj veoma obiluje” (VIINJ VI, 1986: 412).

Prozvodnja medovine u okviru kućne radinosti i isključivo za sopstvene potrebe regulisana je dubrovačkim Statutom (Štetić, 2021: 313). U srednjem veku bilo je zabranjeno mešanje vina i meda (mellatum), odnosno vina i vode. Tako je kralj Stefan Dragutin dozvolio (1277–1281) Dubrovčanima da u Brskovu prodaju vino bez vode i meda, a za potencijalne prekršioce bila je predviđa visoka kazna – „da mu se sve oduzme” (Zbornik, 2011: № 79, 3,5,6). Statut grada Kotora je strogo sankcionisao prodaju vina pomešanog sa vodom (Sindik, 1950: 69).

Srpskoslovenski prevod Sintagme Matije Vlastara (osma glava u okviru slova K) govori *O donošenju plodova u svete hramove*. Kaže se da „ne priliči donositi med i mleko u oltar”, odnosno da se ne unosi „mleko, med ili jako piće” u crkvu, te da se beskrvna žrtva prinosi vinom i hlebom (Matija Vlastar, 2013: 245–246). Podseća se i na zabranu donošenja meda i mleka za pričest dece.

Med je simbol bogatstva i sloge u srpskoj srednjovekovnoj književnosti. Pišući o poreklu despota Stefana, Konstantin Filozof navodi da je iz zemlje koja

„slično onoj obećanoj, toči med i mleko” (Konstantin Filozof, 1989: 77).⁶ Teodosije pominje čaše „pune meda ljubavi”, dok kraljica Jelena prema Danilu Drugom mudro savetuje Dragutina i Milutina: „Kao što roj pčela radi medni sat (sać), tako i ljubav bratska carstvo nebesko” (Teodosije, 1988: 114; Danilo Drugi, 1988: 90).

Upotreba meda i voska može se razmatrati iz vizure istorije umetnosti. Hristos je nakon Uskrsnuća stao pred apostole i obratio im se rečima: „Ima li ovde šta za jelo? Oni mu dadoše komad ribe pečene i meda u satu (saću). I on uze i jede pred njima” (Lk. 24. 41–43). Ovaj događaj je prikazan u srpskom srednjovekovnom monumentalnom slikarstvu, u okviru ciklusa posmrtnih javljanja Hristovih. O Hristovom poslednjem boravku na zemlji svedoči scena iz Gračanice (1318–1321): Hristos jede med i ribu (Todić, 1999: 163–164, sl. 44). Hristos za trpezom na kojoj se nalaze posude sa ribom i medom posle javljanja apostolima oslikan je u Resavi (Đurić, 1963: sl. 42).

Hraniti se *medom i šećerom* znači u znatno kasnije nastalim narodnim pesmama odrasti ili nuditi nekom život u izobilju (Karadžić, 1985a: 14°, 20; 44°, 701; 67°, 185). Pored vina, epski junaci piju i medovinu. U pesmi Ženidba Jova Budimlije pominje se „medovina iz kondira zlatna”, dok krčmarica Mara (pesma *Nevjera Ljube Gruičine*) Turcima daje medovinu sa „bendelukom” (opojnim travama) i uspavljuje ih („tvrđi sanak namenjuje”) (Karadžić, 1985a: 101°, 175; Karadžić, 1985b: 7°, 165–167).

Upotreba meda može se analizirati i u kontekstu srpske tradicionalne kulture. Ovo tema je zahvatana u okviru brojnih radova i stoga ćemo samo ukratko ukazati na njen značaj. Pčele su „čist, sveti” i blagosloveni insekt (SM, 2001: 458–459). One su božije ugodnice i poreklom su vezane za Boga i Bogorodicu, a njihovo ubistvo je tretirano kao veliki greh (Kulišić, Petrović & Pantelić 1970: 261). Propasti sveta prethodiće nestanak pčela, o čemu se peva i u pesmama koje je zabeležio Vuk Karadžić (Karadžić, 1985a: 2°, 55; 32°, 109; Čajkanović, 1932: 37; Loma, 2002: 51–52). Mnogobrojni običaji kod Srba vezani za Badnji dan, Božić, Bogojavljenje, Ivanjdan i druge hrišćanske praznike, stoje u vezi sa zaštitom pčelinjaka, njihovim napretkom i rojenjem pčela.

Med je božiji dar, simbol „istine” i „duhovne hrane svetaca” (Chevalier & Gheerbrant 1994: 557). On predstavlja smirenje i njegova upotreba otklanja *sve bolove*. Neizostavan je kod većine indoevropskih naroda u kultu mrtvih. Reč je o

⁶ Uporediti: „Sišao sam da ga izbavim iz ruku egipatskih, i da ga izvedem iz te zemlje u zemlju dobru i prostranu, u kojoj teče med i mleko” (Izl. 3, 8); „I dovede nas na ovo mesto, i dade nam ovu zemlju, zemlju u kojoj teče mleko i med” (Ponz. 26, 9).

htoničnoj hrani koja se daje dušama upokojenih i kao takva ne sme da „izostane iz daće i u opšte pomena mrtvih” (Čajkanović, 1924: 42). Iz istih razloga, sastavni je deo trpeze na Badnji dan u mnogim našim krajevima do današnjih dana (Kostić, 1989: 52–53; Šarenac, 1986: 251; Kostić, 1996: 35). Susreće se u ženidbenim običajima kao simbol slatkog bračnog života (Kulišić, Petrović & Pantelić 1970: 212).

*

Manastirska vlastelinstva srednjovekovne Srbije sa posebnom pažnjom su se odnosila prema pčelarstvu zbog voska. Pčela je oličenje devičanstva, nevinosti, morala i svekolike pravde. Od pčelinjeg voska pravljene su sveće, izvor svetlosti i simbol božanstva (Koprivica, 2022: 302). Njen plamen otapa vosak i na taj način postaje učesnik vatre, te je povezan „sa duhom i materijom” (Chevalier & Gheerbrant, 1994: 1058). Čisti vosak predstavlja „neiskvarenost” čoveka koji ga prinosi, znak „raskajanja”, odlučnost „na poslušnost Bogu” poput savitljivosti voska (Vulović, 2015: 133, nap. 155). Bez sveća je nezamisliv liturgijski i bogoslužbeni život. Prate hrišćane od rođenja, tj. krštenja, preko venčanja do smrti. Hrišćani se uz sveće mole za žive, napredak i blagostanje domaćinstva, a prisutne su i prilikom davanja pomena upokojenima. Ukratko, neizostavne su u svetkovinama verskog karaktera, a upotrebljavane su i iz praktičnih razloga (rasveta).

Posebna lica u našim manastirima su brinula o svećama. Prema gl. 15 Hilendarskog tipika (*O postavljanju ekliisjarha*) podekliisjarh je pazio na „paljenje sveća i čišćenje i paljenje kandila, ili na spominjanje živih i umrlih, koji su upisani da se spominju” (Sv. Sava, 1986: 65–66). Na istu odredbu nailazimo i u Studenikom tipiku (gl. 15). Svetostefanska hrisovulja predviđa visoku kaznu za krađu sveća, voska ili tamjana iz crkve (Zbornik, 2011: № 125, 52b, str. 465).

Detaljna uputstva o pomenu ktitora donosi gl. 35 Hilendarskog tipika (*Kako treba pojeti panihide ktitorima*). Sava Nemanjić piše da svake godine (13. februar) uspomenu na ktitora „Simeona monaha” treba praznovati svetlo „sa pojanjem i svećama”. Na isti način se pojalo i na dan (21. jun) uspomene blaženopočivše monahinje Anastasije (Sv. Sava, 1986: 78). U Studeničkom tipiku (gl. 35) imamo sličnu odredbu. Uspomena na ktitora kir Simeona treba da se praznuje „svetlim pojanjem i svećama i jelom i pićem do obilnog” (Sv. Sava, 1986: 94). Prema Karejskom tipiku bilo je predviđeno da Hilandar keliji u Kareji daje „radi spomena, sveća svetom Savi, ulja 60 litara” (Sv. Sava, 1986: 37).

U dispozicijama srednjovekovnih povelja nailazimo na termin *sveća* pod kojim se podrazumeva darivanje u vidu prihoda sa trgova, uljara, uljanika, voska, vinograda, sela i zaselaka za nabavku voska i sveća. Destinatari su se zauzvrat obavezivali da će paliti sveće, moliti se i pominjati prilikom bogoslužnja patrone i zaštitnike crkava i manastira.

Manastiru Sv. Nikole na Vranjini kralj Milutin ustupio je *za sveću* patronu sto perpera godišnje od trga u Sv. Srđu (Novaković, 1912: 580 (IV); Zbornik, 2011: № 117, 35, str. 425).⁷ Prilikom krunisanja car Dušan je manastiru Sv. Stefana u Banjskoj darovao uljanike i uljare za „sveću grobu” i pomen majci kraljici Teodori (Novaković, 1891: 6; Novaković, 1912: 631–632 (V)). Prvi srpski car je 1334. crkvi Sv. Nikole u Dobrušti ustupio vinograd na Oglednici i prihode sa prizrenskog trga „pred praznikom svetog Nikole da bude sveća toj crkvi” (Novaković, 1912: 718 (V); 719 (VII); Vujošević, 2005: 55, 57). Prilažući Bogorodičinu crkvu u Lipljanu Hilendarskom pircu u Hrusiji (1336/1337–1343) srpski vladar je upisao i „trg u Lipljanu, da je sveća Materi Božijoj”, a Sv. Arhanđelima u Lesnovu svake godine po sto perpera od zletovskog trga na ime „sveće” (Novaković, 1912: 486 (III), 678 (VIII); Ivanović, 2014: 45).

Vlasteličić Nikola Utolčić je zaveštao nakon smrti Sv. Arhanđelima kod Prizrena selo Ljubočevo sa crkvom i zaseokom. Tokom života, Nikola i njegova majka su prilagali sveću „na navečerje Arhanđela” u vidu pedeset litara voska (Novaković, 1912: 691 (LXXXIII); Mišić & Subotin–Golubović, 2003: 49, 67, 82).

U aktu igumana Nikodima, starešine manastira Sv. Pantelejmona na Svetoj Gori, koji je nastao kao rezultat sporazuma sa monahinjom Jevgenijom i njeni sinovima o osnivanju dvadeset adrfata izričito se beleži davanje „sveće svojoj bratiji” tokom služenja pomena (Mladenović, 2007: 324).

Starajući se da svoju zadužbinu što bolje obezbedi, Stefan Dečanski je pored zemljišnih dobara i ljudi, manastir obdario svim potrepnostima neophodnim za njegov neometan život, uključujući „kandila i ripide, kadionice i svećnjake” (Ivić & Grković, 1976: 305). U simboličkom smislu, svećnjak predstavlja prisustvo samog Boga.

Despot Stefan Lazarević je Velikoj Lavri Sv. Atanasija na Svetoj Gori 1427. priložio dva srebrena i dva pozlaćena svećnjaka od šezdeset litara srebra i svake godine po dvadeset litara srebra od carine u Novom Brdu. Srpski vladar je zatražio da „ima pomen u Svetoj Lavri” više puta tokom prve godini nakon smrti, a

⁷ I Milutinova majka, kraljica Jelena je pomenutom manastiru dala sveću, odnosno uljanik za paljenje sveća (Novaković, 1912: 579 (IV); Zbornik, 2011: №75, 26, crp. 261).

nakon toga jednom godišnje (Novaković, 1912: 500 (I); 501 (V); Mladenović, 2007: 264).

Više masivnih i bogato urađenih srednjovekovnih manastirskih svećnjaka sačuvano je do današnjih dana (Dečani, Sopoćani).

Snežana Božanić, Ana Elaković Nenadović

ON THE USE OF HONEY AND WAX IN MEDIEVAL SERBIA - MEDICINE,
NUTRITION, RELIGION

Summary

The Slavs improved the simple technique of beekeeping and knowledge about bees after their immigration, in contact with the indigenous population and the Byzantine world. In medieval Serbia, this economic activity was on a constant rise, and the realized surplus products appeared in trade.

As natural products, beekeeping products have appeared as a means of healing even before the new era. Honey has a wide range of effects (anti-inflammatory, antibacterial, antiviral, probiotic and others) and it is found in the basis of many drugs, syrups and balms. By combining wax and other medicinal preparations, emplasts and ointments were formed and used in medicine and cosmetics. The use of honey and wax in medical practice, pharmacology and pharmacotherapy among Serbs in the Middle Ages were directly evidenced by the *Hilandar Medical Codex* and the *Medical Texts from the Hodoč Code*. They showed that Serbian medieval medicine has been based on ancient foundations and that it has been developed under the strong influence of Western medicine, whose centers have been located in Salerno and Montpellier.

The secular and religious people of the Serbian Middle Ages were equally interested in the use of honey in the nutrition. Its consumption was allowed during long fasting days, so this food was gladly seen on the monk's table. It has been used as a sweetener, tea supplement, dessert and for food canning. Honey is used to make mead, a favorite Slovenian alcoholic beverage. Honey is a symbol of wealth and harmony in Medieval Serbian literature.

The monastery manors of Medieval Serbia paid special attention to beekeeping because of the wax. The bee is the embodiment of innocence, morality and justice. Candles, *a source of light*, were made from beeswax. Without them, liturgical and worship life is inconceivable. They follow Christians from birth, ie. baptisms, through weddings to death. In short, they are indispensable in religious festivals, and they were also used for practical reasons (lighting).

Special people in our monasteries took care of the candles. According to the *Karyes Typicon* and *Hilandar Monastera Typicon*, the memory of the founder was solemnly celebrated

"with chanting and candles". In the dispositions of medieval charters, we come across the term candles, which means donations in the form of income from squares, oil mills, oil mills, wax, vineyards, villages and hamlets for the purchase of wax and candles.

Keywords: Serbia, Middle Ages, honey, wax, medicine, nutrition, religion, *Hilandar Medical Codex, Medical Texts from the Hodocho Code*

IZVORI I LITERATURA

- Blagojević, M. (2003). O agrarnim odnosima u Polimlju krajem XII i početkom XIII veka. U: Živković, T. (ured.) (2003). *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka: zbornik radova*. Beograd: Istorijski institut. 7–23. (Štampano ćirilicom)
- Blagojević, M. (2007). *Zemljoradnički zakon*. Srednjovekovni rukopis. Beograd: SANU. (Štampano ćirilicom)
- Bojanin, S. (2012). Lečenje biljem u srednjovekovnoj Srbiji. Osnovni pregled. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 19/1, 7–34. (Štampano ćirilicom)
- Božanić, S. (2006). *Ibarsko jezgro Svetostefanskog vlastelinstva*. Novi Sad–Sremska Mitrovica: Filozofski fakultet u Novom Sadu–Istorijski arhiv „Srem”. (Štampano ćirilicom)
- Božanić, S. (2020). *Privreda u srednjovekovnoj Srbiji: udžbenik za studente istorije*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (Štampano ćirilicom)
- Chevalier, B.–Gheerbrant, J. (1994). *Rječnik simbola*. Zagreb: NZMH–MLADOST.
- Col. Rust (1940). Columella, Lucius Junius Moderatus. *On Agriculture*, Volume 1. Translation by Harrison Boyd Ash. London – Cambridge: William Heinemann – Harvard University.
- Čajkanović, V. (1924). Badnji dan i Božić. *Srpski književni glasnik*, XXI,1, 40–49. (Štampano ćirilicom)
- Čajkanović, V. (1932). Tri božićna običaja. *Srpski književni glasnik*, XXXV,1, 33–40. (Štampano ćirilicom)
- Čremošnik, G. (1932). *Kancelarijski i notarski spisi 1278–1301*. Beograd: SKA. (Štampano ćirilicom)
- Ćuk, R. (1986). *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*. Beograd: Istorijski institut. (Štampano ćirilicom)
- Danilo Drugi (1988). *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih – Službe*. Priredili Makdanijel. G. –Petrović, D. Današnja jezička varijanta Mirković, L.–Bogdanović, D. & Petrović, D. Beograd: Prosveta – Srpska književna zadruga. (Štampano ćirilicom)

- Dragičević, P. (2011). Povelja „carice“ Jevdokije i njenog sina Konstantina o darivanju Hilandaru njihove baštinske crkve Sv. Bogorodice u Arhiljevici, *Stari srpski arhiv*, 10, 87–102. (Štampano ćirilicom)
- Đurić, J. V. (1963). *Resava*. Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija. (Štampano ćirilicom)
- Fostikov, A. (2016). *Zanatstvo u srednjovekovnoj Srbiji* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu. (Štampano ćirilicom)
- Grmek, D. M. (1961). Sadžaj i podrijetlo Hilandarskog medicinskog kodeksa br. 517. *Spomenik SANU*, 110, 31–39.
- Grozdanović Pajić, M. (1968). Nova datiranja srpskih ćirilskih rukopisa Šafarikove zbirke u Pragu. *Bibliotekar*, 5, 449–460. (Štampano ćirilicom)
- HMK (1989). *Hilandarski medicinski kodeks № 517*. Priredio i uvodnu studiju napisao Katić R. V, transkripcija srpskoslovenskog teksta i prevod Kotarčić Lj. & Milivojević M. Beograd: Narodna biblioteka Srbije. (Štampano ćirilicom)
- Hdt. (1920). Herodotus. *The Persian Wars*, Volume I–II. Translation by A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press.
- Ivanović, M. (2014). Hrisovulja kralja Stefana Dušana koji hilandarskom pirgu u Hrusiji poklaja Crkvu Sv. Bogorodice u Lipljanu. *Stari srpski arhiv*, 13, 33–64. (Štampano ćirilicom)
- Ivanović, R. (1958). Vlastelinstvo manastira sv. Arhandela kod Prizrena II, istorijsko-geografska istraživanja. *Istorijski časopis*, VIII, 209–253. (Štampano ćirilicom)
- Ivić, P.–Grković, M. (1976). *Dečanske hrisovulje*. Novi Sad: Institut za lingvistiku. (Štampano ćirilicom)
- Jerković, V. (1995). O jeziku medicinskih spisa hodoškog zbornika. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. 38, 1, 29–39. (Štampano ćirilicom)
- Jireček, K. (1952). *Istorija Srba I*. Beograd: Naučna knjiga. (Štampano ćirilicom)
- Karadžić, V. S (1985a). *Srpske narodne pjesme: knjiga druga u kojoj su pjesme junačke najstarije*. Priredio Nedić, V. Beograd: Prosveta–Nolit. (Štampano ćirilicom)
- Karadžić, V. S (1985b). *Srpske narodne pjesme: knjiga treća u kojoj su pjesme junačke srednjih vremena*. Priredio Nedić, V. Beograd: Prosveta–Nolit. (Štampano ćirilicom)
- Katić, R. (1958). *Medicina kod Srba u srednjem veku*. Beograd: SAN. (Štampano ćirilicom)

- Katić, V. R. (1977). Srpski prevod Liber de simplicis medicina dictus Circa instans Matthaëusa Plateariusi iz Hilendarskog medicinskog kodeksa br. 517. *Zbornik MS za književnost i jezik*, XXV/2, 193–275. (Štampano ćirilicom)
- Konstantin Filozof (1989). *Žitije despota Stefana Lazarevića* (Povest o slovima – Skazanije o pismenih). Priredila Jovanović, G. Beograd: Prosveta – Srpska književna zadruga. (Štampano ćirilicom)
- Koprivica, M. (2022). *Vlastelinstva i ekonomija manastira srednjovekovne Srbije*. Beograd–Niš: Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju – Centar za crkvene studije. (Štampano ćirilicom)
- Kostić, P. (1989). Godišnji običaji. *Glasnik EM u Beogradu*, 52–53, (1989), 73–123. (Štampano ćirilicom)
- Kostić, P. (1996). Godišnji običaji u Dragačevu, okolini Čačka i Gornjeg Milanovca. *Glasnik EM u Beogradu*, 60, 27–76. (Štampano ćirilicom)
- Kovačević, Lj. (1890). Svetostefanska hrisovulja. *Spomenik*, IV, 1–11. (Štampano ćirilicom)
- Kovačević Kojić, D. (2016). Kuća voštana (GETO) u Dubrovniku prema trgovačkim knjigama braće Kabužić (1426–1433). *Istorijski časopis*, 65, 101–111. (Štampano ćirilicom)
- Kovačević Kojić, D. (1971). O izvozu voska iz srednjovekovne Srbije i Bosne preko Dubrovnika. *Istorijski časopis*, XVIII, 143–152. (Štampano ćirilicom)
- Kulišić, Š. – Petrović Ž. & Pantelić, N. (1970). *Srpski mitološki rečnik*. Beograd: NOLIT. (Štampano ćirilicom)
- Liveri, A. (2010). Die Biene und ihre Produkte in der Kunst und im Alltagsleben (Frühchristliche und Byzantinische Zeit). *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 47, 9–37.
- Loma, A. (2002). *Prakosovo*. Beograd: SANU. (Štampano ćirilicom)
- ЛССВ (1999). *Лексикон српског средњег века*. Приредили Ћирковић, С. & Михаљчић, Р. Београд: Knowledge. (Štampano ćirilicom)
- Marinković, V. (1963). Med kao lek. Titovo Užice: [b.i.] (Štampano ćirilicom)
- Marković, V.–Nikolić, I. & Binjović, V. (2021). Biološka aktivnost i medicinska upotreba meda. *Medicinski časopis*, 46 (4), 221–226.
- Matija Vlastar (2013). *Srpskoslovenski prevod sintagme Matije Vlastara*. Translation of Subotin Golubović T. Beograd: SANU. (Štampano ćirilicom)

- Medicinski spisi HZ (1990). *Medicinski spisi Hodoškog zbornika: izbor*. Priredio, preveo i uvodnu studiju napisao Katić V. R. Beograd – Gornji Milanovac: Narodna biblioteka Srbije – Dečje novine. (Štampano ćirilicom)
- Minařík, F. (1971). *Od staroslovanskega vraštva do sodobnega zdravila*. Ljubljana: Slovensko farmacevtsko društvo – Lek.
- Mišić, S. (2010). Hrisovulja kralja Stefana Dušana Hilandaru kojom prilaze vlastelina Rudla. *Stari srpski arhiv*, 9, 75–86. (Štampano ćirilicom)
- Mišić, S. (2019). *Srpsko selo u srednjem veku*. Beograd: EVOLUTA. (Štampano ćirilicom)
- Mišić, S. – Subotin Golubović T. (2003). *Svetoarhandelovska povelja*. Beograda: Istoriski institut. (Štampano ćirilicom)
- Mladenović, A. (2007). *Povelje i pisma despota Stefana*. Beograd: Čigoja. (Štampano ćirilicom)
- Nikolić, M. Srednjovekovna župa Patkovo. *Istorijski časopis*, XVIII, 207–214 (Štampano ćirilicom)
- Novaković, S. (1891). Hrisovulja cara Stefana Dušana grobu majke mu kraljice Theodore. *Spomenik SKA*, IX, 1–7. (Štampano ćirilicom)
- Novaković, S. (1912). *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*. Beograd: SKA. (Štampano ćirilicom)
- Plin. Nat. 1906: Pliny the Elder. *Naturalis Historia*. Translation by Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae: Teubner.
- Pioreschi, P. (2003). *Medieval Medicine*. Omaha: Horatius Press.
- Simović, Z.–Kostić, A. (2019). *Geoponika, enciklopedija poljoprivrede*. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- Sindik, I. (1950). *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*. Beograd: Naučna knjiga. (Štampano ćirilicom)
- Skok, P. (1972). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. II*. Zagreb: JAZU.
- SM (2001). *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*. Redaktori Tolstoj, M. S. – Radenković, Lj. Beograd: ZEPTER BOOK WORLD. (Štampano ćirilicom)
- Stanković, R. (2004–2005). Vodeni znaci Hilendarskog medicinskog kodeksa № 517 iz 1550/1560. godine. *Arheografski prilozi*, 26–27, 449–463. (Štampano ćirilicom)
- Stojanović, Lj. (2006²). *Stare srpske povelje i pisma I-1*: Beograd: Srpska školska knjiga – Filozofski fakultet. (Štampano ćirilicom)
- Sv. Sava (1986). *Sabrani spisi*. Priredio Bogdanović, D. Beograd: Prosveta – Srpska književna zadruga. (Štampano ćirilicom)

- Šafarik, J. (1862). Hrisovulja cara Stefana Dušana kojom osniva manastir Sv. Arhandela Mihaila i Gavrila u Prizrenu godine 1348?. *Glasnik DSS*, XV, 264–283. (Štampano ćirilicom)
- Šarenac, J. Građa o običajima u Istočnoj Hercegovini. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, 50 (1986), 241–263. (Štampano ćirilicom)
- Štetić, M. (2021). *Vinogradarstvo u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet – Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju
- Šuica, M. (2004). Povelja kneza Stefana Lazarevića o crkvi Vavedenja u Ibru. *Stari srpski arhiv*, 3, 107–123. (Štampano ćirilicom)
- Teodosije (1988). *Žitija*. Priredio Bogdanović, D. Beograd: Prosveta – Srpska književna zadruga. (Štampano ćirilicom)
- Todić, B. (1999). *Gračanica: slikarstvo*. Priština: Muzej Prištini – Narodna i univerzitetska biblioteka Priština – Univerzitet u Prištini. (Štampano ćirilicom)
- VIINJ I (2007²). *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*. Urednik Maksimović, Lj. Beograd: Vizantološki institut SANU. (Štampano ćirilicom)
- VIINJ VI (1986). *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI*. Urednici Barišić, F. – Ferjančić, B. Beograd: Vizantološki institut SANU. (Štampano ćirilicom)
- Vujošević, Ž. (2005). Povelja kralja Stefana Dušana o crkvi Sv. Nikole u Dobrušti. *Stari srpski arhiv*, 4, 51–67. (Štampano ćirilicom)
- Vuković, I. (2011). Lečenje artritisa u srednjovekovnoj Srbiji prema spisima Hilendarskog medicinskog kodeksa. U: Dimitrijević, B. (ured.) (2011). *800 godina srpske medicine: [zbornik radova 15. Studeničke akademije]*. Beograd: Infinitas – Srpsko lekarsko društvo. 43–57. (Štampano ćirilicom)
- Vulović, N. (2015). *Srpska frazeologija i religija, Lingvokulturološka istraživanja*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. (Štampano ćirilicom)
- Zarković, B. (2002). *Hotačka metohija: prvi hilendarski posed u Srbiji*. Priština – Leposavić: Filozofski fakultet – Institut za srpsku kulturu. (Štampano ćirilicom)
- Zbornik 2011: *Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. 1, 1186–1321. Priredili Mošin, V. – Ćirković, S. & Sindik, D. Beograd: Istorijski institut. (Štampano ćirilicom)

Željko Milanović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 821.163.42.09-31 Polić Kamov J.
DOI: 10.19090/gff.2022.1.157-170
Originalni naučni rad

Mario Liguori
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

ISUŠIVANJE KALJUŽE AUTOANALIZOM I PREOBLIKOVANJE POETIKE

U radu se istražuje uticaj pozitivističke nauke na roman *Isušena kaljuža* Janka Polića Kamova. Cilj istraživanja je usmeren ka proveru dosadašnjih zaključka o prisustvu i uticaju učenja Čezara Lombroza na Kamovljevo književno delo. Analiza prisustva direktnog i skrivenog Lombrozovog učenja o odnosu genija i ludila u romanu koji će biti posthumno objavljen, pokazaće da je uticaj slavnog tvorca kriminologije kao nauke ali i uticaj njegovih sledbenika koje je Kamov poznao, bio snažan u meri koja je bila dovoljna da odredi sadržaj i tok pripovedanja kao i sam odnos glavnog junaka prema sopstvenom životu i književnosti. U zaključku rada se kaže da Lombrozova nadvijenost nad Kamovljevim romanom nije oduzela ništa od njegove estetske vrednosti. Na tragu duboke sumnje koja pokreće glavnog junaka možemo slediti dalekosežne uticaje *Isušene kaljuže* na druge važne romane u hrvatskoj književnosti 20. veka.

Ključne reči: *Isušena kaljuža*, Čezare Lombrozo, motivi genija i ludaka, autoanaliza, poetika.

„Je l` genij, je l` luda, je l` delikvent!“
(Kamov, 2003: 98)

U dosadašnjim istraživanjima prisustva pozitivističke nauke s kraja 19. veka u stvaralaštvu Janka Polića Kamova, primećeno je da postoji značajan uticaj učenja Čezara Lombroza, italijanskog kriminologa o kome je Kamov više puta oduševljeno pisao, jer Lombrozo i njegovi učenici nisu samo direktno apostrofirani u publicističkim tekstovima već Kamov „njihove stavove kao opštevažee uključuje u svoja razmišljanja i bez pozivanja na njih“ (Milanović, 2017: 382). Bilo da je reč o samom Lombrozu i njegovom učenju kome se Kamov divi ili o najrazličitijim

* zeljko@ff.uns.ac.rs

drugim temama (Sever i Jug, Istok i Zapad, žene, Venecija, katoličanstvo...), Kamovljevi publicistički tekstovi su nersakidivo povezani sa interdisciplinarnim dostignućima pozitivističke nauke na prelazu iz 19. u 20. vek. Kamov je uveren da je Lombrozo stvorio književno delo koje je „nešto više od čiste književnosti“ (Milanović, 2017: 384) kao i da dela velikih pisaca istražuju najmračnije strane čovekove psihe, odnosno da iskrenost, sloboda i promišljenost u književnom stvaranju mogu „i najprostijim sižejima, najprevratnijim idejama i najbrutalnijom stilistikom samo ufiniti, oplemeniti i ugladiti“ čitaoca (Polić Kamov, 1958: 153). Kamovljevo književno delo dosledno istražuje mračne strane čovekove duše, a u jednostavnom sižeu romana *Isušena kaljuža* neretko koristi najbrutalniju stilistiku kako bi autoanalizi izložio glavnog junaka u sukobu sa, za njega, lažnim vrednostima društva.

Kao i u publicističkim tekstovima i u većini pripovedaka Janka Polića Kamova uočeno je prisustvo pozitivističkih (fiziognomijskih) učenja. U Kamovljevim pripovetkama su prisutni motivi u kojima se karakter i raspoloženje junaka povezuju „sa njegovim fizičkim izgledom na način na koji to samouvereno čini i fiziognomija“ (Milanović, 2019: 239). Ipak, u pripoveci „Bitanga“, poslednjoj koju je napisao tokom svog kratkog života, Kamovljevi junak preispituje svoj odnos prema fiziognomijskim teorijama, dovodeći ih do paroksizma ali i do statusa upitne verodostojnosti (Milanović, 2019: 246). U publicističkim tekstovima kao i u pripovetkama, Kamov na kraju stvaralaštva dolazi do prepoznavanja predrasuda o Drugome koje je stvorila lektira (Milanović, 2017: 387), odnosno do otkrića neuspaha samoanalize utemeljene na fiziognomijskim znanjima (Milanović, 2019: 245). U zaključcima dosadašnjih istraživanja odnosa Janka Polića Kamova i teorija koje su obeležile vreme u kome je stvarao a čiji je jedan od ključnih predstavnika bio Čezare Lombrozo, primećena je protivrečnost karakteristična za modernog čoveka koji je opsednut „distinkcijom racionalnog i iracionalnog, lažnih znanja i pravih nauka“ (Latur, 2010: 55).

Ovaj rad nastavlja da istražuje uticaj pozitivističke nauke s kraja 19. veka na književno delo Janka Polića Kamova uzimajući za predmet istraživanja roman *Isušena kaljuža*, koji će biti objavljen tek 1957. godine, četrdeset i sedam godina nakon smrti njegovog autora.¹ U radu su predstavljeni rezultati istraživanja prisustva Lombrozovih učenja u romanu *Isušena kaljuža* kao i njihov uticaj na

¹ Iako je roman *Isušena kaljuža* gotovo pola veka bio nedostupan čitaocima, može se govoriti o njegovom posrednom uticaju prvenstveno zahvaljujući monografiji Vladimira Čerine o Kamovu (1913).

sadržaj i tok pripovedanja ali i na odnos glavnog junaka prema sopstvenom životu i književnosti.

Na Lombrozov uticaj pažnju je skrenuo Vladimir Čerina tri godine posle Kamovljeve smrti. Čerina u monografiji *Janko Polić Kamov* (1913), koja je apologetski intornirana (Machiedo, 1989: 100), kaže da je *Isušena kaljuža* „najpolicanskije delo“ (1913: 98) u kome je sve degenerisano. Prenoseći duži odlomak sa samog kraja romana, Čerina ističe da je to ispovest „jednog intelektualnog i moralnog bludnika, koji više ne govori na način najbrojnijih, nego na način najrijedih, često u stilu Lombrosove *logiche pazzesche*“² koja predstavlja potvrdu genijalnosti a ne njenu negaciju. Ispovest u stilu *apsurdne logike* ispunjava *Isušenu kaljužu*, taj „veliki psihološki roman“ (Čerina, 1913: 79) u kome je glavni junak dosledni autopsiholog, odnosno autoanalitik (Čerina, 1913: 80). Čerina i u Kamovljevim pripovetkama i u romanu *Isušena kaljuža* vidi dosledno sprovedenu metodu autopsihološke studije ali i podseća da se Kamov u svom tekstu o Lombrozu pitao da li može da postoji velika psihologija bez autoanalize, kao i da je njegovo celokupno delo na to pitanje dalo negativan odgovor (Čerina, 1913: 119). Čerina je uveren da je Kamov uz Lombrozovu pomoć „dobio jedan bogat, nepresušan materijal i jednu jaku pobudu za analiziranje [sic!] svog degeneričkog, abnormalnog, poluluđačkog i poluzločinačkog svijeta“ (1913: 120) kao i da je taj svet i tu umetnost prvi doneo među Hrvate. Dosledno apologetski se odnoseći prema Kamovu, Čerina odbija da Lombrozu pruži prednost u otkrivanju polja degeneracije: „taj svijet i tu artificijelnu pasiju, on [Kamov] je već imao u sebi u dovoljnoj mjeri sakupljenu, pa Lombrosova ga psihijatrija i kriminalističke teorije samo ojačale“ (1913: 120). Da bi dodatno uvećao značaj Janka Polića Kamova, Čerina ga poredi sa D`Anuncijem o kome kaže da mnogo duguje Lombrozu.³

Za razliku od D`Anuncija, koji je ozbiljan, Kamov to nije u dovoljnoj meri jer je „u svojoj umjetnosti perverznan, i perverzitet njegov stvara, a ne umjetnički normalitet, pa i ne bio baš najnormalniji t.j. najmoralniji, najetičniji, najduševniji kao upravo D`Annunzijeve, što je moralnu senzibilnost nadomjestio estetskom“

² Čerina upućuje na Lombrozovo delo *Genio e degenerazione* (Palermo: Saudron, 1907).

³ Više o odnosu D`Anuncijevog stvaralaštva i Lombrozovih ideja videti u Spackman, 2018: 105–151. U ovoj studiji, se, između ostalog, tvrdi da je „D`Anuncijevo usvajanje lombrozijanske i bodlerovske retorike bolesti deo njegove potrage za jezikom kojim bi mogao opisati i objasniti psihološke formacije“ (Spackman, 2018: 106), što važi i u slučaju romana *Isušena kaljuža*.

(Čerina, 1913: 120). Za razliku od ozbiljnog D'Anuncija, Kamov se titra, igra i gomba (Čerina, 1913: 120).

Raspravlajući o umetnosti budućnosti koja je nedisciplinovana, destruktivna i anarhijska, Čerina citira Lombroza kada govori o geniju koji mora da se nužno razlikuje od okoline na fiziološkom i psihološkom planu, o geniju koga opterećuju delirijum progonstva, megalomanija, delirijum vere i duševna epilepsija. Ostavljajući po strani sve pobrojane osobine genija koje je imao i Polić Kamov u najvećoj meri, Čerina zaključuje da je čitav život autora *Isušene kaljuže* „jedan sveopći delirium tremens; jedan fizički i psihički i moralni i intelektualni had, pakao“ (1913: 172). Čerina će reći i da je Kamov voleo Italiju „razbojnika iz strasti, ubojica iz dokolice i bandita iz zabave ili delirija megalomanije“ zbog koje su se proslavili Lombrozo, Feri, Serđi i Sigele⁴ a zbog kojih „dobu naučnu hunjavicu Max Nordau skupa sa svojom debelom *Degeneracijom*“ (Čerina, 1913: 195).⁵

Čerina nema nikakve sumnje da je Lombrozo nezaobilazan u proučavanju Kamovljevo delo pa zato i kaže da zahvaljujući maloj studiji o Lombrozu iz 1909. godine⁶ „mi doznajemo da mu je Lombroso i otac i majka, i da onaj koji hoće dobro da razumi veliki dio njegovog književnog djelovanja, treba dobro da prouči Lombrosa“ (Čerina, 1913: 186).

Lombrozo je neretko prisutan i u kasnijim istraživanjima književnog dela Janka Polića Kamova pa tako Ljiljana Gjurgjan napominje da su Kamovljevu sliku sveta u kojoj se pojedinac suprotstavlja društvu oblikovale filozofske i naučne spoznaje „Lombrosa, Nordaua, Stirnera i vjerojatno Nietzschea“ (1984: 35). Lombroza je Kamov čitao veoma rano⁷ i njegova prefrejdovska antropološko-pozitivistička metoda je „lombrozovskog porekla“ (Machiedo, 1989: 106). Darko Gašparović u svojoj obimnoj monografiji primećuje da su moderna i tada već

⁴ Sva trojica naučnika su Lombrozovi sledbenci. Enriko Feri [Enrico Ferri] (1856–1929) je bio kriminolog i sociolog; Đuzepe Serđi [Giuseppe Sergi] (1841–1936) antropolog a Šipio Sigele [Scipio Sighele] (1868–1913) sociolog i kriminolog.

⁵ Maks Nordo [Max Nordau] (1849–1923) je poznat kao kritičar moderne umetnosti i društva na kraju 19. veka. Njegovo ključno delo je trotomna *Degeneracija* [Entartung, I–II, 1892–93] posvećena upravo Čezaru Lombrozu. Lombrozo i Nordo su imali različite stavove o geniju i degeneraciji jer je Nordo modernu civilizaciju smatrao degenerisanom i morbidnom i na taj način preokrenuo Lombrozovo učenje (Frigessi, 1995: 319–320).

⁶ Čerina misli na tekst „Lombroso (Fragmenti)“ (Polić Kamov, 1958: 157–164).

⁷ Machiedo na drugom mestu (1986: 33) kaže, oslanjajući se na Nikolu Polića, da je Kamovu Lombrozo poznat iz gimnazijskih dana.

pomodna znanja empirističkog pozitivizma interesovala Kamova (2005: 19) kao i da ga je „nepojamna dubina“ zločinca i genija „zanimala i mučila“ (2005: 99). Kamov je „vrlo dobro poznao talijansku psihijatrijsku ‘školu’ (Lombroso) kao i europska kretanja, književna, kulturna, psihijatrijska, te se može tvrditi da je svojega Arsena Toplaka kao junaka, antijunaka zapravo, konstituirao na temelju toga znanja” (Milanja, 2010, Antijunak – Toplak ili Kamov?, para. 2).

Kamov je rano postao svestan svoje neobične i neurotične prirode ali i svojih umetničkih mogućnosti i zato je u Lombrozovim delima nalazio „objašnjenje za vlastito nenormalno ponašanje“ (Ferluga-Petronio, 2014: 32). Lombrozova teorija o bliskosti ludila i genijalnosti kao i stavovi o geniju koji je neizbežno nemoralan je „u celosti odgovarala Kamovu, njegovim nenormalnostima i neurotičnim ponašanjima na ivici nemorala“ (Ferluga-Petronio, 2014: 32).

Za razliku od istraživača koji su uočavali jasnu povezanost književnog dela Janka Polića Kamova i Lombrozovih učenja ali i mogućnost da se piščeva neobična priroda prepozna u karakteru genija i ludaka, Bruno Popović smatra da „Lombroso ipak utječe na njega mnogo manje nego što se obično misli“ (1970: 177) i prednost daje Turgenjevu, Zoli, Dostojevskom, Pou, Vajldu i Svetom pismu. Diveći se Lombrozu, Kamov ipak kaže da zavidi smrtnicima koji su „bacili zrno na neplodnu zemlju“ kao „čarobni lump Poe ili genijalni epileptik Dostojevski ili biblični heroj Wilde“ (Kamov, 1958: 9), odnosno da su pobrojani autori uradili isto što i Lombroso istražujući genija, ludaka i zločinca u svojim delima.

Kada i ne govori direktno o Lombrozu, Kamov je zagledan u autore koje je Lombrozova teorija o odnosu genija i ludila itekako opservirala. Pošto je Kamov Lombrozova dela *L'uomo delinquente* i *L'uomo di genio* smatrao monumentalnim (Polić Kamov, 1958: 7), mi ćemo pokušati da među brojnim izdanjima Lombrozovih dela izdvojimo one stavove koji korespondiraju sa Kamovljevim romanom na način da određuju izbor motiva i odnos prema njima u dugotrajnoj autoanalizi koju sprovodi glavni junak.

Lombroso u predgovoru trećem izdanju svoje knjige *Genije i ludilo (Genio e follia, 1877)* samouvereno tvrdi da je blizina genija i ludila čvrsto prihvaćena u nauci kao i da duševna bolest često može dovesti do bistrine uma (Ломброзо, 2010: 5). U fiziologiji genija Lombroso prepoznaje mnogobrojne analogije sa ludilom (roditelji ili deca genijalnih ljudi su često epileptičari, idioti ili manijaci; njih karakterišu čudni tikovi i preterano gestikuliranje, zatim prerana osedelost i ćelavost, preterana mršavost, bledilo, toplina u glavi, hladne ruke, izmišljanje novih reči, neosetljivost za porodičnu ljubav i društvena okupljanja, bolesti ili povrede glave, stvaranje u snu, impulsivno ponašanje, preterana senzibilnost koja dovodi do

(umišljene) patnje, preterana osećajnost (Ломброзо, 2010: 10–28)). Navodeći niz primera, Lombrozo pokušava da dokaže da vremenske prilike utiču na genijalne ljude kao i na ludake, da postoje umobolni geniji ali i „specijalni karakteri genija koji su u isto vreme bili i umobolnici“ (Ломброзо, 2010: 79). Među te posebne karakteristike koje imaju umobolni geniji, spadaju beskarakternost, ponos, prerano pokazana genijalnost, korišćenje narkotika, neprestana putovanja, česta promena zanimanja i studija, mogućnost da budu pioniri nauke, poseban stil pisanja, sumnje o religiji, zaokupljenost svojim Ja, nelogični zaključci i čudna maštanja, veliko poverenje u važnost snova, velike lobanje nepravilnih oblika i smenjivanje razdražljivosti i klonulosti (poleta i iscrpljenosti) kao „najspeficifčnije obeležje ludila“ (Ломброзо, 2010: 91).⁸

Važno je primetiti da je Lombrozo analizirao književne radove ludaka i da u njima prepoznaje neprekidno pričanje o sebi i tematizaciju ambicioznih i erotskih strasti kao i da su njihova dela „verna slika onih ljudskih sitnica koje više interesuju autora, nego onoga ko čita“ (Ломброзо, 2010: 128). Rečeno je da su ljubav prema književnosti i posvećenost nauci „jedan od manje poznatih aspekata Čezara Lombroza“ kao i da postoji međusobna povezanost „između teorija iz najpoznatijih dela veronskog naučnika – *L'uomo di genio* (prvo izdanje, Milano, 1864), *L'uomo delinquente* (prvo izdanje, Milano, 1876) i *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale* (prvo izdanje, Torino, 1893) – i literarne kulture njegove epohe“ (Salvatore, 2020: 35). Lombrozo će se na kraju svoje karijere, „kada su njegova dela već bila poznata u celom svetu, pitati zašto je kriminalistička antropologija daleko prisutnija u književnosti nego u nauci i `zašto se istina prihvata više od romanopisaca nego od naučnika`“ (Salvatore, 2020: 35). Salvatore kaže da je Lombrozo u knjizi *L'uomo di genio* iz 1894. godine „tvrdio da `romanopisci, pisci shvataju i koriste otkrića kriminalističke antropologije, veliki umetnici znaju da prikažu realne figure pod jakim svetlom, umetnost budi u nama svest o istini`“, odnosno da nauka može da bude inspiracija umetnosti (Salvatore, 2020: 38).

⁸ Lombrozo na drugom mestu nabroja i sledeći niz degenerativnih znakova koje imaju genijalni ljudi (nizak rast, mršavost, oštećenje mozga, mucavost i levorukost, sterilnost, razlikovanje u odnosu na oca i majku, prerano pokazivanje znakova genijalnosti, atavistička prerana zrelost, zakasnelost znakova genijalnosti zbog nedostatka prilika ili loših učitelja, mizoneizam, lutanje, neuračunljivost, mesečarenje, intenzivna stanja inspiracije, dvostrukost ličnosti, hiperestezija, gubitak osećaja za bol, amnezija, originalnost, osećaj da genijalne ljude uvek proganjaju, stvaranje novih reči, neobičan rukopis, neuobičajeno vidno polje, kašnjenje na psihometrijskom pregledu, istančanost dodira) (Lombroso, 1894: 6–60).

I Kamov u svojim publicističkim tekstovima promišlja odnos između književnosti i nauke pa tako u fragmentima o Lombrozu beleži da su njegove teorije uticale na D'Anuncija. Kamov ističe i da je D'Anuncio jedini Lombrozov savremenik koji je na dalekosežan način prihvatio njegova učenja i retorski se pita da li su njegovi „junaci autor glavom“ (Polić Kamov, 1958: 163–164). Govoreći nadalje o Hamsunu i Uismansu [Huysmans], Kamov se ponovo pita zašto su njihovi junaci slični sebi samima „kad ono ne bi bio Hamsun ili Huysmans glavom?“ da bi došao do zaključka formulisanog sledećim retorskim pitanjem: „Ima li velike psihologije bez – autoanalize?“ (Polić Kamov, 1958: 164). *Isušena kaljuža* pretvara autoanalizu u romaneskno pripovedanje istovremeno govoreći i o svom autoru i o svom junaku, ponavljajući D'Anuncijevo iskustvo oslanjanja na Lombroza.

Tokom čitavog romana *Isušena kaljuža* Kamov tematizuje lombrozovska pitanja genijalnosti, ludila i zločina.⁹ Svaka od ovih tema je prisutna na različit način. Genijalnost i ludilo su predmet beskrajnih autoanaliza glavnog junaka dok je zločin sporadično prisutan kao zločin iz mašte, ne iz stvarnosti. Kamovljev junak ili sam Kamov¹⁰ u romanu nigde ne pominje Čezara Lombroza kao što to nije činio ni u svojim pripovetkama. Međutim, na jednom mestu će reći da čita „Zolu i Mantegazzu: `Fecondita` i `Amore`“ (Kamov, 2003: 243).

Arsen misli na Zolino delo *Fécondité* kao i na delo *Fisiologia dell'amore* Paola Mantegace [Paolo Mantegazza]. Zolin roman je prvi deo četvoroknjižja *Četiri jevanđelja* (*Plodnost, Rad, Istina i Pravda*). *Plodnost* je „pronatalistički roman“ pisan sa namerom da pokaže kako „kapitalizam promovise siromaštvo, dok je `plodnost` moralna i ekonomska snaga radničke klase“ (Shriver, 2003: 153). Ovaj roman je „više didaktička moralna bajka nego značajno beletristično delo“ (nap. u: Zola, 2000: 146). Kamovljev Arsen Toplak dozvoljava da ga obuzmu ideje radničkih demonstracija na kojima se traže izborna prava i sloboda štampe iako su mu bliži stavovi gospode koji ih ne podržavaju (Polić Kamov, 2003: 31).

Paolo Mantegaca (1831–1910) je bio ekscentrični naučnik i pisac, „neka vrsta romantičara, koji je tvrdio da istražuje emocionalni život ljudskih bića izvan

⁹ Pored toga što tematizuje probleme genija, ludaka i zločinca, roman predstavlja niz ženskih likova prema kojima se Arsen Toplak različito postavlja. Analiza odnosa glavnog junaka prema ženama u senci lombrozizma bi mogla da bude predmet istraživanja nekog budućeg rada.

¹⁰ Autobiografska priroda Arsena Toplaka za većinu istraživača nije ni najmanje upitna. Gašparović, na primer, kaže da je *Isušena kaljuža* „u punome smislu autobiografska“ (2005: 22). Više o kritici pristupa koji izjednačava autora i junaka videti u Milanko, 2012: 71-72; 78.

granica koje je u to vreme utvrdila nauka“ (Martín Moruno, 2010: 148). *Fisiologia dell'amore* je Mantegacino najpopularnije delo koje je pre filozofski esej o ljubavi u modernom društvu nego stručna studija o anatomiji ili fiziologiji (Martín Moruno, 2010: 155).¹¹

I Zola i Mantegaca su na određeni način bili povezani sa Lombrozom. Zola je cenio Lombroza „kao velikog i moćnog genija“ ali nije u potpunosti prihvatao njegove ideje jer je smatrao da Lombrozo zaobilazi argumente koji mu ne idu u prilog (vidi: Giacanelli, 1995: 5).¹² Antropolog Paolo Mantegaca, naučnik i romanopisac, autor je dela kojim je predstavio reprezentativni primer nauke koja se služi romanom da bi došla do što većeg broja čitalaca (Rota 2016: 13) i tokom godina se više puta sretao sa Lombrozom; obojica se pominju kao glavni predstavnici italijanskog pozitivizma (Rota 2016: 203). Lombrozo je često citirao Mantegacu u svojim radovima jer je mislio da su njegovi podaci pouzdani s naučnog stanovišta.

Dakle, Arsena Toplaka interesuju autori koji su bliski Lombrozu: Zola, koji govori o prevratničkim idejama i koji nije ni najmanje omiljen kod neprijatelja modernosti, i Mantegaca, koji može da pruži model transformacije nauke u umetnost. Pored toga, Nordo, koga, videli smo, pominje Čerina kao nekog ko je dobio hunjavicu zbog Lombroza i njegovih sledbenika, čitavo jedno poglavlje u svojoj *Degeneraciji* posvetio je upravo Zoli i njegovoj školi.¹³

Roman *Isušena kaljuža* sadrži brojna mesta koja su očigledno lombrozijanska i koja su nastala pod direktnim Lombrozovim uticajem. Posebno su važna ona mesta na kojima Arsen razmišlja o književnosti koristeći Lombrozove ključne pojmove. Za Arsena „u `lijepim junacima` ne bijaše dakle ništa snažna“

¹¹ Mantegaca istražuje ljubav u odnosu na dodir, miris i sluh. Za njega poljubac predstavlja posedovanje a u sluhu se odigrava idealna ljubav. Mantegaca je bio seksista i paternalista koji, iako je ženama pridavao važnu ulogu u seksu, nije odustao od stava da su žene manje inteligentne od muškaraca. Njegova vizija ljubavi je inspirisana Darwinovom teorijom polne selekcije (Martín Moruno, 2010: 156–160).

¹² U Zolinom delu je svakako moguće pronaći junake čije ponašanje sledi Lombrozove teorije o naslednom faktoru, posebno među Rugon-Makarovima.

¹³ Između ostalog, Nordo kaže da je simbolizam bio reakcija protiv naturalizma: „Takva je reakcija svakako bila opravdana i neophodna; naturalizam je u svojim počecima, sve dok nije utelovljen u De Gonkuru i Zoli, bio morbidan a u svom kasnijem razvoju kada je došao u ruke njihovih imitatora, postao je vulgaran pa čak i kriminalan, što ćemo pokazati nadalje u knjizi. Štaviše, simbolizam nije ni u najmanjoj meri kvalifikovan da pobedi naturalizam, zato što je ipak morbidniji i u umetnosti Belzebub ne može oterati đavola“ (Nordau, 1895: 143).

(Polić Kamov, 2003: 83). On može da preporučiti jedino ruske pisce koji mogu „bar pokazati grešnika, zločinca i rugobu“ (Polić Kamov, 2003: 83), priznaje da njegove pesme pevaju blud (Polić Kamov, 2003: 141), njemu je dosadna „čitava literatura bez propalica, luđaka i zločinaca“ (Polić Kamov, 2003: 153). Pređeni put u romanu nije jedino obuhvaćen napuštanjem domovine i povratkom u nju, boravkom u italijanskim gradovima i Marselju, već je to put na kome se neprestano ukrštaju junakova bolest, autoanaliza, lombrozijanski pojmovi i razmišljanja o književnosti koja je nužno direktno povezana sa životom.

Arsen se stidi majčine nevinosti i veruje da bi je voleo tek kada bi znao da je bila grešnica. On ne uspeva da u odnosima između majke i oca pronade bilo šta što bi ukazivalo na njegovo mračno poreklo. Traganje za nečim što bi dokazalo da je on „vanzakonsko dete“ bilo je „besvejsna ekstaza, u koju se zaplitaše luđačka zapara“ (Polić Kamov, 2003: 97). Arsena ne brinu situacije u kojima su ljudi postajali žrtve njegovog „štípaja“ – njemu je nebitan odgovor na pitanje da li je on genije, luda ili delikvent (Polić Kamov, 2003: 98).

Kamovljev junak poseduje gotovo sve osobine koje ga mogu istovremeno povezati sa genijem i ludakom. Već u svom prvom objavljenom publicističkom tekstu, Kamov, govoreći o Lombrozovoj knjizi *L'uomo di genio*, napominje da ludak i genije dele iste osobine („hiperesteziya, prerane dozrelosti, perversnosti, misonjeizma, megalomanije, beskarakternosti, melankolije, originalnosti i fizičkih rezultata“ (Polić Kamov, 1958: 8)).

Kod Arsena se mogu pronaći sve osobine koje Lombrozo u knjizi *Genije i ludilo*¹⁴ navodi kao karakteristike koje dele genijalni i umobolni ljudi. Arsen Toplak prljave scene iz svog života iznosi sa zanosom (Polić Kamov, 2003: 82), sebe smatra beskarakternim (300) i oseća da je nad familijom dominantan po „iskustvu, naobrazbi i idejama“ (238). Seća se da je čitao „pisao, govorio: u četrnaestoj godini. A u petnaestoj je već znao sve: izgubio religiju, boga i moral i za uzdarje dobio znanje, literaturu i bordel“ (159) kao i da se u njemu za nekoliko godina desila „evolucija stoljeća“ (232). Besomučno pije (16) i veruje da pijanstvo opravdava delikte (256). Važno mu je „menjati ambijente i gradove“ (292) – uostalom, čitav roman prati njegova putovanja; želi da krene nekud i sve ostavi jer „ovo je obzir, disanje na komandu“ (55). Arsen izučava različite stvari ali „ništa temeljito, polagano i solidno“ (311). Beleži rezultate svojih studija (232). Sebe smatra ateistom (18) i uveren je da religija predstavlja antitezu njegovih ideala i verovanja

¹⁴ Kamov će reći da je samo *Genije i ludilo* čisto Lombrozovo delo „pa mu zato i ostade najmilija knjiga“ (Polić Kamov, 1958: 158).

(215) – on je „uvjereni, nedvoumni, fanatički ateista“ (237). Bolest ga „posvećuje sebi samom“ (18) a kada dobije vesti o smrti majke on će zaplakati „najprije radi – sebe“ (136). Veruje da je jači što je slabiji (28) i da je Bajron bio nečist i zato ništa manji od Njutna koji je bio veliki i čist (145). Sanja da je ubio muža svoje sestre kao i da vodi ljubav sa njom bez ikakvog obzira (91); uveren je da se perverzna priroda zločinca kod njega manifestovala u snu a ne u realnosti (106) kao i da Rafaelo ima „delikventsku lubanju“ (171). Pored toga, on analizira svoj polni i osećajni perverzitet koji razume kao uslov sopstvene originalnosti (278), njegovi nervi su izmučeni, pomišlja da bi mogao pojesti decu, razmišlja o unakaženim telima, prijatelj Marko ga smatra delikventom a u konačnim rezultatima autoanalize otkriva da je „zločinac i razvrtnik“ koji bi „prvom potpunom afirmacijom svoga `ja` zaradio tamnicu i vješala“ (297) – zato o sebi kaže da je delikvent teorije a ne prakse.¹⁵

Lombrozo smatra i da „bolesni geniji imaju neki svoj stil, strastan, ustreptao, živopisan, koji ih razlikuje od svih ostalih pisaca, možda zato što ne znaju da se organizuju, ukoliko ih ne gone manijačni impulsi“ (Ломброзо, 2010: 83). Arsenova autoanaliza se u jednom trenutku završava i prerasta u impresiju koja je u stvari ironija (Polić Kamov, 2003: 341) i on počinje da beleži nastajanje novog Ja kome je draži mir, plavetnilo neba i *dolce far niente*¹⁶ (Polić Kamov, 2003: 351). Promena koja se odigrava je registrovana u više navrata i na više različitih načina. Reč je o promeni koja se paralelno odigrava u životu kao i u književnosti jer su one za Arsena jedno te isto: on piše onako kako i živi (Polić Kamov, 2003: 248) i život koristi za literaturu (Polić Kamov, 2003: 286). Kada u Milanu počne da oseća novi život, on zamišlja nova dela, studije, putovanja... ali i novu stilistiku: „Gledah jednog poetu gdje umire od gladi i jednu poeziju, gdje umire od poroda... i novo jedno dijete, koje se oporavlja, jača i raste od sitosti, zdravlja i života“ (Polić Kamov, 2003: 310). Kako se bliži kraj romana, Arsen sumira pređeni put i priznaje da je stekao slobodu jer „ne mora više da opeva psovku“ (Polić Kamov, 2003: 317). Nova raspoloženja su praćena strahom da neće stići i zato ironično priziva cigaretu u pomoć. Priznaje da se boji patnje, oskudice, zime, strasti, psovke i samog sebe, dakle svega onog što je činilo dotadašnji njegov život. Na kraju, lombrozijanski govoreći da niko ne može izaći iz svog karaktera i temperamenta, priznaje da je on to učinio: „Jer ja nisam ja“ (Polić Kamov, 2003: 353). Napuštajući psovku i kletvu,

¹⁵ U ovom radu se u daleko manjoj meri možemo baviti Arsenovim razumevanjem Lombrozovih stavova o zločincu jer nam obim rada to ne dozvoljava.

¹⁶ Blažena bespolica; slatki nerad (ital.).

shvata da, ako je stil sâm čovek, da on čovek ne može da bude jer je izgubio stil. Izgubivši ono što se ne može izgubiti, napustivši iskrenost kletve on počinje da ironizira jer je sada ovladao strastima, postao beskarakteran, obziran, obazovan, duhovit i hladan. Na kraju, ponovo u slabosti prepoznaje svoju snagu: „I to sam ja. Jer ja – nisam ja! (Polić Kamov, 2003: 355)

Posle autoanalize koja je iscrpela dušu, kaljuža je isušena. Ja koje je opservirano u autostudiju više nije jednako samom sebi. Novo Ja je drugačije i zato može da kaže da više nije Ja. Nespavanje autoanalize je zamenjeno plavetnilom neba. Lombrozijanske dogme su nestale, psovka se odbacuje i rađa se ironija. Roman svedoči o bespoštednoj sumnji, sumnji i u ono čemu se najviše veruje – a to je za Kamova neupitno bilo Lombrozovo učenje o blizini genija i ludila. Sumirajući tri dela romana („Na dnu“, „U šir“, „U vis“), Arsen kaže da je dno poezija, širina nauka a visina artizam (Polić Kamov, 2003: 349) i na kraju dolazi do uverenja da će preoblikovana poetika doneti i novi život. Ironija se ogleda u tome da Kamov neće dugo poživeti posle završetka *Isušene kaljuže*.

Lombrozovo učenje, koje je bilo neretko kritikovano, postalo je „`oruđa zanata` za mnoge pisce iz druge polovine XIX i prvih decenija XX veka, zbog čega se može govoriti o `ponovnoj kreativnoj upotrebi` u književnosti“ (Salvatore, 2020: 36). Kreativna upotreba Lombrozovih teorija je očigledna u romanu *Isušena kaljuža*. Kamovljev roman i Lombrozovo učenje koje i danas „još uvek deli, provocira i stvara strastvene antagonizme“ (Montaldo, 2018: 19), predstavljaju nasleđe modernosti koje je važno razumeti kako ne bismo odustali od kritičkih projekata razumevanja sadašnjosti.

Na kraju, možemo se pitati i da li Arsen Toplak u svom autostudiju uspeva da pronade ono što bi potvrdilo njegovu genijalnost? Ako krajnji zaključci („Jer ja nisam – Ja!“) govore o tome da Arsen više ne može sebe da poveže sa ludilom i genijalnošću jer je autoanaliza njegovog slučaja iscrpljena, da li je okretanje artizmu potvrda genijalnosti? Lombrozovo neprekidno, direktno neapostrofirano, češće diskretno a ređe upadljivo, prisustvo u romanu ne umanjuje njegovu umetničku vrednost već pokazuje da umetničko delo koje je nastalo poistovećivanjem života i stvaranja u kome se preispituju i jedno i drugo, ne može bez znanja koje, ako i nije pouzdano, omogućava upitanost. Lombrozova nauka je premrežila Kamovljev roman na način koji nije oduzeo ništa od njegovih značenja ni danas kada nauka sve češće gubi trku sa pseudonaukom. Toplakova autoanaliza je važan primer beskonačne sumnje bez koje ne bi bilo ni Krležinog Filipa koji „sumnja u identitet svoga vlastitog `ja`“ i svoje egzistencije (Krleža, 1988: 47), ni

Desničinov Ivana Galeba koji kaže da se treba „svakodnevno umivati sumnjom, kao vodom“ (Десница, 2013: 335), ni Malog Slobodana Novaka koji sumnja u sve...

Željko Milanović, Mario Liguori

DRYING THE QUAGMIRE THROUGH AUTO-ANALYSIS AND RESHAPING OF POETICS

Resume

Previous research into the presence and impact of end of 19th-century positivist science on the non-fictional work and prose of Janko Polić Kamov has shown that the positivist teaching of Cesare Lombroso, an Italian criminologist and anthropologist, is not only profoundly present, both directly and indirectly, but that it has also had a far-reaching impact on Kamov's choice of topics and relationship towards them. This paper explores the impact of positivist science on the novel *Isušena kaljuža* by Janko Polić Kamov by reviewing the previous views on Lombroso's influence, from Vladimir Čerina to our day. By comparing Lombroso's conclusions on the qualities that may be shared by brilliant people and lunatics with the qualities of the protagonist of the novel *Isušena kaljuža*, it was concluded that they coincide to a great extent. Kamov's protagonist uses Lombroso's conclusions in his lengthy auto-analysis as an object of comparison for his psyche. For the protagonist, the abandonment of auto-analysis and reaching irony as an attitude towards all life and reality also signifies the abandonment of previous poetics. The aim of the research was to examine the previous conclusions on the presence and impact of the teaching of Cesare Lombroso in Kamov's novel *Isušena kaljuža*. The analysis of the presence of Lombroso's ideas, those directly implemented and concealed, on the relationship between genius and madness in the novel to be published posthumously, will show that the influence of the famous founder of criminology as a science, but also the influence of his followers, was encouraging, but did not diminish the aesthetic value of the work.

Keywords: *Isušena kaljuža*, Cesare Lombroso, motifs of genius and lunatics, auto-analysis, poetics.

IZVOR

Polić Kamov, J. (2003). *Isušena kaljuža*. Zagreb: Konzor.

LITERATURA

Čerina, Vladimir. (1913). *Janko Polić Kamov*. Rijeka: Knjižara Gjura Trbojevića.

- Ferluga-Petronio, Fedora. (2014). La ricezione di Janko Polić Kamov in Italia. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 26–34.
- Frigessi, Delia. (1995). Introduzione a *La scienza della devianza*. U: Lombroso, C. (1995). *Delitto, genio, follia* (ur. D. Frigessi, F. Giacanelli, L. Mangoni). Torino: Bollati Boringhieri. 331–373.
- Gašparović, Darko. (2005). *Kamov*. Rijeka: Adamić.
- Giacanelli, Ferruccio. (1995). Introduzione a *Il medico, l'alienista*. U: Lombroso, C. (1995) *Delitto, genio, follia* (ur. D. Frigessi, F. Giacanelli, L. Mangoni). Torino: Bollati Boringhieri. 5–43.
- Gjurgjan, Ljiljana. (1984). *Kamov i rani Joyce*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Krleža, Miroslav. (1988). *Povratak Filipa Latinovicza*. Sarajevo: „Veselin Masleša”.
- Latur, Bruno. (2010). *Nikada nismo bili moderni. Esej iz simetrične antropologije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Lombroso, Cesare. (1894). *L'uomo di genio in rapporto alla psichiatria, alla storia ed all'estetica*. Torino: Fratelli Bocca.
- Machiedo, Mladen. (1986). Eksplozija poticaja (inozemni Kamov). *Croatica XVII* (24–25), 7–45.
- Machiedo, Mladen. (1989). Uno straniero in (e l') Italia: Janko Polić Kamov (1886–1910). *Studia Romanica et Anglicae Zagrabiensia* (34), 99–111.
- Martín Moruno, Dolores. (2010). Love in the time of Darwinism: Paolo Mantegazza and the emergence of sexuality. *Medicina & Storia X* (19–20), 147–164.
- Milanja, Cvjetko. (2003). Predgovor. U: Polić Kamov, J. (2003). *Isušena kaljuža*. Zagreb: Konzor. 5–12.
- Milanja, Cvjetko. (2010). Pobunjenik s razlogom. Iz kontrarnosti i sukoba kao normalna posljedica proizlazi i spasonosna formula individualizma: anarhija. *Vijenac*, 427. Preuzeto 10.3.2022. sa <https://www.matica.hr/vijenac/427/pobunjenik-s-razlogom-1781/>
- Milanko, Andrea. (2012). “Sloboda” Janka Polića Kamova – pasji autoportret umjetnika u mladosti. U: Ryznar, A. (prir.) (2012). *Vila – kiklop – kauboj. Čitanja hrvatske proze*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu/Zagrebačka slavistička škola. 71–88.

- Milanović, Željko. (2017). Janko Polić Kamov i Čezare Lombroso: modenost i pozitivistička kriminologija. *Godišnjak Filozofskog fakulteta XLII* (1), 377–392.
- Milanović, Željko. (2019). Od nosa do karaktera: fiziognomija karaktera u pripovetkama Janka Polića Kamova. *Godišnjak Filozofskog fakulteta XLIV* (1), 233–249.
- Montaldo, Silvano. (2018). Lombroso: The Myth, The History. *Crime, History and Societies* 22 (2), 31–61.
- Nordau, Max. (1895). *Degeneration*. New York: Appleton and Company.
- Polić Kamov, Janko (1958). *Članci i feljtoni. Pisma*. Rijeka: „Otokar Keršovani“.
- Popović, Bruno. (1970). *Ikar iz Hada*. Zagreb: Kolo.
- Rota, Leana. (2016). *La letteratura in Lombroso e Lombroso nella letteratura* (Tesi di Laurea. Relatore: Michele Mari). Milano: Università degli Studi di Milano.
- Salvatore, Antonio. (2020). I *best-seller* di Cesare Lombroso. Fra letteratura e antropologia criminale, *La Biblioteca di via Senato Milan XII* (4), 35–40.
- Shriver, Lionel. (2003). Population in Literature. *Population and Development Review* 29 (2), 153–162.
- Spackman, Barbara. (2018). *Decadent Genealogies: The Rhetoric of Sickness from Baudelaire to D'Annunzio*. Cornell University Press.
- Zola, Emile. (2000). Emile Zola against Malthusianism. *Population and Development Review* 26 (1), 145–152.
- Десница, Владан. (2013). *Прољећа Ивана Галеба. У: Владан Десница* (прир. Жељко Милановић). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 115–355.
- Ломброзо, Чезаре. (2010). *Геније и лудило*. Београд: Логос.

Невена Варница*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
Јелена Марићевић Балаћ
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК: 821.163.41.09-14(497.13
Dubrovnik)"14/17"
821.163.41.09-14"17/18"
DOI: 10.19090/gff.2022.1.171-186
Originalni naučni rad

ЕРОТСКИ АСПЕКТИ СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ПЕСНИШТВА И ДУБРОВАЧКЕ ПОЕЗИЈЕ

У овом раду представљени су резултати упоредне анализе изабраних песничких остварења дубровачких ренесансних и барокних песника и аутора који су стварали српску грађанску поезију током 18. и с почетка 19. века. Указано је на одређене поетичке кореспонденције које су уочљиве између српског грађанског песништва и дубровачке књижевности. У иницијалној фази овог истраживачког задатка, посебна пажња била је посвећена тумачењу интертекстуалних веза између популарне ренесансне и барокне поезије различитих врста: карневалског и љубавног песништва, петраркистичке лирике и сатиричних стихова, те поезије записиване у различитим српским грађанским песмарицама, које до сада нису биле предмет компаративног ишчитавања. Овакав приступ књижевноисторијској грађи, омогућио је прецизније идентификовање недовољно проучених жанровских, поетичких и тематских линија додиром између репрезентативних сегмената стваралачког опуса песника од 16. до почетка 19. столећа.

Кључне речи: ренесанса, барок, 18. век, дубровачка поезија, српска грађанска поезија, еротика

„Једно др(е)во крај Дунава, друго крај мора,
Кад се оно састануло, онда и ти ш њом!“
(Marinković 1966b: 212)

Младен Лесковац (1946: 57) је у студији *Српско грађанско песништво XVIII века* указао на поетичке кореспонденције између српског грађанског песништва и дубровачке књижевности: „Трубадурски елементи ове љубавне поезије, који су очигледно стил и маниеризам, сасвим сигурно нису морали

* nevena@ff.uns.ac.rs

доћи са стране, него из дубровачко-далматинске књижевности, дакле са домаћег подручја. Питање је сасвим непроучено“. Ако изузмемо велике синтезе, као што је *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)* (1970) Милорада Павића, где се посредно указује на те везе, иако српском грађанском песништву није посвећено засебно поглавље, изненађује да до данас ово питање остаје у сенци неистраженог. Свему су морала да претходе архивска и књижевноисторијска истраживања, а можда треба имати у виду и деликатно питање дубровачке књижевности, која данас припада како српској, тако и сфери хрватске књижевности.

Први значајнији аналитички приступи српском грађанском песништву наступају након објављивања двотомне хрестоматије *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа* (1966) Боривоја Маринковића, а у том погледу кључно је публикување зборника радова *Српско грађанско песништво* (1988), који репрезентује резултате дугогодишњег истраживања на истоименом пројекту. Пажња је посвећена периодизацијским, поетичким, стилским и версолошким питањима, а највише значају народне књижевности и еротском аспекту. Еротолошка испитивања грађе постала су дугогодишња сфера интересовања Саве Дамјанова, заокружена антологијско-есејистичком синтезом *Српски еротикон* (2011). На трагу досадашњих научних доприноса, може се компаратистички приступити теми еротског у српском грађанском песништву и у дубровачкој поезији. Један од најзначајнијих тумача и проучавалаца дубровачке књижевности и културе, Драгољуб Павловић, истакао је у предговору антологије *Дубровачка поезија* (1956), да је нарочито народна лирика, уз народни језик, представљала сигурну формалну и садржајну основу на којој је изграђена нова ренесансна лирика, која је „почела да игра тако велику улогу“ (Pavlović 1956: 7). И управо ће таква, нова поезија, са свим наслеђеним елементима, задовољавати потребе и осећања ренесансног човека за складом, лепотом, за радошћу живљења, хедонизмом и слављењу живота у свој његовој разноликости. Еротске аспекте уочићемо у различитим врстама ренесансне, а касније и барокне поезије дубровачких песника. Ласцивним алузијама, комичним сликама, духовитим пошалицама, отвореном и скривеном еротиком биће, током 16. и 17. столећа, прожете карневалске песме – цингареске и уличне маскерате, потом љубавна поезија, те пародије петраркистичке лирике, макаронске и сатиричне песме.

Еротика је важна антрополошка категорија, па стога не чуди што се њени аспекти у књижевности могу испратити још од античких времена: „Поетика еротског као стваралачки изазов у писаном облику позната је још од

Хомеровских химни и доба песникиње Сафо (7. в. п. н. е.) као поетика љубавне жудње или жудње за телом са љубављу или без ње. Дозрело доба империјалног Рима донеће гласове Катувових *Carmina*, Проперцијевих Елегија и Овидијеве *Amores*, које нам сведоче двојачко – и љубавно и провокативно еротски.“ (Magarašević 2016: 5) Српско грађанско песништво и дубровачка књижевност одликују бројне античке реминесценције. Младен Лесковац (1946: 20) их, штавише, назива „античким војскама Венера, и Јунона, и Купидона, и Аполона“, а Гордана Покрајац се систематично бави античким наслеђем у дубровачкој књижевности у монографијама *Најстарију дубровачки петраркисти и античко наслеђе* (2012), те *Античке рефлексије у поетици и поезији дубровачке ренесансе* (2016).

Византијска култура, која је у темељима српске књижевности, „сачувала је античку књижевност за будуће нараштаје“ (Русенквист 2014: 210), па се потенцијално може рачунати и на ту линију континуитета, која се успоставља са грађанском лириком. Посебно, јер је у византијској књижевности „преовладавала скривена еротика“ и „извесна редундантност осећања“ (Веќ 2009: 69). Имплицитна, али и експлицитна еротичност јесу поетичке одлике српског грађанског песништва, особито песама, које, премда осмишљене у хришћанском кључу, смисаони хоризонт граде у дијалогу са митом и старом грчком лириком. Мит је, поред осталог, „био и најприхватљивије 'паковање' античке еротике у свим облицима, једне 'сакралне' еротике која је – мада само привидно – од човека захтевала мање него хришћанске забране еротике у њиховим различитим градацијама“ (Веќ 2009: 71).

Репрезентативна, у том погледу, била би песма индикативног наслова „Пашхалија новаја“, датирана 1775. годином. Грађански песник профанизује смисао Пасхе, хришћанског празника који непосредно претходи Ускрсу. Ослобађање Јевреја из египатског ропства ресемантизовано је у ослобађање жена од моралних стега. Ако је 18. столеће било век „сексуалне револуције“ у Европи (Damjanov 2005: 7), пример ове песме био би симбол управо бујања животодавне енергије у српском грађанском друштву, што имплицира његову виталност и развој. „Општа забрана еротизма успоставила би тоталитарну власт Танатоса, застој живота, дах смрти“ (Magarašević 2016: 8), па отуда песник позива на владавину Ероса и именује га празником нове Пасхе. Иако лирски субјект „Пашхалије новаје“ пева о десет жена (Љубици, Неди, Марији, Феми, Сени, Ружи, Савки, Тоди, Ани и Сови), не стиче се утисак да их апологизује, већ своди на сексуална бића, што се наглашава рефренским

стиховима сваке строфе: „пак ће опет, веруј, овог лета бити / да ће се и она дати намолити“ (Damjanov 2005: 57–59). То кореспондира са виђењем *Откривања слободе 1700–1780*. у оптици Жана Старобинског (2009: 55), будући да овај период карактерише „привидна владавина жене“. Оне постепено изазивају поштовање „духом и ученошћу“, али и даље су заточенице манастира, удате против своје воље, освојене лукавствима или заведене (уп. Starobinski 2009: 55).

С друге стране, песма се може сагледати у контексту српске народне културе, па рефренски стихови функционишу као смеховни рефлекс култа плодности и воде увећању и јачању заједнице. „У пре модерном, архаичном осећању света, смех и телесно, које је у вези с њим, били су неодвојиви део стварности празника, у чијим се обредно-представљачким формама овај концепт таложио хиљадама година, одакле га је прихватио и асимиловао карневал“ (према: Karanović–Jokić 2009: 5). Ако се то има у виду, постаје јаснији избор грађанског песника да своје „пророчество“ (Damjanov 2005: 59) контекстуализује празником Пасхе. Стихови које екскламовно понавља у том кључу се сагледавају као потенцијално карневалски, будући да имплицирају успостављање новог поретка (уп. Bahtin 1978: 428) и инверзију у односу на владајућа морална начела: „понос се једне, друге су стидљиве, / многе преко тога јоште су ћудљиве [...] Љубица о љубави неће ни да чује [...] Калуђерски живи сасвим сека Неда“ (Damjanov 2005: 57).

Експлициран пророчки глас лирског субјекта „Пашхалије новаје“ подсећа на глас Јеђупке из „зборника салонских маскерата *Ијубка (Јеђупка)*“ Микше Пелегриновића (уп. Војовић 2007: 453), као и Јеђупке Андрије Чубрановића (Ћубрановић 1949: 7-55). Овакве покладне песме је „рецитовала Циганка (маскирани младић) у друштву дама и свакој појединачно прорицала судбину. [...] 'Среће' су ведрином и духовитошћу одговарале ренесансној карневалској атмосфери и биле пуне ведрине и оптимизма“ (Војовић 2007: 454). Како је ренесансна лирика била меличка лирика, коју је обележавао синкретизам карактеристичан и за усмену лирику, у вези са карневалском поезијом учачамо још додатних комплексних карактеристика. Наиме, како је речено, *Среће* из збирке *Јеђупка* изводили су млади Дубровчани маскирани у Циганке¹ који су стиховима, уз музику и игру, увеселјавали дубровачке

¹ С обзиром на етимологију речи „цингареска“ која означава подврсту карневалске песме, у раду ћемо користити наведени облик „Цигани/ Циганин/ Циганка“ као некадашњи народни, традиционални облик за ромски народ.

владике у салонима. У контексту наше теме, важно је истаћи да се од песме до песме, глас лирског субјекта мењао. У појединим стиховима или строфама (или у целој првој песми, која зборник и отвара) то је пророчица која изазива сажалење причом о свом тегобном животу, у другим је саветодавка, док у неким песничким низовима, а најчешће у последњим строфама (такозваним ударима), уочавамо мисли и мудрости које изриче лирски субјект у мушком роду, користећи прилику да се дами удвара и захвали на пруженом дару. Управо маскираност и весела, разиграна атмосфера, омогућава онеме ко маскерате пева да се додатно поиграва. У *Седмнадцестој срећи* (Војовић 2007: 441–442) госпи се препоручује да, у складу са веровањем у магијско дејство цвећа, носи биљку индикативног имена „вратижеља“ на интимним местима: „То ли ти је вратит жеља/ љубовника с дуга пута,/ носи биље око скута/ ко'е се зове вратижеља“.

Како је глас лирског субјекта у мушком роду, а „прориче“ да ће се свака од десет именованих жена најпосле „дати намолити“, песма „Пашхалија новаја“ српског грађанског песника може се осмотрити као маскерата. Уз то, „Пашхалија новаја“ је песма која успоставља интензивни дијалог са „Каталогом жена“ Семонида Аморгинца (7. в. п. н. е.), у којој је песник са острва Сама „дао десет типова жена на веома пластичан начин, изводећи поједине типове из животиња, а неке из земље или из мора“ (Strajnić 2007: 53): чекињаста свиња, лија, пас, земља, море, магарица, ласица, кобила, мајмуница, пчела. Десет жена код српског грађанског песника окарактерисано је властитим именима, које функционишу по принципу *nomen est omen* или фигурално, кроз етимологику, па тако, примера ради, сека Неда „ником не да ући“, верски оријентисана госпођа Марија се држи *Итике* и *Библије*, а прелепа Ружа шета као пауница. Аморгинац је више сатирички оријентисан, па једино у жени која је налик пчели, види добробит: „Ко њу добије, / Тог срећа прати“ (2007: 57), а генерално износи посве мизогин став: „Та жена најгоре је зло што Зевс га да“ (Strajnić 2007: 58). Лирски субјект у последњој строфи „Пашхалије новаје“, иако потенцира карневалску раскалашност жена, имплицитно стаје у њихову одбрану и сугерише да свака жена доноси „срећу“: „Што је гонер змија у морској глублини / и што је год звери у шумској пустињи, / да су све у једној жени ове ћуди, / не б' фалило моје пророчество, људи“ (Damjanov 2005: 59).

Још једна дубровачка покладна песма, можда и најуспелија улична маскерата, заслужује да је наведемо у овом раду. То је *Прва пјесан од маскерате* Николе Наљешковића (Nalješković 1873: 154–158). По

интертексуалним везама са античком књижевношћу, са петраркизмом који већ пародира, са алузијама на *Библију* и Бокачове новеле, тешко јој је наћи премца у дубровачком ренесансном карневалском песништву. Ова маскерата, са садржинске и формалне стране, према речима Бојана Ђорђевића, припада „правим“ маскератама (Ђорђевић 2005: 98). Пишући раније о Наљешковићевим маскератама, Милорад Медини (1902), Миливој Петковић (1950) и Рафо Богишић (1971) сложили су се да је ова поезија (првих седам *Пјесни од маскерате*) ласцивна и скаредна. Међутим, та ласцивност у потпуном је сагласју са временом и пригодом када је песма била казивана. Уличне маскерате извођене су, претпоставља се, на дубровачким трговима, у вечерима заоденутим мраком, док су веселе дружине биле маскиране и изговарале стихове који као да су, такође, били скривани иза маске. Данас можемо само да замишљамо уличне сцене у којима „ђаволи“ раздраганој публици откривају свој прави идентитет, као да им један идентитет није довољан. Јер, и враг је у *Првој* и на почетку *Друге пјесни од маскерате* Николе Наљешковића (Nalješković 1873: 158–159) сакривен иза маске (иако већ једну маску има) – према свим правилима карневалског доба. Разуздано је време између два поста у првој половини календарске године, разуздани су становници Дубровника док живе у „изокренутом свету“, па су тако разуздани и Наљешковићеви вишезначни стихови. Мушкарци се чикају да разоткрију једно од лица нечастивог, а то је мушки полни орган; жене се позивају на блуд и еротске игре, инсистира се на алегоријама из *Светог писма*, док се контрасти и хиперболе преузимају из Овидијевих *Метаморфоза*. Ни једном једином увредљивом речју, ни једном псовком, нити иједном опскурном сликом, не обраћа се аутор тадашњим учесницима, а данашњим читаоцима. Попут ренесансног мага, Никола Наљешковић, чије је „дјело имало све особине свога времена“ (Nalješković 1965: 8) као да је свестан комплексности човекове природе, јачине еротског у њој, али и вредности и снаге изговорене или написане речи.

У песми с почетним стихом „Калуђерица ћелију мела“ из *Ерлангенског рукописа* (1716–1733) главни актери су калуђерица, њено дете и његови „оци“: „Ти си ми, кала, рођена мајка, / а отац ми је девет поповах, / девет поповах, десет ђаковах, / и протопоп из преко плота, / и два путника из рудника, / јошт два госта из преко моста“ (Damjanov 2005: 19). Калуђерица се може сагледати као „велика невеста, која је, у премодерном поимању света, основни принцип плодности и аналогна је Мајци земљи“ (Karanović – Jokić 2009: 8), па се због тога јавља уобичајени мотив „детета са 'сто отаца“ (Karanović – Jokić 2009:

9).² Треба имати у виду да је контекст песме врло деликатан и неприхватљив са становишта моралне норме и црквене етике: „Игуман хуче, а повој суче, / а дружину пита: 'От колико ћу кита?' / 'Носи га к врагу, от толи ти драго; / клисара кипи, у Ириг хити / да кадију мити'“ (Damjanov 2005: 19). Смеховну ноту носи етимолошка фигура, којом се постиже изједначавање црквених отаца са очевима детета, што доводи до потребе да се заташка могућа брука.

Дубровачки барокни песник Паскоје Примовић (око 1565–1619) „саставио је циклус сатиричних песама названих 'фјоке'. То је била духовита и груба пародија преживелог љубавног петраркистичког 'романа' [...] говориле о бестидном и слободном понашању Фјоке или су садржале Павове непристојне и двосмислене изјаве“ (Војовић 2007: 385). Песма „Фратра два видео сам гди с тобом дни трају“ (Војовић 2007: 211) умногоме кореспондира са песмом из *Ерлангенског рукописа*:

Фратра два видео сам гди с тобом дни трају
 И суспет узео сам да те не уживају.
 И ако буде тој, што пара груба ствар,
 Богме ћу, цвијете мој, чинит да зна векар.
 Од тога да створа свак да не варује
 Јак змија од блавора када га гди чује.
 К мени, јаох, обрни твој поглед, мој рају,
 А немој да црни фратри га гледају,
 А пак ћеш мени моћ у свем заповидит
 Да те ћу дан и ноћ и дворит и слидит.

За разлику од песме која припада корпусу српског грађанског песништва у којој је позиција лирског субјекта нестабилна и смењује се (калуђерица, чедо, игуман, дружина), у Примовићевој *Фјоки* субјект је љубоморни младић који је видео своју драгу у друштву двојице францисканских свештеника, што му се учинило потенцијално ласцивним и ружним.³ Мноштво светих очева овде је сведено на двојицу, али је смисао,

² Мотив „детета са 'сто отаца“ присутан је у више песама: „Подигоше се Циганчићи“ (*Песмарица Аврама Милетића*), „Цигани се поженише“ (*Песмарица Николе и Павла Лукића*), „Рече баба да ме жени“ (*Песмарица Василија Јовановића*).

³ „На основу примера из рукописних песмарица може се закључити како су свештенство и жене били најчешћа мета критике у рано модерно доба, за шта је можда један од најзанимљивијих доказа (уз то што су клерици и жене 'заједничким

чини се, остао исти. Субјект *Фјоке* спреман је да их пријави „векару“, тј. заменику старешине манастира, уколико се потврди да блудниче. У песми из *Ерлангенског рукописа* старешина манастира (игуман) упућен је у проблем, јер се већ родило чедо, док је код Примовића све остало на нивоу сумње.

Његов младић донекле је сличан несрећно заљубљеним српским момцима из корпуса српског грађанског песништва, који су били кивни на богате старе Цинцаре: „Да си пошла за С[е]рбљина, / била би ми д[у]ша мирна. // Веће пође за Цинцара, / те учини мене квара“ (Marinković 1966a: 366). У одговору на 4. фјоку „Придана тва књига синоћка мени би“ девојка оштро одговара Паву и одбија га: „Већ нећу да служит будеш ме, махнит си, / од тога кад суспет узео си лудо. / Ма бивши рђа и смет, велико није чудо.“ (Војовић 2007: 212). Поглед лирског субјекта може се третирати као „порнографски поглед“ у виђењу Марка Фокија (1981: 370), јер њега карактерише везивање за „особеност коитуса коме се није могло присуствовати и који стога постоји уз помоћ сталне реконструкције, дотичући ништавило које се до мало пре ту налазило“. Због тога не изазива повратну еротску реакцију код *Фјоке*, већ изразиту одбојност, јер се не базира на конкретној реалији или „воајерском погледу“, већ пројекцији. Приказана позиција девојке умногоме се разликује од оне из претходне, ренесансне епохе. *Фјока* више није попут портретисане госпе, статична у идеалу доброте и лепоте и поруци коју својом појавом носи, него је отресита и гласна, спремна да одговори на оптужбе, па и сама да нападне.

На трагу *Фјока* је и „Пјесан бугарска“ Игњата Ђуђевића (1675–1737) у којој је лирски субјект заљубљен у две свештеникове кћери: „У попа Јована / до двије дјевојке: / једно је Јања, / друго Љиљана [...] И ја пођох попа / служити Јована / не ради плате / ни ради хране, // нег ради Јање / и рад Љиљане, / мом срцу стрављену / приљуте дви ране“. (Војовић 2007: 338) Еротски је био привучен девојачком белином и руменилом, дивећи се девојкама и обављајући за њихову кућу разне послове: „За љубав њихову / напђен ја хођах, / ко мирно магаре / дрвима, и водах“ (Војовић 2007: 338). Међутим, оне га „не хтијеху“ (Војовић 2007: 339), као што ни *Фјока* није хтела Пава. Дубровачки песници се ограђују од оног што репрезентује сексуални табу, било да се ради о католичкој (фратри) или православној (поп) конфесији, стављајући акценат на смеховну компоненту. Игњат Ђуђевић и други

снагама' чинили преступе) тип песама у којима се њихов реципијент провоцира почетним слоговима речи за које се очекује да ће бити ласцивне“ (Рајић 2019: 320).

барокни писци (као, на пример, Стијепо Ђурђевић) прате нове тематско-мотивске и стилске особености барокне епохе, „да би зачудили читаоца, барокни песници на нов начин комбинују, варирају, мењају петраркистичке теме и већ познате формуле“ (Zogović 1995: 91) па тако, на пример, описују наклоност према двома девојкама, али потенцијалне еротске и оргијастичке мисли остају у сфери немогућег и нереализованог. Као што Паво сумња, а Фјока негира уживање са двојицом фратора, тако и Јања и Љиљана одбијају да буду еротски блиске са субјектом „Пјесни бугарске“.

Песма са почетним стихом „Многе јесу здје невесте“ из *Песмарице Аврама Милетића* (1778–1781) може се унеколико упоредити са Ђурђевићевом песмом. Јања и Љиљана, виђене су као наочите удаваче, а код српског грађанског песника функционишу као сентандрејске невесте илити девојке за удају (Раша, Нана, Ката, Јека, Дафина). Девојке су у обе песме представљене као изузетно привлачне и у складу са традиционалним схватањем лепоте, коју одликују устаљене метафоре за белину и руменило. Јања и Љиљана „бијеле су ко млијeko / румене ко русе / од веље лјепоте / свудара чују се“ (Војовић 2007: 338), као што је на гласу Рашино „белоје“ лице, Нанино тело и „уста медна“ и лепа Јека, слатка „како млеко“ (уп. Дамјанов 2005: 63–64). Субјект у „Пјесни бугарској“ био је рањен лепотом попових кћери, а Рашина лепота ранила је све у Сент Андреји: „стрели срдца наша“ (Дамјанов 2005: 63).

Почетна еротска ситуација и присуство Купидонових стрела може се рећи да је посве слична у обе песме, међутим, завршнице се значајно разликују. Код Ђурђевића је субјект безуспешно покушао да освоји девојке служећи њихову породицу и обављајући физичке послове, док у песми из *Песмарице Аврама Милетића* неке невесте постају сексуално податне и служе „господаре“: „ја ћу бити вам' на служби; / ил' вам драго при кочаку, / ил' вам драго у сокаку, / ако ћете и у собу, / али' јест боље уз тарабу!“ (Дамјанов 2005: 65) Могло би се стога констатовати да песме функционишу донекле комплементарно, али се у српском грађанском песништву свакако уочава већи степен експлицитнијих еротских садржаја и *либертенство* на нивоу језика.

Када је реч о „еротизму тела“, важна је улога „обнаживања“: „Нагост стоји насупрот затвореном стању, то јест стању дисконтинуираног постојања. То је стање општења, које указује на трагање за могућним континуитетом бића изван повучености у себе. Тела се отварају континуитету својим недокучивим владањем које на нас оставља утисак бесрамности“ (Ватај 1981: 13). Две песме написао је Игњат Ђурђевић својој суграђанки Мари

Божидаревој. „[...] Оне су испеване у секстинама. Прва од њих (*Лијена вило, ткој* записо) сачувана је у две верзије“ (Војовић 1992: 42). Лирски субјект песме „Госпођи Мари Бождаревом, ка послѣје би удата за госп. Брњу Шпалетића у ком пјесни игра с оном ријечи Бождари“ Игњата Ђурђевића може се рећи да трага за жуђеним „континуитетом бића“, најпре кроз дивљење телесној лепоти Маре Бождареве, тј. ономе што, у складу са друштвеном пристојношћу, није покривено – а то су очи, чело, нос, образи, усне, коса, лице, део деколтеа – тј. они елементи женске лепоте и склада који су у потпуности одговарали описима идеалне женске лепоте током 16. века, какве препознајемо у песми „Јур ни једна на свит вила“ Ханибала Луцића (Pantić 1968: 74–75) или у „Дијалогу о лепоти“ Николе Витовог Гучетића (Војовић 2007: 371). Најпосле, он жели да је види целу обнажену, како би његово дивљење кулминирало батајевском *малом смрћу*: „Ако жудиш бит хваљена / да твој хвали слике није, / откри' мјеста тва љувена / ка завидно рухо крије; / све су у теби божји дари, / небо моје, за ме мари! // Сваку страну тве ливаде / указат ми, ах, не крати [...] ако си ми уграбила / дух и живот, душо драга, / ево т' мога мртва тила: / гдје ти хоћеш, укопа' га“ (Војовић 2007: 337). Еротским искуством човек „губи себе“ (Батај 2009: 29), доживљава симболичну смрт, али, успостављањем континуитета са бићем, долази у непосредни контакт са „сакралним“ (Батај 1981: 17). То, дакако, објашњава рефренско понављање „божјих дара“ и етимолошка игра са именом и презименом мадонизоване Маре Бождареве, али и субјектову спремност на смрт, исказану у последњој строфи.

Метафоризација годишњих доба у песми није распоређена хронолошки, већ по следећем распореду: пролеће, јесен, зима и лето, пратећи кретање субјектовог погледа: лице, прси, срце и очи. Најеротичније су представљене прси, упоређене са местом „гдје прислатке дуње расту“ Војовић (2007: 336). „Опис груди драге спада у оне новине тематских избора које већина проучавалаца италијанске књижевности сеичента сматра типичним за барокну љубавну поезију“ (Zogović 1995: 96), али се и ова наведена ефектна поређења уклапају са поређењем табуизираних делова женског тела са воћем, као, примера ради, у песми с почетним стихом „Посеја си Ћел-Никола“ из *Ерлангенског рукописа*: „У теб' има бојно копје / узми копје у прекрсти / удри дињу у чељусти“ (Damjanov 2005: 25), а затим „У Тамишу су рибе је, је, једљиве“ из *Песмарице Аврама Милетића*, у којој се апострофирају деминутивни за вишњу и брескву, као и различито воће у песми „Купац и пиљарице“ из *Песмарице Владислава Стојадиновића Чикоша* (1831).

Специфична метафорика карактеристична је и за примере из византијске књижевности, попут епиграма Павла Сијантијарија о Филини: „милујем твоје јабуке које већ тешке спуштају своје пупољке / него груди што бујају у девојке која се расцветава. / Дражеснија ми изгледа твоја јесен него пролеће код друге, / и топлија од лета чини ми се твоја зима“ (Век 2009: 78). Код Сијантијарија су годишња доба обележја младости (пролеће, лето), животне зрелости (јесен) и старости (зима), па су тако и груди у стању или младалачког „расцветавања“ или давања зрелих плодова, у овом случају у виду јабука.

Песма с почетним стихом „Благо теби, струче босиоче“ из *Збирке Мирослава Зановића* може се прочитати у истом кључу као и Ђурђевићева песма о „Госпођи Мари Бождаревом“. Лирски субјект ове песме не говори толико о девојачкој лепоти, већ о жељи да је види обнажену. Због тога завиди босилку, који девојка држи на прозору собе, јер он гледа „јутром и вечером / Ђе се млада свуче и обуче. // И ђе ћера бухе кроз кошуљу“ (Damjanov 2005: 137). За разлику од Ђурђевићевог, субјект из песме која припада корпусу српске грађанске лирике уместо о смрти, духовито проговара о преображају у буву: „ах, да ми се бухом сатворити, / ја бих знао ђе бих љетовао, / а у зиму ђе бих зимовао“ (Damjanov 2005: 137). Ипак и раван умирања и преображаја у буву говоре о истоветној еротској потреби за стапањем са вољеном девојком. Иако тихо присутан, сакрални аспект имплициран је у обе песме. Код Ђурђевића приметна је мадонизација лепе Маре, док се у песми из *Збирке Мирослава Зановића* примећује неочекивана веза са песмом „Бува“ енглеског метафизичког песника Џона Дона (1572–1631). У њој је бува „свети храм“ у коме се меша крв заљубљених, дакле, она је необично отелотворење батајевског „континуитета бића“.

Категорије нагости и *мале смрти* у корелацији су са интензивним доживљајем еротског, који се према Батају (1981: 12) може манифестовати кроз различите облике физичке грубости, као „осећања исконске силине која је својствена без разлике свим изразима еротизма. Област еротизма у суштини је област силе, област насиља. [...] Шта значи еротизам тела ако не насиље над бићем партнера, насиље на граници смрти, на граници убиства?“ У *Ерлангенском рукопису* имамо пример песме која жанровски одговара романси, а фокус је на страственом сусрету између „терзи-Палинкиње“ и „Субашића Мује“: „пољуби га у лице бијело / и уједе зуб'ма испод грла. / Скочи Мујо канда се помами, / те на кади све гаће подера“ (Damjanov 2005: 33). Такође, у песми с почетним стихом „Шетало се злато материно“ из

Песмарице Јована Николића (1780–1783) мајка пита ћерку где је „лице изранила“ и констатује: „Муч', не лажи, злато материно, / Није то од неранце младе, / Већ је то од белог зуба, / Од белог зуба јуначкога“ (Дамјанов 2005: 84). Интересантно је да су у обе песме момак и девојка припадници различитих верских конфесија (хришћанске и муслиманске), па је утолико динамичнији њихов еротски сусрет, будући да се тако превладавају баријере и табуи које постављају њихове заједнице.

У краћем комичном спеву Игњата Ђурђевића „Сузе Марункове или ти тужба љувена Марунка Млећанина за Павицом бабопољском“ такође се у иронијско-пародијском кључу испољавају облици насиља, премда не у контексту сексуалног општења, јер Павица одбија Марункова удварања и тиме унеколико подсећа на песничку јунакињу Фјоку Пакоја Примовића. Он је спреман да за њу умре, убије „четверицу“, али и да готово мазохистички трпи: „Само да сам твој до смрти, / а пак на очи свијех Млећана / би' ме, јаши, гони и прти / ко – да простиш! – алимана; / чин' да чиним све што могу, / став' ми самар – хвала Богу!“ (Војовић 2007: 346) У даљем току епа почиње да мисли да га је Павица зачарала, није више тако решен да подноси понижења: „да ко свињу на брлогу / запљуваш ме без памети“ и назива је „пасјом ногом“ и „пасјом кењом“ (Војовић 2007: 351).

У песми с почетним стихом „Рече баба да ме жени“ из *Песмарице Василија Јовановића* (1805–1807) износе се сличне увреде: „Ао свекре, дивљи вебре, / Козја брадо, пасја главо“ (Дамјанов 2005: 153), а можда ваља указати и на мотиве телесних излучевина, исказане Ђурђевићевом синтагмом „пасја кења“. У *Ерлангенском рукопису* имамо пример песме „Ах девојко, душо моја“ у којој је експлицитан мотив копрофагије: „у кући ти проб'јен лонац, / изео ти говно отац“ (Дамјанов 2005: 35), а у *Песмарици Аврама Милетића* песму с почетним стихом „Све птичице лепо поју, але кос“, у којој се ухваћени у прељуби лако унереди: „уфати га грч за дупе и мука, / танко сере од невоље, као рука!“ (Дамјанов 2005: 66). Телесне излучевине „отеловљују материју и свет, космичке елементе (земљу и воду), које је човек побеђивао, налазећи их у себи самоме, откривајући свеколику материју света у свим њеним испољавањима у свом телу и страх од тога превладавао смехом“ (Ваћин 1978: 352, уп. Карановић – Јокић 2009: 79). То што Марунко назива Павицу „пасјом кењом“ може да имплицира да покушава да превлада страх од њених наводних бајања, док се у првом наведеном примеру из корпуса српског грађанског песништва подразумева очева брука због тога што му је ћерка раздевичена и такође последицу страха од јавне срамоте. Песма из

Песмарице Аврама Милетића је у том контексту јасна, будући да се младић унереди јер страхује од мужевљеве освете („из буцака сикире“). Најпосле, Игњат Ђурђевић апострофира и зној: „лјепше воњаш ознојена / негли сафур од печена“ (Војовић 2007: 348), дискретно потенцирајући „мирис“ плодотворне женске потенције (уп. Карановић – Јокић 2009: 77), премда је њена примарна улога смеховног карактера.

Павица је у Марунковим очима отелотворење велике невесте, која је „енормно тешка, дебела ('аршин дуга', 'два широка')“ (Карановић – Јокић 2009: 9): „Имаш сапе од аршина, / прси врле, лица охоло, / фацу од пура млијека и вина / и свако око пусто од вола“ (Војовић 2007: 348). Она, дакле, може да представља идеал сеоске девојке, али је такође можемо сагледати у контексту карикатурално и барокно готово гротескног представљања женске појаве, које није нити налик на ренесансни идеал лепотице.

Хумор у „Сузама Марунковим“ проистицао је „не из поређења којима се одржавао паралелизам са петраркистичким пренемагањем у поезији с краја XV и XVI века [...] већ из реалних слика које су стално биле на граници карикатуре“ (Војовић 2007: 390). Међутим, оно што јесте у домену петраркистичког је доследна физичка дистанца између Марунка и Павице и зато су елементи еротског померени у раван хипотетичког или су смештени у другачији контекст у поеми и не испољавају се на плану директног контакта. Када га провоцирају: „јеси л' прово је ли плодна?“, он признаје у себи: „нијесам, покли она неће!“, мада се наглашавају његова претходна еротска искуства: „А знај њекад да ко зубља / ме љубави плам је чула / лијепа Маре из Задубља / и Грација и Добрула“ (Војовић 2007: 347).

„У дубровачкој ренесансној књижевности зачињале су се, развијале и природно нестајале или се мењале све типично ренесансне теме и форме које су пролазиле, у складу са поетиком, али понекад и по неком унутарњем успостављеном реду, одговарајуће фазе које је литература епохе имала и у највећим средиштима препорода“ (Војовић 2014: 74), настајале су нове, у складу са новонасталим поетичким законитостима. Антологијске песме прошле су суд времена и поједине теме, мотиви, и приступи сагледавању света наставили су да трају и да се додирују у појединим аспектима са поезијом која је настајала у каснијим столећима на блиским просторима који су делили исти језик, традиционални код и културу.

Nevena Varnica, Jelena Marićević Balać

EROTIC ASPECTS OF SERBIAN CIVIC POETRY AND DUBROVNIK POETRY

Summary

This paper presents the results of a comparative analysis of selected poetic achievements of Dubrovnik Renaissance and Baroque poets and authors who created Serbian civic poetry during the 18th and early 19th centuries. Certain poetic correspondences that are noticeable between Serbian civic poetry and Dubrovnik literature are pointed out. In the initial phase of this research task, special attention was paid to the interpretation of intertextual connections between popular Renaissance and Baroque poetry of different types: carnival poetry, love poetry, Petrarchist lyrics and satirical poetry and positions written in various civic songbooks, which have not been the subject of comparative reading. This approach to literary-historical material enabled a more precise identification of insufficiently studied genre, poetic and thematic lines of contact between the representative segments of the poet's creative opus from the 16th to the beginning of the 19th century.

Keywords: renaissance, baroque, 18th century, Dubrovnik poetry, Serbian civic poetry, erotica

LITERATURA

- Bataj, Ž. (2009). *Erotizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bataj, Ž. (1981). *Šta je erotizam?* U: *Goropadni eros: ogledi o erotizmu* (prir. M. Komnenić). Beograd: Prosveta, 7–20.
- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit.
- Bek, H. G. (2009). *Vizantijski erotikon*. Loznica: Karpos.
- Bekić, T. (ur.) (1988). *Srpsko građansko pesništvo: ogledi i studije*. Novi Sad: Matica srpska – Filozofski fakultet.
- Bogišić, R. (1971). *Nikola Nalješković*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bojović, Z. (1992). *Dve pesme Ignjata Đurđevića Dubrovkinji Mari Božidari*. U: *Književnost i jezik*. Beograd. Sv. 1, 38–44. (штампано ћирилицом)
- Bojović, Z. (2007). *Književnost Dubrovnika: Renesansa i barok*. Beograd – Kragujevac: Filološki fakultet – Koraci. (штампано ћирилицом)
- Bojović, Z. (2014). *Istorija dubrovačke književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga. (штампано ћирилицом)
- Čubranović, A. (1949). *Jeđupka*. Zagreb: Zora.
- Damjanov, S. (2005). *Graždanski erotikon: erotske stranice srpske književnosti XVIII i početka XVIII veka*. Novi Sad: Stilos. (штампано ћирилицом)

- Dorđević, B. (2005). *Nikola Nalješković dubrovački pisac XVI veka*. Beograd – Niš. Institut za književnost i umetnost – Filozofski fakultet.
- Karanović, Z. – Jokić, J. (2009). *Smehovno i erotsko u srpskoj narodnoj kulturi i poeziji*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (штампано ћирилицом)
- Leskovac, M. (1946). *Srpsko građansko pesništvo 18. veka*. Novi Sad. Matica srpska. (штампано ћирилицом)
- Magarašević, M. (2016). *Anatomija srpske erotske poezije*. U: *Antologija srpske erotske poezije*. Novi Sad: Akademska knjiga, 5–138.
- Marinković, B. (1966). *Srpska građanska poezija XVIII i s početka XIX stoleća I-II*. Beograd: Prosveta. (штампано ћирилицом)
- Medini, M. (1902). *Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku: knj. 1*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Nalješković, N. (1873). *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Nalješković, N. (1965). *Djela*. Zagreb: Zora – Matica hrvatska.
- Pantić, M. (prir.) (1968). *Pesništvo renesanse i baroka: Dubrovnik, Dalmacija, Boka Kotorska*. Beograd. Prosveta. (штампано ћирилицом)
- Papić, V. (2019). *Kritika sveštenstva u delima srpskog i evropskog ranog modernog doba*. U: *Letopis Matice srpske*, knj. 503, sv.3, 301–320. (штампано ћирилицом)
- Pavić, M. (1970). *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*. Beograd: Nolit. (штампано ћирилицом)
- Petković, M. (1950). *Dubrovačke maskerate*. Beograd: Srpska akademija nauka. (штампано ћирилицом)
- Pavlović, D. (prir.) (1956). *Dubrovačka poezija*. Beograd: Prosveta. (штампано ћирилицом)
- Pokrajac, G. (2012). *Najstariji dubrovački petrarkisti i antičko nasleđe*. Novi Sad: Orfelin izdavaštvo. (штампано ћирилицом)
- Pokrajac, G. (2016). *Antičke refleksije u poetici i poeziji dubrovačke renesanse*. Novi Sad: Orfelin izdavaštvo. (штампано ћирилицом)
- Rusenkvist, H.U. (2014). *Vizantijska književnost od 6. veka do pada Carigrada 1453*. Loznica. Karpos (штампано ћирилицом)
- Starobinski, Ž. (2009). *Otkrivanje slobode 1700–1780. / 1789. Znamenje razuma*. Sremski Karlovci – Novi Sad. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Strajnić, N. (2007). *Antologija svetskog pesništva I*. Novi Sad: Filozofski fakultet – Bistrica.

- Foki, M. (1981). *Pornografija pogleda*. U: *Goropadni eros: ogledi o erotizmu*.
Beograd: Prosveta, 365–370.
- Zogović, M. (1995). *Marino i dubrovačka književnost*. Novi Sad: Matica srpska.

Ђорђе М. Деспич*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК: 821.163.41.09-14 Gordić S.
DOI: 10.19090/gff.2022.1.187-201
Originalni naučni rad

О ПОЕТСКО-РЕФЛЕКСИВНОЈ ПРОЗИ СЛАВКА ГОРДИЋА*

У раду се сагледава укупна Гордићева поетско-рефлексивна проза и аналитички скреће пажња на неке од важнијих уметничких одлика овог опуса. У том смислу, посебан фокус усмерен је на фрагментарност и нелинеарност у наративном поступку, на специфичну технику саморазговора, на неке проблемске аспекте који понајвише обухватају субјекта ове прозе, попут процеса самоспознаје, позиције рубног и средишњег у животу, теме смрти и природе, једнако као и на жанровску нестабилност текста, будући да су у њему непрестано присутне особине дневничког, аутобиографског, есејистичког, наративног, поетског, интроспективног дискурса, што ову прозу чини разнородном и динамичном. Такође, аналитички приступ овом опусу имаће за циљ да укаже не само на неке истакнутије стваралачко-естетичке аспекте сваке књиге понаособ, већ и да на основу њих укаже на поетички континуитет Гордићевих уметничких остварења.

Кључне речи: фрагментарност, нелинеарност, саморазговор, самоспознаја, дневничко, аутобиографско, рефлексивно, поетско, природа, децентрирање, рубно

Развијан и обликован у временском периоду од неких двадесетак година, опус поетско-рефлексивне прозе Славка Гордића тренутно у себи обухвата четири остварења: *Друго лице* (1998), *Опит* (2004), *Руб* (2010) и *После руба* (2020).¹ Међутим, сам почетак ауторових интересовања за белетристички дискурс сеже коју годину даље у прошлост, а јавља се у есејистичкој књизи *Размена дарова* (2006), у којој се у поглављу „Дневник“,

* djordje.despic@ff.uns.ac.rs

* Рад је настао као део научног пројекта 178005, чији је руководилац проф. др Светлана Томин, а који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Прво Гордићево прозно дело јесте збирка приповедака *Врховни силник* (1975), али овај рад га неће узети у своје разматрање будући да првенствено има за циљ сагледавање ауторове фрагментарне поетско-медитативне прозе.

на страницама исписиваним током четрдесетак дана 1996. године, могу препознати одлике дневничко-медитативних фрагмената, једнако као и знаке лирске рефлексивности на којима ће Гордић од *Другог лица* истрајавати, и које ће афирмисати дуж целог свог опуса. Стога је у уметничком поступку из „Дневника“, игриво означеном као „извештај о самоухођењу“ (Гордић, 2006: 270), садржана вероватно она права поетичка *клица* из које ће се касније развијати сва будућа прозна остварења овог аутора.

Већ се овлашним погледом на *Друго лице* може запазити да његову структурну уређеност од почетка до краја обележава фрагментарност, при чему се таква оделитост кратких прозних секвенци додатно истиче капиталним словима, било целе прве речи, било почетне синтагме. Оваквим решењем Гордић и формом јасно наглашава оно што је и на сваком другом плану ове књиге присутно, а то је поступак раздробљености и парцијалности, било као одступање од традиционално схваћеног текста као структурног и жанровски кохерентног феномена, било на плану субјекатског (само)трагања, али и нецеловитости у обухватању и доживљају света.

У том контексту, једна од битних карактеристика *Другог лица*, и свих наредних Гордићевих прозних књига, јесте одсуство линеарности на плану приповедања. Заправо, термин приповедања овде се мора узети са задршком јер ова проза није усмерена ка догађајима, већ најпре ка унутрашњим стањима њеног јунака, сензацијама које доживљава, и мислима и осећањима која се предочавају. Стога се са аспекта композиционог устројства *Друго лице* испољава као низ најразличитијих мотива-исечака који међусобно нису повезани не само узрочно-последичним принципом, што би одговарало природи епског дела, већ ни оним принципом асоцијативности који би природно одговарао лирској структури. Отуда превладава утисак да тематска, медитативна и осећајна расутост, с једне, и потпуна слобода у уланчавању мотива, с друге стране, битно обележавају Гордићев поступак. У погледу жанровских особина, оно у себи има и медитативно-исповедну и дневничку форму, одлике есејистичког и флуидно фабуларног писма, поетских записа и филозофских максима, док ће сам за себе јунак ових редова у једном тренутку аутоиронично рећи да је „ревносни хроничар тескобе“ (Гордић, 1998: 24).

Сва та структурна и жанровска обележја учиниће да се ово Гордићево остварење (једнако као и она која ће касније уследити) доживи и прихвати као дело „разнородног мозаика“ (Мирковић, 1998: корице). Као што је жанровску одређеност немогуће јасно и недвосмислено дефинисати, тако и приповедање,

односно оглашавање главног јунака тече понекад из „ја“, а понекад из „ти“ форме, чиме се упућује на нестабилност Гордићевог субјекта. Говор из другог лица ипак претеже, али се овим колебањем сугерише сумња у могућност дефинитивно уобличеног бића. Отуда сам наслов *Друго лице* адекватно покрива и вид приповедачког поступка, али и ону проблемску линију (само)трагања субјекта за властитом аутентичношћу, као и за целином која му измиче, и на овим поетичким особинама темељиће се и будућа Гордићева прозна дела.

У том контексту, субјекатска самозапитаност уме да буде врло фреквентна, и њена учесталост открива у коликој је мери главни јунак преокупиран процесом самоислеђивања и само(раз)откривања: „Да пресвиснеш од радости, нагађајући ко си: дете, лудак, номад или песник“ (Гордић, 1998: 9); „Право је питање да ли *ти* постојиш“ (12); „Странац и себи и свету, не усуђујеш се ни да крикнеш“ (23); „И опет оно ја: шта је? Тек декор, костим, силуета?“ (40), док је један цитат неопходно посебно издвојити:

Аутобиографију би могао написати у неколико верзија, од којих свака подједнако (не) ваља. И оно што сад јеси измиче и заваарава. Не знаш шта можеш, нити шта хоћеш. Криза идентитета? Или га никад ниси ни стекао? [...] Негде сам сам себе загубио, као кад се каква алатка или књига заметне. Раздробљен сам и измрвљен. (Гордић, 1998: 40)

Последњи у низу вид самозапитаности један је од најпластичнијих примера чежње Гордићевог субјекта ка самоспознаји, и покушају каквог-таквог уобличавања аутентичног сопства. Ова проза у том смислу има понајпре жанровске одлике дневничко-исповедног рукописа, и то оног који је ослобођен прецизнијег датирања, при чему се аутор не придржава чак ни оне подразумевајуће хронологије која је у основи таквог жанра. То омогућава писцу да слободније комбинује своје фрагментарно казивање, које тако, у временском погледу, бива одрешено од хронолошке условљености. То се уочава и унутар самих поглавља, али и у контексту структурне целине књиге, будући да треће поглавље представља записе који се оглашавају из прошлости, и то читаву деценију у односу на временски оквир остатка дела.

Гордићев јунак у својим саморазговорима, у настојању да упозна и открије оног целовитог себе, не преза од оштрих, па и бруталних самооптужби, верујући да снага самоосвешћења лежи у крајњем огољевању властитих мана:

Браниш се оптужбама као сипа мастилом. Бојећи се, потајно, да главне кривице не можеш свалити на друге и на околности. Кривицу жаловости.

Кривицу шарлатанства. Кривицу нерада. Кривицу врлудања. Кривицу незахвалности. Кривицу сујете, бахатости, хвале и лакоумности. Кривицу жудње. (Гордић, 1998: 41)

Овај својеврсни каталог кривице, без задршке и безмало у некој екстази изнет, део је тог процеса самоспознаје и етичког самоочишћења Гордићевог јунака, и као да се тек са љушћењем тих наталожених слојева (само)обмане субјект приближава истини свог бића: “Можда сва мука долази отуд што је лаж постала наш унутрашњи амбијент“ (Гордић, 1988: 49).

С тим у вези су и они аутопоетички пасажи који се можда понајпре односе на поступак самопонирања и самоосвешћења. Гордић своје писање метафорички истиче као нешто што је део *копачко-откривалачке* работе, што је процес разградње нечега што је илузија идентитета и целине, односно као рад који је дијаметрално супротан зидању и украшавању:

Не опевати. Ни описивати. Откопавати, то је оно што ме привлачи писању. Разоткривати, проницати, расветљавати, то је највише послање речи. Свеједно је да ли се при том ради о уметности, умећу, мишљењу или нечем четвртом. Речи су светиљке, сечива, пијуци. Не опеке, нити орнаменти. (Гордић, 1998: 43-44)

Заводљивост и вредност Гордићеве прозе садржана је у повременим експлицитним ставовима који се побуњују против идеје о целовитости света, и који заједно са нелинеарном нарацијом, раздробљеном композиционом структуром и луцидном лирском рефлексивом наглашавају свест о његовој фрагментарној природи:

Истина света је истина нашег исечка. Није исечак већи од круга, већ и истинитији. Круга и нема, света и нема. Ничег, осим нашег исечка. (Гордић, 1998: 48)

За Гордићевог субјекта сва истина света је у исечцима, у одломцима. Отуда, без обзира што је у питању тек делић стварности, ови фрагменти поседују један посебан интензитет и у погледу медитативног, и на плану емоционалног учинка. И поред толико оштрих самооптужби, или можда управо због њих, Гордићев јунак неретко долази до таквих спознаја које делују као прави просеви чисте мудрости. Као да биће тада, ослобођено беспотребних душевних терета, и најзад чисто и крепко, допире до тако дубоких мисли о исправности и снази људског духа, да попримају вредност беспоговорних аксиома:

...Онолико је истине у нама колико и снаге.

...Не окривљуј ни за шта друге. Ни околности. Не окривљуј ни себе, кајање је леђима окренуто јутру. Напрегни се, обавежи се, видећеш да можеш више и даље него што си веровао [...] Нема истине пре и изван акције. Није истина ни задата ни скривена, истина се ствара. (Гордић, 1998: 50)

Од оваквог поступка који у себи спаја дневничке и аутобиографске елементе са лирским наносима и рефлексijом, која по својој проницљивости добија на значају универзалних истина, Гордић неће одустати ни у једној од својих наредних књига, те у том погледу *Опим* из 2004. године представља поетички континуитет у односу на *Друго лице*.² Опуси појединих писаца неретко су обележени одређеним менама у стваралачким фазама, али код Гордића се у *Другом лицу*, а у контексту укупног опуса, препознају знаци једне дозреле стваралачке свести и јасне поетичке визије. Шели ће својевремено у свом романтичарском заносу рећи да сви песници пишу једну велику песму, па би се аналогно овој мисли могла изнети теза да се Гордићев опус може прихватити као процес писања једне велике књиге, током које се креативним варирањем непрекидно развија та рано досегнута поетичка зрелост. Ту првенствено имамо на уму његову истрајну стваралачка концентрацију, односно један континуирани, препознатљиви литерарни сензибилитет који је оличен у аутентичној језичко-стилској артикулацији, мисаоном понирању и техници саморазговора, начелу (само)преиспитивања и трагању за смислом и лепотом света, мотивско-тематском кружењу, што свеукупно сведочи о постојаном уметничком доживљају света.

Иако ће се у критици јавити и гласови по којима је Гордићев *Опим* дело које се „обликује независно од претходних прозних модела свога аутора“ (Недић, 2017: 152), по нама су (и) ове две књиге производ исте уметничке преокупације и интенције. Уз разлике у нијансама, оне су пример уметничког континуитета, па све оне ескапистичке особине из *Другог лица* (у смислу самотрагања), које је добрим својим делом временски ситуирано и у осамдесете године прошлог века, имамо и у *Опиму*, чији је временски оквир

² Овде треба истаћи да линија списатељске кохеренције није одлика само Гордићевих уметничких страница, већ је нешто што обележава и његов критичко-есејистички рад, о чијој се раној методолошкој формираности такође може са извесношћу говорити. На ову особину Гордићевог критичког и научно-истраживачког ангажмана више скрећем пажњу у тексту „Критичко-есејистички видици Славка Гордића“. Види: , 2020а: 45.

смештен у турбулентни период последњих година двадесетог века. Тај драматични временски период ће вероватно поједине критичаре навести на мисао да су Гордићеве странице заправо „дистанца и бекство од историје“ (Недић 2017: 152), што је по нама дискутабилно будући да је по својим особинама ова проза израз једног посебног и аутентичног, контемплативног и сензуалног сензинилитета који иде у правцу самоспознаје, и који се објављује независно од друштвено-историјске епохе и политичких превирања, а што ће се потврдити и у делима која аутор касније исписује.³ Отуда се чини да у контексту укупног сагледавања опуса, али и идеје о континуитету ове фрагментарне поетско-рефлексивне прозе, праву спону између њених појединачних остварења чини један аутопоетички исказ из *Другог лица*, а који представља део оних (из осамдесетих година прошлог века) најранијих дневничко-медитативних записа:

Ако се не лажемо и ако не крадемо, стално смо на трагу – или у орбити – својих непромењивих лајтмотива. (Гордић, 1998: 66)

Уз изузетак нешто већег степена наративности,⁴ *Onum* је свакако књига која се наставља на *Друго лице*, и по споју дневничког, аутобиографског и поетско-рефлексивног жанровског одређења, и по фрагментарној структури, доминантном другом лицу, мисаоној сажетости, једнако као и по интензивном доживљају света.

И у *Onumu* Гордићев текст има све одлике жанровске неухватљивости, те странице и даље личе на онај „разнородни мозаик“ из *Другог лица*. Чедомир Мирковић *Onum* означава као роман, препознаје у њему наставак *Другог лица*, признаје му „есејистичност“, „поетску рефлексивност“, „дневнички профил“ (Мирковић, 2004: корице), а осим „мозаичких целина“ не помиње њену раздробљену структуру и фрагментарност која је толика да уопште не даје шансу конституисању линеарне наративне основе, која је, с друге стране, по

³ Исти однос према свету и исти унутрашњи процеси обележиће Гордићевог јунака и у наредним књигама. У том смислу, неки критичари, поводом књиге *Руб*, чин дистанцирања од света такође неће видети као негирање света или бежање од света, већ као тежњу субјекта ка конституисању личности. Види: Владушић, 2020.

⁴ Марко Недић у свом тексту „Лирско-рефлексивна проза Славка Гордића“, Гордићев *Onum* недвосмислено означава као наративну форму, али истовремено и пропушта да укаже на особину њене нелинеарности, што је специфичност и *Onuma* и *Другог лица*, односно да скрене пажњу на фрагментарност Гордићевог поступка, која је колико имплицитно, толико и експлицитно присутна на његовим страницама. Види: Недић, 2017: 150-157.

Марку Недићу важна особина ове књиге. Но, Недић *Onum* ниједном неће означити романом, већ ће га доследно, одредити као лирско-рефлексивну прозу. Заправо, Гордићева проза је на оној линији конституисања текста која у доброј мери полази од авангардног уметничког искуства. Реалност текста у његовим књигама заснована је на поступку децентрирања, и када је у питању недостатак доминантности одређеног жанра (отуда присуство дневничких, аутобиографских, есејистичких, наративних, поетских елемената), и када је по среди сам стваралачки поступак који се опире конвенционалном виђењу композиционе структуре (изостаје онај хармонизујући однос делова и целине), и када су у питању унутарњи тонови и растрзаност Гордићевог јунака.⁵

Onum, притом, наставља са (само)запитаношћу над проблемом аутентичности, који је био уочљиво присутан и у претходној књизи: „Како знати да ли се човек временом мења, или се само прерушава?“ (Гордић, 2004: 13). Али није само та врста обузетости она која се прелива у ово Гордићево остварење, већ су присутне и бројне друге теме и оријентири који подстичу мисаона и духовна треперења његовог јунака, од нове потврде основне функције овог писања („Да отмеш несећању дане ране жеге“, стр. 12), преко вере у метафизичку заснованост света („слутиш да је видљиво тек маска невидљивом, истинском свету“, стр. 31), до ескапистичке чежње за самоћом („Поткорњак или јеленак да будеш, под чврстом кором стабла, сјајног као метал. Слеп и глув, нечујан и невидљив“, стр. 34).

Оно што *Onum* ипак нешто наглашеније уводи у односу на *Друго лице* јесте природа. Иако присутна и раније, она овде по први пут добија вредност важне теме која ће значајно обележити и наредне књиге. Ова констатација утемељена је колико на учесталости пасажа окренутих ка природи, који су присутни безмало на свакој страници *Onuma*, толико и на увиђању оног дубоког, интуитивног односа који Гордићев субјект према њој успоставља. Покаткад се сам почетак фрагмента (или песме у прози) претвори у поетски наслов, сугеришући тиме и саму тему, која се потом прецизно и лирски, са изузетним даром за опис, пластично дочарава:

Повест лишћа. На мокрој асфалту, као у црном хербаријуму, излепљени листови клена. У парку, на шетачким стазама, лишће с топола самлевено у сиве и жућкасте конфете. (Гордић, 2004: 70)

⁵ О различитим аспектима децентрираности у авангардној књижевности и уметности види: *Авангардни роман без романа* (Петровић, 2008).

У том смислу, важност природе огледа се како на језичко-стилском плану, који својом свежином и богатством експресије, ритмом и мелодијом, одаје аутентичност њеног доживљаја, тако и на спознајном и емоционалном нивоу субјекта ове прозе, који је доживљава као свој темељни душевни оријентир. Отуда ове странице имају вредност у погледу особене и упечатљиве дескрипције, али она уједно и превазилази само ту сврху, оцртавајући својим језичко-фигуративним решењима онај, башларовском синтагмом речено, „изненадни рељеф психе“ Гордићевог јунака, за кога је природа неодвојиви део бића и животног искуства. Довољно је истаћи пар микро-описа природе из *Опита*, али и из *Другог лица*, па увидети колико је ту присутно нежне пажње и озарености, колико суштинског разумевања:

Дан прелеп, пун светлости, с ниским јесењим сунцем, које не пржи, него зари и милује. Лежећи на посеченим багремовим стаблима, у шумској просеци на Липовачи, колебао сам се: гледати сунце, или нежну плавет неба, или се играти с титравим и блештавим пауном у трепавицама. (Гордић, 1998: 34)

Откад ниси ходао по камењару! Ни помиловао брид нити облину какве стене, или у њеним сувим, зеленкастим лишајевима одгонетао тихо писмо пролазности, непромењиву интерпункцију сунца, кише и ветра. (Гордић, 2004: 33)

Странице *Опита* пуне су опијености природом, и Гордићев субјект у њој распознаје вредност правог виталистичког принципа. Али, природа је за њега уједно и оно присуство и онај феномен који му обећава и једно метафизичко и трансцендирајуће искуство: „Боже, мој Боже, коју си светлост излио на ову земљу овог лета! У твоме бескрајном осмеху њихале су се крошње и кровови, поља и путеви, свадбе и погребни. Исти се сјај хватао по лицима оних што у ћутању тугују и оних што другују у жагору“ (Гордић, 2004: 44). *Опит* је прави колоплет описа природе, сензација, поетских рефлексива, маштарија, интроспективних понирања, филозофских секвенци, епифанијских проблесака, стилски богатих, свежих и сочних реченица, фрагментарног обухватања света, осврта на професионалне обавезе, и све то, и још понешто, одриче му могућност јасног и прецизног жанровског одређења. Отуда утисак да се ово остварење може прихватити као наставак трагања за идентитетом из *Другог лица*, при чему Гордић свог јунака збиља ставља пред својеврстан *опит* и сложу интеракцију са светом, пуштајући га да се кроз медитативну и хиперсензитивну концентрацију приближи одговорима на питања о лепоти, аутентичности и смислу живота.

Критика је и у *Рубу* препознала све оне важне поетичке одлике које су обележиле и претходне две Гордићеве књиге, дефинишући је, између осталог, као „лирско-рефлексивну“, „есејистичко-медитативну“, „интроспективно-исповедну“, „аутобиографско-рефлексивну“ прозу (Недић, 2017: 158), чему треба придружити и њен молитвени карактер, посебно у завршном делу овог остварења. Оно запажање о поступку децентрирања на различитим нивоима Гордићеве прозе, у књизи *Руб* добија потврду и кроз сам наслов, јер његова симболика, осим што упућује на егзистенцијалну ситуацију јунака, као да одговара и (само)опредељењу текста у погледу своје жанровске одређености, те се кроз његове рубне позиције додатно сугерише „размицање жанра“ (Стојановић Пантовић, 2010: 181). Отуда утисак да *Руб* својим поступком, али и проблемски, жанровски, па и изражајно, прилично јасно кореспондира са оба претходна наслова, настављајући линију поетичког континуитета овог опуса.

Чини се да је оно још раније препознато нагињање ка децентрирању још присутније у *Рубу*, услед чега се рубни простори све више намећу као средишњи, чега је свестан и сам Гордићев јунак: „Рубно осваја средишњу сцену, потиснуто и заборављено се откопава, мртво оживљује“ (Гордић, 2010: 11). Притом, основно полазиште за враћање свим рубним садржајима јесте предосећај једног другог руба, оног егзистенцијалног. Колико год други рубови долазили у први план Гордићевих записа, животни руб је онај који их условљава и обухвата. Стога слутња да се хода тим рубом окреће субјекта не само ка њему драгим просторима природе и детињства, већ и ка покушају синтетичног и смисленијег захватања живота. Отуда је приближавање рубу прилика за суочавање са самим собом, са властитом природом, стрепњама и жељама, страховима и прегнућима, учињеним и пропуштеним. Ако би ово била „књига о страху“ (Гордић, 2010: 7), што је могућност коју њен аутор већ у првој реченици допушта, онда би се две бојазни могле издвојити као превладавајуће. Прва би била у виду јаснијег присуства варијација страха од смрти, која се у контексту Гордићевог опуса овде по први пут доминантно појављује. Други страх, међутим, је онај имплицитнији, и односи се на слутњу да се живот претворио у велику инверзију вредности, па су центар заузеле маргиналије, а права средишта потиснута на рубове: *Руб* – то су бројни фрагменти који преиспитују егзистенцијални и онтолошки моментум Гордићевог субјекта.

Видно је да Гордић још од *Другог лица* не одступа од форме саморазговора која Гордићевом субјекту допрема нове, почесто и онеобичене

спознаје сопства, поседујући снагу чистијег виђења, не нужно и безболног. Иако су то тек делићи једне личне повести, иако тек делују као успутне, непретенциозне забелешке, њихово мноштво и уједначеност, било по емоционалном тону, било по сензибилитету поетске луцидности, или пак по истанчаном домету интроспективног понирања, свеукупно обликују препознатљиву и аутентичну линију самосознаје. Отуда је за потпунији опис Гордићевог дискурса неопходно нагласити присуство тог заменичког придева „само“, којим се на готово свакој страници кроз сложенице, са или без заграде, најпрецизније одражавају спознајни напори самог јунака у виду (само)посматрања, (само)ослушкивања, (само)испитивања, (само)тражења, али и (само)прекора, и (само)критике (, 2011: 167). Самопрекоре које читамо, а које субјект упућује властитој неаутентичности, одраз су (хипер)сензибилног и (хипер)рефлексивног бића које, пролазећи кроз отрежњујући процес, спознаје илузорну представу о себи и својој целовитости: „Истину о себи видиш као вишеструку лаж. [...] Нема никог ко би те хтео и појмио целог. То не можеш ни сам“ (Гордић, 2010: 154). У таквом огољеном самосучељавању нема спокоја и хармоније за Гордићевог јунака ни у њему самом, ни према друштву које га окружује, и стога у тим тренуцима меланхолија и немир, зебња и страх, постају емоционалне одлике овог дискурса, док напетост и распетост између духовних и чулних импулса, унутрашњих и спољашњих тежњи и условљености бића, између слободе и дужности, презентују унутрашњу драму таквог *рубног* субјекта. Заправо, једини склад који ће сам Гордићев јунак успети да доживи јесте онај у односу према природи. У истом фрагменту у којем раскринкава своју неаутентичност, Гордићев субјект износи мисао којом управо природу јасно одређује као простор праве сродности:

Можда си себи најближи кад зуриш у траву или у искре песка. Или се загледаш у пенасту пловидбу и мастиљаво разливање облака.

Наклоност и поверење које гаји према њој, и уопштено и у детаљу, одише аутентичним и заљубљеничким односом. Рекло би се да је данас све теже дати опис природе којим би се оживео уметнички поступак дескрипције, али и свест о лепоти саме природе, а да то не буде још један покушај у низу језичко-стилских понављања и патетичних хвалоспева. Сlike, међутим, на које наилазимо код Гордића делују истински освежавајуће, за шта је потребна не само језичко-изражајна истанчаност и уметничко око, већ и прави сензибилитет за натуралне епифаније. Природа овде није тек један реквизитаријум животне сцене, већ могућност трансцендентног продора и

споне са својим истинским егзистенцијалним и онтолошким средиштем (, 2011: 168). Она није пука флора, већ узбудљиви потенцијал душевних и духовних титраја, те однос према њој за субјекта постаје „надчулни одјек душе на дојаве чулног света“.

И књига *После руба*, последња у низу Гордићеве фрагментарне поетско-рефлексивне прозе, састављена је из кратких форми које се нижу без неке строже композиционе законитости, и део су игриве и слободно уређене структуре. Могло би се рећи да свако ново Гордићевево остварење доноси мудрост која долази с животним искуством, при чему је важно истаћи да то није хладна, рационална опсервација живота и света, већ пулсирајућа мисао која се не одриче ни емотивног ни спиритуалног у својој артикулацији: „Још једна смрт изблиза. Још једно ишчезнуће пространог а присног света чијег отиска убрзо неће бити ни у чијим сећањима и речима. Још једно потонуће постојећег у непостојеће – осим ако каквим чудом минуло не ускрсне у вечном, макар у месечинастој, астралној верзији“. Лирско-медитативна фрагментарност приближава Гордићев дискурс форми микро-есеја, и по обиму и по захватању, или што би рекао Монтењ – помало од свачега, и ништа од целине света. Али управо та кратка форма, прегнантна дубоким увидима и са снагом луцидних максима, омогућава ону упечатљивост и продужено дејство ових страница јер, сетимо се Пјера Бартоа, „само оно што је фрагментарно, само заматак и почетак живе даље.“ У том контексту се чини да оне дубоко субјекатске спознаје присутне у *Рубу*, које носе снагу универзалних исказа, овде бивају још изразитије и интензивније.

И за књигу *После руба* може се рећи да је – по питању „широке тематске и осећајне скале“ (Митровић, 2020: 360) – део раније започете стваралачке линије, односно да представља наглашавање и даље развијање оног поступка који је у *Рубу* добио своје уобличење. Притом, премда се преко наслова очекује можда нека нова симболичка игра, *После руба* се и даље задржава на проблематизовању оних правих а потиснутих, скрајнутих и заборављених садржаја, који се Гордићевом јунаку нуде као утеха и истински мисао. Неке опсесивне теме из *Руба*, попут страха од смрти, нису више доминантне, али зато је јасно задржана она бојазан да је живот попримио инверзију приоритета. Овај инвертовани распоред вредности највише обеспокојава субјекта, подстичући га на отворене и отржењујуће дневничко-поетске медитације и рефлексije над властитим егзистенцијалном и онтолошком ситуацијом, односно над својом истинском природом. Отуда и даље она потреба да се рубно отргне од заборава и маргине, и учини

онтолошким средиштем и условом самопотврде. Као резултат такве интенције, на овим страницама одвија се једна драма распетости људског бића „између хибриса и антихибриса“, жудње и аскезе, између два степена крајности којима се човек неретко руководи, и које су, под претпоставком апсолутне истрајности, подједнако погубне. Гордићев јунак непрестано сведочи о напетости која се одвија унутар његовог бића између егзистенцијалног и спиритуалног, појединачног и универзалног, разума и вере, личне слободе и јавне одговорности, еротског и продуховљеног, жудње и контемплације, горчине и усхићености, сећања и заборавља, запитаности и спознаје, зебње и олакшања – и то су само неке од опречних а упарених координата Гордићевог узбудљивог писма (, 2020b: 70-71).

По стилском изразу, слици и интроспективном понирању Гордићев поступак неретко је близак једној Исидори, а по дубини мисли и идејној продорности Иви Андрићу. Ова проза поставља фундаментална питања, она која су присутна од искони у запитаности над људским постојањем и смислом живота, успевајући притом да прецизном и виспиреном артикулацијом очуди свог читаоца. То су питања једног аутентичног мислећег и осећајног бића које наслућује драму, па и трагичност људске природе: „Чему срећа и усхит ако им је суноврат увек неминован и увек сразмеран висини узлета? Чему лепота ако свагда буди чежњу и жудњу која убија?“ (Гордић, 2020: 37). Гордићевог субјекта одликује једна (хипер)сензибилност која иде напоредо са преиспитујућим и самоспознајним процесом. Критика је у овој књизи ваљано препознала „тешко размрсиви чвор аутобиографског дискурса“, једнако као и „питање могућности сазнавања и одгонетања човековог идентитета“ (Митровић, 2020: 361). Отуда се дуж целог рукописа могу пратити различити емоционални знаци који указују на процес самосуочавања, попут стида, сумње, стрепње, покајништва, али и праве мале епифаније и чинове самообнове. А онда, усред таквих унутарњих превирања наиђу редови чисте поезије, у којима је јунак сав поклоњен пред природом, и где је присутна једино чиста жеља за свепрожимањем с њом, и за идентификацијом у њеним формама:

Има нечег вртложног, распамећујућег и убилачког у раном лету. Хтео би да будеш и зрно песка, и мушица, и латица, и огромна крошња у сјају, и птица у небеској бескрајној плавети, и сама та плавет! Да све волиш и све да те воли. И да те прсте своје провучеш кроз све влати и све власи општег бујања. (Гордић, 2020: 25)

У том споју сензације и маште јасно се препознаје жеља за потпуним уронућем и пантеистичким предавањем, али ту се отвара и феномен парадокса природе, јер немогуће је одвојити се од ње, а немогуће је и у потпуности вратити јој се (, 2020b: 71). Ово је проза која је запитана, и само наизглед немоћна, пред загонетном лепотом света: „узалуд тражиш тачну реч о убогој поезији црних, паучинасто прозирних крошњи под великим плавим облацима, однекуд питомим и присним“ (Гордић, 2020: 38). Отуда се луцидност на овим страницама креће у распону од правих мудрости, до тако једноставних а тачних и ефектних опажаја. Ово је проза која, ма колико се понекад чинило да врхуни најпре у својим мудрим сентенцама и духовним увидима, итекако пулсира и животношћу, у којој своје место проналази искрена озареност лепотама света, као и жеља за чулном насладом:

[...] прошли смо градом, од Подбаре до Телепа, и видели десетине и десетине девојака и младих мајки, што упијају и исијавају радосну лепоту постојања. Све их волети – неоствариво је, попут бесмртности. Све их желети – неумитно је и неодгодиво, попут дисања. (Гордић, 2020: 29)

*

Гордићева фрагментарна проза, коју најпре одређује њена поетско-рефлексивна, интроспективна, аутобиографска, дневничко-медитативна природа, заснована је на јасној линији поетичког континуитета, уз подразумевајуће нијансе у модификовању и доминантности другачијих елемената у сваком од остварења из овог четворокњижја. Осим што поседују мудрост и дубину, често и снагу аксиома, Гордићеви фрагменти умеју да буду и поетски, духовити, афористични или дати у духу парадокса, и управо их ова разноврсност у поступку и стилу чини тако игривим и узбудљивим, продорним и пријемчивим. Ове странице носе са собом спој искуства, отржењења и накнадних увида, дубину субјекатске спознаје али и снагу универзалних истина, и управо то непрестано прожимање субјективног и општег, унутрашњег и спољашњег, телесних импулса и духовних тежњи, видљивог и невидљивог, изражено у присном, исповедном и контемплативном тону, даје Гордићевом писању аутентичну драж и посебност у оквиру савремене српске прозе.

Đorđe M. Despić

ON SLAVKO GORDIĆ'S REFLECTIVE PROSE POETRY

Summary

The paper examines Gordić's overall reflective prose poetry and analytically draws attention to some of the most important artistic features of this opus. In that sense, a special focus is on fragmentarity and nonlinearity in the narrative process, on a specific technique of self-talk, on some problematic aspects that mostly occupy the subject of this prose, such as the process of self-knowledge, marginal and central positions in life, death and nature, as well as the genre instability of the text, since the features of diary, autobiographical, essayistic, narrative, poetic, introspective discourse are constantly present in it, which makes this prose diverse and dynamic. Also, the analytical approach to this opus will aim to point out not only some prominent creative and aesthetic aspects of each book individually, but also to point out the poetic continuity of Gordić's artistic achievements based on them.

Keywords: fragmentarity, nonlinearity, self-talk, self-knowledge, diary, autobiographical, reflective, poetic, nature, decentering, marginal

ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА

- Гордић, С. (1998). *Друго лице*. Београд: Просвета.
Гордић, С. (2004). *Опум*. Београд: Графички атеље Богдановић.
Гордић, С. (2006). *Размена дарова*. Београд: Народна књига.
Гордић, С. (2010). *Руб*. Београд: СКЗ.
Гордић, С. (2020). *После руба*. Нови Сад: Културни центар Новог Сада.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

- Владушић, С. (2020). Личност и мали опажаји у књизи „Руб“ Славка Гордића. *Учени зналац и поета*. Ур. Лука Баљ. Нови Сад: СПКД Просвјета. Зрењанин: ИП Београд.
- Мирковић, Ч. (1998). Рецензија с корице. У: Гордић, С. (1998). *Друго лице*. Београд: Просвета.
- Мирковић, Ч. (2004). Рецензија с корице. У: Гордић, С. (2004). *Опум*. Београд: Богдановић.
- Митровић, В. (2020). Апотеоза невидљивом. *Летопис Матице српске*, књ. 506, св. 3.
- Недић, М. (2017). *Повратак причи*. Нови Сад: Академска књига.

- Петровић, П. (2008). *Авангардни роман без романа*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Стојановић Пантовић, Б. (2010). Трокњижје о самоћи. У: Гордић, С. (2010). *Руб*. Београд: СКЗ.

ВИДСКИ СТАТУС ГЛАГОЛСКИХ НЕОЛОГИЗАМА КОРОНАВИРУСНЕ ЕПОХЕ У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

„Нова реалност”, како се популарно назива свакодневица од почетка пандемије изазване коронавирусом, утицала је на све аспекте људског размишљања и деловања, а промене нису заобишле ни језик којим говоримо (посебно јер се он мења и развија као и људи који се њиме служе). У раду се представљају граматичка својства једне врсте речи настале као последица утицаја пандемије вируса Ковид-19 на лингвистичку свест носилаца руског и српског језика – прецизније, даје се типологија глагола у зависности од њихових видских карактеристика, уз осврт на семантичке особине грађе. Преко 70 глагола разврстано је у 7 група спрам свог видског статуса, материјал је класификован и с акционалног становишта, чиме се настоји допринети граматичкој дијагностици неологизама коронавирусног времена.

Кључне речи: глаголи, неологизми, вид, двовидски глаголи, глаголи без видског парњака, акционална класа, руски језик, српски језик.

1. Имајући на уму да је језик веома осетљив на процесе који се дешавају у друштву, те моментално и прецизно рефлектује друштвене промене, фиксира их на лингвистичком – лексичком и фразеолошком нивоу (Savchenko–Īan'–Īsziun', 2020: 866), дати рад представља прилог проучавањима пандемијског дискурса са граматичког аспекта. Будући да пандемија изазвана вирусом Ковид-19 (чије се званично проглашење и појава масовног ширења везују за почетак 2020. године) има глобални карактер, можемо претпоставити да је у готово сваком језику на свету дошло до изразито великог, како по продукцији тако и по фреквенцији, стварања неологизама помоћу којих се описује актуелна ситуација.

* tijana.balek@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Одређени сегменти овога рада усмено су изложени на 60. скупу слависта Србије 14. јануара 2022. године.

Предмет датог рада представљају глаголски неологизми¹ из периода пандемије коронавируса, и то са аспекта њихове видске припадности (прецизније кореспонденције) на материјалу руског и српског језика. У раду се у основним цртама описује мотивација настанка глагола створених (или пак реактуализованих) у време пандемије, спорадично се коментаришу и њихове семантичке особине, док је циљ рада да се установи њихова видска припадност и евентуалне акционалне специфичности. Истраживање поседује компаративне елементе будући да се разматра грађа на руском и српском језику. Примери који се у тексту наводе преузимани су или из лексикографских извора или са интернета (приступне адресе се налазе на крају рада), у зависности од њихове доступности. Уколико је пак било потребно модификовати постојећи пример или навести сопствени да би се илустровала нека тврдња, то је на одговарајући начин означено².

1.1. Анализирана грађа ексцерпирана је из двају савремених речника: *Словарь русского языка короновирусной эпохи*³ (2021), настао на Институту за лингвистичка истраживања РАН из Санкт Петербурга у редакцији М. Н. Пријомишеве; и *Речник појмова из периода епидемије ковида*⁴ (2021), чије су ауторке М. Николић и С. Слијепчевић Бјеливук са Института за српски језик САНУ.

1.2. Резултати ексцерпције грађе показали су знатну разлику у фреквенцији посматране врсте речи у оквиру разматране тематске класе, због чега ће бити приказан најпре материјал на руском, па на српском језику, како са аспекта мотивације настанка глагола тако и према видској типологији. Наиме, премда ни у једном од језика који су предмет истраживања глаголи не

¹ Посматране речи називамо неологизмима по угледу на друге научнике који описују актуелно језичко стање (в. Priemyshva, 2021). Јасно је да је судбина речи из коронавирусног времена неизвесна и не може се са сигурношћу одредити треба ли их квалификовати као неологизме или околионализме, посебно јер је приметан различит степен неологизације (в. Nikolić–Slijepčević Bjelivuk & Novokmet, 2021: 377; Butseva–Zelenin, 2020: 89–91).

² Уједно је показатељ да се грађа не одликује великом заступљеношћу, што се може повезати с њеном недавном појавом и још увек незавршеним процесом адаптације.

³ Даље SKĖ.

⁴ Даље RPK.

заузимају значајно место у фонду коронавирусне лексике⁵, разлика је далеко израженија у српском, у којем их је регистровано свега пет (*коронирати*, *дијагностификовати*⁶, *дезинфиковати*⁷, *прокужити се* и *самоизолати се*). Заступљеност глагола из коронавирусног домена у руском језику износи 73, те ако се узме у обзир да су сврстани у 1000 најфреквентнијих речи за које је дата детаљна лексикографска обрада, закључује се да они имају прагматичку важност у актуелном тренутку. Треба поменути и то да највећи број јединица из оперативног корпуса није доступан у електронским националним корпусима руског и српског језика⁸ (који за наше истраживање представљају додатне изворе), што и не изненађује будући да се ради о новим речима, а попуњавање инвентара тих корпуса зависи од техничких услова на које сами говорници немају утицаја. Ипак, анализа је показала да је неколицина глагола постојала у лексичком систему руског језика и пре пандемије⁹.

⁵ Анализирајући коронавирусне неологизме са творбеног аспекта, Роровић–Миљковић (2021: 334–335) издвајају *зумити*, *карантинити* и *ковидничати*. Доминантне врсте речи су именице (посебно оне које се односе на именовање особа, нпр. у руском *антикарантинист*, *изолянт*, *ковидофоб*, *масконос* итд.; односно *карантинац*, *ковидиот*, *коронац* и др. у српском језику), али и придеви су врло продуктивни, поготово у руском језику, где је примећена већа заступљеност језичке игре, срастања и контаминације него у српском (у којем је више заступљено померање семантичког опсега речи из лексичког фонда) – уп. нпр. *масочный*, *нековидный*, *пандемический*, *ковидо-масочный* и сл.; *антикоронски*, *ковидан*, *коронизан*, *пост-/послекоронски* и др.).

⁶ Поред варијантних облика *дијагностицирати* и *дијагностиковати*.

⁷ Уз варијанте *дезинфицирати* и *дезинфектовати*.

⁸ *Национальный корпус русского языка* (даље NKRIa) и *Корпус современного српског језика* на Математичком факултету Универзитета у Београду (даље KSSJ), чије приступне адресе наводимо на крају рада.

⁹ Ради се о глаголима *разизолироваться*, *самоизолировать* и *самоизолироваться* који нису регистровани у MAS, али претраживање интернета показује да су били одраније присутни у лексичком фонду иако се ради о идиолекатској употреби. Када је реч, нпр., о глаголу *разизолироваться*, то закључујемо на основу примера из 2010. год. са интернетског форума, где се реализује значење које се може довести у везу са техничким доменом, пошто је реч о стању када долази до квара расхладног уређаја: *но ведь раньше изоляции хватало!?* или *что то могло разизолироваться холодильнику 6 лет ни каких сбоев в работе замечено не было...* (sic; holodforum.ru). Међутим, глаголи *разизолироваться* и *самоизолировать* нису забележени у научно-информационом порталу «Орфографический академический ресурс Академос» Института за руски језик В. В. Виноградова РАН (orfo.ruslang.ru), док у датом извору глагол *самоизолироваться* јесте регистрован. Уз то, претрага интернета није дала податке за глагол

2. Сакупљени материјал је класификован у односу на речи које су мотивисале настанак глагола, уз приметну конвергенцију медијског, медицинског, економског и др. дискурса (в. Seliverskaia, 2020: 887–906). Претежно је реч о (лексичким) неологизмима текућег периода, али грађа садржи и семантичке неологизме.

2.1.1. Наиме, највише глагола у руском језику мотивисано је речју којом се означава назив болести – *ковид*, укупно 27, укључујући композите и контаминанте: *заковидеть*, *заковидить*, *заковидиться*, *ковидануть*, *ковидеть*¹, *ковидеть*², *ковидеться*, *ковидизировать*, *ковидить*, *ковидиться*, *ковидничать*, *ковиднуть*, *ковиднуться*, *ковидобесить*, *ковидовать*, *ковидоносить*, *ковидофобить*, *ковидствовать*, *обковидить*, *обковидиться*, *отковидить*, *отковидиться*, *перековидеть*, *перековидить*, *расковидиться*, *сковидиться*, *уковидиться*.

2.1.2. Девет глагола у руском језику мотивисано је речју *карантин*: *закарантинить*, *закарантиниться*, *карантиновать*, *накарантиниться*, *откарантинить*, *откарантиниться*, *прокарантинить*, *раскарантинить* и *раскарантиниться*.

2.1.3. По шест глагола мотивисано је лексемама (1) *зум*¹⁰ (*зумбариться*, *зумерничать*, *зумить*, *зумиться*, *обеззуметь*, *позумиться*), (2) *самоизоляция* (*досамоизолироваться*, *насамоизолироваться*, *недоизолироваться*, *разизолироваться*, *самоизолировать*, *самоизолироваться*), односно (3) називом болести *коронавирус* (*коронавирусеть*, *коронавирусить*, *коронавируснуть*, *коронавирусовать*, *откоронавируснуть*, *перекоронавирусить*).

2.1.4. Назив кинеског града *Ухань*, у којем је званично проглашен почетак ширења пандемије, мотивисао је, на основу фонетске сличности (путем језичке игре) са застарелим глаголом из краснојарске регије

самоизолировать, него једино за облике пасивног партиципа (*самоизолированный*, -*ая*, -*ые*). Када је пак реч о српском језику, већина глагола не представља новину у лексичком фонду, већ се ради о проширењу постојећег значења.

¹⁰ Претраживањем Google-а установљено је да у српском језику постоји глагол *зумовати*, који се користи у сфери корона вирусне лексике, премда у датој употреби има ниску фреквенцију, нпр.: *ја сам почела да зумујем још од првог локдауна пролетос...* (krstarica.com). Ипак, на основу језичког искуства и спроведеног неформалног анкетирања, сматрамо да је глагол *зумовати* у идиолекту знатно присутнији. С друге стране, претрага интернетских извора је показала да се дати облик користи и у значењу ‘увеличати’, иако је *зумирати* уобичајенија форма. Нпр.: *Браво докторе, ја сам нешто пробаво с тим да радим ал не капирам како функционише оно кад зумујеш само један део екрана* (kzsection.info).

уханькнуть (Romanova, 2021: 58–59), настанак четири глагола: *уханькать*, *уханькаться*, *уханькнуть*, *уханьствовать*.

2.1.5. Код три глагола у руском језику је у својству мотиватора употребљена именица *корона*¹¹ (*коронафицировать*, *короновать*, *короноваться*).

2.1.6. Помоћу именице (1) *дистанция* настала су 2 глагола (*дистантнить*, *дистантиться*), као и од именица (2) *локдаун* (*залокдаунить*, *локдаункнуть*) и (3) *хлам* (*расхламить*, *расхламиться*). У лексичком фонду руског језика истоветном фреквенцијом одликују се глаголи *наружатъ* и *наружитьъ*, који представљају контаминанте делимично мотивисане речју *нарушатъ*.

2.1.7. Најнижу фреквенцију имају глаголи мотивисани речима: (1) *вирус* (*вирусовать*), (2) *пандемия* (*пандемийкнуть*), као и (3) транслитеровани англицизам *думскроллить*. (4) Глагол *краснетъ* такође има фреквенцију 1 у ковидном лексикону руског језика, уз метафорички пренос примарне хроматске семантике у терминолошку медицинско-статистичку сферу зарад означавања повећања броја особа заражених коронавирусом.

2.2. Када је пак реч о српском језику, у RPK (2021) проналазимо глаголе *коронирати*, *дијагностификовати*, *дезинфиковати*, *прокужити се* и *самоизоловати се*, али лексичке неологизме представљају једино глаголи *коронирати* (мотивисан именицом *корона*), *самоизоловати се* (настао од именице *самоизолација*) и *прокужити се*¹². Неки од њих били су део лексичког система српског језика и пре пандемије, али са друкчијим значењем које се у актуелном периоду спецификовало за домен заразе вирусом Ковид-

¹¹ Често уз игру речи зарад ефекта ироније.

¹² У пандемијском дискурсу употребљава се искључиво у рефлексивном облику *прокужити се* са значењем ‘стећи имунитет преболевањем болести’ (RPK, 2021). Нереклексивна варијанта глагола с префиксом – *прокужити* – према JRMS (2011: 1048) и RMS (1973/5: 178, 181), има значење ‘сазнати, докучити, прокљувити’, ‘испитујући сазнати’. Осим тога, глаголу *кужити (се)* – а. ‘ширити заразу, заражавати, инфицирати’, б. ‘кварити, изопачавати’; 1. ‘заражавати се, инфицирати се’, 2. ‘узајамно се заражавати’ (JRMS, 2011: 595) – у домену који се доводи у везу са заразом најбоље одговара глагол *окужити (се)* – ‘заразити се кугом или уопште; загадити (ваздух, околину) непријатним мирисима’; ‘заразити се (болешћу)’ (JRMS, 2011: 857), премда он има свој парњак *окуживати (се)*. Према томе, будући да стицање имунитета путем прележане болести није обавезна импликација ни код једног од наведених глагола, *прокужити се* третирамо као глагол без видског кореспондента НСВ.

19. То важи и за велики број глагола који нису (тренутно) укључени у регистар, а свакодневно се користе у вези са појавом болести или спречавањем њеног ширења, попут *вакцинисати се, тестирати се, заразити се, хоспитализовати, прележати, пелцовати (се)* итд.¹³

3. Видска типологија глагола заснована је на подацима из речника и подразумева сагледавање њихових граматичких особина како би се дефинисало евентуално упућивање на перфективни / имперфективни кореспондент. На то нас је подстакла чињеница да се у коришћеним лексикографским изворима нити један од укупно 78 ексцерпираних глагола не дефинише као видски парњак неком од такође новорегистрованих глагола у датим двама језицима. Размотривши семантичке и акционалне особине грађе, одређене глаголе дефинисали смо као *потенцијалне* видске корелате. Наиме, видска типологија лексема из оперативног корпуса укључује следеће поделе¹⁴: (1) видски парњаци (два глагола различитог вида са истим (или готово истим) значењем), (2) глаголи код којих је установљена могућност префиксалне алтернације, односно (3) глаголи са могућношћу префиксалне алтернације уз семантичку диференцијацију у (конкретном) микросистему. У посебну групу издвојени су (4) глаголи који чине бинарну опозицију, али са одступањем у неком од значења јединица дате опозиције, као и (5) двовидски глаголи, односно глаголи без кореспондента (6) несвршеног (даље НСВ) или (7) свршеног вида (даље СВ).

3.1.1. Премда се у SKĚ ниједан глагол не класификује као паран по виду, након семантичке анализе ексцерпираних грађе издвојили смо пар *наружати* (НСВ) – *наружити* (СВ) ‘нарушавати / нарушити режим самоизолације’ (SKĚ, 2021: 194–195). Пример показује да чланови пара могу функционисати у истоветном контексту уз поштовање неопходних услова реализације конкретног граматичког видског значења: *Погуляницы нарушают, а правильнее сказать — нарушают самоизоляцию, то есть выходят наружу* (pravmir.ru) // *У этого погулянца привычка выходить на улицу, и, наверное, он опять наружит самоизоляцию* (Т. Б.).

3.1.2. Један низ глагола допушта могућност префиксалне алтернације. Чланови низа обично су моносемични и груписани су у формацију састављену од једног имперфективног глагола и два перфективна (са различитим

¹³ Појава сужења лексичког значења својствена је и ексцерпираним јединицама у руском језику; уп. горе *краснет*.

¹⁴ О томе в. детаљно код Valek (2021).

префиксима, али готово истоветним значењем), међутим, у конкретном случају низ *карантиновать* (НСВ) – *откарантинить* (СВ) – *раскарантинить* (СВ) организован је на другачији начин. Прво, с обзиром на то да у SKĖ (2021) није регистрован глагол *карантинить*¹⁵ (од којег би могли бити директно изведени *откарантинить* и *раскарантинить*), може се рећи да се ради о везаној основи *-карантинить*.

Друго, приликом груписања у низ узет је резултат који се постиже глаголима, макроситуација, а не значење самих глагола. Дакле, супротстављено је значење глагола НСВ *карантиновать* ‘налазити се у карантину’ (SKĖ, 2021: 73) и *откарантинить* ‘преживети карантин услед корона вирусне инфекције’ [→ завршити боравак у карантину → не налазити се у карантину] и *раскарантинить* ‘званично прекинути, завршити карантин од корона вирусне инфекције’ [→ завршити боравак у карантину → не налазити се у карантину] (SKĖ, 2021: 198, 222). Премда се префиксима *от-* и *рас-* образују различити акционални типови, оба садрже метафоричку аблативну компоненту удаљавања, тј. кретања *из* једне тачке (MAS, 1999/2: 661–662; MAS, 1999/3: 582–583; курзив наш – Т. Б.), на основу чега је могућа њихова алтернација у датом случају – напуштање простора (места) предвиђеног за карантин. Иако је наведено да је код *раскарантинить* реч о службеној дозволи да се карантин заврши, у доступним примерима то није обавезна импликација. Такође, будући да је *раскарантинить* у SKĖ (2021) дефинисан као прелазни, а *откарантинить* као непрелазни глагол, то се одражава и на контекстуалну реализацију: *Посетители из этих стран должны карантиновать при поездке на остров Род* (SKĖ, 2021: 73) // *На Роде они откарантинили 14 дней, поэтому путешествие почти пропало / На Роде их раскарантинили в течение 14 дней, поэтому путешествие почти пропало* (Т. Б.). Ипак, на основу примера који се могу пронаћи претрагом интернета, закључује се да и глагол *откарантинить* функционише као прелазан, те да се

¹⁵ Међутим, у NKRĪа запажен је облик императива *карантинь* у тексту из 2003. године, чија би инфинитивна форма била *карантинить* (НСВ), која је и доступна на појединим руским форумима у дискусијама из 2009. године, премда није регистрована у SKĖ (иако су префиксима перфективизоване варијанте присутне). Уп.: [...] «Госпиталь закрыт — карантинь себя сам!» (NKRĪa); *Карантинить, это типа не общаться с собаками 2 недели* (pesiq.ru). Иако се не може рећи да се ради о реактуелизацији датог глагола у дискурсу (мада је он био спорадично присутан у језику интернета до пандемије) пошто његова заступљеност није обимна, сматрамо да је ипак дошло до проширења његовог творбеног опсега и усложњавања граматичке структуре.

користи не само кад је реч о људима него и биљкама и животињама, али и да је био у употреби и пре пандемије: *Откарантинить банкоматы! Без кибер-изоляциями (e-kaspersky); Добрый день, подскажите, покупаю растения, с виду здоровые. Их как то обработать или откарантинить надо? Чтобы не занести заразу и улиток (vk.com_2).*

3.1.3. Код одређених глагола могућа је префиксална алтернација уз семантичка одступања у микросистему. Осим постојања префиксалних перфективних варијаната које фигурирају у неком значењу као корелати мотивном глаголу¹⁶, дату групу истовремено карактерише и одступање од наведеног принципа. То је најчешће условљено значењем глагола без префикса јер он, будући да нема формант којим му се спецификује значење, поседује најшири семантички опсег у конкретном микросистему. Издвојили смо два низа:

3.1.3.1. Први има основу *ковидить*: (1а) *ковидить* (НСВ) – *отковидить* (СВ), те варијанту с постфиксом *ковидиться* (НСВ) – *отковидиться* (СВ), где се корелативност успоставља у примарном значењу вишезначног глагола без префикса, за разлику од изведенице са префиксом *от-*, којом се означава терминативност са имлицираним дужим временским интервалом трајања стања болести: ‘боловати / оздравити од корона вирусне инфекције’: *Ребенок может вернуться к обучению после визита к инфекционисту, который его осмотрит и на глаз скажет, ковидит ваши отпрыск или нет (SKĚ, 2021: 100) // Ребенок может вернуться к обучению, когда инфекционист скажет, что ваши отпрыск отковидил (Т. Б.). У секундарном, терминативном значењу глаголу *ковидить*¹⁷ одговара глагол *заковидить* (који је и сам вишезначан, па у неким значењима нема парњак): (1б) ‘заражавати / заразити корона вирусом’: *Если уже я сама заковидила, сижу дома, не хочу ковидить других!* (пример наш – Т. Б.).*

3.1.3.2. Други низ је специфичан будући да су перфективизоване варијанте настале од глагола са другом основом. Наиме, глагол НСВ без префикса је *корона вирусеть* чија су значења 1. ‘боловати од корона вирусне инфекције’; 2. ‘појављивати се, распростирати се (о корона вирусној

¹⁶ Показало се, међутим, да се у низ могу уврстити и глаголи са различитим основама, и то захваљујући њиховом лексичком значењу (в. ниже).

¹⁷ У преостала 4 значења нисмо утврдили постојање видског кореспондента, те сагледавши укупну парадигму сматрамо да глагол *ковидить* припада и типолошкој групи 3.1.4.2.

инфекцији)’ (SKĚ, 2021: 143). У примарном значењу датом глаголу као парни по виду одговарају глаголи СВ *перекоронавирусить* и *откоронавирусить* – ‘преболети корона вирусну инфекцију’ (SKĚ, 2021: 199, 202), чија је основа *коронавирусить*: *Отлучался*, «*неписался*», *коронавирусел* и *все такое* (SKĚ, 2021: 143), *но перекоронавирусил / откоронавирусил!* (Т. Б.). Префиксима *пере-* и *от-* означава се завршетак периода боловања, док у осталим значењима нити један члан наведеног низа нема парњак. Глагол *коронавирусеть* је безличан и без видског кореспондента у секундарном значењу (в. горе); док *перекоронавирусить* у секундарном значењу, у којем нема парњак НСВ, функционише као дистрибутив објектног типа – ‘заразити многе / све корона вирусом’. Исто важи и за *откоронавирусить*, који је у секундарном значењу пердуратив (в. Sheliakin, 1983: 188–189), те захтева контекстуалну реализацију временског детерминатора: *Весну откоронавирусили* (SKĚ, 2021: 199).

3.1.4. Због (делимично) задовољеног услова семантичке истоветности у структури обе речи са различитом граматичком (видском) вредношћу, ниже наведени глаголи могу се сврстати у видске парњаке, али уз одступање у неком од значења јединица дате опозиције¹⁸. Два глагола, имперфективни и перфективни, у односу су видске корелативности у најмање једном свом значењу, али постоје и значења у којима то није случај. Издвојили смо два низа с основом *ковид*, где је један некаузативни, а други каузативни.

3.1.4.1. У низу *ковидеть*¹ (НСВ) – *перековидеть* (СВ), глагол СВ је једнозначан и видски је кореспондент глаголу НСВ у примарном значењу ‘боловати од ковида / прележати ковид’. Међутим, према нашим запажањима, *ковидеть*¹ у значењу ‘лечити болесне од ковида’ нема парњак.

3.1.4.2. Други низ чине глаголи *ковидить* и *заковидить*, размотрени у оквиру групе 3.1.3.1., првенствено стога што *ковидить* има више перфективних варијаната, где је истакнуто да се корелативност испољава у значењу ‘заражавати / заразити корона вирусом’. У ову групу их сврставамо пошто је дата кореспонденција делимична (видска парадигма ових глагола не подудара се у потпуности) јер глагол *заковидить*, премда функционише као један од корелата глагола *ковидить*, нема парњак у безличној употреби и када је реч о значењу ‘уморити, измучити’ (уз именицу *пандемия* на позицији субјекта).

¹⁸ Скупина слична претходној, али без могућности алтернирања префикса.

3.1.5. Глаголи који се у лексикографској грађи на руском језику (SKĖ, 2021) дефинишу као двовидски присутни су са фреквенцијом 8, али, како је анализа показала, нису сви пандемијска тековина. Наиме, глаголи *разизолироваться*, *самоизолировать*, *самоизолироваться*, *короновать* и *короноваться* постојали су у лексичком систему руског језика и пре пандемије¹⁹ (в. горе), али са (у мањем или већем степену) друкчијим значењем. Прави (лексички) неологизми су, у суштини, *ковидизировать*, *коронафицировать* и *насамоизолироваться*, док *короновать* и *короноваться* представљају семантичке неологизме.

3.1.5.1. Анализа показује да је у актуелном тренутку присутна употреба и у граматичком значењу СВ и НСВ код глагола *ковидизировать*, што није изненађујуће с обзиром на скори улазак у лексички систем руског језика. Уп. нпр.: *А уж сколько будет ковидных или иных волн, которые позволят ковидизировать население в цифровых пленников и рабов.* (rusnandom.ru²⁰) // *Маша, сначала оптимизировали, сейчас ковидизируют* (vk.com_1).

3.1.5.2. С друге стране, глагол *насамоизолироваться*, код којег је „пандемијска” компонента готово померена у други план јер је акценат на алкохолисаном стању, у свим прегледаним примерима појављује се у форми СВ иако је у SKĖ (2021) дефинисан као двовидски: *Чтобы не насамоизолироваться до полной потери самоизоляции, минздрав рекомендует гражданам принимать не более 0,5 литра самоизолятора в день* (pikabu.ru²¹); *Я в шоке. Народ насамоизолировался настолько, что забронировал все тайм-слоты во всех незакрытых банях, что ли?* (našamega.com). Стога, узевши у обзир наведене прагматичке особине овог глагола, као и чињеницу да има сасвим различито лексичко значење од *самоизолироваться*, сматрамо да се може класификовати и као непарни по виду (без парњака НСВ).

3.1.5.3. Слично је и са глаголом *разизолироваться*, који је у речнику такође одређен као двовидски глагол, али се, макар према доступним примерима, доминантно реализује у граматичком значењу СВ: *Итак,*

¹⁹ Према NKРĬа, њихова заступљеност је веома ниска: *разизолироваться* није уопште присутан (иако се у другим интернетским изворима може наћи), за глагол *самоизолировать* регистрован је облик пасивног партиципа, *самоизолироваться* има 4 реализације, *короновать* 83, док *короноваться* има 87. Последња 2 глагола су регистрована у речницима, те њихово постојање није упитно.

²⁰ Пример се налази и у SKĖ (2021: 95).

²¹ Пример доступан и у SKĖ (2021: 195).

разизолировались до масок и перчаток, и рекомендациям лицам старше воздержаться от выхода на улицу (proza.ru); Я мечтал поскорее разизолироваться и уехать работать в офис... (yandex_zen).

3.1.6. Најбројнију типолошку групу представљају глаголи без парњака НСВ. Наиме, чини је укупно 28 јединица (27 на руском језику), међу којима је, према нашим запажањима, могуће издвојити представнике неколико различитих акционалних класа. Почетни глаголи, којима се означава прелазак из не-заражености у зараженост вирусом, један су од најбројнијих акционалних типова: *закарантинить, закарантиниться, заковидеть, коронавирнуть, оковидиться, пандемийкнуть, уханькаться*. Уп.: *Я пропала, при мне три отделения оковидились, из остальных народ [...] сам разбежался при всесторонней поддержке врачей (SKĚ, 2021: 197); В общем, даже если нас ковидануло и пандемийкнуло, мы Орловицину не локдаункнём (SKĚ, 2021: 199)*. Терминативни глаголи су такође продуктивни (*обеззуметь, обковидить, расковидиться, расхламить, расхламиться, сковидиться, уковидиться, уханькать*). Међутим, издвајамо глаголе *залоудануть* и *ковиднуть* за које сматрамо да истовремено припадају и почетној (иако није експлицитно препозната у SKĚ (2021), присутна је компонента преласка у ново стање) и терминативној акционалној класи, па се њихова акционална припадност контекстуално детерминише.

Комплетив *досамоизолироваться* имплицира негативан резултат (боравак у самоизолацији условљава комплетивни карактер неке друге активности: *Засиделась дома на пандемии. Досамоизолировалась до 60 с лишним килограммов... (starhit.ru)*), док резултативно значење поседује глагол *лоуданнуть*. Прекономортивно-сатуративно значење у погледу коришћења алкохолних супстанци, уз удаљавање из сфере болести, има глагол *накарантиниться*: *Опасения, что народ за время вынужденного сидения дома «накарантинится» так, что из самоизоляции не выйдет, сподвигли региональные власти задуматься об ограничениях на продажу спиртного (SKĚ, 2021: 193)*.

Незадовољавајући степен поштовања режима самоизолације изражен је денормативом *недоизолироваться* – *Изолировалась, изолировалась, но, видно, недоизолировалась (SKĚ, 2021: 195)*; док се пердуративом *прокарантинить* време предвиђено за карантин синтаксички дефинише у контексту: *Людям пригрозили, если не будут соблюдать самоизоляцию, рискуют прокарантинить все лето (SKĚ, 2021: 216)*. Кратко, ограничено време проведено комуницирајући путем апликације Зум денотирано је

делимитативом *позумиться*: *Мы теперь приглашаем позумиться на зум-вечеринки, после того как рабочий день на удаленке с его зум-конференциями будет наконец окончен* (SKĚ, 2021: 263). Поред тога, будући да се заражавање вирусом дешава тренутно, тј. није реч о процесу, као семелфактивни глагол издвојили смо *уханькнуть*.

3.1.7. Глаголи без парњака СВ у корпусу руског језика имају 17 представника, којима се означавају трајна стања, односи, процеси и др. Нису оријентисани на завршетак, те грађа није класификована у акционалном погледу, али су издвојене доминантне семантичке црте ексцерпираних јединица, и то у домену који се односи на (1) физичку манифестацију болести, у смислу да је неко заражен (*вирусовать, ковидовать, ковидствовать, ковидоносить*), (2) изражавање (углавном негативног) става према болести и/или друге вербално манипулативне радње у вези са коронавирусом те страхом од њега (*ковидобесить, ковидофобить, коронавирисить*), (3) промену перцепције која обухвата (или се односи на) призму болести (*ковидеть*²), (4) изговор за неизвршавање других активности (попут похађања наставе) због болести (*ковидничать*). Затим, (5) одређени ентитет може имати изразито негативан (рушилачки) утицај на нешто (*уханьствовать*)²². Прилично је заступљен домен који се односи на (6) моделе комуницирања, претежно посредством онлајн платформи (*дистантить, дистантиться, зумбариться, зумерничать, зумить, зумиться*). Овој типолошкој класи припада и глагол код којег је, насупротив широко распрострањеној детерминологизацији у пандемијском дискурсу, присутна терминологизација значења – *краснеть*: *Ленобласть продолжает «краснеть» от коронавируса* (SKĚ, 2021: 180).

3.2. Будући да је грађа на српском језику далеко мање обимна, издвојили смо следеће групе:

3.2.1. Двовидски глаголи, који имају 3 представника (не рачунајући варијантне форме), најбројнија су скупина – *дијагностификовати, дезинфиковати (се) и самоизоловати се*²³. Они се реализују и у значењу СВ и НСВ: *Манделиној ћерки дијагностификовали корону, истог дана је умрла* (telegraf.rs); *Иако се COVID-19 дијагностификује откривањем вируса помоћу лабораторијских тестова [...] медицинско снимање доприноси бољем оцењивању пацијената у различитим фазама болести...* (srbatom.gov.rs); [...]

²² Контаминација *Ухань + свирепствовать* (SKĚ, 2021: 247).

²³ Није забележен ни у RMS ни у JRMS.

шта сам имала од обавеза отказала сам, самоизоловаћу се за сваки случај док не видим хоће ли се неки симптоми испољити (ana.rs).

3.2.2. Глагол *коронирати*, који посматрамо као семелфактив без парњака НСВ, будући да се заражавање дешава тренутно и није реч о процесу који траје: *Бар неко да препозна шта не ваља и да га треба коронирати* (jugmedia); *Зашто коронирати Војну болницу* (021.rs). У глаголе без парњака НСВ сврставамо и *прокужити се*, који се по компоненти стицања имунитета услед прележане болести издваја у односу на *кужити се* и *окужити се*, код којих нема дате импликације (в. и напомене на претходним странама): *Овакве вирусе једино нешто из природе може да натера да нестану. Зато ћемо морати да се прокужимо* (Politika_1); *Нико нас више не прима без ригорозних тестова, можда је то добро кад се сви прокужимо бићемо отпорни и први који имају колективни имунитет* (Politika_2_komentar).

4. Спроведено испитивање у циљу утврђивања видског статуса глаголских неологизама насталих или семантички реактуализованих у пандемијском дискурсу на материјалу руског и српског језика, пре свега, сигнализира (на примеру анализираних врсте речи) да је у руском језику присутна већа креативност приликом неологизације и тежња за синтетизмом и сажетошћу у погледу формалне презентације семантичког садржаја. Грађа је сагледана са аспекта мотивације настанка и типолошки разврстана према видској припадности. Будући да је реч о несразмерној бројности ексцерпираних јединица у језицима које поредимо, у аналитичким деловима рада настојали смо да најпре представимо грађу на руском, па на српском језику.

Наиме, реч *ковид* кључна је за настанак највећег броја јединица у корпусу руског језика (27/78), док се међу грађом налази и транслитеровани англицизам *думскроллит*. Видска типологија обухвата 7 група, међу којима су најзаступљеније оне које садрже представнике без видског кореспондента НСВ или СВ, док су видски парњаци присутни у руском језику са фреквенцијом 1. Поред тога, уочена је семантичка актуализација, тј. одређене јединице су у пандемијском дискурсу попримиле нова значења са којима се у датом тренутку највише асоцирају. Према консултованом лексикографском извору, двовидске лексичке неологизме у руском језику представљају само *ковидизировать*, *насамоизолироваться* и *коронафицировать*. Осим тога, премда је код већине двовидских глагола присутно реализовање у оба видска значења, неки од њих се у прегледаним примерима претежно срећу у значењу СВ, што би могло бити показатељ правца њиховог граматичког развоја

уколико опстану у лексичком систему. За глаголе без парњака СВ наведене су семантичке сфере у оквиру којих се реализује ексцерпираних 17 јединица на руском језику, а дата скупина је специфична јер се у њој налази глагол подвргнут процесу терминологијације – *краснеть*. С друге стране, група са супротним граматичким својствима броји 27 чланова у руском језику и најпродуктивнија је у корпусу. Акционални типови које је могуће уочити односе се на модификације времена (пердуратив *прокарантинитъ*) или фазе (почетни *пандемийкнутъ, уханъкаться, заковидеть* и др.; комплетив уз негацију – *досамоизолироваться*), а запажене су и нормативне модификације у погледу смањења (*недоизолироваться*) односно повећања норме (*накарантиниться*) и сл.²⁴

Материјал на српском језику броји свега 5 глагола, а најбројнији су двовидски – *самоизолати се, дијагностификовати и дезинфиковати (се)*, не рачунајући варијантне облике последњих двају наведених глагола. Издвојили смо још и глагол *коронирати*, који смо (условно) одредили као семелфактив без парњака НСВ због његових семантичких особина, иако он нема формална граматичка обележја дате акционалне класе. Осим тога, у групу глагола без парњака НСВ сврстали смо и терминативни *прокужити се*, који се издваја у односу на *кужити се* и *окужити се* захваљујући компоненти стицања имунитета услед прележане болести.

Ток развоја неолексике у погледу граматичких и семантичких карактеристика тешко је предвидети. Први предуслов за потоње лингвистичко портретисање представљених речи јесте да се одрже и након што се пандемија стиша, када би се садашњи резултати могли упоредити са новима (што би било посебно значајно уколико би се тренутни лексикографски регистар лексема из дате области проширио), те прецизирати видске особине глагола насталих током пандемије коронавируса.

²⁴ Поред језичке иновативности, присутна је лака уклопивост глагола у творбени систем руског језика, што никако не значи да у српском језику нема сличних креативних творевина, већ само упућује на израженији аналитизам и, могуће, чешћу употребу метафора (в. Prohорова, 2021).

Tijana Balek

ASPECTUAL STATUS OF THE VERBAL NEOLOGISMS OF CORONAVIRUS EPOCH
IN RUSSIAN AND SERBIAN

Summary

In the paper we present grammatical (i.e. aspectual) features of the verb neologisms of the coronavirus epoch in Russian compared with Serbian. The material was excerpted from *Slovar' russkogo iazyka koronavirusnoĭ ėpokhi* (2021) and *Rečnik pojmova iz perioda epidemije kovida* (2021), and divided into seven groups according to its aspectual characteristics, for example: biaspectual verbs, verbs with / without perfective or imperfective counterpart, etc. The analysis has shown that analyzed verbs are much more numerous in Russian (78), while we identified only 5 in Serbian. The most productive group of Russian verbs are verbs without imperfective counterpart (*prokarantinit'*, *dosamoizolirovat'siâ*, *obezzumet'*, *pandemiĭknut'*, etc.), while in Serbian biaspectual verbs show the highest representation in corpus (*samoizolovati se*, *dijagnostifikovati*, *dezinfektovati*). It is also possible to determine several Aktionsart classes (inchoative, saturative, completive, etc.). Although it is impossible to predict structure and composition of the postpandemic lexicon, we believe that this research can provide satisfactory insight into specific grammatical problem and serve for further similar studies.

Keywords: verbs, neologisms, aspect, biaspectual verbs, verbs without aspectual counterpart, Aktionsart, Russian, Serbian.

IZVORI

ana.rs: <https://www.ana.rs/forum/index.php?topic=246783.27390> (Pristupljeno 03. 06. 2022)

e-kaspersky: <https://e-kaspersky.livejournal.com/739444.html> (Pristupljeno 01. 06. 2022)

holodforum.ru: <https://holodforum.ru/showthread.php?t=4603> (Pristupljeno 31. 05. 2022)

JRMS: Nikolić, M. (ur.) (2011). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (objavljeno na ćirilici)

jugmedia: <https://jugmedia.rs/korona-virus-stigao-u-srbiju-prvi-zarazeni-muskarac/> (Pristupljeno 10. 01. 2022)

krstarica.com: Forum Krstarica. <https://forum.krstarica.com/threads/da-li-je-bolje-imati-400m2-u-kuli-ili-50m2-u-beogradu-vol-10-make-golija-great-again.911361/page-782> (Pristupljeno 01. 03. 2022).

- KSSJ: *Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu*. <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php> (Pristupljeno 11. 01. 2022)
- kzsection.info: <https://kzsection.info/green/nema-niko-jaci-climb-to-diamond-league-of-legends/x3Kns2-EqKmcoWg.html> (Pristupljeno 12. 03. 2022)
- MAS: Evgen'eva, A. P. (red.) (1999). *Slovar' russkogo iazyka: V 4-kh tomakh*. Moskva: Russkiĭ iazyk – Poligrafresursy. <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp> (Pristupljeno 12. 03. 2022)
- MAS, 1999/2: Evgen'eva, A. P. (red.) (1999). *Slovar' russkogo iazyka: V 4-kh tomakh. Tom 2*. Moskva: Russkiĭ iazyk – Poligrafresursy. (objavljeno na ćirilici)
- MAS, 1999/3: Evgen'eva, A. P. (red.) (1999). *Slovar' russkogo iazyka: V 4-kh tomakh. Tom 3*. Moskva: Russkiĭ iazyk – Poligrafresursy. (objavljeno na ćirilici)
- našamega.com: <http://nashamega.com/board/index.php?showtopic=305&st=20> (Pristupljeno 03. 01. 2022)
- NKRĪa: *Nacional'nyj korpus russkogo azyka*. <https://ruscorpora.ru/new/search-main.html> (Pristupljeno 11. 01. 2022)
- orfo.ruslang.ru: *Orfograficheskiĭ akademicheskiĭ resurs Akademos Instituta za ruski jezik V. V. Vinogradova RAN*. <https://orfo.ruslang.ru/search/word> (Pristupljeno 31. 05. 2022)
- pesiq.ru: <http://pesiq.ru/forum/showthread.php?t=3777> (Pristupljeno 31. 05. 2022)
- pikabu.ru: https://pikabu.ru/story/samoizolyatsiya_7356755 (Pristupljeno 03. 01. 2022)
- Politika_1: <https://www.politika.rs/scc/clanak/458412/Virus-korona-nikada-nece-nestati> (Pristupljeno 03. 06. 2022)
- Politika_2_komentar: <https://rb.gy/wc9dm5> (Pristupljeno 03. 06. 2022)
- pravmir.ru: Slovohotova, V. (2021). «Kovidiše Poganoe!» 3,5 tysāci novyh slov poāvilis' v pandemiū. <https://www.pravmir.ru/kovidishhe-poganoe-kakimi-slovami-koronavirus-obogatil-nash-yazyk/> (Pristupljeno 03. 01. 2022)
- proza.ru: Mitūk, V. (2020). Razizolirovanie. <https://proza.ru/2020/06/13/1544> (Pristupljeno 03. 01. 2022)
- RMS: Stevanović, M. (ur.) (1973). *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, knjiga peta P – S*. Novi Sad: Matica srpska. (objavljeno na ćirilici)
- RPK: Nikolić, M.–Slijepčević Bjelivuk, S. (2021). *Rečnik pojmova iz perioda epidemije kovida*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.

- <http://www.isj.sanu.ac.rs/recnik-pojmova/> (Pristupljeno 10. 01. 2022)
(objavljeno na ćirilici)
- rusnardom.ru: Peredel i kriminal'nye revolucii v Rossii. Budet li prodolženie 90-h?.
<http://rusnardom.ru/peredel-i-kriminalnyie-revolyuetsii-v-rossii-budet-li-prodolzhenie-90-h/> (Pristupljeno 03. 01. 2022)
- SKĖ: Priĕmysheva, M. N. (otv. red.) (2021). *Slovar' russkogo iazyka koronavirusnoĭ ĕpokhi*. Sankt-Peterburg: ILI RAN. (objavljeno na ćirilici)
- srbatom.gov.rs: <https://www.srbatom.gov.rs/srbatomm/prozor-u-ljudsko-telo-i-covid-19/> (Pristupljeno 03. 06. 2022)
- starhit.ru: <https://www.starhit.ru/novosti/ekaterina-guseva-dosamoizolirovalas-do-60-s-lishnim-kilogrammova-232942/> (Pristupljeno 12. 03. 2022)
- telegraf.rs: <https://www.telegraf.rs/vesti/svet/3214364-mandelinoj-cerki-dijagnostifikovali-koronu-istog-dana-je-umrla> (Pristupljeno 03. 06. 2022)
- vk.com_1: https://vk.com/wall-148272837_356893 (Pristupljeno 12. 03. 2022)
- vk.com_2: https://vk.com/wall-14507131_3583297 (Pristupljeno 01. 06. 2022)
- yandex_zen: Est' 2 ofisa, no ĕ prodolžau rabotat' iz doma pod kriki detej i drel' sosedu. <https://zen.yandex.ru/media/treshka/est-2-ofisa-no-ia-prodoljaiu-rabotat-iz-doma-pod-kriki-detei-i-drel-sosedu-5f35b235c7ecee3ebc8a27ec> (Pristupljeno 03. 01. 2022)
- 021.rs: <https://www.021.rs/Novi%20Sad/komentari/248459> (Pristupljeno 10. 01. 2022)

LITERATURA

- Balek, T. (2021). Defektnost vidske paradigme u ruskom i srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad. (objavljeno na ćirilici)
- Butseva, T. N.–Zelenin, A. V. (2020). Leksikografiia v situatsii neologicheskogo ĕkstrima (na materiale neoleksiki, sviazannoĭ s pandemiei koronavirusa). *Vestnik Cherepoveĭskogo gosudarstvennogo universiteta*, 6, 86–105. (objavljeno na ćirilici)
- Nikolić, M.–Slijepćević Bjelivuk, S. & Novokmet, S. (2021). Nove reći u srpskom javnom diskursu kao posledica pandemije Kovida 19. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini*, 51, knj. 1, 365–390. (objavljeno na ćirilici)
- Popović, D.–Miljković, M. (2021). Jezik kao izvor i polje kreativnosti: sociolingvistićka analiza u oblasti ruske derivatologije. U: Živanćević-

- Sekeruš, I.–Paunović, Z. & Milanović, Ž. (ured.) (2021). *Susret kultura 11*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 325–337. (objavljeno na ćirilici)
- Priëmysheva, M. N. (otv. red.) (2021). *Ruskiĭ ĭazyk koronavirusnoĭ ėpokhi*. Sankt-Peterburg: ILI RAN. (objavljeno na ćirilici)
- Prohorova, A. (2021). Metafore pandemije Kovid-19 u javnom diskursu Srbije. *Slavistika*, 25/2, 115–124. (objavljeno na ćirilici)
- Romanova, E. (2021). Slovoobrazovanie kao instrument ĭazykovoĭ igry: «koronnye» neologizmy v ėpokhu pandemii Covid-19. Preuzeto 10. 01. 2022. sa https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/181238/romanova_elizaveta.pdf?sequence=2&isAllowed=y (objavljeno na ćirilici)
- Savchenko, A. V.–Īan'-Ĥsziun', L. (2020). Koronavirusnye neologizmy: ot leksiki i frazeologii k internet-memam (na materiale russkogo i kitaĭskogo ĭazykov). *Communication Studies*, vol. 7, № 4, 865–886. (objavljeno na ćirilici)
- Seliverskaĭa O. I. (2020). Kovidioty na karantikulakh: koronavirusnyĭ slovar' kao diagnosticheskoe pole aktual'nykh diskursivnykh praktik. *Communication Studies*, vol. 7, № 4, 887–906. (objavljeno na ćirilici)
- Sheliakin, M. A. (1983). *Kategoriĭa vida i sposoby deĭstviĭa russkogo glagola (teoreticheskie osnovy)*. Tallin: Valgus. (objavljeno na ćirilici)

Данка Вујаклија*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК: 811.163.41'282.3'367
DOI: 10.19090/gff.2022.1.221-252
Originalni naučni rad

ХИПОТАКСА У ХЕРЦЕГОВАЧКО-КРАЈИШКОМ ДИЈАЛЕКТУ (ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА)**

Предмет овога рада јесте систематизација досадашњих сазнања о хипотактичким структурама у херцеговачко-крајишком дијалекту, с освртом на резултате истраживања ове теме у шумадијско-војвођанским и призренско-тимочким говорима и смерницама за могуће правце даљих истраживања. На основу расположиве литературе износе се основне карактеристике хипотактичких структура у херцеговачко-крајишком дијалекту, првенствено везничка обележја, полазећи од класичне поделе зависнослужених реченица. Обједињавањем података „расутих” по дијалектолошкој литератури жели се олакшати сагледавање хипотаксе датог идиома и пружити основа за даља истраживања. Спроведена систематизација показује не толико специфичности херцеговачко-крајишког дијалекта, међу осталим дијалектима српског језика, колико његову повезаност са неким другим дијалекатским типовима, односно унутардијалекатске специфичности, као што је то увођење допунских реченица везником *е* (*ја виђу е лаже*), карактеристичним преваходно за херцеговачко-крајишке говоре на подручју Црне Горе.

Кључне речи: српски језик, херцеговачко-крајишки дијалекат, дијалектологија, дијалекатска синтакса, хипотакса.

УВОД

Овај рад усмерен је ка синтези досадашњих истраживања хипотактичких структура у херцеговачко-крајишком (Х-К) дијалекту. Настоји се утврдити у којој је мери и на којим теоријско-методолошким основама овај домен синтаксе у датом дијалекту испитан, те синтетизовати досадашњи резултати, при чему се спроводе извесна поређења са резултатима испитивања ове теме у шумадијско-војвођанским (Ш-В) и призренско-тимочким (П-Т)

* dankaur@ff.uns.ac.rs

** Овај рад је изложен на научном скупу *Језици и културе у времену и простору 10*, који је одржан онлајн 20–21. новембра 2021. године у организацији Филозофског факултета у Новом Саду.

говорима (Вујаклија, 2020; Урошевић, 2011) и дају смернице за могућа даља дијалектолошки релевантна истраживања. Синтеза је заснована на аутору овога рада доступним монографијама и радовима посвећеним Х-К говорима.¹

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА ХИПОТАКСЕ У Х-К ДИЈАЛЕКТУ

Преглед литературе посвећене Х-К говорима показује да су ови говори у домену хипотаксе, генерално посматрано, парцијално и диференцијално обрађивани. По правилу, фокус је био на везницима, и то оним који формом или значењем/функцијом показују разлике у односу на стандардни језик, и везницима којих у стандардном језику нема, полазећи мање-више од класичне граматичке класификације зависнослужених реченица и, рекло би се, ослањајући се на репертоар синтаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима коју је дефинисала М. Ивић (1963; в. експлицитно Петровић, 1978: 125, нап. 186), при чему се није улазило у посебне синтаксичко-семантичке анализе. Описани приступ начелно одликује и досадашња испитивања хипотаксе у Ш-В и П-Т говорима (уп. Вујаклија, 2020: 152–153; Урошевић, 2011: 123–125), с тим што је за Х-К говоре на располагању било знатно више података него за Ш-В дијалекат.²

По приступу тематици и захвату грађе издваја се синтаксичка студија М. Станића (1977) посвећена ускочком говору. У целини *Примери за хипотаксу* (Станић, 1977: 22–25) износи се, без улажења у анализе, релативно богата грађа за сваку врсту зависнослужене реченице, при чему се на послетку наводи и изванредан број илустрација асиндетских хипотактичких структура, као што је то: *Мишљаг умрије*³. Посебну пажњу привлачи целина *О неким односима у сложеној реченици* (Станић, 1977: 25–29), у којој се дају примери који би према речима аутора били негде „у пољу између паратаксе и хипотаксе”, те примери „из којих се виде какви други прелазни односи у области сложене реченице”. Тако се, на пример, међу саставним реченицама

¹ Разни прелазни говорни типови по правилу нису били предмет разматрања.

² На ово је генерално указано у XXXX, 2011: 123, 124, те ће се овде више пажње посветити одступањима од опште слике.

³ Изворна транскрипција грађе је поједностављена и, у извесној мери, уједначена. Акцент је задржан у релевантним случајевима.

наводи: *Он је купијо ђецу те му тријебила ливаду*, и (претпостављамо, семантичка) ознака – намерна реченица. Посебну целину представљају *Везници* (Станић, 1977: 29–38), при чему добар део чине везници који уводе зависне реченице, односно употребе у зависносложеним реченичним структурама, чиме се допуњује целина *Примери за хипотаксу*. Овом студијом добили смо шири увид у хипотактичке односе и њихова везничка обележја у Х-К дијалекту, док би се обједињавањем података из представљених целина (као и остале литературе) олакшало сагледавање хипотаксе датог идиома, те даља истраживања.

Имајући све речено у виду, у редовима који следе, на основу расположиве литературе, изнеће се основне карактеристике хипотактичких структура у Х-К дијалекту, првенствено везничка обележја, полазећи од класичне поделе на релативне, допунске, просторне, временске, поредбене, узрочне, намерне, условне, допусне и последичне реченице.⁴

КА СИНТЕЗИ РЕЗУЛТАТА ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА ХИПОТАКСЕ У Х-К ДИЈАЛЕКТУ

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О ХИПОТАКСИ. О учесталости хипотактичких структура у Х-К дијалекту податке нам пружа рад посвећен говору Срба у јужној Барањи, чији је аутор С. Секереш (1980: 163–164). Аутор најпре скреће пажњу на веома честу употребу простих (30%) и независносложених (34%) реченица у говору и приповедању барањских Срба. Ово доводи у везу са архаичнијим начином приповедања. Међу најфреквентнијим зависним реченицама пак бележи временске (33%), допунске (27%) и релативне (18%). У морфолошком одељку аутор (Sekereš, 1980: 160) побраја најучесталије везнике, узимајући у обзир и паратактичке и хипотактичке структуре. Од хипотактичких везника најчешће се употребљавају: намерни *да*, временски *док*, *кад(а)*, *пошто*, начински *како*, узрочни *јер (јел)*, последични *да*, условни *ако*, те допусни *иако*. Изнесени подаци би могли бити репрезентативни за народни говор генерално, односно за неке његове жанрове (уп. Вујаклија, 2020: 153).

⁴ Асиндетске структуре остаће по страни, а, по правилу, неће се разматрати ни разни прелазни односи којима се бавио М. Станић (1977: 25–29). Проблематика инфинитивних конструкција еквивалентних зависним реченицама биће само дотакнута.

Што се тиче неких врста зависносложених реченица, првенствено допунских и намерних *да*-реченица, по правилу, са презентом, занимљиво би било сагледати на Х-К терену њихов однос према еквивалентним инфинитивним конструкцијама типа: *није научијо радити, бијо реко доћи, дошла ја градити вуну* (уп. Вујаклија, 2020: 153–154). Будући да то превазилази задате тематске оквире рада, износи се само неколико запажања. У многим говорима инфинитивне конструкције су знатно чешће или најчешће, што би била једна од значајних особина западнијих штокавских говора (Дешић, 1976: 293–302; Sekereš, 1980: 166; Павлица, 1984: 411; Драгичевић, 1986: 189–192; Кајић, 1995: 346; уп. Петровић, 1973: 151; 1978: 137; Тешић, 1977: 243–244; Пижурица, 1981: 209–211), док се у појединим мање-више једнако употребљавају (Симић, 1978: 97–98; уп. Николић, 1972: 699–700; Станић, 1977: 93–94). Треба притом истаћи да су у досадашњим истраживањима у разматрање узимане и структуре које улазе у састав предиката. Било би корисно сагледати евентуалне разлике међу појединим идиомима Х-К дијалекта у опсегу употребе инфинитивних конструкција.

РЕЛАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ. Када су у питању релативне реченице, податке налазимо пре свега о типичним релативизаторима, будући да је реч о тзв. упитно-одноним заменицама које, по правилу, налазе места при морфолошкој обради испитиваног говора. Литература потврђује следеће типичне релативизаторе: *који*,⁵ *што/шта*, *чији*, *какав*, *колики*,⁶ *ко*,⁷ те атипичне релативизаторе: *да*, *те* и *ће*⁸, при чему информацију о употреби релативизатора *те* налазимо у вези са Х-К говорима на подручју Црне Горе и источне Херцеговине (Вуковић, 1938–39: 61–62, 103; Пецо, 1964: 136–137, 142; 1985: 271–272; Николић, 1972: 701; 1991: 382–383, 398–399; Петровић, 1973: 158; 1978: 140; Дешић, 1976: 248, 277; Станић, 1977: 25, 32, 35, 36, 47, 48, 50, 51–52; Симић, 1978: 101; Sekereš, 1980: 153, 164, 166; Пижурица, 1981:

⁵ У раду се по правилу не наводе различите фонетске варијације релативизатора, већ основни лик, односно онај који карактерише стандардни језик. Такође се посебно не разматрају структуре са партикулом *год*, као ни случајеви вишеструке релативизације типа: *Ко кога надлаже, да за њега остане љеб*.

⁶ У прегледаној литератури нису пронађени примери.

⁷ У вези са говорима у међуречју Неретве и Ријеке дубровачке, те северне и североисточне Босне помиње се и лик *тко* (Halilović, 1996: 178–179; Пецо, 1985: 269).

⁸ У овом раду у релативне реченице са прилошким релативизаторима убрајају се оне које се у литератури помињу, односно наводе са израженом управном речју – антецедентом, и то именског типа.

137, 140, 216, 217, 218, 219, 223–224, уп. стр. 216; Павлица, 1984: 398; Драгичевић, 1986: 153–154, 199–200; Ђуровић, 1992: 283, 290; Кашић, 1995: 326; Halilović, 1996: 178–179; Далмација, 1997: 117; Тривунац, 2002: 13; Марковић, 2011: 535, 542):⁹

- (1) а. има пропалица *кои неће да раде* (Дешић, 1976: 277), Ми тамо имамо извор један, *који се зове Кленовац* (Sekereš, 1980: 164); б. *Кои чоек не може себе научи*, нека ћути, но шта (Пижурица, 1981: 223), *Кои не зна пјеват и играт*, он седи у буцак (Пижурица, 1981: 223);
- (2) а. дошо је они *што смо га срели у пољу* (Пецо, 1964: 136), Оно е Марија *што врће јагњад* (Станић, 1977: 25), од оне дрвене посуде *што се помузу козе* (Ђуровић, 1992: 283); б. запамти ово *што сам ти реко* (Вуковић, 1938–39: 61), *Што сам могла*, то сам и урадила (Марковић, 2011: 535); в. Продавала *шта сам стизала* (Николић, 1991: 382), *Шта скуваш*, то ћеш и јести (Марковић, 2011: 535);
- (3) Риче крава *чије смо теле јуче продали* (Николић, 1972: 701), *Чија надница биде боља*, да му се боље и плати (Станић, 1977: 25), *Стигле су жене чије ћери се удају* (Sekereš, 1980: 166);
- (4) *какав отиша*, наки доша (Дешић, 1976: 248), *каки сам*, таки сам (Дешић, 1976: 248);
- (5) *Ко остане жив*, сретно му било! (Станић, 1977: 25), Има ли *кò кò то зна?* (Станић, 1977: 50), *кога нема беж њега се може* (Пижурица, 1981: 140);
- (6) Има ли још *ко да није добијо ракију?* (Станић, 1977: 36), Има на мљестима *да е обољело жито* (Станић, 1977: 36), То е било мјесто *да га* (каквог) *нема у Црну Гору* (Пижурица, 1981: 216);
- (7) вратише с(е) они људи *те су куповали вуну* (Вуковић, 1938–39: 103), дај м(и) оне паре *те си ми дужан* (Вуковић, 1938–39: 103), је л ово они коњ *те си га јесенас купијо* (Вуковић, 1938–39: 103), они Крсто *те је служијо с мојим оцем* (Пецо, 1964: 137), паљ је оно *те се њиме збија сир* (Пецо, 1964: 137), Прво покопај оне *те си побио* (Пижурица, 1981: 218);

⁹ Иако у литератури не налазимо за сваки проучен говор податке о присуству свих осталих релативизатора, на основу досадашњих сазнања о овој проблематици на дијалекатском терену штокавштине, полази се од претпоставке да нису територијално специфични. Слично се приступа и другим врстама хипотактичких везника.

(8) пољуби наћве *ће се кува кру* (Петровић, 1973: 158), *имам фса ће лежи ко тора* (Петровић, 1973: 158), *Има мљеста ће биг два товара укусијо* (Станић, 1977: 25).

Што се тиче учесталости појављивања релативизатора, за говор јужнобарањских Срба, наводи се податак да су најчешћи *који* и *што* (Sekereš, 1980: 164). У вези са њиховом дистрибуцијом, истраживачи скрећу пажњу на то да је релативизатор *што* обичнији, да се често појављује на месту релативизатора *који*, да се искључиво *што* јавља када су у питању лица, а да је претежно када нису лица у питању, да су у огромној већини анализираних примера могућа међусобна замењивања *што* и *који* без последица по значење, те да корпус није подесан за шире опсервације ове проблематике (Петровић, 1973: 158; 1978: 140; Станић, 1977: 35; Симић, 1978: 101; Драгичевић, 1986: 199–200; уп. Вујаклија, 2020: 156, в. и литературу тамо).

Када је у питању дистрибуција основних облика *што* и *шта*, проблематика је анализирана првенствено из морфолошке и шире синтаксичке перспективе, која је подразумевала анализу и других типова зависнослужених реченица са датим облицима. Издвајају се следећи подаци: релативно је првенствено *што*, мада се појављује и релативно *шта*; *шта* се среће у тзв. акузативним ситуацијама, било да је реч о упитном, зависноупитном, релативном или неком другом значењу, али ту спада и доста тзв. номинативних медија; притом у истим ситуацијама се проналазе и примери за облик *што*, те се примери са *шта* и они са *што* потпуно мешају, с тим што *шта* показује тенденцију ширења; искључиво се *што* употребљава када стоји на месту релативног *који*, а заступљено је и у корелацији типа: *Што на ум, то на друм* (Вуковић, 1938–39: 61; Пецо, 1964: 136; Станић, 1977: 47–48; Пижурџа, 1981: 137; Ђуровић, 1992: 283–284; Марковић, 2011: 535; уп. Николић, 1991: 382–383; уп. Урошевић 2015: 199–301, 389–410).¹⁰

Што се тиче релативног *те*, интересантан је податак о његовом присуству у качерском говору Ш-В дијалекта, што је окарактерисано као језички траг ијекавских досељеника са тла данашње Црне Горе. Овим прилогом ареал релативног *те* се допуњује, односно проширује и на источну Херцеговину (в. у Вујаклија, 2020: 154, нап. 10).

¹⁰ За говор околине Удбине у Лици скреће се пажња на то да се само појављује облик именичке заменице *што* (Павлица, 1984: 395; уп. Halilović, 1996: 179).

Када је реч о структурним обрасцима релативних реченица, у вези са говором околине Колашина, напомиње се да није необично започињање сложене реченице са *који* типа: *Кои чоек не може себе научи, нека ћути*, што се сматра једном од знатнијих разлика између Вукове реченице и оне која одликује савремени књижевни језик. Пажњу привлачи инкорпорирани антецедент (Пижурица, 1981: 223; уп. Вујаклија, 2020: 156, в. и литературу тамо).

У будућим истраживањима било би корисно испитати семантичко-прагматичка обележја релативизатора *те*,¹¹ утврдити (деталније) ареал његове појаве, те дистрибуцију *те*, *који* и *што*. У вези са дистрибуцијом релативизатора *што* и *шта* обратити пажњу на експлицитаност / имплицираност антецедента са датим релативизаторима, његова инхерентна семантичка обележја, те семантичко-прагматичка обележја релативних *што* и *шта* реченица, и, на крају, могуће унутардијалекатске разлике с обзиром на њихову дистрибуцију. Поред тога, ваљало би утврдити и репертоар прилошких релативизатора и могуће унутардијалекатске разлике у овом домену.

ДОПУНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ. У сфери допунских реченица бележе се везници: *да*, *е*, *што*, *ђе*, *те како* и *дако*¹². Функцију везника може добити и примарно императивно *нека*. Везничко *е* се региструје у Х-К говорима на подручју Црне Горе, што важи и за недвојбене примере тзв. неутралног *ђе*¹³ и за везничко *дако*. Везник *како* спомиње се у вези са зависним реченицама које се појављују са управним глаголима из сфере опажања или је реч, у најширем смислу, о тзв. зависноупитним реченицама (Вушовић, 1927: 66–68; Вуковић, 1938–39: 103, 105; Петровић, 1973: 158; 1978: 140; Станић, 1977: 22, 23, 27, 28, 30, 32, 34–35, 36; Sekereš, 1980: 164; Пижурица, 1981: 217; Павлица, 1984: 414; Драгичевић, 1986: 198):¹⁴

¹¹ Рекло би се да се ограничава на рестриктивне релативне реченице.

¹² У забележеним примерима овај везник се реализује са (дугосилазним) акцентом или са дужином на месту акцента.

¹³ Мисли се на *ђе* које није ограничено на реченице са управним глаголима опажања. В. даље у раду.

¹⁴ Допунске реченице могу се увести и разним другим упитним речима типа *ко*, *кад*, *зашто*, *да ли* и др., када се у класичној граматичкој литератури говори о зависноупитним реченицама (в. нпр. Sekereš, 1980: 164), што овде, због готово неограниченог инвентара таквих „везника”, није предмет разматрања. У допунске реченице могле би се сврстати реченице типа: *гледам неће ли доћи*, *чекам неће ли се*

- (9) Рада биг била да нас почете (Станић, 1977: 23), Мишљаг да ћеш ми дати један залагај (Станић, 1977: 22), Они су казал да нисам способан за војску (Sekereš, 1980: 164);
- (10) а. кажу е је био јунак (Вушовић, 1927: 68), Ја виђу е лаже (Станић, 1977: 22), Бојо се е ће га краљ укорити (Станић, 1977: 35), Мислио е су дошли за њега (Пижурица, 1981: 217); б. Добро е е си дошла (Станић, 1977: 22), Жо ми е иг нема (Пижурица, 1981: 217);
- (11) Жао ми је што га не виђег (Станић, 1977: 22), Што мари што е отишо? (Станић, 1977: 22), Валите (грешите) што се не жените (Станић, 1977: 36);
- (12) а. Види се ће си из села (Вушовић, 1927: 66), Знадок вала ће (да) е погинуо (Станић, 1977: 22), Зно сам ће ће га ђаво наћи (Пижурица, 1981: 217); б. препо се ће мало заслабијо (Вуковић, 1938–39: 103), Радуе се ће се удае (Станић, 1977: 28); в. Угледају овце ће ладују (Петровић, 1973: 158); Чуем ће диване (Петровић, 1978: 140); Нашли су коња ће лежи (Петровић, 1978: 140); ено и ће пјевају (Павлица, 1984: 414);
- (13) А отуд с опазл у чардак, како Ђурица ишо (Петровић, 1973: 158);
- (14) надамо се дџко му биде боље (Вуковић, 1938–39: 105);
- (15) Вољела биг нека ве све бог чува (Станић, 1977: 23), Реци му нек дође (Станић, 1977: 32).

У вези са фреквенцијом везника, за говор јужнобарањских Срба, узимајући у обзир и зависноупитне реченице, утврђује се најчешћа употреба везничког *да* и прилошког (у наведеним примерима, зависноупитног) *како*, те ређа појава заменица *ко*, *који*, и прилога *ће* и *када*, по правилу свих у зависноупитној вредности (Sekereš, 1980: 164).

Када је у питању везник *е* у сфери допунских реченица, истраживачи скрећу пажњу на његову употребу у вредности везника *да*, те везника *што* (Вушовић, 1927: 67–68; Станић, 1977: 35; Пижурица, 1981: 217).

Када је реч о *неутралном ће*, за неке говоре на подручју Црне Горе, наводи се да се у допунским реченицама јавља на месту везника *да*, те у функцији везника *што* (Вушовић, 1927: 66; Вуковић, 1938–39: 103; Станић,

јавити (Павлица, 1984: 414), које литература препознаје као објекатске реченице. На граници саставног паратактичког и допунског хипотактичког везника налази се *те* у примеру: Ако бог да *те* дођу (Пижурица, 1981: 218), који се с разлогом наводи међу примерима *те* у зависним реченицама, јер семантички *те* уводи допунску реченицу.

1977: 22, 34, 35; Пижурица, 1981: 217). Занимљива паралела би се могла успоставити са банатским допунским *ди*, те П-Т допунским *дек(а)* и евентуално, када је у питању говор Ниша, допунским *где/ди* (в. у Вујаклија, 2020: 157–158; Урошевић, 2011: 126–127).

Посебну сферу реализације показују везници *ђе* и *како* у примерима типа: *Угледају овце ђе ладују, А отуд с опазл у чардак, како Ђурица ишо*, када су управни глаголи из групе глагола опажања, тј. визуелне и аудитивне перцепције, и тзв. констатовања опажаја (в. у Павловић, 2009: 37), или уз речцу којом се упућује/позива на визуелно опажање, при чему је у већини примера који се наводе експлициран објекат перцепције. У вези са неким говорима (говорима Баније, Кордуна и Лике) скреће се пажња на често појављивање таквих конструкција са *ђе* место *како* (Петровић, 1973: 158; 1978: 140; Пижурица, 1981: 217; Павлица, 1984: 414; Драгичевић, 1986: 198).

Што се тиче везничког *дако* (< *да ако*) у сфери допунских реченица, сазнајемо да се користи у реченицама „у којима се изражава нека жеља, нада да се оствари нешто што се жељно очекује” (Вуковић, 1938–39: 105; уп. Станић, 1977: 30).

Овај домен хипотаксе потребно је систематски испитати, утврдити репертоар везника, те њихову ареалну и семантичко-прагматичку дистрибуцију, нарочито у случајевима употребе и везника *е*, који, судећи по примерима, има нека семантичка ограничења (барем у појединим говорима), што би могло важити и за неутрално *ђе*.¹⁵

ПРОСТОРНЕ РЕЧЕНИЦЕ. Када су у питању просторне реченице, подаци су фрагментарни. Налазимо их првенствено у вези са релативним реченицама у ускочком говору будући да су у њих уврштене.¹⁶ Наводе се примери са *ђе* (*гој*), *ђе* (*гој*) *шта, куд* (*гој*) / *кудије*, а при синтаксичкој обради прилога у датом говору каже се да су прилози *куд, куда, кудије, окле, одакле, докле, камо, ђе* итд. упитни прилози, али да они могу служити као везници релативних или зависноупитних реченица, при чему међу примерима налазимо једну потврду просторне реченице са везником *ђе*. Наводећи

¹⁵ Примери сугеришу да се дати везници ограничавају на сферу изношења пропозитивног садржаја као датости (в. у Павловић, 2009: 51), односно да се неће појавити у случају када се пропозитивни садржај представља као израз воље, хтења, намере и сл. (в. нпр. Станић, 1977: 22, 23; уп. ХХХХ, 2011: 127, укључујући нап. 6; в. и: Стевановић, 1933–34: 125–126; Пешикан, 1965: 211).

¹⁶ Овде су такви примери уврштени међу прилошке реченице с обзиром на одсуство антецедента именског типа (в. нап. 8).

разноврсне структуре које илуструју „правилну” и „неправилну” дистрибуцију прилога *куд*, *камо* и *ђе* у X-K говорима Лике, пружају се и неке потврде просторних реченица, при чему нема примера за *камо* у тој служби. За говоре Баније и Кордуна, те Лике констатује се да је *ђе* обично место *куд* или *камо*, али да се региструје и регуларно *куд* (Станић, 1977: 25, 122; Петровић, 1978: 140; Драгичевић, 1986: 198):

(16) а. Нека привали и ћића *ђе се нашо* (Станић, 1977: 25), *Бе сте ви прекрчали*, могло е и он (Станић, 1977: 25), тамо *ђе с удам све дарујем* (Драгичевић, 1986: 198); б. *Бе гој кртину нађе*, увати, па донесе (Станић, 1977: 25), Ми *ђе гој биднемо*, платићемо (Станић, 1977: 29);

(17) а. Лупа (краде) *ђе гој шта стигне* (Станић, 1977: 28); б. Оплијенише све *ђе шта нађоше* (Станић, 1977: 25);

(18) а. Не дају м да идем *куд ја требам ићи* (Петровић, 1978: 140), ш њима тамо *куд је та австриска војска ударала* (Драгичевић, 1986: 198); б. *Ку (куд) је гој крето*, сву (свуд) је добиво (Станић, 1977: 25); в. *Кудије маже* (шиба), све крв удара (Станић, 1977: 25).

Јасно је да овај домен хипотаксе захтева систематска испитивања.

ВРЕМЕНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ. Домен временских реченица карактеришу следећи везници: *кад(а)*,¹⁷ *док*, *докле*,¹⁸ *пошто*, *како*,¹⁹ *чим*, *а*,²⁰ *тек (што)*,²¹

¹⁷ Варијанта *када* издваја се у Sekereš, 1980: 164. Временско *кад* може бити модификовано лексемом *тек*: *Тек ка* (*кад*) *се наеде мяса*, миран је (Станић, 1977: 22). О различитим врстама модификација временског односа у временским реченицама типа: *само кад*, *осим кад*, *и кад*, *тек кад* и др., в. Антонић, 2018: 348–351. За ускочки говор наводи се и тзв. асеверативна употреба везника *кад* у значењу ‘а, а то’: *Кад дођем на извор, кад вода заледила* (Станић, 1977: 37). В. и: *Ка (кад) тамо, кад наврнуо велики народ* (Станић, 1977: 22). Уп. Вујаклија 2020: 159, и нап. 17.

¹⁸ Дати везник се најчешће реализује са (краткосилазним) акцентом.

¹⁹ За говор србијанског Полимља наводи се пример са *ко*, а потом – *како*, са податком да је много распрострањеније (Николић, 1991: 513).

²⁰ Примећујемо да је *а* у овој служби најчешће под (краткосилазним) акцентом. У прелазним говорима јужне Босне и високе Херцеговине уочава се и *ха*: *ха се изумузе* (млијеко), никат фино није (Ђуровић, 1992: 324; уп. Halilović, 1996: 211). У вези са ускочким говором скреће се пажња на тзв. асеверативну употребу везника *а* у примерима као што је: *Кад тамо а бог задробијо опсен љеб у млијеко* па срка (Станић, 1977: 31). В. нап. 17.

²¹ Обрађујући везник *тек(е)* за говор околине Колашина се наводи да су форме без *-е* изузетно ретке, што се објашњава ретком употребом као временског

прије но (*што*), *откад*, *откако* (?)²². Временско *пошто* и *откад* примећени су у ускочком говору, док се *тек* (*што*) у функцији временског везника наводи за говор околине Колашина (Вуковић, 1938–39: 104; Пецо, 1964: 183–184; Петровић, 1973: 158–160; 1978: 140; Станић, 1977: 22–23, 27, 29, 30–31, 37, 102, 134; Тешић, 1977: 245; Симић, 1978: 100; Sekereš, 1980: 160, 164, 167; Пижурица, 1981: 158, 160, 213, 215, 217, 218–219; Павлица, 1984: 413, 414; Драгичевић, 1986: 198–199; Николић, 1991: 512, 513; Ђуровић, 1992: 324; Марковић, 2011: 605):²³

- (19) а. Оћу ја да радим *кад је мене гус* (воља) (Станић, 1977: 22); б. И једну ноћ, *кад сам усто*, нисам мого да станем на њу (Sekereš, 1980: 164); в. Помање ћеш (гордити се) *кад код мене дођеш* (кад се за мене удаш) (Станић, 1977: 22), *Кад свршимо тај поса*, почећемо с бербом грожђа (Sekereš, 1980: 167); г. *Кад знадне*, тада ће ти рећи (Станић, 1977: 102), *Даћеш кад имаднеш* (Пижурица, 1981: 158); д. *Кад^м ти устребају виле*, ти узми (Тешић, 1977: 244); њ. *Кад бидне дошо*, питаћу га (Станић, 1977: 115); е. *кад вадила*, зовни ме (Пецо, 1964: 184), *кад му писо*, поздрави га (Пецо, 1964: 184);
- (20) а. *Док су се они туде свађали*, он побјего (Марковић, 2011: 605); б. *Док биднем жива*, ви гладовати нећете (Станић, 1977: 102); в. *Чупни док нешто приглам* (Станић, 1977: 23), *Причекај ме док се обучем* (Пижурица, 1981: 217), *мучила се док је урадила то* (Драгичевић, 1986: 199); г. *Мораш чекати док не дуне вјетер*

везника; напомиње се и да уз временско *тек* по правилу иде *што* (Пижурица, 1981: 218).

²² М. Станић (1977: 23) наводи *отко*, што се може интерпретирати као редуковано *откако*.

²³ Временско значење приписује се и везнику *што* у прелазним говорима јужне Босне и високе Херцеговине: нећу ја да бацам *што неће пијукат* (Ђуровић, 1992: 283), те везнику турског порекла *бир* ‘чим’ у говорима у међуречју Неретве и Ријеке дубровачке: *б□р је ону кожу осушијо* (Halilović, 1996: 211). Посебан случај представљају временске реченице са иницијалном синтагмом *први*, *-а*, *-о* + *именица*, изразом *први пут* или лексемом *првом*, забележене у говору Пиве и Дробњака, те, када је у питању *првом*, у ускочком говору, за који се наводи да је реч о употреби место везника *чим* (Вуковић, 1938–39: 105–106; Станић, 1977: 120): *први је снџег пао*, нијесмо могли никуд (Вуковић, 1938–39: 106); *први пут га видим*, казаћу му (Вуковић, 1938–39: 106); *п□в□м га сретнем*, избићу га ко коња (Вуковић, 1938–39: 106), *П□в□м га видим*, рећи ћу му (Станић, 1977: 120). В. у ускочком говору и пример: *Једва он на бријег а пушка пуче* (Станић, 1977: 133). Аутор би рекао да је у питању везничка употреба речи *једва* (*тек*, *чим*).

- (Петровић, 1973: 159), Чекаћу га *док не дође с воде* (Тешић, 1977: 245), тражићу *док не нађем* (Павлица, 1984: 413); д. Ми то не печемо *док не превире* (комина се не пече док не превре) (Петровић, 1973: 159); ђ. *дѣк дјетолину покосиши*, одма е купиш (Павлица, 1984: 414), *дѣк су Талијани ушли*, ми смо се састали (Драгичевић, 1986: 199), узели су одма *дѣк су ушли* (Драгичевић, 1986: 199); е. бјежи, *док те нијесам ударио* (Вуковић, 1938–39: 104), одмакни се, *док није пукло грдило* (Вуковић, 1938–39: 104);
- (21) а. Нек спавају *дѣклѣ оће* (Станић, 1977: 37); б. То се превијава *докле добијеш чисту шеницу* (Петровић, 1978: 140), Чекај *дѣклѣ неко оплијеви мало оно* (Николић, 1991: 512), в. Немо *дѣклѣ ово јарине не продамо* (Станић, 1977: 37), Ја нећу ићи *докле не дођете кући питат моје родитеља* (Петровић, 1978: 140);
- (22) *Пошто сан (сам) се откопо*, одем кући (Станић, 1977: 22);
- (23) Има три године *како га нијесам виђела* (Станић, 1977: 27), Има веј два дана *како те чекамо* (Станић, 1977: 29), Десе-дванес година *кџо смо дошли* (Николић, 1991: 513);
- (24) *Чѣм примим писмо*, одговорим (Станић, 1977: 23), *Чѣм се вратиши из Дарде*, дођи к мени (Sekereš, 1980: 167), *чѣм се то заметло*, мога вамо утећи (Драгичевић, 1986: 198);
- (25) усто сам, *а е зора забијељела* (Вуковић, 1938–39: 104), *А сване*, њега нема кот куће (Тешић, 1977: 245), *А (кртицу) е сунце огрие*, она е готова (Симић, 1978: 100), Јавићу ви *а доћу* (Пижурица, 1981: 215);
- (26) а. *Тѣк је проверело*, скиде га (Пижурица, 1981: 218); б. *Тѣк што су сели* (Пижурица, 1981: 218);
- (27) а. То е било *прѣје нѣ е била она погибија* (Станић, 1977: 31); б. *прѣје нѣ што сам дошла овде* (Николић, 1991: 513);
- (28) Има десе година *џтка сам дошла* (удала се у ову кућу) (Станић, 1977: 22), Је ли доводила Зорка коња *џтка* (откад) *га е одвела?* (Станић, 1977: 22), *џтка̄* (откад) *га е купио*, није долазио (Станић, 1977: 23);
- (29) Има два дана *џткџ* (откад) *сам оће* (Станић, 1977: 22–23).

Када је у питању учесталост појављивања временских везника, корпус говора јужнобарањских Срба показује најчешћу употребу временског *кад(а)* и *док*. Овде се скреће пажња и на то да временске реченице могу означавати истовремене, превремене и послевремене радње (Sekereš, 1980: 164).

Што се тиче везника *док*, досадашња истраживања била су усредсређена на употребу негације у зависној реченици (протази), те на појаву *док* место *чим*.

Када је у питању проблематика негације у реченици с везником *док*, Д. Петровић (1973: 158–159, в. и нап. 166) при истраживању говора Змијања скреће пажњу на то да у примерима типа: *Прошло је прилично времена док су пребрали...*, везник *док* „одређује временску границу до које ‘досеже’ радња главне реченице”. Материјал датог говора, наводи аутор, показује губљење афирмативне структуре, при чему се чак бележи и пример реченице са имперфективним глаголом. За неке говоре (говоре Лике, Баније и Кордуна) скреће се пажња на појаву структура и са негацијом и без ње, за поједине (говор околине Колашина) се наводи да превагу имају ненегирани форми. У вези са другим говорима (говором Удбине, Љештанског, те села Обади у босанском Подрињу) само се истиче да се појављује одричан облик глагола у таквим реченицама (Тешић, 1977: 245; Петровић, 1978: 140; Симић, 1978: 100; Пижурца, 1981: 217; Павлица, 1984: 413; Драгичевић, 1986: 199). У грађи примећујемо и примере реченица овог типа са везником *докле*.

Када је реч о употреби везника *док* у вредности везника *чим*,²⁴ литература ову појаву бележи у говорима Лике, Баније и Кордуна, при чему се за неке говоре (говор Лике) истиче да је *док* у вредности *чим* обичније, односно да реченице са везником *чим* нису честе (Петровић, 1978: 140; Павлица, 1984: 414; Драгичевић, 1986: 198–199). Дата употреба везника *док* одликује и Ш-В говоре (в. у Вујаклија, 2020: 159–160).

У вези са временским *а* скреће се пажња на његову употребу у вредности везника *чим*, односно *тек* (*што*). У неким говорима (прелазним говорима јужне Босне и високе Херцеговине), наводи се, *а* је чешће од *чим*, у другим (говору Љештанског) – „пokatкад” се појављује у таквој вредности (Вуковић, 1938–39: 104; Станић, 1977: 31; Тешић, 1977: 245; Симић, 1978: 100; Пижурца, 1981: 215; Ђуровић, 1992: 324).²⁵ У овом домену Х-К говоре можемо повезати са Ш-В и П-Т говорима (в. у Вујаклија, 2020: 161; Урошевић, 2011: 128).

²⁴ У овој вредности *док* се најчешће реализује са (краткосилазним) акцентом.

²⁵ Када је у питању ускочки говор, указује се и на корелативну службу *а – а: у тренутку кад – у том тренутку, чим – одмах: А га лати, а га спрати* (Станић, 1977: 31).

Што се тиче глаголских облика у протази, у литератури се (најчешће у вези са везником *кад*, а у појединим случајевима и са *чим* и *док*) указује на употребу (перфективног) презента (типа: *кад дознам, чим се вратиш*), те посебних творбених формација презента (типа: *кад знаднем, док биднем жива*, на тлу Црне Горе; са префиксом *уз-* типа: *кад устишем*), а у функцији футура II. За одричне реченице уведене везником *док* у говору Пиве и Дробњака наводи се честа употреба перфекта који означава „радњу која се није догодила, али би се могла догодити у скорој будућности” (типа: *бјежи, док те нијесам ударио*). Интересантан је податак у вези са колашинским говором о одсуству футура II у временским реченицама, као и да се у њима за разлику од условних не може појавити аорист у функцији футура II. Привлачи пажњу и податак да се у говорима источне Херцеговине појављује тзв. крњи перфекат у функцији футура II (типа: *кад вадила, зовни ме*), који у датим говорима није обичан (Вуковић, 1938–39: 104; Пецо, 1964: 183–184; Станић, 1977: 102; Sekereš, 1980: 167; Пижурница, 1981: 158, 160, 213).

Сфера временских реченица тражи детаљнија испитивања, нарочито када је у питању ареална дистрибуција везника, те темпорална парадигма.

ПОРЕДБЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ. Када су у питању поредбене структуре, литература пружа више података о поредбеним конструкцијама, те разним модалним изразима са поредбеном семантиком. На пољу развијених поредбених реченица региструју се следећи везници: *ко да, ко што, како, ка/ко, колико, колико да, него / но да, но што, но, што*²⁶. Поредбене реченице са *ка/ко, колико да, но да*, те *но што* уочавају се у говорима на тлу Црне Горе, реченице са *но* (али, по изузетку) у говорима србијанског Полимља, док су реченичне структуре са *што* у примерима типа (39а) запажене у кореничком говору, те (у усамљеном примеру) говору Баније и Кордуна (Вушовић, 1927: 69; Вуковић, 1938–39: 104; Пецо, 1964: 163; Ластавица, према Петровић, 1973: 160; 1978: 140; Станић, 1977: 24, 25, 36, 38, 48, 126; Пижурница, 1981: 217; Николић, 1991: 513; Марковић, 2011: 605):²⁷

(30) Иде *кó да пада с неба* (Станић, 1977: 24);

²⁶ Посебан случај представља употреба *што* у модалним структурама типа: *Шт□ реко ти и Јоко*, и оне су наше (Станић, 1977: 24), затим: Он је, *шт□н□ ријеч*, потрпезна курва (Станић, 1977: 36), Никола је, *шт□н□ веле*, вас о челика (Станић, 1977: 36), те: Он ће, *к□што чуем*, изиј о Илину дне (Станић, 1977: 36).

²⁷ Према мишљењу М. Станића (1977: 38), у примерима као што је: *Вичеш на мене биреко имаш десеторо ћеце, а не мене једнога!*, лексема *биреко* употребљена је као везник *као да*.

- (31) Да е добра задајати *кѠ што е вечати* (о жени) (Станић, 1977: 24), Нико вљешто не јаше зекана *кѠ што га Раде јаше* (Станић, 1977: 48);
- (32) *КѠко биднеш рекла*, нако ће бити (Станић, 1977: 25);
- (33) они су урадили *ка смо рекли* (како, као што) (Вушовић, 1927: 69), *Учини ко нѠ сам ти реко* (Пижурица, 1981: 217)²⁸;
- (34) Нијесам *колико јесан* (јесам) *ли мога оца* (Станић, 1977: 24), Није *кѠлико јѐ ли мој отац с Марића главице* (лежи мртав у гробљу) (Станић, 1977: 126)²⁹;
- (35) Не виђу *кѠлико да иг (очију) немам* (Станић, 1977: 38), Зорка зајарачила, више ме не слуша *кѠлико да не постоим* (Станић, 1977: 38), Да ми је да једем *кѠлико да не умрме о глади* (Станић, 1977: 126);
- (36) а. више добије *нек да се успособи* (Пецо, 1964: 163); б. волијо бик да ми то урадиш, *нѠ да ми даш лијену краву* (Вуковић, 1938–39: 104);
- (37) боље сам се удала, *нѠ што сам се надала* (Вуковић, 1938–39: 104);
- (38) А сад ово више иде *нѠ не иде* (Николић, 1991: 513);
- (39) а. јачије нема *што е Врановаче* (Ластавица, према Петровић, 1973: 160), Није нигда ни било боље *што е саде* (Петровић, 1978: 140); б. Рво сам у животу *што сам мого* (Станић, 1977: 36), Радијо сам *што сам умијо*, а *што нијесам*, нијесам ни дужан (Станић, 1977: 36), А. Колико тражиш за ову шиљеж? Б. *ШтѠ даш* (Станић, 1977: 48)³⁰; в. Он повика *штѠ га грло служи* (Станић, 1977: 48), *ШтѠ више имаш*, више ћеш бити и цијењен (Станић, 1977: 48).

У области поредбених конструкција бележе се везници: *као*³¹/*ка*³²/*ко*³³, *ки*,³⁴ *колико*, *него* / *но (ли)*,³⁵ *већ*, *вењ/вењго* (?), *ма* ‘више, него, највише’,

²⁸ Интересантна је реализација са елементом *но*.

²⁹ Овде би се могло радити о *колико ли*.

³⁰ За овај пример се наводи могућност употребе облика *шта* место *што*.

³¹ У вези са говором села Обади скреће се пажња на то да се употреба лика *као* своди „на случајеве поређења под претпоставком, уз претпоставку, затим – нечесто, кад се прецизира нека недовољно изражена особина” (Симић, 1978: 103).

³² Лик *ка* бележи се у говору србијанског Полимља (Николић, 1991: 512).

*што*³⁶. Конструкције са поредбеним *колико* примећују се у ускочком говору, *већ* и *ма* се уочавају у говору Горње Цапарде код Зворника, при чему се *већ* јавља упоредо са *него*, *вењ/вењго* – у говорима источне Херцеговине, док је *што* регистровано у говору Змијања, с тим што се за дати говор наводи да су конструкције са *него* обичније (Вуковић, 1938–39: 104; Петровић, 1973: 160; 1978: 140; Станић, 1977: 30, 38, 126, 135; Тешић, 1977: 240; Симић, 1978: 93; Пижурница, 1981: 217, 218; Ђукановић, 1983: 262; Павлица, 1984: 413, 414; Николић, 1991: 512–513; Марковић, 2011: 605):

- (40) а. Свако божије доба су ту били сигурни доћи, *као усред пола дана, к̄а усред пола ноћи* (Николић, 1991: 512–513); б. Ништа није друкчије, *к̄а ономе, к̄а ономе*, једнако је било (Николић, 1991: 512); в. Има дуга увета *ко у магарца* (Тешић, 1977: 240), У њега су пантоле *ко у мене* (Симић, 1978: 93), Ја учини се *кó нō аветан* (Пижурица, 1981: 217)³⁷;
- (41) Добар *ки поједан*, ја ти вељу (Пижурица, 1981: 217), лијеп *ки јабука* (Павлица, 1984: 414), брс *ки муња* (Павлица, 1984: 414);
- (42) Помисли, *бува к̄олико крпељ* (Станић, 1977: 126), Твој рукав је *к̄олико и мој* (Станић, 1977: 126), Да ми је скорупа *к̄олико с палца* (Станић, 1977: 126);
- (43) а. то е здравије *нег овај зид* (Петровић, 1973: 160), Волије метар оне горе (ливаде) *него два о те* (Станић, 1977: 30), Он боље зна *него ја и ти* (Николић, 1991: 513); б. Воли биг оног коња *н̄ чоека на њему* (Станић, 1977: 30), Он је радијо више *нō ја* (Николић, 1991: 513); в. Бољи је он јунак *н̄ли ти* (Станић, 1977: 30);

³³ За ускочки говор се наводи да је у примерима као што је: *Изѣде ко паице*, могућа и компаративна и квантитативна (*колико и паице, много*) семантичка нијанса (Станић, 1977: 38).

³⁴ У вези са колашинским *ки* каже се да семантички потпуно одговара регуларном *као и* (Пижурица, 1981: 217).

³⁵ За говор околине Колашина се скреће пажња на то да типични говорни представник неће употребити *него*, већ *но*; слично се констатује и за ускочки говор, у којем се уочава и *но ли* (Станић, 1977: 30; Пижурница, 1981: 218). Примећујемо да је *но* најчешће под (дугосилазним) акцентом или дужином.

³⁶ Посебан случај представљају редуковане поредбене реченице са *што*, попут: *Што стари*, све луђи, *Што ближе*, све теже (Станић, 1977: 35). За њих се истиче да компаратив редовно прати корелацију.

³⁷ И овде примећујемо *ко–но*.

- (44) Ја б волио бит без ручка *већ без цигаре* (Ђукановић, 1983: 262),
Бољи сам већ јуче (Ђукановић, 1983: 262);
- (45) боље ти је сад *већго сутра* (Пецо, 1964: 163);
- (46) Баш су мене варевали *ма икога* (Ђукановић, 1983: 262);
- (47) Ниједна војска нема праве боље *што француска* (Петровић, 1973: 160),
 Нема чудније аутобуса *што овај аутобус* (Петровић, 1973: 160),
 Ниједна дјевојка се у нас није боље удала *што она*
 (Петровић, 1973: 160).

Када је у питању прилог *колико*, односно израз *колико да*, у литератури је пажња посвећена углавном атипичним употребама. Тако се за примере из ускочког говора типа: *Нијесам колико јесан ли мога оца*, и: *Зорка зајарачила, више ме не слуша колико да не постоим*, наводи да дата лексема бива употребљена као компаративни везник *као* „губећи сваку везу са прилогом сем везу порекла или задржавајући још коју нијансу квантитативне адвербијалности” (Станић, 1977: 38).

При синтаксичкој обради прилога у истом говору за *колико* се истиче да се употребљава „у компарацији у случајевима величинског изједначења, тј. када се једна величина своди на величину друге”, као што је то у примеру: *Помисли, бува колико крпељ*, те да се у таквим и сличним примерима „приближава поредбеном везнику *као*” (Станић, 1977: 126, в. и 135).

Што се тиче поредбеног *што* у ускочком говору, указује се на употребу дате лексеме и у значењу прилога *колико*, *како*, у примерима типа: *Рво сам у животу што сам мого*, док се за примере типа: *Он повика што га грло служи*, наводи само вредност прилога *колико* (Станић, 1977: 36, 48).

Дати домен хипотаксе неопходно је систематски испитати.

УЗРОЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ. Поље узрочних реченица карактеришу следећи везници: *јер/јел*³⁸/*јера*³⁹, *јербо*, *ђе*, *зато ђе*, *е*, *зато е*, *кад*, *пошто*, *док*,⁴⁰ *чим*, *а*, *како*, *ко*,⁴¹ *што*, *као што*. Узрочно *е* литература бележи у говорима на подручју Црне Горе (Вушовић, 1927: 67–68; Вуковић, 1938–39: 103, 104;

³⁸ Интересантан је податак да се лик *јел* (поред *јер*) помиње само у вези са говором Срба у јужној Барањи, с тим што није дат пример (Sekereš, 1980: 160).

³⁹ Овај лик је забележен у говорима источне Херцеговине (Пецо, 1964: 163).

⁴⁰ У вези са ускочким говором примећује се да је обично под краткосилазним акцентом (Станић, 1977: 36).

⁴¹ Литература скреће пажњу на лик са дугосилазним акцентом (Симић, 1978: 100).

Пецо, 1964: 163; Петровић, 1973: 158; Станић, 1977: 23, 35, 36, 37; Тешић, 1977: 245; Симић, 1978: 100; Sekereš, 1980: 160, 164; Пижурица, 1981: 215, 217; Ђуровић, 1992: 324; Halilović, 1996: 211; Далмација, 1997: 142; Марковић, 2011: 605, 607).⁴²

- (48) а. Тадер се прозове Зета земља *јер је посто зет земље* (Станић, 1977: 23), Сами не можемо обрати *грожђе јер смо имали јутро и пол винограда* (Sekereš, 1980: 164); б. *јера је оди* (Пецо, 1964: 163);
- (49) нисам се прегледала *јербо сам дошла касно* (Далмација, 1997: 142), ишо сам у Бањалуку *јербо су ме звали* (Далмација, 1997: 142), *Јербо њу вода гони* (Марковић, 2011: 605);
- (50) наљутијо се *ђе му не дадок скорупа* (Вуковић, 1938–39: 103), Ми се зовемо Баићи *ђе ишо седом дана ко драги Баук* (Петровић, 1973: 158), Неће да каже *ђе не зна* (Тешић, 1977: 245), Он мисли *ђе он није кот куће* да море како оће (Марковић, 2011: 607);
- (51) *Зџтџ ђе га они мрзе*, мисли е су му то учињели (Пижурица, 1981: 217);
- (52) Бљеж у кућу е *ћеш озепсти* (Станић, 1977: 23), Поитајте е *ће киша* (Станић, 1977: 35), Љуте се е им не *пише* (Пижурица, 1981: 217), Не могу е ме боли *глава* (Пижурица, 1981: 217);
- (53) реко(х) *зато е си прије пита* (Вушовић, 1927: 68), То ти кажем не *зџтџ е га мрзим* (Пижурица, 1981: 217);
- (54) Залијепићеш долину *ка тако радиш* (Станић, 1977: 23), *Ка си ти зимус остала*, нећеш брзо умријети (Станић, 1977: 23), Па, добро, *кад звонар није код куће*, ја ћу мог оца мртвог донијети код вас (Sekereš, 1980: 164);
- (55) Седи па навези тај колијер *пошто сам ја у замету* (Станић, 1977: 23), На гувну је морало бит приправљено воде *пошто су те машине трошиле воду* (Sekereš, 1980: 164);
- (56) несрећна сам, *дџк сам те таког имала* (Вуковић, 1938–39: 104), Нећу док не могу (Станић, 1977: 23), Оће (пропасти) *дџк су наки* (нерадни) (Станић, 1977: 36), Ти од мене бржи. Лако е теби *дџк мене боли нога* (Симић, 1978: 100);
- (57) јадна е она, *чџм су јој ђеца онаке несреће* (Вуковић, 1938–39: 104);

⁴² За прелазне говоре јужне Босне и високе Херцеговине наводи се податак о употреби *јали/јал* место *или*, али и место *јер*: јамио сам кера *јали велка е шума* (Ђуровић, 1992: 324).

- (58) *Ѐ ја то тако*, не долазим (Пижурица, 1981: 215), *Ѐ су из вратили*, не ваља ствар никако (Пижурица, 1981: 215);
- (59) *Како није бијо у пријестолници*, цар Душан нареди да га одма возе у њу (Станић, 1977: 23), *Како није смијо казат никоме*, дође му д умре (да умре) о те тегобе (Станић, 1977: 23);
- (60) а. *Како си кѢ си бијо болесан?* (Пижурица, 1981: 217); б. Имо сам торбицу упртњачцу, у њој љеба нисам имо, па ја, кѢ *сиротиња* (Симић, 1978: 100),⁴³ Уранио да оре за шенце, јер у њи ние било сниега доли, кѢ *у пољу не пада сниег ко у нас* (Симић, 1978: 100), Седамдесет и пет година... и отишо у комиту, па ја, болан, кѢ *кад је луд* (Симић, 1978: 100),⁴⁴ Шта е? – Ја, кѢ *ми то непријатно* (Пижурица, 1981: 217);
- (61) *Осевапијо си се што си ми ово дао* (Станић, 1977: 23), *СТИЈО сам да мрем што нијесам мого казат никоме* (Станић, 1977: 23), *Љутијо се што га нијесмо ишчекали* (Станић, 1977: 36);
- (62) *Као што није било путова*, кренуо е по беспућу (Станић, 1977: 36).

Што се тиче узрочног *јербо*, за неке говоре (говоре јужне Босне и високе Херцеговине) напомиње се да се чешће појављује него *јер* (Ђуровић, 1992: 324). С друге стране, када је у питању говор околине Колашина, истиче се да је *јер* у тој функцији непознато аутентичном народном говору, а слично се (имајући посебно у виду податке из дијалектолошких прилога са терена Црне Горе) констатује и за узрочне везнике *будући (да)*, *зашто* и *ком* (Пижурица, 1981: 217, 219).

Када је реч о узрочном *ко*, литература скреће пажњу на то да је овај везник експресивнији од осталих узрочних везника. Наводи се и да употреба овог везника (в. примере под б) „подразумијева сагласност саговорника у ономе што се износи одговарајућом реченицом са *ко*”. Уочава се и да су такве реченице увек накнадно додате (Симић, 1978: 100; уп. Пижурица, 1981: 217).

У вези са нестандартним узрочним везницима *јербо* и *ће* занимљива паралела могла би се успоставити са Ш-В и П-Т говорима (в. у Вујаклија, 2020: 162–164; Урошевић, 2011: 129).

И овај домен хипотаксе изискује систематска испитивања.

⁴³ Примећујемо непредикатску структуру.

⁴⁴ Овде се заправо реализује *ко кад*.

НАМЕРНЕ РЕЧЕНИЦЕ. У области намерних реченица бележе се следећи везници: *да, ли, дако*,⁴⁵ *еда*,⁴⁶ при чему се *дако* региструје у говорима на тлу Црне Горе. Функцију намерног везника на неки начин може остварити и императивно *нека* (Вуковић, 1938–39: 105; Станић, 1977: 23, 30, 32, 34, 38; Тешић, 1977: 245; Sekereš, 1980: 160, 164; Павлица, 1984: 413):⁴⁷

- (63) Пођосмо *да пластимо* (Станић, 1977: 23), Сваке јесени кад почне грожђе да зрија сваки виноградар шаље своје старије људе или жене *да чувају виноград да га чворц не нападају, не кваре грожђе* (Sekereš, 1980: 164);
- (64) а. доша *е не би л нам пумуга овријећи* (Павлица, 1984: 413), летим *не би ли стигла прије кише* (Павлица, 1984: 413); б. Потрчи, Саво, *нелиг* (нећеш ли их) *стићи* (Станић, 1977: 23), *Иди нећеш ли наћи оно шиљеже* (Станић, 1977: 34);
- (65) моли се Богу, *дâко му помогне* (Вуковић, 1938–39: 105), Поитајте *дâко стрпате прије кише* (Станић, 1977: 23), Дај ми они нож *дâко биг одро ово јагње* (Станић, 1977: 30), Зали га (јагње) *дâко оживи* (Станић, 1977: 30);
- (66) Пушти мало *нек се дане* (о јелу – да се охлади) (Станић, 1977: 23), Удајачи ту краву *нек скочи во на њу* (Станић, 1977: 32).

Што се тиче намерног *ли*, литература скреће пажњу на присуство негације уз потенцијал (в. 64а), као и на структуре са негираним облицима презента глагола *хтети* и инфинитивном допуном [в. 64б] (Павлица, 1984: 413; Станић, 1977: 23; Пижурца, 1981: 210; в. и Тешић, 1977: 245).

Када је у питању намерно *дако*, у вези са ускочким говором, указује се на развој намерног значења из оптативног (Станић, 1977: 30).

Сферу намерних реченица потребно је детаљније испитати, нарочито у вези са ареалном дистрибуцијом везника, те глаголских облика у протази.

⁴⁵ В. нап. 12.

⁴⁶ Примери употребе овог везника у намерним реченицама изостају.

⁴⁷ Треба напоменути да неки примери употребе везника *те* у зависним реченицама указују на прелаз ка хипотактичком финалном везнику: Дође *те све покути* (Пижурица, 1981: 218).

УСЛОВНЕ РЕЧЕНИЦЕ. На пољу условних реченица литература региструје следеће везнике: *ако*,⁴⁸ *ли*, *кад*, *да*, *што*, *а*. Условно *што* се бележи у говорима на подручју Црне Горе и у говору села Обади, док се на један пример везника *а* са условним значењем ‘ако, уколико’ скреће пажња у вези са говором околине Колашина. Посебан случај представљају тзв. кондиционално-ексклузивни и њима сродни везници *ако већ / већко / већако / већ ако*,⁴⁹ *кад већ (?)*,⁵⁰ те везник *нако*,⁵¹ који налазимо првенствено на простору Црне Горе, и, када је у питању ускочки говор,⁵² везник *сал да* ‘само да’ (Вуковић, 1938–39: 86–87, 104–105; Пецо, 1964: 177, 183, 184; Николић, 1972: 700; Станић, 1977: 24, 30, 33–34, 37, 98–99, 102, 105, 109–110, 115–116, 131; Тешић, 1977: 244; Симић, 1978: 99, 101; Sekereš, 1980: 160, 164, 167; Пижурца, 1981: 158, 160, 213, 215, 218, 219; Павлица, 1984: 412, 414; Далмација, 1997: 134; Драгичевић, 2007: 376).⁵³

(67) а. *ако бидем рекла то*, да ми се нос осјече (Вуковић, 1938–39: 87), *ако си слаго*, уватићемо т у лажи, *ако ли бидеш истину казо*, даћемо ти муштулук (Вуковић, 1938–39: 87)⁵⁴; б. *ако продам*, послаћу му (Пецо, 1964: 155), *Ако дођеш зарана*, ићемо у гљиве (Симић, 1978: 99); в. *ако пада киша*, година е добра (Павлица, 1984: 412); г. *Ако можнем*, доћи ћу ти на мобу (Станић, 1977: 102),

⁴⁸ На спорадичну појаву лика *ко* скреће се пажња у студији о ускочком говору (Станић, 1977: 37), а такав лик налазимо и у грађи с подручја источне Херцеговине (Пецо, 1964: 184).

⁴⁹ Дати везници најчешће су са акцентом или дужином на месту акцента.

⁵⁰ Уп. нап. 17.

⁵¹ Дати везник се по правилу реализује са (дугосилазним) акцентом или дужином.

⁵² Могло би се говорити о присуству овог везника у сфери условних реченица и на простору србијанског Полимља: Не познаем волове, *наком су кукуљски* (Николић, 1991: 513).

⁵³ За ускочки говор се наводи и условно *док*, које би прагматички посматрано могло бити уврштено у сферу условних везника: *Док се не наеде меса*, он не брои (Станић, 1977: 24, 36). Такође се скреће пажња и на условно *те* у значењу ‘ако’, с тим што су сви примери типа: А. Отеће ти Божо они цклад. Б. Нек ме појаше ко зекана *те ће* (Станић, 1977: 33). У вези са говором околине Колашина указује се на појаву *тек* са *ли*: *Т□к ли е то тако* – пропали смо (Пижурица, 1981: 219). Литература скреће пажњу и на разне модалне изразе условне семантике: *ћ□будē* – ‘ако буде хтео’, *м□гудē* – ‘ако буде могао’, те *т□кабудē* – ‘ако буде токало’ итд. (Тривунац, 2002: 15; уп. Пецо, 1964: 156; Halilović, 1996: 203).

⁵⁴ Овде примећујемо комбинацију *ако ли*.

- Даћу ти *ако имаднем* (Пижурица, 1981: 158); д. *ако те узбије*, бјежи (Пецо, 1964: 156), *Ако устражи пара*, треба му дати (Гешић, 1977: 244); ђ. *ако би пролазјо*, јави се (Далмација, 1997: 134); е. *Ако донесоше и донесоше*, добро и да јес – али не вјерујем (Пижурица, 1981: 213), *Ми ћемо овако ради*, па *ако виђоше* – фалај богу (→ ... нека је хвала богу) (Пижурица, 1981: 213); ж. *Машинари остану код машине спават* *ако је машина радила до навече*. *Ако је вршидба била готова раније*, онда се машина сели код другог домаћина (Секегељ, 1980: 164); з. *ако те пита*, реци му (Пецо, 1964: 156), *поздрави*, *ако ко пита за нас* (Пецо, 1964: 184); и. *ако се окиша*, пропадоше жита (Пецо, 1964: 177), *ако продам ође*, одох ти ја у Босну (Пецо, 1964: 177); ј. *ко буде ишо*, нек наврати (Пецо, 1964: 184), *Ко би убрали коју малину*, даћу ти (Станић, 1977: 37);
- (68) а. *Биднеш ли што чуо за Илију*, одма ми јави (Станић, 1977: 24); б. *Примакнеш ли ми се*, разбићу ти главу (Станић, 1977: 24), *Наћеш ли је*, реци јој да дође (Станић, 1977: 34); в. *Не шћесте ли ме послушати*, грдно ћете се кајати (Станић, 1977: 110), *Не урадите ли овако*, биће зла (Станић, 1977: 110);
- (69) *Кад би ми ти сково једне вериге да му склопим око врата*, тако би (биг) га најбоље уватио (Станић, 1977: 24), *Кад би га запало*, оџеко би ми нос (Станић, 1977: 37), *кад би ти ћио*, добило би све (Далмација, 1997: 134);
- (70) а. укро би да смије (Далмација, 1997: 134); б. ја би се била вратила да сам смјела (Далмација, 1997: 134), да сам знао, био би се први јавјо (Далмација, 1997: 134); в. Могаг добро да ме ватра не упропаци (изгорела му кућа) (Станић, 1977: 24); г. *Да знадија да ћеш у Ругачицу*, реко би ти да ми купиш мало соли (Тешић, 1977: 244); д. *Да биасмо саћели оно сиена* (Симић, 1978: 99); ђ. *Да се не довати на руку*, оћаше главу разбити (Станић, 1977: 105); е. Имаг умријети да ми не даде саплак воде (Станић, 1977: 110); ж. *Да сам и ја игро*, имасмо четири штика (Станић, 1977: 109), *Да не уграби да е ударииш*, закла ме (змија) (Станић, 1977: 109);
- (71) *неће*, *што га не б убијо* (Вуковић, 1938–39: 104), *не мореш*, *што не би све преврно* (Вуковић, 1938–39: 104), *Никад оно неће узети прут што му га нећеш у шаке дати* (Симић, 1978: 101), *Што ме (ако ме) неће зва*, нећу одит (Пижурица, 1981: 219);
- (72) *А си м ти најбољи*, пропали су начисто (Пижурица, 1981: 215);
- (73) а. *ако су већ дошли*, нек ме причекају (Павлица, 1984: 414); б. платићеш ми, *већко те не уватим* (Вуковић, 1938–39: 104); в.

- нећеш то учинит, *већ*ко си луд (Вуковић, 1938–39: 104), Нећемо бљежати, *већ* ако смо кукавице! (Станић, 1977: 33);
- (74) *кад* је *већ* тамо, нек остане (Павлица, 1984: 414);
- (75) платићеш ми, *на*ко те не уватим (Вуковић, 1938–39: 105), Пожњећу ја ово до довече *на*ко миг (ми их, руке) *живина* осијече (Станић, 1977: 30), Доћи ће *на*ко не имадну су чим (Станић, 1977: 30), дој ћу *на*ко умрем (Пижурица, 1981: 218), Неће то учиње *на*ко е полудио (Пижурица, 1981: 218), Нећу *на*ко га не виђу (Пижурица, 1981: 218);
- (76) Поткучијо би он њега *сал* да може (Станић, 1977: 34).

Када је у питању учесталост појављивања условних везника, у вези са говором Срба у јужној Барањи, уочава се да је најчешће *ако* (Sekereš, 1980: 164).

Што се тиче условног *што*, указује се на његову употребу у вредности условног *ако*, те на везаност за одричне реченице. Износи се и претпоставка да су условне реченице са датим везником постале од релативних реченица са значењском нијансом погодбености (Вуковић, 1938–39: 104; Симић, 1978: 101; уп. Пижурица, 1981: 219).

Када је реч о тзв. кондиционално-ексклузивним везницима *ако већ* / *већко* / *већако* / *већ* *ако*, радило би се о значењу ‘сем, осим ако’ (Станић, 1977: 33).

У вези са кондиционално-ексклузивним *нако* упућује се на значења ‘сем ако, осим ако’. Такође се скреће пажња на његово порекло од *но ако*, али се напомиње и да се по правилу не може заменити несажетом формацијом (Вуковић, 1938–39: 105; Станић, 1977: 30; Пижурица, 1981: 218).

Што се тиче глаголских облика у протази условне реченице, литература скреће пажњу на употребу футура II у реченицама са везницима *ако* и *ли* (типа: *ако бидем рекла, биднеш ли што чуо*), (углавном перфективног) презента у реченицама са истим везницима (типа: *ако продам, примакнеш ли ми се*), посебним творбеним формацијама презента (типа: *ако имаднем* – на простору Црне Горе, и: *ако те узбије*), затим, на употребу имперфекта у реченицама са везником *да* (типа: *да знадија*), аориста у реченицама са везником *ако*, односно *ли* (типа: *ако виђоше, не урадисте ли овако*), на терену Црне Горе, те (тзв. крњег) перфекта у реченицама са везником *ако* (типа: *ако те пито*), на простору говора источне Херцеговине и у централнохерцеговачком говору, у којем је, наводи се, уобичајен (Вуковић, 1938–39: 68, 86–87; Пецо, 1964: 183, 184; Николић, 1972: 700; Станић, 1977:

102, 109–110; 115–116; Тешић, 1977: 244; Симић, 1978: 99;⁵⁵ Sekereš, 1980: 167; Пижурица, 1981: 158, 160, 213; Павлица, 1984: 412; Драгичевић, 2007: 376).

На простору Црне Горе приметна је и конструкција *оћаг* (имперфекат) + *инфинитив* у главном делу (аподози) условне реченице са везником *да* као „потенцијал за прошлост”, као и (у ускочком говору) значењски слична (‘умало не + радња исказана инфинитивом’) конструкција *имаг* (аорист) + *инфинитив*, која се обично употребљава у главној реченици повезаној (везником *да*) са условном реченицом, која може изостати, али се подразумева (Станић, 1977: 105, 110; Пижурица, 1981: 209).

Обрађујући потенцијал I (у литератури – кондиционал I) и указујући на честу употребу потенцијала II (кондиционала II), те могућност да се замени потенцијалом I у говору Поткозарја, наводе се и условне реченице са везницима *кад*, када је у питању потенцијал I у главној и зависној реченици, *да*, када је реч о потенцијалу I и II у главној реченици, те *ако*, у вези са потенцијалом I у зависној реченици [типа: *кад би га запало, осеко би, ја би се (била) вратила да сам смјела, ако би пролазјо*] (Далмација, 1997: 134). У вези са ускочким говором скреће се пажња на кондиционалну употребу потенцијала, при чему се износе примери условних реченица са везницима *да* и *кад* и потенцијалом у аподози, односно, када је у питању други везник, и у аподози и у протази (Станић, 1977: 98–99).

Када је у питању употреба аориста у условним реченицама, за говор околине Колашина се наводи да се користи на месту футура II (примери са везником *ако*), те да дати облик „уноси наглашену нијансу неизвјесности”, при чему се посебан стилски ефекат постиже понављањем, што је и најчешћа појава (Пижурица, 1981: 213). За ускочки говор примећује се да аорист може бити употребљен у аподози условне реченице (примери са везником *да*) у значењу потенцијала, чиме се постиже јача експресија (типа: *да не уграби да е удариш, закла ме*), а да се у протази овог типа зависносложене реченице може употребити место футура II или презента у два вида (примери са везником *ли*): *Не шћесте ли ме послушати, грдно ћете се кајати, Не урадите ли овако, биће зла* (Станић, 1977: 109–110). Аорист се у аподози условне реченице (примери са везником *ако*) бележи и у говорима источне Херцеговине (Пецо, 1964: 177).

⁵⁵ Реч је о усамљеним облицима имперфекта са изостављеном главном реченицом.

С друге стране, у говору околине Колашина примећује се одсуство футура I, перфекта, те инфинитива на месту радног глаголског придева типа: *не будеш ли казати право, проклет да си* (Пижурица, 1981: 213), док се за говоре источне Херцеговине констатује да *прави* облик футура II није обичан (Пецо, 1964: 184). У говорима србијанског Полимља примећује се одсуство конструкције *оћаз* (имперфекат) + *инфинитив* (Николић, 1991: 493).

Поље условних реченица такође тражи детаљнија испитивања, која се првенствено тичу ареалне дистрибуције везника *што*, те глаголских облика у склопу овог типа зависноложене реченице.

ДОПУСНЕ РЕЧЕНИЦЕ. Сферу допусних реченица карактеришу следећи везници: *иако, премда*,⁵⁶ *макар*,⁵⁷ *да, кад* и *ма*. Посебно би се могли издвојити својеврсни везнички изрази: *све*⁵⁸ *ако, све да, све кад, ако и, па макар*,⁵⁹ *па ако, па да, па кад, таман да*. Извесну допусност налазимо и у примерима са *какав да, па мањ шта* и *мањ шта да* (Вуковић, 1938–39: 99–100, 103; Станић, 1977: 23–24, 34, 37–38, 99–100, 134; Симић, 1978: 101; Sekereš, 1980: 164; Павлица, 1984: 414; Ђуровић, 1992: 324; Марковић, 2011: 605).⁶⁰

- (77) Јешћу вала *иако су ми руке неопране* (Станић, 1977: 24), Ја ти желим сваку срећу *иако те узет нећу* (Станић, 1977: 24), Судили му и осудили га, *иако га нису никад нашли* (Марковић, 2011: 605);
- (78) а. *Премда су то и јони знали* (Марковић, 2011: 605); б. мислио се о народу *брем се борба води* (Ђуровић, 1992: 324), ожени се *брем теби није драга* (Ђуровић, 1992: 324);
- (79) Нећеш *макар се земља преврнула!* (Станић, 1977: 24), Попићу ту ракију *макар одма умро* (Sekereš, 1980: 164);

⁵⁶ За једну групу говора јужне Босне и високе Херцеговине скреће се пажња на лик *брем* (Ђуровић, 1992: 324), док се у вези са говорима црногорске источне Херцеговине указује на краћи облик *прем*, међутим, без навођења реченичног контекста (Вушовић, 1927: 66).

⁵⁷ Дати везник, у самосталној употреби или у склопу везничког израза, по правилу има акценат.

⁵⁸ Лексема *све* у склопу датих везничких израза веома често има акценат.

⁵⁹ Не истиче се веза са *па*, али примери илуструју дату комбинацију.

⁶⁰ У вези са колашинским говором скреће се пажња на *даће* у значењу ‘бар’, ‘па макар’ и сл., при чему би неки примери могли бити интерпретирани као допусне реченице: *Купићу да ћу се наима* (Пижурица, 1981: 216).

- (80) а. не дам, *да би црко* (Вуковић, 1938–39: 99), нећу ти дати, *да би ту мртав осто* (Вуковић, 1938–39: 99); б. не дам ти, *да цркнеш* (Вуковић, 1938–39: 100), Не дам *да ми даш пет иљада!* (Станић, 1977: 24); в. Вала те више нећу молити *да ће ми оне цоке све покрепати од глади* (Станић, 1977: 23); г. Нећеш *да си ми из ока кањуо!* (Станић, 1977: 24);
- (81) немам пара, *кад би ми очи ође извадијо за динар* (Вуковић, 1938–39: 99), Неј *кад би цанцо!* (био мртав) (Станић, 1977: 24), Не дам ти *кад би црко* (Симић, 1978: 101);
- (82) Оћу *ма ме стријељали* (Станић, 1977: 24);
- (83) *свѣ ако дође*, неће му моћи ништа (Вуковић, 1938–39: 103), *Све ако побљегне*, уватићемо га (Станић, 1977: 38);
- (84) *свѣ да дође*, нема му више мјеста ође (Вуковић, 1938–39: 103), *свѣ да му платиш колико треба*, неће љуцки да ти ради (Вуковић, 1938–39: 103), Не вљерује (не вљерујем му) *све да искрено каже* (Станић, 1977: 38);
- (85) *свѣ кад би га кумијо*, не да ти динара (Вуковић, 1938–39: 103), *свѣ кад би га клао*, не би ти казо ништа (Вуковић, 1938–39: 103), *Све кад би ударила киша*, житима не би помогла (Станић, 1977: 38);
- (86) *Ако е и грдна*, она е од лозе Немањића (Станић, 1977: 23);
- (87) не дам *на макар црка* (Павлица, 1984: 414), даћу му *на макар ми га никет не вратијо* (Павлица, 1984: 414);
- (88) Богами ћу са шес *на ако ће све у воду!* (Станић, 1977: 23–24);
- (89) Не дам *на да ће о тебе провисор бити* (Станић, 1977: 24), Нећеш *на да си ми на око испо!* (Станић, 1977: 24);
- (90) Оћу *на кад би (биг) главу изгубијо!* (Станић, 1977: 24);
- (91) Нећеш таман *да ће о тебе милистор бити!* (Станић, 1977: 24), Е нећу таман *да до сутра нећу ништа у уста ставити!* (Станић, 1977: 34);
- (92) Не отрицавам се ја њега *какав да е* (Станић, 1977: 23);
- (93) а. Није му било по вољи *на мањ штã радили* (Марковић, 2011: 605); б. *мањ штã да је куповато* (Марковић, 2011: 605).

Што се тиче учесталости допусних везника, у вези са говором јужнобарањских Срба, сазнајемо да су најчешћи *иако* и *макар* (Sekereš, 1980:

164). С друге стране, за говор околине Колашина констатује се одсуство допусног *мада*, али и *премда* (Пижурица, 1981: 219).⁶¹

Када је реч о изразима *све ако*, *све да*, *све кад*, указује се на њихову вредност ‘ако и, и ако’, ‘макар’ и сл., те да *све* појачава концесивност реченице (Вуковић, 1938–39: 103; Станић, 1977: 37–38).

Литература истиче и да везник *на* са везником *да* има тзв. асеверативну моћ за смисао зависне реченице, те да то исто имамо и у споју *таман* и *да* (Станић, 1977: 34).

Када је у питању употреба глаголских облика у овом типу зависнослужених реченица, у вези са говором Пиве и Дробњака, скреће се пажња на „једну врсту потенцијала” уз допусно *кад* и *да* „кад се у главној одричној или потврдној реченици изриче одлучност невршења или вршења, а у споредној могућност извршења или вршења радње у будућности, условљену неизвршавањем или извршењем радње у главној реченици” (типа: *не дам, да би црко*). Напомиње се да у овој конструкцији може доћи, мада ретко, и презент [типа: *не дам ти, да цркнеш*] (Вуковић, 1938–39: 99). Употреба везника *кад* и *да* уз потенцијал у допусном значењу наводи се и за ускочки говор („у јаким ситуацијама, кад се две моћне околности супротстављају једна другој, од којих она у зависној реченици пада пред оном у главној”), те, када је у питању везник *кад*, говор села Обади (Станић, 1977: 99–100; Симић, 1978: 101), док се презент у функцији футура II у допусним реченицама помиње у вези са колашинским говором, с тим што се не наводе примери (Пижурица, 1981: 158). За ускочки говор се такође износи, додуше, спорадична, могућност замене описаног типа потенцијала презентом, али и футуrom I (типа: *Вала те више нећу молити да ће ми оне цоке све покрепати од глади*) (Станић, 1977: 100).

На послетку, у компаративној перспективи посматрано, интересантно је одсуство везника *мада*, који је пак уобичајен у Ш-В говорима и који се, када су у питању П-Т говори, везује за градски говор Ниша. С друге стране, занимљива је појава везника *иако* и, пре свега, *премда*, које литература о Ш-В говорима не региструје и чије се одсуство у банатским говорима експлицитно наводи (в. у Вујаклија, 2020: 165–167; Урошевић, 2011: 130–131).

Како би се поуздано и прецизно утврдио инвентар и ареална дистрибуција допусних везника, неопходна су даља истраживања.

⁶¹ Скреће се пажња и на одсуство допусног *буд(и)*, мада би се овде више радило о паратактичким структурама (уп. Вуковић, 1938–39: 103).

ПОСЛЕДИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ. Последичне реченице најслабије су истражен домен хипотаксе у Х-К, а рекло би се и у осталим, говорима српског језика (в. у Вујаклија 2020: 153, нап. 5; Урошевић 2011: 131). Литература обавештава о везнику *да* у овој сфери (Станић, 1977: 24; Sekereš, 1980: 160):⁶²

(94) Угри воду толико *да умре ладноћа* (Станић, 1977: 24), Испуљише ми очи *да испадну* (Станић, 1977: 24), Толико ме бијо сан обрво *да се нијесам могла с мљеста помаћи* (Станић, 1977: 24).

Јасно је да овај домен хипотаксе захтева систематска испитивања.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Предмет овог рада била је систематизација досадашњих сазнања о зависносложеним реченицама у Х-К дијалекту. Утврђено је да је овај домен синтаксе описиван парцијално и диференцијално, пре свега, издвајањем везника који показују разлике у односу на стандардни језик. Обједињавањем досадашњих налаза о хипотакси Х-К дијалекта направљен је инвентар везника за сваки тип зависносложене реченице, који у будућим истраживањима треба допунити.

На основу састављеног инвентара хипотактичких везника може се уочити да Х-К дијалекат у испитиваној сфери испољава не толико специфичности које би га разликовале од осталих дијалеката српског језика колико повезаност са неким другим дијалекатским типовима, односно унутардијалекатске специфичности, као што је то увођење допунских реченица везником *е* (*ја виђу е лаже*), карактеристичним преваходно за херцеговачко-крајишке говоре на подручју Црне Горе. Тиме се потврђују досадашња сазнања о разуђености Х-К говора која су била утемељена првенствено на фонолошким и морфолошким анализама (в. нпр. П. Ивић 2009: 17–38) и показује како и један мали сегмент синтаксе може допринети сагледавању физиономије једног дијалекта.

На даљим је истраживањима да се детаљније утврди ареална и семантичко-прагматичка дистрибуција везника, али испитају и друга релевантна синтаксичка својства зависносложених реченица у овом дијалекту,

⁶² Евентуално би се могло говорити и о последичном *те*, али у забележеном примеру пре би било речи о паратактичком везнику који корелативне предикације доводи у узрочно-последичну везу: Шта су радили *те су овако уморни*? (Станић, 1977: 24).

као што је то временска формализација глагола у протази неких типова зависносложених реченица.

Danka Vujaklija

HYPOTAXIS IN THE HERZEGOVINA-KRAJINA DIALECT (RESEARCH SO FAR)

Summary

This paper attempts to give an overview of previous research on hypotactic structures in the Herzegovina-Krajina dialect by determining the theoretical and methodological frameworks in which the research was conducted, and systematizing the results obtained in them, in order to facilitate future research. The obtained findings have been compared with the results of examining this topic in the Šumadija-Vojvodina and Prizren-Timok speeches and some possible guidelines for further research have been provided.

The author concludes that the hypotactic structures in the Herzegovina-Krajina dialect are partially and differentially investigated: the researchers focused on conjunctions that show differences in their form and function/meaning in relation to the standard language, as well as conjunctions that do not exist in the standard language. This is characterized by previous examinations of hypotactic structures in the Šumadija-Vojvodina and Prizren-Timok speeches.

Having this in mind, the paper presents the basic characteristics of the dependent clauses in the Herzegovina-Krajina dialect. First of all, an inventory of conjunctions has been made, which in future research should be supplemented by: (a) relative clauses: *koji, što/šta, čiji, kakav, koliki, ko, da, te, đe*; (b) complement clauses: *da, e, što, đe, kako, dako, neka*; (c) spatial clauses: *đe (goj), đe (goj) šta, kud (goj) / kudiје*; (d) time clauses: *kad(a), dok, dokle, pošto, kako, čim, a, tek (što), prije no (što), otkad, otkako (?)*; (e) manner/comparative clauses: *ko da, ko što, kako, ka/ko, koliko, koliko da, nego/no da, no što, no, što*; (f) causal clauses: *jer/jel/jera, jerbo, đe, zato đe, e, zato e, kad, pošto, dok, čim, a, kako, ko, što, kao što*; (g) purpose clauses: *da, li, dako, eda, neka*; (h) conditional clauses: *ako, li, kad, da, što, a*; (i) concessive clauses: *iako, premda, makar, da, kad, ma*; (j) effect clauses: *da*.

Based on the compiled inventory of hypotactic conjunctions, it can be concluded that the Herzegovina-Krajina dialect has no features that would distinguish it from other Serbian dialects, but it shows the features that connect it with some other Serbian dialects, i.e., intradialectal specifics, such as the use of complement conjunction *e* (i.e., *Ja viđu e laže*) in Montenegro.

Keywords: Serbian, Herzegovina-Krajina dialect, dialectology, dialect syntax, hypotaxis.

LITERATURA

- Antonić, I. (2018). Rečenice s vremenskom klauzom. U: *Sintaksa složene rečenice u savremenom srpskom jeziku* (P. Piper, red.). Novi Sad: Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU, 289–363. (objavljeno na ćirilici)
- Dalmacija, S. (1997). *Ijekavski govori Potkozarja*. Banjaluka: Narodna i univerzitetska biblioteka „Petar Kočić”. (objavljeno na ćirilici)
- Dešić, M. (1976). Zapadnobosanski ijekavski govori. *Srpski dijalektološki zbornik*, 21. (objavljeno na ćirilici)
- Dragičević, M. (1986). Govor ličkih jekavaca. *Srpski dijalektološki zbornik*, 32. (objavljeno na ćirilici)
- Dragičević, M. (2007). O govoru Srba Banje Vrućice kraj Teslića I (fonetske i morfološke osobine). *Srpski dijalektološki zbornik*, 54, 323–401. (objavljeno na ćirilici)
- Đukanović, P. (1983). Govor sela Gornje Caparde (kod Zvornika). *Srpski dijalektološki zbornik*, 29, 191–294. (objavljeno na ćirilici)
- Đurović, R. (1992). Prelazni govori južne Bosne i visoke Hercegovine. *Srpski dijalektološki zbornik*, 38, 9–378. (objavljeno na ćirilici)
- Halilović, S. (1996). Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, 7.
- Ivić, M. (1963). Repertoar sintaksičke problematike u srpskohrvatskim dijalektima. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 6, 13–30. (objavljeno na ćirilici)
- Ivić, P. (2009). *Srpski dijalekti i njihova klasifikacija*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. (objavljeno na ćirilici)
- Kašić, Z. (1995). Govor Konavala. *Srpski dijalektološki zbornik*, 41, 241–396.
- Marković, S. Z. (2011). Govor Užičke Crne gore. *Srpski dijalektološki zbornik*, 58, 337–672. (objavljeno na ćirilici)
- Nikolić, M. B. (1972). Govor sela Gorobilja (kod Užičke Požege). *Srpski dijalektološki zbornik*, 19, 619–746. (objavljeno na ćirilici)
- Nikolić, M. (1991). Govori srbijanskog Polimlja. *Srpski dijalektološki zbornik*, 37, 1–548. (objavljeno na ćirilici)
- Pavlica, D. (1984). O govoru okoline Udbine. *Srpski dijalektološki zbornik*, 30, 357–424. (objavljeno na ćirilici)
- Pavlović, S. (2009). *Starosrpska zavisna rečenica od XII do XV veka*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. (objavljeno na ćirilici)
- Pešikan, M. B. (1965). Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori. *Srpski dijalektološki zbornik*, 15, 1–294. (objavljeno na ćirilici)

- Petrović, D. (1973). *O govoru Zmijanja* [Poseban otisak iz Zbornika za filologiju i lingvistiku knj. XIV/1–2 i XV/1–2 štampan prema odluci Izvršnog odbora Matice srpske od 26. juna 1972. godine]. Novi Sad: Matica srpska. (objavljeno na ćirilici)
- Petrović, D. (1978). *Govor Banije i Korduna*. Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Prosvjeta. (objavljeno na ćirilici)
- Peco, A. (1964). Govor istočne Hercegovine. *Srpski dijalektološki zbornik*, 14, separat 1, 1–200. (objavljeno na ćirilici)
- Peco, A. (1985). Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne. Morfologija [Poseban otisak]. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, 5. (objavljeno na ćirilici)
- Pižurica, M. (1981). *Govor okoline Kolašina*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. (objavljeno na ćirilici)
- Sekereš, S. (1980). Govor Srba u južnoj Baranji. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 23/2, 127–188.
- Simić, M. (1978). Govor sela Obadi u bosanskom Podrinju. *Srpski dijalektološki zbornik*, 24, 1–124. (objavljeno na ćirilici)
- Stanić, M. (1977). Uskočki govor II. *Srpski dijalektološki zbornik*, 22, 1–157. (objavljeno na ćirilici)
- Stevanović, M. S. (1933–34). Istočnocrnogorski dijalekat. S kartom uz tekst. *Južnoslovenski filolog*, 13, 1–128. (objavljeno na ćirilici)
- Tešić, M. (1977). Govor Lještanskog. *Srpski dijalektološki zbornik*, 22, 159–328. (objavljeno na ćirilici)
- Trivunac, R. (2002). Uz Rječnik dubrovačkog govora. U: Bojanić, M.–R. Trivunac (2002). Rječnik dubrovačkog govora. *Srpski dijalektološki zbornik*, 49, 9–18. (objavljeno na ćirilici)
- Urošević, D. (2011). Dosadašnja ispitivanja hipotaktičkih struktura u prizrensko-timočkim govorima. U: Žugić, R. (ur.) (2011). *Dijalekat – dijalekatska književnost. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Leskovačkom kulturnom centru 18. decembra 2010. godine*. Leskovac: Leskovački kulturni centar. 123–133. (objavljeno na ćirilici)
- Urošević, D. (2015). *Relativna rečenica u šumadijsko-vojvođanskom dijalektu*. Doktorska disertacija (rukopis). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet. (napisano na ćirilici)
- Vujaklija, D. G. (2020). Hipotaksa u šumadijsko-vojvođanskom dijalektu (dosadašnja istraživanja). U: Trajković, T. – N. Jović (ur.) (2020). *Na temeljima narodnih govora. Zbornik radova posvećen prof. dr Jordani*

Marković povodom odlaska u penziju. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu. 151–168. (objavljeno na ćirilici)

Vuković, J. (1938–39). Govor Pive i Drobnjaka. *Južnoslovenski filolog*, 17, 1–113. (objavljeno na ćirilici)

Vušović, D. (1927). Dialekt Istočne Hercegovine. *Srpski dialektološki zbornik*, 3, 1–70. (objavljeno na ćirilici)

Aleksandar Živanović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

УДК: 811.111'342.8
DOI: 10.19090/gff.2022.1.253-268
Originalni naučni rad

FONETSKE REALIZACIJE KRATKOSILAZNOG AKCENTA KOD IZVORNIH GOVORNIKA ENGLESKOG JEZIKA: PRELIMINARNO ISTRAŽIVANJE

Cilj ovog istraživanja bio je da opiše realizacije kratkosilaznog akcenta u srpskom jeziku u produkciji troje izvornih govornika engleskog i upoređi u kojoj se meri one razlikuju od realizacija izvornih govornika srpskog opisanih u prethodnim studijama. Korpus za istraživanje činila je grupa od 118 primera dvosložnih reči izdvojenih iz dve televizijske emisije. Analizirali smo sledeće parametre: frekvenciju osnovnog tona, intenzitet i trajanje naglašanih i nenaglašanih vokala. Silazni tonski intervali između maksimalnih vrednosti f_0 naglašenog i nenaglašenog vokala, karakteristični za realizaciju silaznih akcenata u srpskom, prisutni su i u izgovoru izvornih govornika engleskog, ali su njihove vrednosti znatno manje u odnosu na izvorne govornike srpskog. Kada je u pitanju karakteristika koja se u literaturi izdvaja kao glavno obeležje akcenatskog kvaliteta – odnos vrednosti f_0 na kraju naglašenog i na početku nenaglašenog vokala, možemo konstatovati da ona nije usvojena u govoru naših ispitanika imajući u vidu srednje vrednosti raspona koje ukazuju na uzlazne tonske intervale kod svih govornika. Smatramo da je znatno bolja usvojenost realizacije intenziteta i trajanja posledica toga što su ove akustičke varijable lakše za usvajanje, ali i toga što naglašeni vokali u engleskom u većini slučajeva imaju veći intenzitet i duže trajanje od nenaglašanih vokala (što je slučaj i u srpskom).

Ključne reči: kratkosilazni akcent, srpski jezik kao drugi, izvorni govornici engleskog, frekvencija osnovnog tona, intenzitet, trajanje.

1. UVOD

Za uspeh u učenju drugog jezika podjednako je bitno savladati i segmentne i suprasegmentne karakteristike. Veću pažnju istraživača koji su se bavili fonološkom produkcijom u drugom jeziku do sada su privlačile segmentne karakteristike (Huang–Jun, 2011: 388). Jedna od retkih suprasegmentnih

* aleksandar.zivanovic@ff.uns.ac.rs

karakteristika čije je usvajanje istraživano u drugom jeziku jeste tempo (Huang–Jun, 2011: 389).

Usvojenost prozodijskih karakteristika engleskog od strane izvornih govornika srpskog bila je predmet nekih dosadašnjih istraživanja (v. npr. Marković, 2012; Čubrović, 2020). Međutim, usvojenost prozodijskih karakteristika srpskog od strane govornika čiji je maternji jezik engleski ili neki drugi do sada gotovo da nije istraživana. Prema našem znanju, opisom fonetskih realizacija akcenata srpskog jezika kod neizvornih govornika do sada su se bavili samo Sredojević i Spasić (2016), koji su istraživali usvojenost akcenatskog sistema ovog jezika kod izvornih govornika mađarskog. Pored toga, Nataša Spasić objavila je rad u kojem daje pregled i analizu grešaka koje se javljaju u izgovoru akcenata srpskog kod izvornih govornika mađarskog i slovačkog, a tiču se nestandardne distribucije prozodema, pogrešnog mesta akcenta, i slično (Spasić, 2016). Cilj ovog rada jeste da opiše fonetske realizacije kratkosilaznog akcenta u izgovoru izvornih govornika engleskog i utvrdi u kolikoj meri se njihove realizacije razlikuju od realizacija izvornih govornika srpskog, opisanih u prethodnim istraživanjima. Imajući u vidu veličinu korpusa kojim se bavimo, rad predstavlja preliminarno istraživanje.

Preostali deo rada organizovan je na sledeći način. U drugom odeljku predstavljamo glavne karakteristike akcenta reči u srpskom i engleskom jeziku. Treći deo rada sadrži opis metodologije istraživanja; u ovom delu nalaze se podaci o govornicima, korpusu i analiziranim parametrima. U četvrtom odeljku predstavljamo opis realizacija kratkosilaznog akcenta u izgovoru svakog govornika i njihovo međusobno poređenje. Peti deo rada sadrži poređenje dobijenih rezultata sa rezultatima objavljenim u drugim radovima. U šestom odeljku nalaze se zaključne napomene.

2. AKCENAT REČI U SRPSKOM I ENGLESKOM JEZIKU

Akcenatski sistem standardnog srpskog jezika čine četiri akcenta, koja se obeležavaju na sledeći način: kratkosilazni (˘), npr. u reči [kùća], kratkouzlazni (˙), npr. u reči [žèna], dugosilazni (ˆ), npr. u reči [môre], dugouzlazni (˘), npr. u reči [rúka] (Subotić–Sredojević, & Bjelaković, 2012: 98). Akcenatski sistem takođe čine i neakcentovana dužina (ˉ), npr. u reči [dèvōjka] i neakcentovana kratkoća (˘) (Subotić i dr., 2012: 98). Distribucija akcenata u srpskom jeziku može se odrediti kao delimično slobodna (Subotić i dr., 2012: 98). Silazni akcenti javljaju se samo na prvom slogu, a uzlazni na svim slogovima osim poslednjeg; dakle, u jednosložnim rečima mogu se naći samo silazni akcenti. Poslednji slog u višesložnim rečima ne

može nositi akcenat. Neakcentovana dužina može se javiti samo iza akcenta, dok kod neakcentovane kratkoće ne postoje takva ograničenja.

Istraživanja koja su se bavila fonetskom realizacijom akcenta u srpskom ukazala su na njegovu dvosložnu prirodu – akcenat se realizuje na naglašenom i narednom vokalu, i to tako što je tonski interval između naglašenog i nenaglašenog vokala u rečima sa uzlaznim akcentima uzlazan, dok je odnos između vrednosti osnovnog tona na naglašenom i nenaglašenom vokalu kod silaznih akcenata silazan (Ivić–Lehiste, 1996: 193; Sredojević, 2017: 79–83). Intenzitet se nije pokazao kao značajan u razlikovanju akcenata (Ivić–Lehiste, 1996: 70; Sredojević, 2011: 76). Ni za trajanje se ne može reći da predstavlja pouzdan pokazatelj akcenatskog kvaliteta, ali razlika između trajanja dugih i kratkih vokala veća je u rečima sa silaznim akcentima (Sredojević, 2017: 139–143).

U engleskom jeziku postoje četiri stepena prominentnosti sloga: 1) primarno naglašeni slogovi, koji sadrže veliku istaknutost u visini, poslednju u reči ili dužem iskazu; 2) sekundarno naglašeni slogovi, kod kojih istaknutost u visini nije poslednja u reči ili dužem iskazu; 3) slogovi niske prominentnosti, koji sadrže cele vokale (engl. *full vowels*) koji nisu tonski istaknuti; 4) neprominentni slogovi, koji nisu tonski istaknuti a sadrže neki od redukovanih vokala (engl. *reduced vowels*) /ɪ, i, ʊ, u, ə/ (Cruttenden, 2014: 244). Akcenatski obrazac u engleskom je nepromenljiv, pošto je primarno naglašen uvek određeni slog u datoj reči,¹ ali i slobodan, s obzirom na to da nije uvek naglašen određeni slog u nizu, kao što je to slučaj u francuskom, gde je akcenat uvek na poslednjem slogu u reči, ili češkom, u kom je akcenat uvek na prvom slogu (Cruttenden, 2014: 241).

Najvažniju ulogu u pravljenju razlike između naglašenog i nenaglašenog sloga u engleskom ima promena vrednosti osnovnog tona (Cruttenden, 2014: 242). Takođe, bitno je i kolika je visina osnovnog tona. Drugi bitni činioci koji jedan slog mogu učiniti istaknutijim od drugih jesu glasnoća, kvalitet i kvantitet (Cruttenden, 2014: 242). Rezultati autora koji su se bavili analizom akcenta reči u američkom engleskom sugerišu da naglašeni slogovi imaju viši osnovni ton, veći intenzitet i duže trajanje od nenaglašenih slogova (Lieberman, 1960; Beckman, 1986; Sluijter–Heuven, 1996). Kada je reč o nenaglašenim slogovima, na njihovu istaknutost mogu uticati kvalitet i trajanje vokala (Cruttenden, 2014: 243). Na primer, dugi vokali i diftonzi istaknutiji su od kratkih vokala, a u grupi kratkih vokala najmanju istaknutost imaju vokali /ɪ, i, ʊ, ə/ (Cruttenden, 2014: 243).

¹ Cruttenden navodi određene višesložne reči koje predstavljaju izuzetke (Cruttenden, 2014: 252–253).

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

3.1. Govornici

U ovom radu bavimo se govorom troje izvornih govornika engleskog jezika rođenih u Sjedinjenim Američkim Državama.

Rendal Mejdžor (govornik 1, G1) zaposlen je kao viši nastavnik veština na Odseku za anglistiku na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. U Novom Sadu živi od 1986. godine. U trenutku snimanja intervjua koji smo koristili kao korpus (početak 2003. godine), Mejdžor je srpski jezik učio oko 16 godina.

Dženifer Braš (govornica 2, G2) je tokom snimanja emisije koju smo koristili za analizu bila zamenica šefa UNMIK-a. Najveći deo vremena u Srbiji provela je u Beogradu i Kraljevu. Ne znamo tačan podatak o godinama učenja jezika, ali na osnovu informacija dostupnih u intervjuu, pretpostavljamo da je u pitanju period od oko 20 godina.

Barbara Dejvis (govornica 3, G3) bivši je šef misije UN za ljudska prava. U trenutku snimanja intervjua koji smo koristili kao korpus srpski jezik učila je 25 godina.

3.2. Korpus

Korpus za ovo istraživanje čini 118 primera – 50 primera koje je izgovorio G1, 40 primera koje je izgovorila G2 i 28 primera koje je izgovorila G3. Odabrali smo dvosložne reči izgovorene u medijalnoj poziciji fraze, imajući u vidu da je u toj poziciji uticaj rečenične intonacije na realizaciju akcenta najmanji. Reči su izgovorene bez posebnog isticanja.

Reči koje su izgovorili G1 i G3 izdvojene su iz emisije „Naši stranci” autorke Jelene Stamenković. U okviru emisije, koja je emitovana na Televiziji Novi Sad (zatim Radio-televiziji Vojvodine), autorka je uradila brojne intervjue sa sagovornicima različitih zanimanja koji vode poreklo iz drugih zemalja, ali i ljudima iz Srbije koji su živeli u drugim zemljama sveta. Reči koje je izgovorila G2 izdvojene su iz emisije „Slobodno srpski”, čiji je autor Budimir Ničić. Emisija je prvenstveno političkog karaktera i bavi se temama važnim za kosovsko društvo. Emituje se na kanalima RTK1, RTK2, TV Mir, TV Puls, TV KIM i TV Herc.

Spisak reči koje smo koristili kao korpus nalazi se u Prilogu na kraju rada.

3.3. Analizirani parametri

U ovom istraživanju ispitivali smo vrednosti frekvencije osnovnog tona (f_0), intenziteta i trajanja. Metodologija korišćena u radu opisana je u Sredojević (2020).

Merili smo početne i krajnje vrednosti f_0 na naglašenom ($f_{0_{1p}}$, $f_{0_{1k}}$) i nenaglašenom vokalu ($f_{0_{2p}}$, $f_{0_{2k}}$), kao i maksimalne vrednosti na oba vokala ($f_{0_{1max}}$, $f_{0_{2max}}$). Ove vrednosti, izražene u hercima, korisili smo da bismo odredili raspon između početne i krajnje vrednosti f_0 naglašenog vokala – $R(f_{0_{1p}} - f_{0_{1k}})$, raspon između maksimalnih vrednosti f_0 naglašenog i nenaglašenog vokala – $R(f_{0_{1max}} - f_{0_{2max}})$ i raspon između vrednosti f_0 na kraju naglašenog i na početku nenaglašenog vokala – $R(f_{0_{1k}} - f_{0_{2p}})$. Pored toga, merili smo i minimalne vrednosti f_0 naglašenog i nenaglašenog vokala da bismo mogli preciznije da odredimo tonsko kretanje na ovim vokalima. Vrednosti raspona izrazili smo u polustepenima.

Merili smo vrednosti srednjeg intenziteta na naglašenom ($I1$) i narednom vokalu ($I2$); zatim smo izračunali vrednost razlike njihovih intenziteta ($I1 - I2$). Vrednosti intenziteta izražene su u decibelima. Prilikom navođenja rezultata, uzimali smo u obzir vrednost razlike intenziteta, s obzirom na to da je vrednost od jednog decibela najmanja promena intenziteta koju slušalac može da opazi kao promenu glasnosti (Everest, 2001: 70).

Poslednji parametar koji smo analizirali je trajanje. Merili smo trajanje naglašenog ($t1$) i nenaglašenog vokala ($t2$). Vrednosti trajanja izrazili smo u milisekundama, nakon čega smo izračunali procenat trajanja nenaglašenog vokala u odnosu na naglašeni ($t2(\%t1)$).

Sva merenja vršena su u programu Praat (Boersma–Weenink, 2021) na osnovu analize spektrograma i oscilograma.

4. REZULTATI

4.1. Govornik 1

Tonsko kretanje na naglašenom vokalu je dosledno silazno u 48% primera, dok se u 30% primera javlja uzlazno-silazno tonsko kretanje. Dosledno uzlazno tonsko kretanje na naglašenom vokalu javlja se u 16% primera, a silazno-uzlazno u 9% primera. Kada je reč o odnosu između maksimalnih tonskih visina, u 52% primera tonski je istaknutiji naglašeni vokal, a u 44% primera nenaglašeni vokal. Međutim, u velikom broju slučajeva (50% svih primera) razlika u rasponu između vrednosti f_0 ovih dvaju vokala iznosi manje od jednog polustepena. U 4% primera

ne postoji razlika u maksimalnim tonskim visinama. Poređenje odnosa između vrednosti f_0 na kraju naglašenog i na početku nenaglašenog vokala daje nešto drugačije rezultate. Uzlazni interval između kraja naglašenog i početka nenaglašenog vokala javlja se u 66% primera, dok je silazni interval prisutan u 28% primera. Ipak, i u ovom poređenju često se sreću intervali manji od jednog polustepena. Tonsko kretanje na nenaglašenom vokalu je dosledno silazno u 86% primera, dok se u preostalim slučajevima javlja uzlazno-silazno tonsko kretanje (uglavnom sa malim uzlaznim intervalom).

Naglašeni vokal ima veći intenzitet i može se opaziti kao glasniji u 50% primera. U 20% primera nenaglašeni vokal se percipira kao glasniji, a u 30% primera razlika u intenzitetu manja je od jednog decibela, te se nijedan vokal ne može percipirati kao glasniji.

U 86% primera naglašeni vokal ima duže trajanje; u preostalim slučajevima duži je nenaglašeni vokal.

4.2. *Govornica 2*

U primerima koje smo analizirali, na naglašenom vokalu pronašli smo dosledno silazno tonsko kretanje u 40% primera, uzlazno-silazno u 45% primera, silazno-uzlazno-silazno u 10% primera, dok se dosledno uzlazno i silazno-uzlazno kretanje javljaju u po jednom primeru. Poređenje odnosa između maksimalnih tonskih visina pokazalo je da je naglašeni vokal tonski istaknutiji u 57,5% primera (u 52% ovih primera razlika između vrednosti f_0 vokala je manja od jednog polustepena). U 37,5% primera tonski je istaknutiji nenaglašeni vokal (u dve trećine slučajeva tonski interval je manji od jednog polustepena). Kada je reč o tonskom intervalu između kraja naglašenog i početka nenaglašenog vokala, u 70% primera javlja se uzlazni tonski interval, a u 30% primera silazni. Takođe, i u ovom slučaju može se naći veliki broj primera sa intervalima manjim od jednog polustepena. Dosledno silazno tonsko kretanje na nenaglašenom vokalu zabeleženo je u 80% primera, dok se u preostalim slučajevima javlja uzlazno-silazno tonsko kretanje.

U 42,5% primera naglašeni vokal ima veći intenzitet i može se opaziti kao glasniji. U 35% primera nenaglašeni vokal je istaknutiji u pogledu intenziteta, što je takođe moguće opaziti. U preostalim primerima razlika u intenzitetu između naglašenog i nenaglašenog vokala manja je od jednog decibela.

U 82,5% primera naglašeni vokal traje duže od nenaglašenog.

4.3. *Govornica 3*

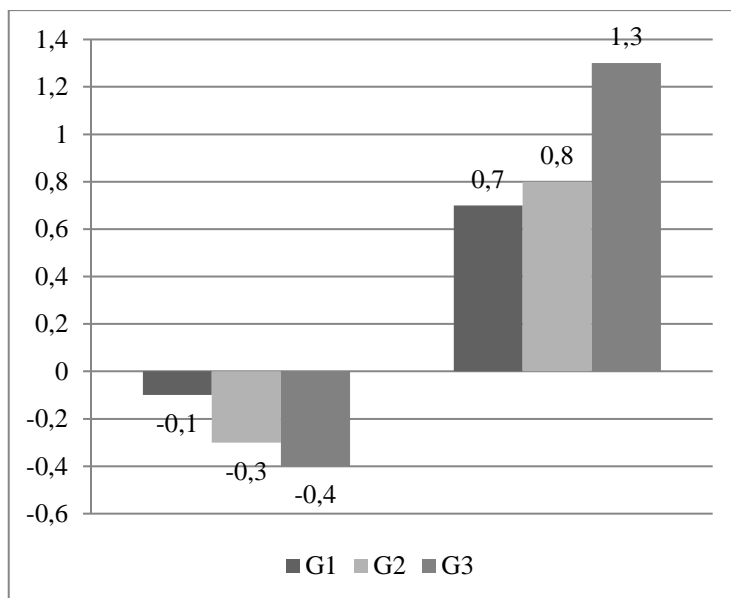
Najveći broj primera na naglašenom vokalu ima dosledno silazno tonsko kretanje (46,4%). U 28,6% slučajeva na naglašenom vokalu javlja se uzlazno-silazno kretanje, dok je u 14,3% primera uočeno silazno-uzlazno-silazno kretanje. Dosledno uzlazno kretanje f_0 na naglašenom vokalu pronašli smo u jednom, a silazno-uzlazno u dva primera. Poređenje maksimalnih vrednosti f_0 pokazalo je da je naglašeni vokal u ovom pogledu istaknutiji u 64,3% primera, dok je u preostalim primerima istaknutiji nenaglašeni vokal. Tonski interval između maksimalnih vrednosti dvaju vokala manji je od jednog polustepena u 35,7% primera koje je izgovorila G3. Kada je reč o odnosu između vrednosti f_0 koje se nalaze na kraju naglašenog i na početku nenaglašenog vokala, nenaglašeni vokal je istaknutiji u 89,3% primera, dok je u preostalim primerima istaknutiji naglašeni vokal. U polovini svih primera tonski interval između kraja naglašenog i početka nenaglašenog vokala manji je od jednog polustepena. Na nenaglašenom vokalu u 67,9% primera javlja se dosledno silazno tonsko kretanje, dok se u preostalim slučajevima javlja uzlazno-silazno tonsko kretanje.

U 53,6% primera naglašeni vokal je intenzitetski istaknutiji i može se opaziti kao glasniji od nenaglašenog vokala. U 39,3% primera razlika intenziteta naglašenog i nenaglašenog vokala manja je od jednog decibela, te se nijedan vokal ne može percipirati kao glasniji. U dva primera nenaglašeni vokal ima veći intenzitet od naglašenog vokala i može se opaziti kao glasniji.

Naglašeni vokal traje duže od nenaglašenog u 89,3% primera.

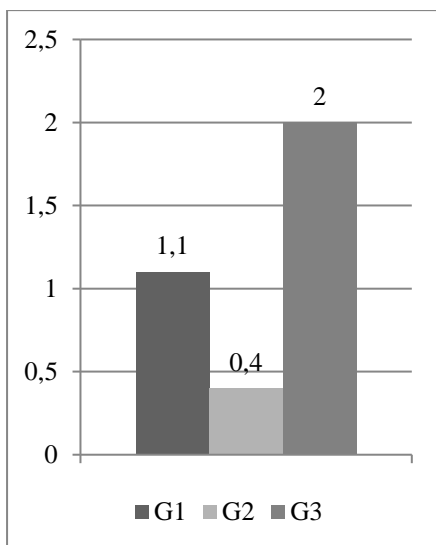
4.4. *Poređenje realizacija G1, G2 i G3*

U najvećem broju primera u produkciji svakog od govornika na naglašenom vokalu javljaju se dosledno silazno i uzlazno-silazno tonsko kretanje (G1: 78%, G2: 85%, G3: 75%). Poređenje odnosa između maksimalnih tonskih visina naglašenog i nenaglašenog vokala pokazuje da je u većem broju primera kod svih govornika tonski istaknutiji naglašeni vokal (G1: 52%, G2: 57,5%, G3: 64,3%). Sa druge strane, između kraja naglašenog i početka nenaglašenog vokala u većem broju primera nalazi se uzlazni tonski interval (G1: 66%, G2: 70%, G3: 89,3%). U oba slučaja razlika u rasponu između vrednosti f_0 dvaju vokala u mnogim primerima manja je od jednog polustepena, što je uticalo na srednje vrednosti raspona prikazane na Grafikonu 1. U realizacijama svih govornika tonsko kretanje na nenaglašenom vokalu je dosledno silazno, u većem broju slučajeva, ili uzlazno-silazno.

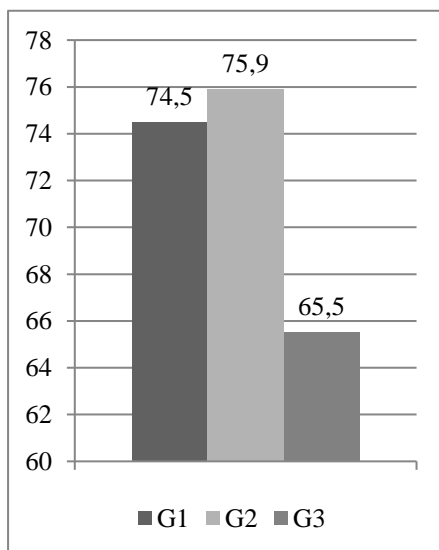
Grafikon 1: Srednje vrednosti raspona između: maksimalnih vrednosti f_0 naglašenog i nenaglašenog vokala (levo) i vrednosti f_0 na kraju naglašenog i na početku nenaglašenog vokala (desno) (u polustepenima)

Kada je reč o intenzitetu, procenat primera u kojima naglašeni vokal ima veći intenzitet i može se opaziti kao glasniji sličan je u produkciji svih govornika (G1: 50%, G2: 42,5%, G3: 53,6%). Procenat primera u kojima nenaglašeni vokal ima veći intenzitet i može se opaziti kao glasniji znatno je manji u rečima koje je izgovorila G3 (7,1%) u odnosu na realizacije G1 i G2; takođe, G3 je izgovorila procentualno najveći broj primera u kojima je razlika u intenzitetu između dvaju vokala manja od jednog decibela (39,3%). Ipak, kao što se može videti na Grafikonu 2, deo korpusa koji je izgovorila G3 odlikuje se najvećom prosečnom razlikom intenziteta naglašenog i nenaglašenog vokala.

Grafikon 2: Srednje vrednosti razlike intenziteta naglašenog i nenaglašenog vokala (u decibelima)

Više od 80% primera u svakom delu korpusa izgovoreno je sa dužim trajanjem naglašenog vokala. Trajanje nenaglašenog vokala u odnosu na naglašeni, uzimajući u obzir sve primere, prikazano je na Grafikonu 3.

Grafikon 3: Srednje vrednosti trajanja nenaglašenog vokala u odnosu na naglašeni vokal (u procentima)

5. DISKUSIJA

U istraživanju čiji je predmet analize realizacija akcenata govornika rođenih u Novom Sadu, Sredojević (2017: 58) navodi da tonsko kretanje na naglašenom vokalu u dvosložnim i trosložnim rečima sa kratkosilaznim akcentom može biti dosledno silazno (27% primera), dosledno uzlazno (38%) ili uzlazno-silazno (35%) (Sredojević 2017: 58). Glavna razlika između tonskog kretanja na naglašenom vokalu ovih govornika i izvornih govornika engleskog jeste znatno veći broj primera sa dosledno uzlaznim tonskim kretanjem u prvom slučaju. Sredojević (2017: 221) zaključuje da je tonski odnos između kraja naglašenog i početka narednog vokala najdoslednija karakteristika akcenatskog kvaliteta. Kod reči sa silaznim akcentima, interval između ovih vokala je silazan, dok je kod reči sa uzlaznim akcentima interval uzlazan. Autor navodi da u dvosložnim rečima sa kratkosilaznim akcentom u medijalnoj poziciji fraze srednja vrednost raspona između kraja naglašenog i početka narednog vokala iznosi -1,21 polustepen (Sredojević, 2017: 118). Sa druge strane, srednje vrednosti ovog raspona u korpusu koji smo analizirali pozitivne su u sva tri slučaja – dakle, za razliku od izvornih govornika srpskog, kod kojih se javlja silazni interval, izvorni govornici engleskog realizuju primere sa kratkosilaznim akcentom sa uzlaznim tonskim intervalom između kraja naglašenog i početka nenaglašenog vokala. Srednja vrednost raspona između maksimalnih vrednosti f_0 naglašenog i nenaglašenog vokala u primerima Dejana Sredojevića iznosi -1,94 polustepena (Sredojević, 2017: 116). U našem korpusu se takođe nalaze silazni intervali između maksimalnih tonskih vrednosti, ali su ti intervali veoma mali – srednje vrednosti raspona kreću se od -0,1 do -0,4 polustepena. Kada je reč o intenzitetu, naglašeni vokali u rečima sa kratkosilaznim akcentom u medijalnoj poziciji najčešće imaju veći intenzitet od nenaglašenih (Sredojević, 2017: 222).² U slučaju primera sa kratkosilaznim akcentom u medijalnoj poziciji fraze, naglašeni vokal ima veći intenzitet i moguće ga je opaziti kao glasnijeg u 58% primera; u 9% primera nenaglašeni vokal ima veći intenzitet i može se opaziti kao glasniji, dok je u preostalim primerima razlika manja od jednog decibela (Sredojević, 2017: 160). Možemo reći da su realizacije naših govornika u pogledu intenziteta slične, imajući u vidu procenat primera u kojima naglašeni vokal ima veći intenzitet od nenaglašenog vokala i može se opaziti kao glasniji (G1: 50%, G2: 42,5%, G3: 53,6%). Sredojević (2017: 140) navodi da je srednja vrednost parametra $t_2(\%t_1)$ koji se odnosi na reči sa kratkosilaznim akcentom 50,6%. U

² Autor navodi isti zaključak i za reči sa dugosilaznim i kratkouzlaznim akcentom.

našem korpusu razlike u trajanju naglašenog i nenaglašenog vokala nisu toliko izražene – G1: 74,5%, G2: 75,9%, G3: 65,5%.

U istraživanju u kom su ispitivali realizaciju akcenata Pavla Ivića,³ Ivić i Lehiste navode da je tonsko kretanje na vokalu pod kratkosilaznim akcentom uzlazno-silazno (Ivić–Lehiste, 2002: 18). Kao što smo videli, kod izvornih govornika engleskog javljaju se različiti tipovi tonskog kretanja na naglašenom vokalu, tako da možemo zaključiti da su njihove realizacije kratkosilaznog akcenta u ovom smislu drugačije u odnosu na realizacije Pavla Ivića. Autori navode da je tonski vrhunac vokala pod kratkosilaznim akcentom znatno istaknutiji u odnosu na tonski vrhunac nenaglašenog vokala (Ivić–Lehiste, 2002: 19), što nije slučaj u silaznim intervalima između maksimalnih vrednosti f_0 koji se javljaju u našem korpusu. Kada je reč o intenzitetu, u dvosložnim rečima kod kojih se na naglašenom vokalu nalazi kratkosilazni akcent, a na nenaglašenom neakcentovana kratkoća, naglašeni vokal u proseku ima veći intenzitet od nenaglašenog i ova razlika iznosi 0,7 decibela (Ivić–Lehiste, 2002: 42). Izvorni govornici engleskog takođe izgovaraju naglašeni vokal sa većim intenzitetom (G1: 0,4 dB, G2: 1,1 dB, G3: 2 dB). Odnos trajanja naglašenog i nenaglašenog vokala u Ivićevom izgovoru reči sa kratkosilaznim akcentom iznosi skoro 3:2 (Ivić–Lehiste, 2002: 17). Ovakvom odnosu u korpusu koji smo analizirali najbliže je izgovor G3, sa prosečnim trajanjem nenaglašenog vokala od 65,5% trajanja naglašenog vokala.

Jokanović-Mihajlov, koja je ispitivala akcentat i intonaciju profesionalnih govornika na radiju i televiziji, navodi da je tonsko kretanje primećeno u silaznim akcentima govornika vojvođanskog porekla uglavnom isto kao i tonsko kretanje u beogradskom izgovoru (Jokanović-Mihajlov, 2013: 94). Dakle, silazni akcenti odlikuju se malim silaznim intervalima na naglašenom vokalu, a tonsko kretanje u dvosložnoj reči koje autorka navodi kao karakteristično za beogradski (i vojvođanski) izgovor nastavlja da pada (Jokanović-Mihajlov, 2013: 70). Mali tonski intervali na naglašenom vokalu mogu se naći i u velikom broju primera u našem korpusu, ali dosledno silazno kretanje nije jedino tonsko kretanje koje se može javiti. I u našem korpusu tonsko kretanje na nenaglašenom vokalu nastavlja da pada. Jokanović-Mihajlov (2013: 71–96) primećuje da se u beogradskom i vojvođanskom govoru često javljaju realizacije silaznih (i uzlaznih) akcenata sa podjednakim intenzitetom naglašenog i nenaglašenog vokala, a postoje i primeri u

³ Pavle Ivić rođen je u Beogradu. Roditelji su mu bili Vojvođani. Prvih 17 godina svog života proveo je u Subotici, narednih 14 sa manjim prekidima u Beogradu, a nakon toga je živio u Novom Sadu (Ivić–Lehiste, 2002: 11).

kojima nenaglašeni vokal ima veći intenzitet. Ovakvi primeri mogu se uočiti i kod izvornih govornika engleskog. Autorka navodi da je kod govornika beogradskog i vojvođanskog porekla trajanje vokala izraženije u naglašenim nego u nenaglašenim slogovima (Jokanović-Mihajlov, 2013: 71, 96). Kao što smo već naveli, većina naglašenih vokala u našem korpusu traje duže od nenaglašenih.

6. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je da opiše realizacije kratkosilaznog akcenta u izgovoru izvornih govornika engleskog jezika. Merene su vrednosti osnovnog tona na početku i kraju naglašenog i nenaglašenog vokala, kao i maksimalne i minimalne vrednosti f_0 ovih dvaju vokala. Pored toga, merili smo vrednosti srednjeg intenziteta naglašenog i nenaglašenog vokala, kao i njihovo trajanje, koje smo izrazili tako što smo odredili trajanje nenaglašenog vokala procentualno u odnosu na ukupno trajanje naglašenog vokala. Nakon poređenja dobijenih rezultata sa rezultatima koji se tiču realizacija kratkosilaznog akcenta u izgovoru izvornih govornika srpskog, objavljenim u prethodnim studijama, utvrdili smo da između njih postoje određene sličnosti i razlike. Tonsko kretanje na naglašenom vokalu koje se javlja u većini reči u izgovoru izvornih govornika engleskog zabeleženo je i u prethodnim istraživanjima, ali postoje i određeni tipovi kretanja zabeleženi u ovom radu koji nisu uočeni u produkciji izvornih govornika srpskog. Takođe, zastupljenost primera sa dosledno uzlaznim kretanjem na naglašenom vokalu primećena u istraživanju Sredojević (2017) znatno je manja u našem korpusu. Silazni tonski intervali između maksimalnih vrednosti osnovnog tona naglašenog i nenaglašenog vokala prisutni su i u izgovoru izvornih govornika engleskog, ali su njihove vrednosti znatno manje u odnosu na izvorne govornike srpskog. Kada je u pitanju karakteristika koja se u literaturi izdvaja kao glavno obeležje akcenatskog kvaliteta – odnos vrednosti f_0 na kraju naglašenog i na početku nenaglašenog vokala, možemo konstatovati da ona nije usvojena u govoru naših ispitanika imajući u vidu srednje vrednosti raspona koje ukazuju na uzlazne tonske intervale kod svih govornika. U produkciji govornice 3, koja je u trenutku snimanja intervju učila srpski jezik najduže od troje govornika, javlja se najveći silazni interval između maksimalnih vrednosti f_0 naglašenog i nenaglašenog vokala (-0,4 polustepena). Sa druge strane, kod iste govornice javlja se i najveći uzlazni interval između vrednosti f_0 na kraju naglašenog i početku nenaglašenog vokala (1,3 polustepena). Dakle, godine učenja jezika nisu se pokazale kao značajan faktor u usvajanju najdoslednijeg pokazatelja akcenatskog kvaliteta – raspona između f_0 na kraju naglašenog i početku nenaglašenog vokala. Smatramo da je znatno bolja

usvojenost realizacije intenziteta i trajanja posledica toga što su ove akustičke varijable lakše za usvajanje, ali i toga što naglašeni vokali u engleskom u većini slučajeva imaju veći intenzitet i duže trajanje od nenaglašanih vokala (što je slučaj i u srpskom).

Rezultate koje smo dobili i zaključke do kojih smo došli trebalo bi uporediti sa analizom većeg korpusa koji je realizovao veći broj govornika. Takođe, u narednim istraživanjima trebalo bi posvetiti pažnju realizacijama drugih akcenata u srpskom jeziku kod izvornih govornika engleskog, ali i drugih jezika.

Aleksandar Živanović

THE PHONETIC REALIZATIONS OF THE SHORT FALLING ACCENT PRODUCED BY NATIVE SPEAKERS OF ENGLISH: A PRELIMINARY STUDY

Summary

The acoustic characteristics of the accentual system of Serbian produced by native speakers have been investigated in previous studies. However, the realizations of Serbian accents by non-native speakers have not received much attention. The aim of this paper is to analyze the short falling accent productions of three native speakers of English and compare them to the productions of native speakers of Serbian, analyzed in previous studies. The corpus consists of 118 disyllabic words in phrase-medial position. The words were taken from three television interviews. We measured f_0 values at the beginning and end of the stressed and unstressed vowels, as well as the highest and lowest f_0 values of these vowels. In addition, we measured the mean intensity of the vowels, as well as their duration. Results show that the pitch movement which most frequently occurs in the stressed vowel in the production of native speakers of English can also be found in the production of native speakers of Serbian, but there are certain differences between their realizations. The maximum f_0 of the stressed vowel in our corpus tends to be higher than the maximum f_0 of the unstressed vowel, but these falling intervals are not as large as those produced by native speakers. As regards the interval between the initial syllable vowel end and the final syllable vowel beginning, native speakers of English produce a rising pitch movement, while native speakers of Serbian produce a falling pitch movement. The intensity and duration values of the vowels produced by native speakers of English are more similar to those produced by native speakers of Serbian. We believe that these two variables are generally easier to master than f_0 ; in addition, stressed and unstressed vowels in English show the same tendency with respect to intensity and duration as Serbian vowels.

Key words: short falling accent, Serbian as a second language, native speakers of English, fundamental frequency, intensity, duration.

IZVORI

- Naši stranci. (22. jul 2021). Naši stranci: Rendal Mejdžor, pt 1 [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=QQtzBMxEbgo>.
- Naši stranci. (27. jul 2021). Naši stranci: Rendal Mejdžor, pt 2 [video]. Preuzeto sa https://www.youtube.com/watch?v=Vk_j7eO7oV8.
- Naši stranci. (27. jul 2021). Naši stranci: Rendal Mejdžor, pt 3 [video]. Preuzeto sa https://www.youtube.com/watch?v=BbT_Ve3sbU8.
- Naši stranci. (31. jul 2021). Naši stranci: Rendal Mejdžor, pt 4 [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=MD1QPLFGjx8>.
- Naši stranci. (31. jul 2021). Naši stranci: Rendal Mejdžor, pt 5 [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=mUkB8cNfaQE>.
- Naši stranci. (31. jul 2021). Naši stranci: Rendal Mejdžor, pt 6 [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=1zNYeEIP3fQ>.
- Naši stranci. (31. jul 2021). Naši stranci: Rendal Mejdžor, pt 7 [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=D254x4dw0wQ>.
- Naši stranci. (6. decembar 2021). Barbara Dejvis, Amerikanka [video]. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=yQLAgMsKIRc>.
- Slobodno srpski. (29 januar 2021). [Slobodno srpski sa Dženifer Braš](https://www.youtube.com/watch?v=FaG9_uPDKE4) [video]. Preuzeto sa https://www.youtube.com/watch?v=FaG9_uPDKE4.

LITERATURA

- Beckman, M. E. (1986). *Stress and Non-stress Accent*. Dordrecht: Foris.
- Boersma, P.–Weenink, D. (2021). Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 6.1.16, retrieved 5 June 2021 from <http://www.praat.org/>.
- Cruttenden, A. (2014). *Gimson's Pronunciation of English*. 8th edition. London – New York: Routledge.
- Everest, F. A. (2001). *Master Handbook of Acoustics*. New York: McGraw-Hill.
- Čubrović, B. (2020). Acquisition of English pitch contours in Serbian speakers of English. *Belgrade English Language and Literature Studies*, 12/1, 77–94.
- Huang, B. H.–Jun, S. A. (2011). The effect of age on the acquisition of second language prosody. *Language and Speech*, 54/3, 387–414.
- Ivić, P.–Lehiste, I. (1996). *Prozodija reči i rečenice u srpskohrvatskom jeziku*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. (štampano ćirilicom)

- Ivić, P.–Lehiste, I. (2002). *O srpskohrvatskim akcentima*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. (štampano ćirilicom)
- Jokanović-Mihajlov, J. (2013). *Akcentat i intonacija govora na radiju i televiziji*. Drugo izdanje. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije. (štampano ćirilicom)
- Lieberman, P. (1960). Some acoustic correlates of word stress in American English. *Journal of the Acoustical Society of America*, 32, 451–454.
- Marković, M. (2012). Acquiring second language prosody: Fundamental frequency. In: Subotić, Lj.–Đurić-Paunović, I. & Marković, M. (eds.) (2012). *The First International Conference on English Studies: English Language and Anglophone Literatures Today (ELALT). Proceedings*. Novi Sad: Faculty of Philosophy. 238–249.
- Sluijter, A. M. C.–Heuven, V. J. (1996). Spectral balance as an acoustic correlate of linguistic stress. *Journal of the Acoustical Society of America*, 4, 2471–2485.
- Spasić, N. (2016). Stepen usvojenosti srpskog prozodijskog sistema kod studenata kojima srpski nije maternji jezik. *Nasleđe*, 34, 227–240. (štampano ćirilicom)
- Sredojević, D. (2011). *Eksperimentalno-fonetsko ispitivanje prozodijskih karakteristika novosadskog govora* (Neobjavljena doktorska disertacija). Novi Sad: Filozofski fakultet. (štampano ćirilicom)
- Sredojević, D. (2017). *Fonetsko-fonološki opis akcenata u standardnom srpskom jeziku – od specifičnog ka opštem*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Sredojević, D. (2020). O razlikama između tipova fonetskih realizacija dugouzlaznog akcenta. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLV/1, 275–290.
- Sredojević, D.–Spasić, N. (2016). Fonetsko-fonološki opis akcenatskog sistema standardnog srpskog kao L2 kod govornika kojima je mađarski jezik maternji. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LIX/1, 57–76. (štampano ćirilicom)
- Subotić, Lj.–Sredojević, D. & Bjelaković, I. (2012). *Fonetika i fonologija: ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

PRILOG

ANALIZIRANE REČI

Govornik 1: tamo (3 primera), mogu (2 primera), onda (2 primera), čitav, naših, može (2 primera), biti (3 primera), svakom, tata (4 primera), ispred, istom, više (2 primera), devet, samo, malo (3 primera), nešto (3 primera), vidim, puno (2 primera), uvek, posto, neku, bude (2 primera), dosta (3 primera), mama, neke, našeg, veće, vama, možda, negde.

Govornica 2: malo, naša, uvek (4 primera), samo (3 primera), može (2 primera), bude (3 primera),, vodi, tamo (2 primera), niko, mogu, neke , neki (2 primera), novi, možda (2 primera), naši, isti, negdje, mnogo (2 primera), dosta, isto (2 primera), nikad (3 primera), neka, kako, vidim (2 primera).

Govornica 3: ispred, nego (2 primera), isto, nešto, kako (2 primera), vašem, onda, dobar, dosta, neki, uvek (4 primera), mogu, stigla, našeg (2 primera), nekom, vama (2 primera), neko, isti, stigli, može, samo.

Dušanka Zvekić-Dušanović*

Filozofski fakultet

Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 811.163.41'367.625

811.511.141'367.625

DOI: 10.19090/gff.2022.1.269-283

Originalni naučni rad

O KONSTRUKCIJAMA S FAZNIM GLAGOLOM U SRPSKOM I MAĐARSKOM JEZIKU

U radu se polazi od pravila da se u srpskom jeziku u funkciji dopuna faznih glagola mogu pojaviti samo glagoli imperfektivnog vida. U mađarskom jeziku, za razliku od srpskog, takvo ograničenje ne postoji. Posmatraju se upravo glagoli koji u mađarskom mogu imati perfektivnu interpretaciju i traga se za adekvatnim strukturama u prevodu na srpski jezik. Korpus je ograničen na primere s faznim glagolom *(el)kezd/(za)početi*.

Ključne reči: fazni glagol, glagolski vid, srpski jezik, mađarski jezik, prevođenje, kontrastivna analiza

1. U srpskom jeziku važi dobro poznato pravilo da se u funkciji dopune faznih glagola mogu javiti samo glagoli imperfektivnog vida, što je istaknuto u lingvističkoj i gramatičkoj literaturi (Ivić, 1970: 44; Mrazović, 2009: 196). Nasuprot tome, u mađarskom glagolska dopuna faznih glagola može biti i perfektivnog vida. Ova karakteristika mađarskog jezika često rezultira interferentnom pojavom kod mađarsko-srpskih bilingvalnih govornika, a koja se ogleda u upotrebi perfektivnog umesto imperfektivnog vida glagola u funkciji dopune faznog glagola. U svojim istraživanjima o interferenciji dominantnog jezika kod učenika mađarskog maternjeg jezika takve primere beleže M. Burzan (1984: 33, 42) i N. Maletić (1986: 112). Greške tog tipa ilustruju sledeće rečenice:

Došli su gosti i majka *je počela da skuva* kafu (Maletić, 1986: 112)

Marija *je odmah počela* nešto *upisati* u spomenar koji sam joj poklonila (Burzan, 1984: 33)

* dusazd@ff.uns.ac.rs

2. Mogućnost javljanja glagola perfektivnog vida uz fazni glagol protivi se jezičkom osećaju govornika srpskog jezika. Stoga ovaj rad ima za cilj da istraži mogućnosti prevođenja ovog tipa mađarskih konstrukcija, da evidentira poteškoće koje se u tom procesu javljaju kao i da utvrdi pojedina nužna odstupanja od semantike izvornog teksta.

U radu se polazi od mađarskih primera koji sadrže fazni glagol (*el*)*kezd* i perfektivni glagol kao dopunu. Na odabir ovog mađarskog glagola uticala je činjenica da samo on dobija infinitivnu dopunu. Primenjuje se tehnika jednosmernog prevoda na korpusu koji čine primeri zabeleženi na internetu¹ i koji su prevedeni na srpski jezik.² Pre početka prikupljanja građe, na osnovu mađarske gramatičke literature, napravljen je izbor tipičnih početno-svršenih i završno-svršenih glagola. Potom se pristupilo ciljanom pretraživanju modela (*el*)*kezd* + glagol koji pripada jednoj od navedenih semantičkih klasa.

U mađarskom je, kao i u srpskom, najčešći način perfektivizacije dodavanje prefiksa glagolu. Međutim, postojanje prefiksa nije pouzdan znak perfektivnosti, budući da u mađarskom oni primarno imaju priloško značenje (Andrić, 2002: 72), odnosno imaju funkciju obeležavanja pravca (Balogh, 2000: 265). Ovom prilikom analizom će biti obuhvaćeni oni glagoli kod kojih prefiks ima jasnu funkciju perfektivizacije, a od njih samo dve semantičke grupe: oni koji pripadaju početno-svršenim glagolima i oni koji pripadaju završno-svršenim.

U literaturi postoji značajna terminološka neujednačenost kada su u pitanju ove klase glagola. F. Kifer (Kiefer, 2000: 477–479), pišući o akcionalnosti glagola, izdvaja 9 grupa, od kojih su, za ovaj rad, relevantni inhoativni i rezultativni glagoli. Inhoativni, prema Kiferu, označavaju početak radnje ili procesa, a rezultativne definiše kao one koji ukazuju na krajnju tačku, završetak ili rezultat radnje ili procesa. K. Lendel (Lengyel, 2000: 83) navodi 5 tipova akcionalnosti glagola, među kojima su i početni i rezultativni. Početni, prema Lendel, nastaju dodavanjem prefiksa glagolima koji označavaju stanje, a rezultativni nastaju od glagola koji označavaju radnju koja se može prekinuti ili promenu stanja. P. Mrazović (Mrazović, 2009: 78–80) nabroja 24 akcionalnih značenja glagola. Autorka kao sinonime za početne glagole upotrebljava termine inhoativni ili ingresivni glagoli.

¹ U radu se ima u vidu da tekstove na internetu karakteriše razgovorni jezik, u kojem su posmatrane konstrukcije izuzetno frekventne. Uočljivo je, između ostalog, i izrazito širenje upotrebe prefiksa.

² Primere je preveo autor ovog rada, a prevod je proveren kod bilingvalnog govornika koji i mađarskim i srpskim jezikom vlada na visokom nivou.

Završne glagole imenuje terminima finitivni ili egresivni. Ovima su slični, prema njenoj klasifikaciji, i terminativni glagoli, koji su usmereni ka nekom cilju. Rezultativne ili efektivne glagole definiše drugačije u odnosu na mađarske autore. Pod njima podrazumeva one koji „signalizuju nastajanje ili nastanak neke celine, nekog objekta“ (Mrazović, 2009: 78), a razliku između finitivnih i rezultativnih glagola vidi „u tome što se finitivnim glagolima izražava završetak radnje ili stanja: *procvetati* od *cvetati*, a rezultativnim rezultat neke radnje: *nabrati cveće*“ (Mrazović, 2009: 78). Sličnost uočava između rezultativnih i transformativnih glagola „jer pri menjanju (transformaciji) nečega dolazi i do nekog rezultata, npr. *zasladiti kafu*“ (Mrazović, 2009: 78). Može se primetiti da se ova akcionalna značenja u izvesnoj meri prepliću, i da se mogu svesti pod zajednički pojam završno-svršenih glagola. U *Normativnoj gramatici srpskog jezika* (Piper – Klajn, 2013: 176) autori izdvajaju 3 osnovna tipa akcionalnosti, a u okviru njih više podtipova. Jedan od osnovnih tipova jeste temporalno-fazni, u kojem su, pored ostalih, i inhoativni (s početnim značenjem), ingresivni (sa značenjem izvesnog trajanja) i finitivni (sa završnim značenjem). I ovi autori rezultativne glagole izdvajaju u poseban tip akcionalnosti, sa određenim podtipovima. Imajući u vidu neusaglašenost termina i klasifikacija, opredeljujem se, ipak, za tradicionalne nazive: početno-svršeni i završno-svršeni glagoli. Tako će pod početno-svršenim glagolima podrazumevati oni koji „znače svršeni početak radnje, iza kojeg radnja može trajati i neograničeno“, a pod završno-svršenim oni koji „znače svršetak radnje, pre kojega je radnja mogla trajati i neograničeno“ (Stanojčić – Popović, 2002: 105).

3. Analizu započinem pitanjem značenja i problemom prevođenja mađarske konstrukcije *kezd megszeretni* = *počinje *zavoleti*. I mađarski glagol *megszeret* i njegov srpski ekvivalent *zavoleti* pripadaju početno-svršenim glagolima, označavaju momenat od kojeg je na snazi emotivno stanje iskazano glagolom *szeret* = *voleti*. Oni se mogu razložiti na fazni glagol i dopunu: *kezd szeretni* = *početi voleti*. Imajući to u vidu, postavlja se pitanje da li je u mađarskom u konstrukciji *kezd megszeretni* dvostruko obeležen fazni momenat, tj. da li se ona može tumačiti kao *kezd kezd szeretni*. Takvo objašnjenje se čini neodrživim, te obrazloženje za mogućnost upotrebe i konstrukcije *kezd szeretni* i *kezd megszeretni* treba tražiti u postojanju semantičke razlike među njima. Ukoliko, dakle, i *megszeret* i *kezd szeretni* označavaju početak postojanja datog emotivnog stanja,

kezd megszeretni bi mogao da označava početnu fazu njegovog razvoja.³ Odnosno, dodavanjem faznog glagola *kezd* glagolu *megszeret* dobija se značenje početka procesa koji dovodi do stanja označenog glagolom *szeret*.

Problem prevođenja konstrukcije *kezd megszeretni* sastoji se u nepostojanju potpunog semantičkog ekvivalenta u srpskom jeziku. Najbliži bi bio onaj u kojem bi se zadržao prefiks i dodavanjem sufiksa načinio imperfektivni glagol, ali to nije moguće kod glagola *zavoleti* – **zavoljevati*. Od dve prihvatljive mogućnosti, početno-svršenog glagola *zavoleti* i konstrukcije *početi voleti*, nijedna nije identična mađarskoj *kezd megszeretni*. A budući da se perfektivni glagol ne može upotrebiti za označavanje prave sadašnjosti, u takvim situacijama preostaje samo struktura koju čini fazni glagol i glagol bez faznog prefiksa:

Lehet, hogy **kezd megszeretni** vagy csak manipulál? (www.gyakorikerdesek.hu › [felnott-parkapcsolatok](http://www.gyakorikerdesek.hu/felnott-parkapcsolatok))

Možda **počinje da me voli** ili samo manipuliše?

Mielőtt összejöttünk volna azt mondtam hogy **kezd megszeretni!** (www.webbeteg.hu › [orvos-valaszol](http://www.webbeteg.hu/orvos-valaszol) › [psziches](http://www.webbeteg.hu/psziches))

Pre nego što smo krenuli da se viđamo, rekao je da **počinje da me voli**.

Mellé egy csinos, igényes lány illik és mivel **kezd megszeretni**, igényli, hogy erre több figyelmet fordítsak. (ironform.hu › [regi-nagy-en](http://ironform.hu/regi-nagy-en))

Njemu pristaje jedna zgodna, pretenciozna devojka i, budući da **počinje da me voli**, zahteva da na to obratim više pažnje.

Na takav problem nailazimo i prilikom prevođenja konstrukcije *kezd meggyulladni*. Ekvivalenti mađarskog početno-svršenog glagola *meggyullad* u srpskom su takođe početno-svršeni glagoli *upaliti se*, *zapaliti se*. Oni se mogu razložiti na fazni glagol i dopunu: *početi goreti*, kao što to može i mađarski *meggyullad* – *kezd égni*. Međutim, u srpskom je, za razliku od mađarskog *kezd meggyulladni*, usled perfektivnog karaktera negramatična konstrukcija **početi*

³ F. Kifer (Kiefer, 2000: 479) glagol *megszeret* svrstava u inhoativne glagole, ali smatra da je ovaj glagol rezultativno-durativan jer tek na kraju procesa nastaje stanje koje se označava glagolom *szeret*.

upaliti se, zapaliti se. Od navedenih glagola se ne može sufiksacijom načiniti imperfektivni (**upaljivati se, *zapaljivati se*). Brisanjem faznog prefiksa dobija se glagol *paliti se*, koji sadrži faznu semantiku – *počinjati goreti*. Stoga, u srpskom, postoji izbor između: glagola s faznim prefiksom *upaliti se, zapaliti se*, konstrukcije *početi goreti* i imperfektivnog *paliti se*:

Ettől kezdve a bőr **kezd meggyulladni** és elpirul, viszketés és puffadás jelentkezik. (A pigment foltok meggyulladnak - tiadethofi.cf)

Tada **se** koža **upali** i zacrveni se, javlja se svrab i otok.

Rendszerint a nyálkahártyája **kezd meggyulladni** a kutyán. (hu.volgaproject.net › egészség)

Po pravilu **se** psu **upali** sluzokoža.

Konkrétan a második paprikától a gyomrom **kezd meggyulladni**. (hogyvolt.blog.hu › Kult › hogyvolt)

Konkretno od druge paprike **počinje da mi gori** želudac.

Ha az ellenségedre rázuhan a csillár és szép lassan **kezd meggyulladni** a ruhája, nem segítesz rajta. (snitt.hu › zonak › 10-dolog-amit-megtanulhattunk)

Ako ti na neprijatelja padne svećnjak i odelo mu **se** lepo polako **pali**, nećeš mu pomoći.

Početno-svršeni glagoli kao što su *rasplamsati se, razbuktati se*, a koji se javljaju kao ekvivalenti glagola *fellángol, felloban*, sufiksacijom mogu postati imperfektivni *rasplamsavati se, razbuktavati se*. Kao takvi mogu se pojaviti u funkciji dopune faznog glagola *početi*:

Az utóbbi időben **kezd fellángolni** egy vita a Körös menti horgászok közt. (korosokvideke.blog.hu › ... › címkefelhő)

U poslednje vreme **počinje da se rasplamsava** jedna rasprava među pecarošima duž Kereša.

Csak olvastam, olvastam és vártam, hogy mikor **kezd fellángolni** a történet. (moly.hu › könyvek › naomie-hay-a-nyeremeny)

Samo sam čitao, čitao i čekao kada će priča **početi da se rasplamsava**.

Újra **kezd fellobbanni** a régi érzés, és az ő részéről is. Mit tegyek? (www.gyakorikerdesek.hu › felnott-parkapcsolatok_...)

Ponovo **počinje da se razbuktava** stari osećaj, i sa njegove/njene strane. Šta da radim?

(...) újra, egyre hevesebb lángokkal **kezd fellobbanni** a zsidógyűlölet, az antiszemitizmus. (onlinebibliaora.hu › tanitas › a-szelid-olajfa-1)

(...) ponovo, sve jačim plamenom **počinje da se razbuktava** mržnja prema Jevrejima, antisemitizam.

I glagol *megszólal* (= *progovoriti*) neretko se u mađarskom ostvaruje uz fazno *kezd*. U srpskom je, kao i u prethodno navedenim primerima, od glagola *progovoriti* moguće tvoriti imperfektivni uz zadržavanje prefiksa: *progovarati*, koji tada može da se upotrebi uz fazni glagol *početi/počinjati*:

(...) itt az emberi sors és a végzet nagy színjátéka **kezd megszólalni** az opera nyelvén. (books.google.rs › books A zene története - Google Books Result)

(...) ovde velika predstava ljudske sudbine i usuda **počinje da progovara** na jeziku opere.

Egy újabb nemzedék **kezd megszólalni**. (epa.oszk.hu › ... Elek Artúr: "Az olasz új írói nemzedék szelleme" Mario Puccini ...)

Jedna nova generacija **počinje da progovara**.

Kezd megszólalni a lelkiismeretem, hogy már 1 hete nem dolgozom. (m.babanet.hu › tarsalگو › viewtopic)

Počinje da mi progovara savest jer već nedelju dana ne radim.

Tipični ekvivalenti glagola *elindul* u srpskom su *poći/polaziti* i *krenuti/kretati*. Oni, u zavisnosti od konteksta, mogu imati različita značenja. U prevodu je, mahom, prisutan nesvršen glagol *kretati* upotrebljen kao fazni (*kretati* = *počinjati*, *započinjati*, *otpočinjati*) ili kao glagol koji, uz fazno, sadrži i drugo značenje (npr. *kretati* = *početi s izlaženjem*, *nastajati* (o novinama, časopisu i sl.); *kretati* = *počinjati se razvijati u određenom pravcu*). Budući da je značenje početka već sadržano u semantici ovog glagola, u srpskom je redundantan fazni glagol *početi/počinjati*, tj. za razliku od mađarskog *kezd elindulni*, u srpskom se ne ostvaruje **početi/počinjati polaziti, kretati*. To pokazuju sledeći primeri:

A találkozásunkkal úgy tűnik, **kezd elindulni** egy folyamat, melynek a végén ott a lehetősége annak, hogy a maroknyi kis csapatunk együtt dolgozhasson. (autonomia.hu › story › monoriak-a-kuglerartban)

Pri našem susretu izgleda da **kreće** jedan proces na čijem se kraju nalazi mogućnost da naša malecka ekipa radi zajedno.

Szépen lassan **kezd elindulni** az oldal:) Nagyon köszönjük! (ms-my.facebook.com › posts › szépen-lassan-kezd-...)

Lepo polako **kreće** stranica:) Mnogo hvala!

Amikor a munkában minden klappol és végre az álmaid közelébe kerültél, a magánéleted **kezd elindulni** a lejtőn. (www.femcafe.hu › cikkek › inspiralo-nok › sikeres...)

Kada na poslu sve štima i najzad si stigao blizu svojih snova, privatan život **kreće** nizbrdo.

Magától értetődő módon ha a terhelés megnő, akkor a másik irányba **kezd elindulni**. (arsratio.hu › a-kvantum-mechanikaban-megfordith...)

Samo po sebi se razume da ukoliko se opterećenje povećá, onda **kreće** u drugom pravcu.

U mađarskom se glagol *kezd* neretko udružuje s glagolima koji primarno označavaju početak, ali pored fazne semantike nose i dodatnu nijansu značenja. Na

osnovu tog dodatnog značenja može se izdvojiti nekoliko grupa glagola:⁴ glagoli koji označavaju početak usredsređen na neku delatnost (*hozzálát, hozzákezd, hozzáfog*), glagoli koji označavaju početak praćen naglom odlukom, velikim poletom (*belefog, beleveti magát*) i glagoli koji označavaju početak udružen s velikim trudom, intenzitetom (*nekiáll, nekifog, nekilát*). Navedenim mađarskim glagolima odgovaraju fazni glagoli *početi/počinjati* i *započeti/započinjati*, a osim njih i glagoli koji takođe imaju faznu semantiku, ali i dodatnu semantičku komponentu tipa usredsređenosti, poleta, intenziteta i sl. To su, na primer, glagoli *latiti se / laćati se, prihvatiti se / prihvaćati se, prionuti/prianjati, dati se, baciti se / bacati se, navaliti/navaljivati*.

Ukoliko u iskazu dominira neko od dodatnih značenja, na srpski ga je moguće prevesti formalno identičnim, uz obaveznu upotrebu imperfektivne varijante:

Váncsa István is szívesen ragad fakanalat szabadidejében, azonban az író kicsit másképp **kezd hozzálátni** a főzéshez, mint a hölgyek általában. (www.blikk.hu › [vancsa-ivassal-kezdi-a-fozest](#))

I Ištvan Vanča se rado hvata varjače u slobodno vreme, ali pisac nešto drugačije **počinje da se prihvata** kuvanja nego to to obično rade dame.

Most **kezdem belevetni magam** a sűrűjébe, özönlenek a receptek, tapasztalatok, a segítőkézség, nem is értem, miért vártam eddig a gép megvételével. ([zh-cn.facebook.com](https://www.facebook.com))

Počinjem da se bacam u središte, naviru recepti, iskustva, pomoćne alatke, i ne razumem zašto sam do sada čekao/la s kupovinom mašine.

Što je slabije dodatno značenje, to je teže mađarsku strukturu prevesti formalno identičnom. Umesto dvostrukog obeležavanja faze, opredeljujemo se za neki od tipično faznog glagola ili za glagol koji, pored fazne, ima i dodatnu semantičku komponentu.

(...) most **kezd belefogni** az intelligens ház / okos otthon projektjébe. (forum.index.hu › Article › showArticle)

⁴ Semantička klasifikacija preuzeta od Pete I. (2013: 66–67).

(...) upravo **započinje** s projektom inteligentne kuće / pametnog doma.

(...) ezekben az években **kezd nekiállni** első saját filmjének. (archive.kultblog.hu › film › vhs-fever-nico-1988)

(...) u ovim godinama **započinje** sa svojim prvim filmom.

A kötésről általában a nagymamákra asszociálunk, de egyre több fiatal **kezd nekiállni**. (lajk.startlap.hu › 2018/02/11 › kezimunka-6-poziti...)

Štrikanje nas obično asocira na bake, ali **se** sve više mladih **laća** toga.

(...) biztosan senki sem **kezd nekilátni** hernyókat és lárvákat enni azért, hogy megkapja a ...neki megfelelő tápanyagokat. (noihirek.hu › a_paleo_dieta_elonyei_es_hatranyai)

(...) sigurno niko **neće navaliti** da jede gusenice i larve da bi dobio odgovarajuće hranljive sastojke.

4. Razliku u konstrukcijama sa završno-svršenim glagolima možemo ilustrovati tipičnim primerom kojim M. Ivić (1970: 44) pokazuje pravilo o obaveznosti glagola imperfektivnog vida u strukturama s faznim glagolom *početi*:

počeo je da radi / počeo je raditi
**počeo je da uradi / *počeo je uraditi*

U mađarskom je, pored imperfektivnog vida semantički ekvivalentnog glagola *csinál*, sasvim uobičajena i upotreba njegovog perfektivnog parnjaka s prefiksom *meg*⁵ – *megcsinál*:

kezdte csinálni
kezdte megcsinálni

U čemu je, u mađarskom, razlika između ove dve strukture? U varijanti s imperfektivnim *csinál* težište informacije je na samom procesu, bez informacije o

⁵ Prefiks *meg-* može na različite načine modifikovati leksemu, ali mu je tipična uloga perfektivizacije. Detaljno o prefisku *meg-* piše K. Sili (Szili, 2018).

njenom završetku. U varijanti s perfektivnim *megcsinál* postoji informacija o okončanju procesa, struktura sugerše postojanje krajnje tačke koja predstavlja dostizanje cilja.

Prema mađarsko-srpskom rečniku (Palich, 1988) glagolu *megcsinál* odgovaraju srpski perfektivni glagoli *učiniti*, *uraditi*, *napraviti*, *načiniti*. Navedeni glagoli su prefiksacijom postali završno svršeni. Osim njih u rečniku se daje još i vidski par *sačiniti/sačinjavati*, kojem možemo dodati i semantički srodan *izraditi/izrađivati*.

U skladu s pravilom u srpskom jeziku u prevodu mađarske konstrukcije *kezd + megcsinálni* neophodno je umesto perfektivnog upotrebiti imperfektivni glagol. Na raspolaganju su nam glagoli koji gube fazni prefiks i oni koji su zadržali prefiks, a postali su imperfektivni sekundarnom imperfektivizacijom.

Ukoliko se upotrebe glagoli bez prefiksa, kao što su *raditi*, *činiti*, *praviti*, gubi se element kojim se označava dostizanje cilja.

(...) Németsország tíz évvel ezelott **elkezdte megcsinálni** a házi feladatot. (hu.euronews.com › Hírek › Világ)

(...) Nemačka je pre deset godina **počela da radi** domaći zadatak.

Ezután találtam rá teljesen véletlenül egy saját (...) edzésprogramra, amit **elkezdttem megcsinálni** otthon. (wellandfit.hu › magazin › kollár-kata-minden-napp...)

Nakon toga sam, sasvim neočekivano, naišla na individualni (...) program treninga koji sam **počela da radim** kod kuće.

Bettem a kenyérsütőbe két szeletet, ezzel **elkezdttem megcsinálni** a vacsihoz a pirítóst. (books.google.rs › books Hotel Sunshine: Noel és Viki története - Google Books Result)

Stavio sam u toster dve kriške i tako **počeo da pravim** prženice uz večeru.

Kada semantika glagola to dopušta, precizniji, samim tim i adekvatniji prevod dobija se upotrebom glagola s perfektivnim prefiksom i sufiksom za imperfektivizaciju (*činiti* → *sačiniti* → *sačinjavati*, *raditi* → *izraditi* → *izrađivati*):

(...) valaki **elkezdte megcsinálni** a családfánkat, és egész kis lexikon jött össze. (www.radixforum.com › vezeteknevek › benkoczi)

...neko je **počeo da sačinjava** naše porodično stablo i nastao je pravi mali leksikon

Egy egyszerű kismember volt valójában, amikor **elkezdte megcsinálni** a dokumentum filmjeit. (nlc.hu › forum)

Bio je jedan zaista običan mali čovek kada **je počeo da izrađuje** dokumentarne filmove.

U srpskom nemamo uvek adekvatnu mogućnost prefiksno-sufiksne tvorbe te je u tim slučajevima prevod ograničen na imperfektivni glagol bez afiksa (pojesti → jesti, popiti → piti, skuvati → kuvati, naučiti → učiti, sašiti → šiti, otpevati → pevati, potrošiti → trošiti, položiti → ložiti). Iz korpusa su, za ilustraciju, izdvojeni mađarski primeri s prefiskima meg- i el- koji su nedvosmisleno završno-svršeni:

Azt hiszem, valaki elvesztett egy doboz csirkenugettet, és Casper azt **kezdte megenni** dobozostul. (books.google.rs › books Tiffany)

Izgleda da je neko izgubio kutiju pilećih medaljona i Kasper ih **je počeo jesti** zajedno s kutijom.

Rá is talált egy műanyag kannára, amelyben pirosas színű folyadék volt, ezt a férfi el is **kezdte meginni**. (estiujtag.hu › gardrob › lugot-ivott-a)

Naišao je na jednu plastičnu kantu u kojoj je bila crvenkasta tečnost koju je muškarac **počeo da pije**.

Második lépésben saját maga **kezdte el megfőzni** az ételeket. (www.glamour.hu › sztarhitek › ez-a-titkos-modszer)

Na drugom koraku sam/sama **je počeo/počela da kuva** hranu.

Így **kezd el megtanulni**. (minner.hu › minner_instant › 18-kuldetes-mihez-n)

Ovako **počni da učiš**.

Izgatottan **kezdte megírni** levelét. (books.google.rs › books Megtalált szenvedély)

Uzbuđeno **je počeo/počela da piše** pismo.

(...) már el is **kezdté megvarrni** a jövő farsangra kigondolt jelmezét. (903.cserkesz.hu › tag › plebania)

(...) i već je **počela da šije** kostim koji je smislila za sledeće poklade.

Azt, hogy a nő is vágyik, akar, hiányol, kíván, a nyolcvanas években elsősorban Ujj Zsuzsi **kezdté elénekelni** azon a rekedtes, passzív hangján. (magyarnarancs.hu › kepzomuveszet)

O tome da i žena žudi, hoće, oseća da joj nešto nedostaje, želi, osamdesetih godina je prvo **počela da peva** Uj Žuži, svojim promuklim, pasivnim glasom.

A zsír a szervezet legfontosabb energiaraktára, melyet csak végszükségben **kezdté elhasználni**. (janosfut.wordpress.com › kezdoknek)

Mast je najvažnije skladište energije u organizmu, koje tek u krajnjoj nuždi **počinje da troši**.

A téli tüzelőinség olyan méreteket öltött, hogy a városi lakosság **kezdté eltüzeln**i a parkok és közterek fáit. (elsovilaghaboru.com › tortenete › view)

Zimska oskudica u ogrevu uzela je takve razmere da je gradsko stanovništvo **počelo da loži** drveće u parkovima i javnim površinama.

Sledeće primere karakteriše postojanje imperfektivnog para perfektivnog glagola (*naviknuti se* → *navikavati se*, *uvećati se* → *uvećavati se*, *popraviti se* → *popravlјati se*, *ispitati* → *ispitivati*, *prepričati* → *prepričavati*, *precvetati* → *precvetavati*), te će se on pojaviti u prevodu:

Kezdté megszokni a magányt. (www.zaol.hu › hirek › maradek-tejeskave-1464365)

Počeo/počela je da se navikava na samoću.

Kezd ugrásszerűen **megnőni** a magyarországi koronavírusos betegek száma. (pestibulvar.hu › 2020/03/21 › megrendito-bejelent)

Počinje skokovito **da se uvećava** broj obolelih od koronavirusa u Mađarskoj.

Kezd megjavulni a térd, vele a guggolás is. (www.instagram.com › pinterobin)

Koleno **počinje da se popravlja**, time i čučanj.

Kate az ajtót **kezde megvizsgál**ni, míg Nikol beljebb, a padlón nézegette a nyomokat.
(books.google.rs › books A szívék húsége)

Kejt je **počela da ispituje** vrata, dok je Nikol unutra, na podu razgledala tragove.

Kezd el neki **elmesél**ni a napodat, a gondjaidat, örömeidet, hogy milyen volt a főnök
(..) (m.facebook.com › OrsiAngolKlub › photos)

Počni da mu/joj prepričavaš svoj dan, svoje misli, radosti, kakav je bio šef (...)

A rózsám remekül érzi magát az ibolya mellett, csak sajnos, már **kezd elvirágzani**.
(www.csaladinet.hu › uzenofal)

Ruža mi se odlično oseća pored ljubičice, samo, nažalost, već **počinje da precvetava**.

5. Zaključak. U radu je, na osnovu prikupljene građe, potvrđena sistemaska mogućnost mađarskog jezika da se uz fazni glagol (*el*)*kezd* jave glagoli perfektivne semantike, kako početno-svršeni, tako i završno-svršeni. Takvi se spojevi protive pravilu utvrđenom za srpski jezik – da se u funkciji dopune faznog glagola mogu ostvariti samo glagoli imperfektivnog vida. Stoga prevođenje ovakvih mađarskih struktura na srpski jezik zahteva određene formalne intervencije, koje mogu dovesti i do semantičkih odstupanja. Utvrđeno je da postoje dve osnovne mogućnosti:

- brisanje faznog prefiksa srpskog glagola, čime glagol dobija svoj prvobitni imperfektivni vid (*kezd megszeretni* – **počinje da zavoli* → *počinje da voli*) i
- dodavanje sufiksa za imperfektivizaciju perfektivnog glagola (*kezd elvirágzani* – **počinje da precveta* → *počinje da precvetava*).

Koja će se od njih realizovati zavisi od tvorbenih mogućnosti glagola u funkciji dopune. Pored navedenih prevodnih rešenja uočena je i potreba da se složena mađarska struktura prevede glagolom koji svojom semantikom pokriva vezu mađarskog faznog glagola i dopune. To se dešava u situaciji kada u mađarskom jeziku glagol u funkciji dopune ima i faznu semantiku, ali i dodatnu nijansu značenja. Tada se prevod, najčešće, svodi na srpski glagol koji u svom semantičkom potencijalu sadrži fazni element (*kezd elindulni* – **počinje da kreće* → *kreće*; *kezd nekiállni* – **počinje da se laća* → *laća se*).

Budući da su već ranije uočene greške u upotrebi glagolskog vida faznih konstrukcija u srpskom jeziku, a pod uticajem mađarskog, konstatacije iznete u ovom

radu mogu biti pomoć pri obradi i uvežbavanju ovakvih struktura u nastavi Srpskog kao nematernjeg jezika.

Dušanka Zvekić-Dušanović

ON THE CONSTRUCTIONS WITH PHASE VERBS IN SERBIAN AND HUNGARIAN LANGUAGES

Summary

In the Serbian language, the rule says that only imperfective verbs can function as the complements of phase verbs. In contrast, in the Hungarian language, the verbal complement of phase verbs can be perfective. This characteristic of the Hungarian language often results in an interfering phenomenon in Hungarian-Serbian bilingual speakers, which is reflected in the use of perfective instead of imperfective verbs as the complements of phase verbs.

This research starts from Hungarian structures with perfective verbs which mark the beginning of the action and those which mark the completion of the action, realized with phase verb *(el)kezd/(za)početi*, and searches for their adequate translation. It has been noticed that the translation of such Hungarian constructions requires certain formal interventions, which can lead to semantic deviations. It was found that there are two basic possibilities: 1) deleting the phase prefix of a Serbian verb, which returns the verb to its original imperfective form (*kezd megszeretni* – **počinje da zavoli* → *počinje da voli*) and 2) adding a suffix for imperfectivization of a perfective verb (*kezd elvirágzani* – **počinje da precveta* → *počinje da precvetava*). Which of them will be realized depends on the formative possibilities of the verbal complement. In addition to the mentioned translation solutions, the need to translate the complex Hungarian structure with a verb the semantics of which covers the connection between the Hungarian phase verb and the complement was also noticed. This happens in a situation when in the Hungarian language the verbal complement has both phase semantics, but also an additional nuance of meaning. Then the translation is usually reduced to a Serbian verb which contains a phase element in its semantic potential (*kezd elindulni* – **počinje da kreće* → *kreće*; *kezd nekiállni* – **počinje da se laća* → *laća se*).

Keywords: phase verb, aspect, the Serbian language, the Hungarian language, translation, contrastive analysis

LITERATURA

Andrić, Edita (2002). *Leksikologija i morfologija mađarskog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za hungarologiju.

- Balogh, Judit (2000). Az igeekötő. In: Keszler Borbála (ed.) (2000). *Magyar Grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 264–267.
- Burzan, Mirjana (1984). *Interferencija u predikatu srpskohrvatske rečenice u jeziku učenika mađarske narodnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za južnoslovenske jezike.
- Ivić, Milka (1970). O upotrebi glagolskih vremena u zavisnoj rečenici: prezent u rečenici s veznikom *da*. *Zbornik za filologiju i lingvistiku XIII/1*, 43–54. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Lengyel, Klára (2000). Az ige. In: Keszler Borbála (ed.) (2000). *Magyar Grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 83–94.
- Kiefer, Ferenc – Ladányi, Mária (2000). Az igeekötők. In: Kiefer Ferenc (ed.) (2000). *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 453–518.
- Maletić, Nada (1986). Interferencija u dopuni srpskohrvatskih faznih glagola kod učenika mađarske narodnosti. *Prilozi proučavanju jezika 22*, 109–118.
- Mrazović, Pavica (2009). *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Palich, Emil (1988). *Magyar–szerbhorvát kézisótár*. Budapest: Terra.
- Pete, István (2013). Háromszintű aspektualitás a magyarban. *Nyelv- és irodalomtudományi közlemények LVII/1*, 49–68.
- Piper, Predrag – Klajn, Ivan (2013). *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Szili, Katalin (2018). A meg- igeekötő funkcióiról másképpen I. A meg- mint lexikai aspektus-képző. *Magyar Nyelvőr 142/2*, 170–186.
- Stanojčić, Živojin – Popović, Ljubomir (2002). *Gramatika srpskoga jezika*. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (originalni rad objavljen ćirilicom)

Nemanja Mičić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 001.8
1
DOI: 10.19090/gff.2022.1.285-297
Originalni naučni rad

NACRT NARATIVNOG METODA**

Osnovna namera ovog rada je davanje nacрта tzv. „narativnog metoda“, koji je zamišljen kao heurističko sredstvo pomoću kojeg je moguće iščitavati i analizirati svaki vid jezičko-pripovednog događanja. Rezultati implementiranja narativnog metoda na različite discipline i nauke su višestruki, iako je bazični ishod u krajnjem povezan sa ukazivanjem na korenitu narativnost jezičkih konfiguracija. S tim je u bliskoj vezi i uvid o čistom mnoštvu kontingentnih priča. U prvom delu teksta se ispituje legitimnost takvog metoda i pokazuju osnovne premise na osnovu kojih je moguće položiti račun o narativnom metodu. U drugom delu rada se iznose na videlo neki od primera koji mogu figurirati kao konstitutivni za profilisanje tako opisanog metoda.

Кljučне речи: naracija, narativ, metod, filozofija, jezik, mnoštvo, kontingencija, priče

UVODNA RAZMATRANJA: NARACIJA KAO LEGITIMAN METOD?

*Pevaj u meni, muzo, i kroz mene
pripovedaj priču
/ ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα,
πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ /
(Homer, uvodni stihovi *Odiseje*¹)*

Prve asocijacije, kada se pomene *narativ*, obično idu u smeru studija književnog i istorijskog. Zapravo se nedvosmisleno pokazuje tendencija da se „narativnošću“ bavi veliki broj disciplina: od različitih konteksta i praksi umetnosti, istorije, filozofije, sociologije, etike, teologije, pedagogije, pravnih nauka, medicine, nauke, lingvistike. Uprkos recentnim otkrićima naratologije, sažetih

* E-mail adresa autora: nemanja.micic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja sprovedenih u sklopu doktorske disertacije. Autor je disertaciju pod naslovom *Narativni metod u savremenoj filozofiji jezika* odbranio 11.12.2019. godine, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu.

¹ Prevod autora.

mahom u krilaticama da se narativi „nalaze *svuda*“, smatramo da je radikalnost onoga što sa sobom nose teorije iza pomenutih iskaza krajnje upitna. Stoga se najpre okrećemo savremenoj filozofiji jezika, ne bismo li na tom prostoru pronašli upečatljivije i konkretnije pokazatelje i smernice za nešto temeljitiji pristup ispitivanju narativa (priča). Pri tome, ovde nikako ne bi smelo da bude u prvom planu to da se pokaže kako neki od pređašnjih narativa nemaju značaj i svoje mesto; u krajnjem bi mogla da se pokaže njihova eventualna nedostatnost za naš projekat. Fokus bi prvenstveno morao ići u smeru da se ukaže na ograničeno polje njihovog delanja. Ukoliko uzmemo neki od nasumičnih primera – bilo da se radi o antici, srednjem veku, prosvetiteljstvu, strukturalističkoj naratologiji, ili pak klasičnoj fenomenologiji: ništa od unutar generisanih proizvoda se ne proglašava opsoletnim, već se najpre osporava pretenzija na sveobuhvatnost priča koje se smeštaju u koloseke tih oblasti, ukoliko te priče streme ka apsolutizaciji. Metod naracije zbog toga ne igra ulogu uobičajeno razumljenog metoda u filozofiji – on je više amalgam različitih strategija, koje jednako isplivavaju iz filozofskog razmatranja jezičkog, kao i književnog, matematičkog, ili umetničkog polja, ne gravitirajući usput isključivo samo ka jednoj temi:

Opasnost Metoda (ili fiksacije Metodom) dolazi odavde: istraživački rad mora zadovoljiti dva zahteva, prvi je zahtev za odgovornošću: rad mora uvećavati lucidnost, pokazati implikacije postupka, alibije jezika – ukratko, mora konstituisati *kritiku* (podsetimo se još jednom da *kritikovati* znači *dozvati krizu*); ovde je Metod neizbežan, nezamenljiv, ne zbog svojih „rezultata“, već upravo – ili suprotno – jer ostvaruje najviši stepen svesti jezika *koji sebe ne zaboravlja*; ali drugi zahtev je drugačijeg naloga: u pitanju je zahtev za pisanjem, za prostorom gde se želja raspršuje, gde Zakon prestaje; otuda je neophodno, *u pravom trenutku*, okrenuti se protiv Metoda, ili ga barem ne uvažavati kao utemeljujuću privilegiju, već kao jedan od glasova pluralnosti: kao *pogled*, ukratko, prizor smešten unutar teksta – teksta koji je, naposletku, jedini istinski rezultat svakog istraživanja (Barthes 1989b: 319).

Ovaj Bartov (Barthes) navod nam može poslužiti kao šlagvort i egzemplar toga na koje sve načine možemo govoriti o metodi, a samim tim i nagoveštaj zbog čega se odlučujemo da, kada govorimo o narativima u filozofiji, to pre svega činimo insistirajući i zahtevajući metodu svest. Naime, smatramo da jedino polažući račun o narativnom *metodu* možemo preduzeti odlučujuće korake u dopuštanju jeziku (dopuštanju koje će se svakako ispostaviti kao delo samog jezika), da izloži sebe u autentičnijem obliku, kao moguće čisto mnoštvo kontingentnih priča.

Ako govorimo konkretno o statusu i značaju jezika i, konsekvntno tome, narativa za naše istraživanje, tu nam kao početna tačka i orijentir služe prvenstveno

poststrukturalistički apeli i impulsi. Razgradnja značaja onoga što se podrazumeva i što se razumevalo pod subjektom čini se presudnim korakom za prepoznavanje jezika kao krajnje samodelatnog pripovedača. Naznake sumnja da je subjekt suvereni nosilac jezika, u njegovom autentičnijem obliku, mogu se iščitati kod Malarmea (Stéphane Mallarmé), Valerija (Paul Valéry), Prusta (Marcel Proust), Barta,² jednako kao i kod Ničea (Friedrich Nietzsche), Džojisa (James Joyce), de Sosira (Ferdinand de Saussure), Jakobsona (Roman Jakobson), Deride (Jacques Derrida), de Mana (Paul de Man), Liotara (Jean-François Lyotard), Fukoa (Michel Foucault), Deleza (Gilles Deleuze) i dr. Ovde smo i te kako svesni činjenice koliko je jednostavno skrenuti u neku vrstu transcendentalizma i dodeliti jeziku mesto koje bi bilo blisko onom koje mu možda idealizam dodeljuje. Jednako kao zamke se mogu tumačiti i racionalističke, empirijske i ekspresivne dimenzije jezika. Svedočanstvo o ovome pronalazimo i kod Čarlsa Tejlora (Charles Taylor), koji u svojoj publikaciji *Jezička životinja* skreće pažnju, između ostalog, upravo na istorijski razvitak i svojevrstu klackalicu različitih pogleda, razumevanja i razmatranja jezika, a koji mahom svi redom previđaju značaj priče. Za Tejlora, „putem priče mi pronalazimo ili osmišljavamo podnošljive načine življenja života u vremenu“ (Taylor 2016: 319). Ipak, zauzeti neku od ranijih pozicija ovde za nas više ne znači i načiniti grešku u uobičajenom, a mogli bismo reći i vulgarno razumljenom poimanju para ispravnosti i pogreške. Stranputica bi se primarno sastojala u davanju glavne reči narativu iz kojeg se želi poći, bez uvažavanja drugih, kao i svesti o vlastitoj kontingenciji.

Osnovna ideja ovog rada je ta da se pokaže fundamentalna narativnost svakog jezičkog događanja. To znači sledeće: ukoliko ima *bilo kakvog događanja*, ono je, pre svega, dato jezički i pripovedno, odnosno, narativno. Iako se s pravom može govoriti o „totalizujućoj moći jezika“ još kod Gorgije, rečima Vilhelma Šapa i Rolana Barta, kojima ovaj rad duguje neizmerno mnogo, dalo bi se reći da „nemamo čoveka bez priče“ (Schapp 2012: 100), odnosno, da čovek ne postoji bez jezika i da on kao entitet nikada nije dat vanjezički. Jezik, a mi bismo dopunili – narativ – uslov je mogućnosti pojavljivanja čoveka, u bilo kojoj formi ili smislu, kao i bilo čega drugog. Jezik, to jest, narativ definiše čoveka, a ne obrnuto. Čovek

² „Nema sumnje da je u Francuskoj prvi Malarme uvideo i predvideo u potpunosti nužnost da se namesto osobe za koju se do tada smatralo da je vlasnik jezika, stavi sam jezik; za Malarmea, kao i za nas, jezik je taj koji govori, ne autor; pisati znači dostići, kroz prethodnu impersonalnost – koju ni u jednom trenutku ne možemo prepoznati kao kastrirajuću „objektivnost“ kojoj stremi romanopisac realista – onu tačku u kojoj je na „delu“ ne „ja“, već jedino jezičke funkcije [...]“ (Barthes 1989a: 53).

ne prethodi jeziku, odnosno, pričama, već je takođe manifestacija određenog pripovednog sklopa i mreže, kao dato narativno čvorište. U tom smislu, bilo koje određenje čoveka, koje bi pružile antropologija, biologija, filozofija, psihologija, ili bilo koja druga naučna disciplina, moguće je samo na temeljima pojedinih pripovednih horizonata, tj. narativnom konstelacijom koja na takav način tematizuje i eksplicira instancu nazvanu „čovek“. Na tom tragu, Fuko u *Rečima i stvarima*, posebno u odeljku naslovljenom *Antropološki san*, vrši svojevrstnu dekonstrukciju uobičajenih određenja i tumačenja čoveka. Za Fukoa je jasno da su ranije postojala ljudska bića kao takva, ali ne i čovek u modernom smislu, a tu je „analitika konačnosti“ krucijalna. Pri opisu moderne *epistémé*, Fuko podvlači da unutar nje čovek igra dvostruku ulogu: on je osnov svakog pozitiviteta, dok je istovremeno i onaj koji je „prisutan [...] u elementu empirijskih stvari“ (Fuko 1971: 383). Ovo je u srži ničeanski gest i argumentacija, ali ono što je za nas značajno je to što se ispostavlja da je *epistémé* jedne epohe u krajnjem izraženo različitim diskurzivnim (jezičkim) formacijama, što je komplementarno sa ovde sprovedenim istraživanjima, gde se ukazuje na nezaobilaznost jezičke podloge. Drugim rečima, to znači i da najpre jezik tj. narativ govori o jeziku, odnosno, narativima. Ukratko: *priče pričaju priče*. Između ostalih, tu je i ona *o pričama*, a nju upravo imamo priliku da ekspliciramo i čujemo.

Ukoliko jezik nije puki medijum prenošenja informacija, niti je primarno ljudski izum, teško bi se moglo govoriti o subjektivnosti kao mestu na kojem je jezik lokalizovan. Jezik je taj koji, pre svega, omogućuje i pruža te instance i toponime. Deridin čuveni, ali ništa manje ozloglašeni proglas da „nema ništa osim teksta“ [*il n'y a pas de hors-texte*] (Derrida 1976: 158) usmeren je na uporedivu pretenziju da se ukaže na nemogućnost razlikovanja spoljašnjeg od unutrašnjeg. Derida ne proglašava sve jezikom, kako se navedena rečenica neretko pogrešno interpretira, već ukazuje na svojevrstne „pukotine“ jezika, koje bivaju uočljive pri svakom pokušaju gradnje odnosa smisla i referencije. U skladu sa onim kako mi razumevamo priče (narrative), kao osnovne jedinice jezika, sam gest dekonstruisanja jednako bi počivao na jezičko-pripovednim osnovama. To ne podrazumeva ujedno i nekompatibilnost dekonstrukcije i narativnog metoda, već najpre jedan odnos uzajamnog nadopunjavanja. Narativni metod je u svom osnovnom karakteru dekonstruktivistički, ali dekonstrukcija nije ništa manje zavisna od specifične narativne konstelacije. U tom smislu, ispravno bi bilo primetiti i to da unutrašnja logika postojećih narativa diktira takođe i značaj priče o narativnom metodu, koju ovim radom pokušavamo da prezentujemo. Ukoliko ima ulančavanja i nadovezivanja, onda uvek imamo posla sa *pričama* koje se nadovezuju na druge

priče. To znači da je recepcija narativa uvek i sama narativna. Pričom o narativnom metodu pokušano je ukazivanje na to da je meta-narativno, trans-narativno i trans-kontekstualno, zapravo, uvek narativno i kontekstualno. Iz tog razloga, o narativnom metodu ne možemo govoriti nikako drugačije nego kao o priči među drugim pričama. Jedna od njenih tema je i ta da pokaže da jezik neprestano prati vlastiti zahtev za polisemijom. To znači i da mnoštvo naracija podrazumeva mnoštvo glasova i metoda. Zbog toga je u samom radu, u više navrata, insistirano na tome da narativni metod ne može biti shvaćen drugačije nego kao sinkretički amalgam različitih metoda, koje u radu pobrojane filozofske discipline i modeli demonstriraju. U tom smislu, nijedan filozofski ili naučni metod, kao ni disciplina, ne mogu biti proglašeni za u potpunosti opsoletne i prevaziđene. Oni imaju svoje mesto barem unutar vlastitog pripovednog horizonta, ukoliko se on sa drugim narativima ne odmerava, ili odbija da se upusti u bilo kakve vrste odnošenja i koalicija. To samo po sebi može biti i te kako problematično, pogotovo ako ti narativi imaju pretenzije na sveobuhvatnost, te time, ne slušajući šta druge priče imaju da saopšte, tvrde ili zahtevaju svoj primat. U svakom slučaju, opseg primene različitih filozofskih ili naučnih metoda nikako nije zanemarljiv i može se smatrati neodgovarajućim samo ukoliko se pokuša prekoračenje, gde jedna priča ili narativna konstelacija, sa svojom specifičnom unutrašnjom logikom i pravilima, pokušava da se primeni trans-narativno. Ako narativni metod na nešto cilja to je da ukaže da je despotizam određenih narativa, koji pokazuju represivne karakteristike, suštinski neodrživ. Pomak koji se nadamo da narativni metod pravi je taj da ostalim pričama, u čistom pripovednom mnoštvu, može pružiti jasnu svest o vlastitim narativnim karakteristikama. Priznanje da narativni metod ne može gajiti iluzije o sopstvenoj nemetafizičnosti nije i povod da se na mala vrata ponovo vrata one pripovesti koje insistiraju na svojoj ekskluzivnosti i smatraju svoje sadržaje uvek i za svagda istinitim i primenjivim.

Ipak, da narativi konstantno vrše međusobne razmene jezičko-pripovednih slojeva, više je nego jasno. S tim u vezi, želeli bismo da u ovom tekstu govorimo o dva narativna nivoa, načelno obrađujući tri narativne celine, a koristeći se trećim narativnim nivoom (kao, opet, zasebnom celinom) – nivoom kojim je, u ovom konkretnom slučaju, omogućen i sproveden sam ovaj govor, kao pripovest. O čemu se radi? Naime, prvi nivo bi zahvatao sferu onoga što je u istoriji misli označeno matematičkim diskursom. Za paradigmatičnog predstavnika uzeta je oblast statistike i kombinatorike, sažeta u modelu nazvanom „lanci Markova“. Taj matematički model prvi je opisao Andrej Andrejevič Markov, 1907. godine, u delu „Istraživanje o značajnom slučaju zavisnih opita“. Drugi narativni nivo bi

predstavljala oblast za koju bi se najpre moglo reći da potpada pod sferu književnosti (mada će se ubrzo videti da je ta odredba suštinski nedovoljna i, u izvesnom smislu, neodgovarajuća u celini). Tu je odabir pao na dve Borhesove priče: „Tlen, Ukbar, *Orbis Tertius*“, kao i „Vrt sa stazama koje se računaju“. Treći narativni nivo je onaj filozofskog angažovanja. To je sam ovaj tekst, kao jezički proces i varijacija priče o pričama, što ne znači da postoji originalna takva priča, već se time ukazuje upravo na to da je svaka priča krajnje partikularna, kontingentna i nepoopštiva. Jednu priču ne možemo ponoviti dva puta, na način da ona ostane identična – njeno ponavljanje je uvek shvaćeno kao ponavljanje razlike. Samo na taj način može biti do kraja eksplicirano zbog čega se insistira na čistom mnoštvu kontingentnih, partikularnih i nepoopštivih priča, jednako kao i na autentičnijem razumevanju jezika. To područje je potrebno razmotriti u širem smislu od onog koji mu tzv. „pozitivne nauke“ lingvistike ili naratologije dopuštaju. Jezik nije (samo) medijum za prenošenje informacija, već fundamentalni činilac svakog mogućeg iskustva i strukture stvarnosti. Ni o čemu ne možemo položiti račun, a da to ne činimo jezički, a što znači: narativno. Heraklitovski rečeno: jezikom, tj. narativom nikada ne možemo zagaziti dva puta u istu priču. Uvek je na delu dalja (re)deskripcija. U tom smislu, jezik teško može sebe uzeti kao predmet laboratorijske analize, jer su produkti takvih istraživanja uvek i sami pruženi jedino pripovedno-jezički. S tim u vezi, Rikerova (Ricoeur) tendencija da književnost uzima kao „široko rasprostranjenu laboratoriju za misaone eksperimente“ (Ricoeur 1992: 148) bila bi u neku ruku promašena iz vizure narativnog metoda, jednako kao i njegova dinamika trostrukog *mimesis*-a, sprovedena u studiji *Vreme i priča*. Naime, s obzirom da Riker suštinski razdvaja svet teksta (književnosti) od sveta čitaoca, odnosno, pred-narativni proces (*mimesis I*) od „poetske kompozicije“ (*mimesis II*, oblast fikcije) (Riker 1993: 87), za njega narativ uvek ostaje na neki način zavisn od pred-pripovedne strukture iskustva, tj. onoga što se uobičajeno podrazumeva i imenuje „životom“. Narativnim metodom dolazimo do uvida da je pomenuta pred-pripovedna struktura uveliko pružena upravo jezikom, odnosno, određenim narativnim horizontom.

MATEMATIČKI MODEL „LANACA MARKOVA“

No, vratimo se našem prvom narativnom nivou, matematičkom modelu lanaca Markova. Taj primer nam može pomoći da uvidimo istovremeni hod i rad jezika (shvaćenog u njegovoj autentičnijoj formi, kao čisto mnoštvo kontingentnih priča, što nam sam ovaj rad i donosi), gde se ne može insistirati na prvotnosti, ali ni na banalnom egalitarizmu. Diskurs matematike jednako je konstitutivan i

konstituišući za sferu onoga što se može podvesti pod pripovedno u uobičajenom smislu. Za to se model lanaca Markova može iskoristiti. Bazična ideja iza ovog matematičkog modela, koji je usmeren prvenstveno na oblasti statistike, verovatnoće i kombinatorike, jeste da pokaže kako su skorašnji događaji presudni za formiranje budućih, ali da čitava istorija sleda nekog događanja nije u potpunosti determinišuća za ono što će neposredno uslediti. Svoj opseg primene ovaj matematički model pronalazi u sferama, ekonomije, biologije, psihologije, itd., ali je nama ovde posebno interesantna njegova mogućnost implementiranja u sam metod naracije. Naime, s obzirom da se, prema lancima Markova, budućnost ostavlja krajnje otvorenom i kontingentnom, odnosno, nezavisnom od prethodno sedimentiranih pripovednih slojeva, to u potpunosti korelira sa onim na šta narativni metod neprestano ukazuje: nemogućnost da se bilo koja jezičko-pripovedna tvorevina ukroti do te mere da njena dalja ulančavanja i geneze postanu krajnje predvidive i nužne. Budući jezičko-narativni ishodi ostaju fundamentalno van domašaja u svom totalitetu, što bi moralo podrazumevati ostavljanje otvorenom i mogućnosti da struktura linearno, ili bilo kako drugačije shvaćene temporalnosti, zavisi od date pripovedne postavke. Ukoliko nemamo nikakve garancije toga kako će izgledati buduće priče, odnosno, kako će se jezik dalje konfigurisati, utoliko nam konačni narativni ishodi nikada nisu u potpunosti dati:

Lanac Markova je produkt idealne proračunavajuće mašine poznate kao automat konačnih stanja. Mašina prolazi kroz određeni broj stanja, proizvodeći simbol u svakom tom stanju: reč je o sintagmatskoj mašini koja ide od položaja do položaja generišući linearnu, površinsku strukturu rečenice, kombinujući dve ose izbora (vertikalna paradigma) i postavljanja (horizontalna sintagma). Ukoliko dodamo meru verovatnoće pojavljivanja svakog simbola, imamo model gramatike, koji je model izvršavanja: saopštava nam kako govornik proizvodi rečenice i organizuje njihovu površinsku strukturu. [...] Kada izgovorim rečenicu, izbor prve reči je u potpunosti slobodan (svako 'stanje' mašine generiše reč), druga reč je data u okvirima prve, i tako dalje, sve dok ne stignemo do poslednje reči, koja je maksimalno ograničena, bilo sintaksički ili semantički. Kada sam proizveo niz reči 'Ponos dolazi pre ...' [ili, prilagođeno našem podneblju, npr. 'Kao grom iz vedra ...', prim. prev.], postoji malo neizvesnosti kako će se rečenica završiti (Lecerle 2002: 94).

Sama činjenica da se napretkom (koje je, suštinski, jezičko prodiranje), sužava izbor mogućnosti koju ćemo reč ili rečenicu koristiti, sugerise nam da ništa, *osim određenog narativa*, ne može sprečiti variranje koje bi iskakalo iz uobičajenog. To znači da je jezik u stanju da prekorači vlastite kompulzivnosti – jedino tako možemo dosledno pratiti i ovaj matematički koncept, prema kojem je

dalje narativno manifestovanje u potpunosti partikularno i kontingentno, iako određena „blizina“ nekoj narativnoj skupini u bitnom određuje kako će se narativi dalje kreirati i eksternalizovati. Jedan od upečatljivih primera koji nam ovde može poslužiti je i igra u kojoj učesnici, naizgled nasumično, dopisuju naizmenično reči na papir, praveći neku priču koja, opet, samo na prvi pogled, nema nikakvog smisla. Tu na delu imamo ono što bi se, na tragu hermeneutičkog „stapanja horizonata“ (*Horizontverschmelzung*) moglo nazvati „stapanje priča“ (*Geschichtenverschmelzung*). Sami učesnici igre, na osnovu svog predašnjeg pripovednog horizonta, upisuju reči koje njima, u tom trenutku, imaju najviše smisla. Svaki od učesnika ima određenu ideju (iako u tom momentu nejasnu) toga u kom smeru priča treba da ide, kako treba da se razvija, o čemu u njoj treba da se radi i na osnovu toga i vrši izbor naredne reči. Uslovno rečeno zabavan deo nastaje upravo zbog toga što svaka individua ponaosob ima različite ideje i predstave toga kako priča treba i kako će se, eventualno, razvijati.

Svakako bi trebalo da bude jasno da se matematičkom koncepcijom poput lanaca Markova ne postulira nikakav konačni mehanizam narativno-jezičkog operisanja, iako variranje jezika kroz priče, po tom modelu, može poslužiti kao određeni egzemplar. U tom smislu, mi ne možemo naprosto doneti odluku i proizvoljno akcentovati da je prilaz području i oblasti matematičkog naprosto jezički dat, jer bismo u tom slučaju izneverili neke od osnovnih postavki narativnog metoda. Ono što možemo da učinimo jeste da pokažemo „dvosmernost“ autentično shvaćenog jezika: jezik matematike i matematika jezika neprestano se nadopunjuju u katkad slobodnoj, a katkad strogo kontrolisanim pravilima vođenoj igri, u okviru date narativne konstelacije. U tom smislu, lanci Markova kao jezičko-matematički i matematičko-jezički model, pomažu nam da utvrdimo jedno moguće manifestovanje i pojavljivanje unutrašnje logike koju je data pripovedna mreža kadra da isporuči. Unutar te logike, moguće je utvrditi skup pravila koja važe na području neke pripovedne konstelacije. Međutim, to ne znači da je skup tih pravila primenjiv u svakoj jezičkoj instanci, trans-narativno ili meta-narativno, kao što je već napomenuto. On je usko vezan za datu priču u kojoj se pojavljuje i stoga je narativno odmeravanje i „nivelisanje“ moguće samo u slučaju konkretne jezičke razmene između priča koje sebi uzimaju iste teme. Šta to, određenije, znači? Ukoliko imamo posla sa radom jezika koji isporučuje narativ na određeni način, drugi narativi mogu biti pozitivno ili negativno valorizovani u skladu sa pravilima igre koju pripovesti same sebi propisuju. Drugim rečima, ne možemo očekivati da igramo košarku po pravilima tenisa, ukoliko smo se unapred saglasili da nam je jedna od tih igara u prvom planu. Isti je slučaj i sa naukama: nezahvalno je

procenjivati rezultate jedne discipline ili oblasti ljudskog saznanja pravilima koje postavlja druga disciplina. Tako, na primer, filozofski diskurs i njegovi narativi ni na koji način nisu dužni da polažu račun onome što se u današnjem svetu podrazumeva pod „prirodno-naučnim“ istraživanjima. Takođe važi i u obrnutnom smeru. Ali, u istom smislu u kojem nije uputno praviti kvalitativne rezove i procene, možda je jednako problematično apsolutno razdvajanje ovih oblasti, ukoliko nas to vodi u smerovima autistične i idiosinkratične zatvorenosti za komunikaciju i saradnju sa drugim narativnim postvarenjima. Bilo kako bilo, način na koji će priče međusobno komunicirati ili izbegavati interakciju, zavisi prvenstveno od šire konstelacije, čije su one (priče), uslovno rečeno, podskup. Naglašava se da je to uslovno rečeno iz prostog razloga što do bilo kakvog saodnošenja ne mora nužno dolaziti, kao i zbog toga što svaki podskup ima potenciju da postane konstelacija za sebe, to jest, on svakako već jeste određeni „skup“ i jezički sklop koji funkcioniše samostalno i nezavisno. Isto tako bi trebalo voditi računa i o tome da „mali“ i „veliki“ narativi zadužuju svoje prideve kao kvantitativne predznake samo u sklopu narativne skupine koja o njima pokušava da položi račun.

Iako izuzetno interesantnim i potentnim za naša istraživanja, matematički model lanaca Markova mora biti uzet najpre kao *samo jedan u nizu* narativnih postvarenja. On ne može biti hipostaziran kao nezavisan od pripovednog sloja koji to postvarenje i generiše. Drugim rečima, ukoliko se fokusiramo samo na detalje nekog matematičkog ili drugog naučnog diskursa, možemo ispustiti iz vida našu fundamentalnu zapletenost u priče. Ukoliko dozvolimo da nas sadržaji bilo kojih narativa i njihovih konstelacija uvuku i aproprišu do te mere da više nismo u stanju da naslutimo čista narativna mnoštva i njihove kontingencije, na pragu smo da iznova propustimo da primetimo da jezik iznosi na videlo u prvom redu jezičko-narativne sile. Njihov karakter treba najpre shvatiti kao *ludički*, što znači da bi „igrivost“ jezika, odnosno, priča sa samim sobom, trebalo shvatiti krajnje ozbiljno.

NARATIVNI SLOJ KNJIŽEVNOG

Na tom putu nam od pomoći jednako može biti i narativni nivo koji u sebe svrstava ono što nazivamo, tj. podrazumevamo pod književnošću. Kao primer razmena različitih pripovednih nivoa, za ovu priliku odabrali smo dve Borhesove priče. Prva od njih nosi naziv „Tlen, Ukbar, *Orbis Tertius*“, kao što je u uvodnom delu izlaganja napomenuto. U njoj Borhes piše iz prvog lica i obrađuje pregršt tema, od kojih su Barklijev (Berkeley) idealizam, Sapir-Vorfova (Sapir-Whorf) hipoteza, različite razrade idealizma, materijalizma, solipsizma, mogućnosti i dometa

metafizike, relativizma, pitanje odnosa jezika i misli, itd. samo neke od upadljivo filozofskih. Aleksijus Majnong (Alexius Meinong), Bertrand Rasel (Bertrand Russell), Spinoza, Hans Fajinger (Hans Vaihinger), Artur Šopenhauer (Arthur Schopenhauer), Zenon, Lajbnic (Leibniz), Hjum (Hume), pomenuti su, ili su neke njihove ideje više ili manje eksplicitno iskorišćene i obrađene. Istovremeno se u priči prepliću narativi književnosti, matematike, književne kritike, problema autora, i drugi. Ono što je za nas posebno interesantno je nagoveštaj ideje da je svaki narativ, smatrao se on fikcijom ili stvarnošću, potencijalni nosilac jednog sveta, posve drugačijeg od ostalih. Striktni zakoni koji su na snazi u jednoj narativnoj tvorevini, možda neće biti važeći u drugoj, i obrnuto. Na narativnu mnoštvenost više nego eksplicitno je ukazano:

[K]o su, zapravo, izumitelji Tlena? Množina se ovde ne može izbeći, budući da je pretpostavka o jednom jedinom izumitelju – o kakvom beskonačnom Lajbnicu koji bi delao usred tame, skrušeno – jednodušno odbačena. Neki stoje na stanovištu da je taj *brave new world* delo nekakvog tajnog udruženja astronoma, biologa, inženjera, metafizičara, pesnika, hemičara, algebrista, moralista, slikara, geometara... koje sve predvodi kakav mračni genije. Iako mnogi pojedinci vladaju posebnim disciplinama, mnogo se ređe nailazi na sposobnost izmišljanja, pogotovu kad se izmišljanje mora podvrgnuti strogo sistematizovanom planu. Taj plan je toliko opsežan da doprinos svakog pisca ispada bezmerno mali. U početku se verovalo da je Tlen puki kaos, neodgovorna razuzdanost mašte; sada se zna da je u pitanju čitav kosmos, kojim upravljaju njegovi unutarnji, provizorno formulisani zakoni (Borhes 2018: 21-22).

Ova Borhesova priča vrvi od različitih referenci što na stvarne likove, događaje i teme, što na fiktivne, gde je posao odgonetanja gde šta pripada ne samo gotovo nemoguć, već i krajnje nezahvalan. Iz naše perspektive, ono što je važno i interesantno naglasiti je pretpostavljena moć jezika ne samo da opiše, već i konfigurise i rekonfigurise svetove. To je učinjeno nikako drugačije do narativno.

Druga Borhesova priča „Vrt sa stazama koje se račvaju“, ništa manje je interesantna i inspirativna za narativni metod. Ako smo u prethodnoj Borhesovoj priči imali priliku da svedočimo vaskolikom prostranstvu narativnih nivoa – od filozofije, preko književnosti, pa sve do matematike, šta tek reći za „Vrt sa stazama koje se račvaju“? Discipline poput fizike, i njoj pripadajuće kvantne mehanike, u njoj pronalaze osnove i polazišta za mnoge teorije. Jedna od njih je i tzv. „Interpretacija mnoštva svetova“, po kojoj je univerzalna talasna funkcija objektivno stvarna i po kojoj suštinski nema njenog kolapsa. To znači da su svi mogući ishodi kvantnih merenja fizički ostvareni u nekom „svetu“ univerzuma:

U svim izmaštanim tekstovima, kad god se neki lik suoči s više mogućnosti, po pravilu se opredeljuje za jednu i odbacuje druge; u svom gotovo nerazmrsivom tekstu, Cui Pen se opredeljuje – i to u isti mah – za sve mogućnosti. Na taj način on *stvara* različite budućnosti i različita vremena, koji se takođe umnožavaju i računaju. Otuda protivrečnosti u romanu. Fang, na primer, poseduje jednu tajnu; neki neznanc mu zakuca na vrata; Fang odlučuje da ga ubije. Naravno, postoji više mogućih raspleta: Fang može da ubije uljeza, uljez može da ubije Fanga, obojica mogu da se spasu, obojica da poginu, itd. U delu Cui Pena svi se ti raspleti dešavaju; svaki predstavlja polazište za naredna račvanja (Borhes 2018: 92-93).

Razume se, *istovremeno*, „Vrt sa stazama koje se računaju“ je više nego relevantan i u filozofskim okvirima. Poznato je Delezovo korišćenje ove priče u svrhu ilustrovanja Lajbnicovog koncepta mnoštva nemogućih svetova koji postoje simultano, kao i problem budućih kontingencija.

Ovde vidimo više nego upadljive primere onoga što smo u radu označavali kao „narativna preliivanja“, „odnošenja“ i „ulančavanja“. Diskursi filozofskog, naučnog, književnog, umetničkog, teško da se mogu strogo odvojiti i demarkirati. Takođe bi u potpunosti bio retrogradni potez ukazivanje na primat bilo kojeg od njih. To nam, između ostalog, pokazuje i sam narativni metod.

Na kakvu će recepciju naići ova priča o narativnom metodu, takođe je suštinski zavisno od pripovednih konteksta, odnosno horizonata onih priča (kao narativnih čvorišta onoga što uobičajeno nazivamo subjektivnošću) sa kojima priča o narativnom metodu ulazi i u nekakvo sa-odnošenje. To znači da je način na koji bilo ko od potencijalnih čitalaca recipira ovu priču o narativnom metodu zavisno od postojećeg vlastitog pripovednog horizonta. Bilo da ona postane u bilo kom smislu nekome važna, interesantna, prijemčiva, smisljena, ili pak u potpunosti periferna, besmislena i nevažna, svoj takav status zadužuje samo na osnovu narativne konstelacije kojoj zajednički pripadamo ili ne pripadamo. Ukratko, uslov mogućnosti da sebi ili drugome kažemo: „Ja nemam pojma šta ovaj čovek priča, radi, ili stvara“, ili, pak „Ja ne razumem na šta je ciljano ovom slikom, filmom, ili naučnom hipotezom“, ili „Ovo je krajnje zanimljivo štivo“ – bilo koji od tih iskaza dat je upravo narativnim slojem, mrežom ili konstelacijom u koju smo svi zajedno, manje ili više zapleteni. Na našim ovde uzetim primerima se nadamo da smo pokazali da je uslov mogućnosti, iako smo se na njega više puta pozivali, krajnje neuhvatljiv.

Nemanja Mičić

THE OUTLINES OF THE NARRATIVE METHOD

Summary

The primary aim of this paper is to outline the so-called “narrative method”, understood as a heuristic device that helps to elucidate and analyze every type of linguistic event. Accordingly, it should be also kept in mind at all times that “an event” for us is comprehended as something that is always bound to language and stories – there is no way out of language or stories. They are the primary constituents of the structure of our reality, as well as the source for understanding something as reality (or fiction). The results of implementing the narrative method on different disciplines and sciences are multiple, even though the basic outcome is essentially connected to elucidating the fundamental narrativity of various language configurations. What also stems from this is the insight that we are always dealing with the pure multiplicity of contingent stories. The first part of the text examines the legitimacy of such a method. It also points out the underlying premises on which the narrative method is set forth. The second part of the text demonstrates some of the examples which can be read as constitutive for profiling thus explicated method of narration.

Keywords: narration, narrative, method, philosophy, language, multiplicity, contingency, stories

LITERATURA

- Barthes, Roland (1989a), *The Death of the Author*, u: *The Rustle of Language*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Barthes, Roland (1989b), *Writers, Intellectuals, Teachers*, u: *The Rustle of Language*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Borhes, Horhe Luis (2018), *Tlen, Ukbar*, Orbis Tertius, u: *Maštarije*. Beograd: Laguna.
- Borhes, Horhe Luis (2018), *Vrt sa stazama koje se računaju*, u: *Maštarije*. Beograd: Laguna.
- Derrida, Jacques (1976), *Of Grammatology*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Fuko, Mišel (1971), *Riječi i stvari*, Beograd: Nolit.
- Lecercle, Jean-Jacques (2002), *Deleuze and Language*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ricœur, Paul (1992), *Oneself as Another*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Riker, Pol (1993), *Vreme i priča*, Novi Sad: IKZS.

Schapp, Wilhelm (2012), *In Geschichten verstrickt. Zum Sein von Mensch und Ding*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH.

Taylor, Charles (2016), *The Language Animal. The Full Shape of the Human Linguistic Capacity*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press

Željko Radinković*
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu

UDK: 2-277.2 : 162.6
1 SCHLEIERMACHER F.
1 GADAMER H.
DOI: 10.19090/gff.2022.1.299-313
Originalni naučni rad

HERMENEUTIKA I DIJALEKTIKA: ŠLAJERMAHEROV KONCEPT TEHNIČKOG RAZUMIJEVANJA U SVJETLU PITANJA O HERMENEUTIČKOJ ISTINI**

U ovom tekstu se analiziraju neke od centralnih kategorija Šlajermaherove hermeneutike, prije svega odnos gramatičke i psihološko-tehničke interpretacije. U drugom dijelu teksta rekonstruiše se Gadamerov pogled prije svega na hermeneutički značaj Šlajermaherove psihološko-tehničke interpretacije. Na osnovu tih uvida postavlja se pitanje o pogledu na Šlajermaherovo određenje odnosa hermeneutike i dijalektike koje se postavlja izvan okvira uticajne Gadamerove refleksije o tom pitanju. Takođe, tematizuje se i eventualni Gadamerov propust da Šlajermaherovu psihološku interpretaciju preformuliše u smislu egzistencijalne ontologije kao jedan od načina bića kome se kao takvom ne bi poricalo učešće u istini.

Ključne reči: Šlajermaher, hermeneutika, hermeneutički krug, interpretacija, Gadamer.

Šlajermaherova filozofija se prije svega recipira kao odlučujući korak ka univerzalizaciji hermeneutičkog pristupa. Naime Šlajermaher (*Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher*) će poći od toga da nerazumijevanje, i posljedično potreba za razumijevanjem, nisu okazionalne prirode, te da je nerazumijevanje sveprisutno, to jest inherentno međusobnom ophođenju i komunikaciji. Međutim, da bi se uspostavilo razumijevanje potrebno je uložiti određeno htijenje, napor i umijeće. U vezi s tim, potrebno je ukazati i na kontekst u kome se otvara mogućnost ovakvog promišljanja problema razumijevanja, a on se odnosi na činjenicu da je Šlajermaher bio izložen višestrukim uticajima u kojima se na različite načine dovodio u pitanje klasični metafizički pristup i poredak. Prije svega, Šlajermaher je bio protestantski

* zeljko.radinkovic@instifdt.bg.ac.rs

** Ovaj članak je realizovan uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada.

teolog koji je dakako uveliko baštiniio protestansku tradiciju interpretacije Svetog pisma koja se orijentisala na načelo *sola scriptura*, naglašavajući primat razumijevanja svetih tekstova i njihovog živog, interpretativnog posredovanja u zajednici vjernika. S druge strane, na njega su direktno uticali predstavnici romantizma, u prvom redu Šlegel (*Friedrich Schlegel*), sa kojim je bio u intenzivnom kontaktu, ali i njemačkog idealizma što se u velikoj mjeri ogleda u drugoj, sa njegovom hermeneutikom tijesno povezanoj sferi njegovog interesovanja i djelovanja – dijalektici.

ŠLAJERMAHEROVO ODREĐENJE STROGE PRAKSE RAZUMIJEVANJA

Strukturu karakterizacije razumijevanja Šlajermaher organizuje u nekoliko pojmovnih parova. Kao prvo, tu je podjela na *laxeres* i *strengeres Verstehen*, odnosno labavije, neobaveznije, i strožije razumijevanje. Prvo se praktikuje u svakodnevnom razumijevanju koje je više stihijsko, partikularno, u pravilu methodski nereflektovano i polazi od toga da se razumijevanje uspostavlja samo od sebe, da ne teži višim ciljevima razumijevanja i zadovoljava se izbjegavanjem nerazumijevanja. Druga vrsta razumijevanja predstavlja istinski predmet filozofsko-metodoloških razmatranja i teži sistematizaciji, proširivanju i razvijanju umijeća razumijevanja. Strožija praksa razumijevanja se bavi prevashodno delikatnijim slučajevima nerazumijevanja, što je u tradiciji hermeneutike rezultiralo nastankom tzv. specijalnih hermeneutika, prevashodno na polju filologije, prava i teologije. One su se prije svega javljale kao agregati opservacija nastalih u okviru posebne, specifične interpretativne prakse. Šlajermaher pak ima u vidu opštu hermeneutiku koja bi se ujedno izdvojila iz logike, čiji je dio bila u nekim pređašnjim klasifikacijama, te bila shvaćena kao nauka o opštim određenjima razumijevanja nečijeg govora. Preciznije, riječ je o povezanosti razumijevanja sa govorom i mišljenjem iz čega proizlazi i drugi pojmovni par određenja razumijevanja, odnosno izlaganja (*Auslegung*), koje Šlajermaher određuje kao gramatičko i psihološko-tehničko izlaganje. On ukazuje na nužno povezanost, korespondiranje umijeća govorenja i razumijevanja, retorike i hermeneutike, pri čemu se strukturalna veza sa mišljenjem i dijalektikom kao umijećem mišljenja ostvaruje preko određenja govora kao „spoljne“ strane mišljenja. O tome Šlajermaher kaže sljedeće:

Povezanost hermeneutike i retorike sastoji se u tome što je svaki čin razumijevanja preokretanje čina govorenja (...). Njihova zavisnost od dijalektike sastoji se u tome

što svako postajanje znanja zavisi i od jednog i od drugog (govora i razumijevanja). (Schleiermacher, 1999: 76 f.)¹

Uspostavljajući razliku između gramatičkog i tehničkopsihološkog izlaganja Šlajermaher će se držati svog dijalektičkog postulata ključne uloge onoga što naziva *Wechselseitigkeit*, odnosno uzajamnost, te će insistirati i na inherentno uzajamnom odnosu te dvije vrste razumijevanja i izlaganja. Pritom će posljedično odbaciti mogućnost da je riječ o dvije vrste izlaganja, te će ukazati na njihovo jedinstvo i ravnopravnost, imajući u vidu da „je psihološko više [izraženo] ako se jezik posmatra samo kao sredstvo kojim pojedinačni čovjek saopštava svoje misli; (...). Gramatičko je više [izraženo] ako se jezik posmatra kao nešto što uslovljava mišljenje svakog pojedinca, ali pojedinačnog čovjeka samo kao mjesto za jezik, a njegov govor kao ono u čemu se jezik očituje. (...) Iz te dvostrukosti slijedi potpuna jednakost“ (Schleiermacher, 1999: 79).

Međutim, ta podjela dakako ima i svoju funkcionalnu stranu, jer se uspostavljanjem gramatičkog i psihološko-tehničkog kanona interpretacije definiše sama praksa razumijevanja. Prema tome, gramatičko izlaganje ili interpretacija tiče se rekonstruktivno-analitičkog pristupa razumijevanju „oblasti jezika“, u okviru koga se određuje značenje i sintaksa riječi. Međutim, i ovdje važe premise Šlajermaherove dijalektike koja cjelinu „oblasti jezika“ ne shvata kao potpuno definisani totalitet iz koga se gramatičko razumijevanje može gotovo automatski dedukovati, nego kao cjelinu u nastajanju, cjelinu koja se nalazi u uzajamnom odnosu razmjene sa partikularnim aspektima jezika. Dakle, iako rekonstruktivno-analitičke prirode, gramatička interpretacija treba da odgovori na semantički i sintaktički dinamičnu, dijalektičku strukturu jezika.

Kada je riječ o složenosti interpretativnog postupka, Šlajermaher će gramatičku interpretaciju ipak ocijeniti kao manje zahtjevnu u odnosu na psihološko-tehničku. Naime, iako se dinamična cjelina jezika može shvatiti kao određeni vid individualnosti, recimo u smislu posebnosti ili idiomatskog karaktera nekog jezika, akcent na individualnosti, a time i na poteškoćama koje sa sobom nosi njegovo razumijevanje, stavlja se ipak prije svega u psihološko-tehničkom interpretativnom kanonu. U izvjesnom smislu, psihološko-tehnička interpretacija može da se posmatra kao prevashodno rekonstruktivno-sintetička, jer razumijevajući individualnost npr. nekog autora ili kreativnog interpretatora suočavamo se sa znatno većim hermeneutičkim izazovima nego što je to slučaj kada

¹ Svi prevodi u tekstu su djelo autora teksta.

je riječ o gramatičkoj interpretaciji. Cjeline sa kojima se susreće psihološko-tehnička interpretacija tiču se individualnih totaliteta poput žanra ili stila, ali i cjelina nekog djela ili života, i to rekonstruišući nastanak njihove individualnosti. Psihološko-tehnička interpretacija na poseban način nastoji da razumije „individualne opštosti“ (Frank, 1985), koje se mogu identifikovati u vidu imanentnih glavnih crta, tendencija ili autorskih ideja vodilja, „unutrašnje klice“, autorskih životnih ili stvaralačkih „odluka“ koje su bile od ključnog značaja za formiranje karaktera samog djela. S druge strane, samu psihološko-tehničku interpretaciju Šlajermaher funkcionalno dijeli na divinatorsku i komparativnu metodu interpretacije:

Divinatorska je ona koja nastoji da, takoreći, pretvaranjem u drugoga neposredno zahvati njegov individualni karakter. *Komparativna* najprije postavlja predmet razumijevanja kao opšte i potom nalazi svojstveno poredeći ga sa drugima koji su obuhvaćeni pod tim istim opštim. U poznavanju ljudi, divinatorska je ženska, a komparativna muška vrlina. (Schleiermacher, 1999: 169)

Poređenje se oslanja na već prepoznate elemente koje interpretator komparativno dovodi u međusobnu vezu. Kao takvo, ono uvijek ostaje u znaku opštosti i ne dopire do individualnosti u mjeri u kojoj to čini divinatorska metoda. Poređenje dva jezika, dva stila i slično tome, mora se zadovoljiti poređenjem više ili manje opštih karakteristika koje participiraju na nekoj zajedničkoj, nadređenoj opštosti te dva ili više entiteta čine uopšte uporedivim. S druge strane, divinacija podrazumijeva intuitivno pronicanje ili odgonetanje, svojevrsno uživljavanje u nečiju drugost čija se mogućnost pak zasniva na nečemu zajedničkom u čemu uzimaju udijela onaj koji razumijeva i ono ili onaj što se razumijeva. Pritom ne može biti govora o nekoj apstraktnoj komparativnoj opštosti, nego o nečemu što više podsjeća na platonistički μέθεξις iliti učešće, uzimanje udjela, dakako u ontološkom smislu. Međutim, divinacija ne može samo da se shvati kao intuitivna rekonstrukcija onog što nešto već jeste, nego i kao kreativno interpretativno projektovanje na moguće. Takođe, kao nediskurzivni „čisti pogled“ divinacija dovodi u pitanje i vlastitu saopštivost. Te dvije krajnosti – nemogućnost komparacije da prodre do autentične individualnosti i komunikativna isključenost divinacije – dovode do zaključka o neophodnoj međusobnoj upućenosti dva pristupa. Iako se divinacija možda nameće kao dominantna u ovom odnosu, komparacija mora da se shvati kao nužan korektiv kongenijalnom intuitivnom divinatorskom pogledu na individualnost. U stvari, riječ je o beskonačnom kružnom procesu međusobne korekcije i uslovljavanja koji rezultira provizornim oblicima koje Šlajermaher naziva „svojstvenost“. Štaviše, takva cirkularna struktura

karakteriše sve hermeneutičke odnose, to jest svojstvena je i odnosu gramatičkog i psihološko-tehničkog razumijevanja, ali – što je posebno važno – i unutrašnjoj strukturi svakog od četiri momenta razumijevanja. Komparativno razumijevanje ima cirkularni karakter utoliko što uspostavlja cirkularni odnos opštosti i pojedinačnog, komparativne opštosti i onog pojedinačnog što inicijalno treba da se razumije. Gramatičko razumijevanje pojedinačne riječi ili nekog drugog partikularnog jezičkog momenta iziskuje nekakvo, makar rudimentarno razumijevanje upotrebe riječi i semantičkog polja kome pripadaju. S druge strane, psihološko-tehničko razumijevanje zahtijeva određeno poznavanje čovjeka koga pokušavamo razumjeti. Šljajermaher će u više navrata cirkularnost razumijevanja formulirati kao zavisnost razumijevanja pojedinačnog od razumijevanja opštoga (Schleiermacher, 1974: 46, 55, 141).

HERMENEUTIKA I ISTINA: GADAMEROVA KRITIKA ŠLAJERMAHEROVE HERMENEUTIKE

Hans-Georg Gadamer će u *Istini i metodi*, to jest u okviru svoje Filozofske hermeneutike Šljajermaherovu hermeneutiku posmatrati u svjetlu pitanja o stvari (*Sache*) o kojoj se sporazumijevamo u razgovoru. Naime, sporazumijevajući se, suočavajući se s problemom nerazumijevanja, uvijek iznova idemo „putem preko stvari“, a tek naknadno, ili u sekundarnim aktivnostima razumijevanja nastojimo razumjeti stranu individualnost, strano Ti koje se pojavljuje kao druga strana u komunikaciji i razumijevanju o samoj stvari (Gadamer, 1999: 184). Utoliko je, tvrdi Gadamer, hermeneutika oduvijek, pa i kod Šljajermahera uprkos svojoj univerzalizaciji, imala pomoćnu funkciju, recimo u odnosu na dijalektiku koja se bavila „stvarima“ i „istinom“, te kaže: „Ono što treba razumjeti u stvari nije misao kao momenat života, nego kao istina“ (Gadamer, 1999: 189). Prema Gadameru, Šljajermaher uspostavlja nekoliko ključnih promjena u pogledu razumijevanja. Kao prvo, tu je već pomenuta univerzalizacija razumijevanja koja pored sveprisutnosti razumijevanja podrazumijeva i širenje problema razumijevanja sa pisanog na govor uopšte. Kao drugo, riječ je o razumijevanju tuđe individualnosti kao sfere iz koje potiče nerazumljivi govor, u čemu se ogleda „pomjeranje načelne vrste“: „Ono što treba razumjeti sad nije samo doslovno značenje i njegov objektivni smisao, nego isto tako individualnost govornika, odnosno autora. Šljajermaher smatra da se misli mogu razumjeti samo vraćanjem na njihov nastanak“ (Gadamer, 1999: 189). Utoliko, smatra Gadamer, psihološko-tehnička interpretacija predstavlja onaj najautentičniji dio Šljajermaherove hermeneutike, i to ide dotle da se ta vrsta interpretativnog pristupa nameće čak i u biblijskoj ekzegezi u kojoj individualni

momenti tradicionalno imaju sekundarnu ulogu u odnosu na dogmatske i uopšte zajedničke momente. Takođe, u tom pogledu divinacija je od ključnog značaja, jer predstavlja interpretativnu transpoziciju u „cjelinu ustrojstva autora, shvatanje ‘unutrašnjeg toka’ stvaranja nekog djela, reprodukovanje stvaralačkog čina“ (Gadamer, 1999: 191). Prema Gadameru, razumijevanje kao reprodukcija prvobitne produkcije, „život momenta koncepcije“ ili inicijalnog poriva, to jest odluke autora upućuje na to da se govor ne preispituje prvenstveno u pogledu svog sadržaja, nego se posmatra više u estetskoj perspektivi kao umjetničko djelo u širem smislu. Prema ovom tumačenju, Šlajermaher se u okviru svoje hermeneutike usredsređuje na slobodnu produkciju koja i u slučajevima neartističkog govora traga za takvim momentima i strukturama. Za razliku od dijalektike, predmet hermeneutike nije „biće“ (*Sein*), to jest „Šta“, nego ono „Kako“ individualne produkcije. Otuda i naglašavanje veze između retorike i hermeneutike, pri čemu Šlajermaher razumijevanje ili čin razumijevanja shvata kao obrtanje čina govorenja: umijeće govorenja odgovara umijeću razumijevanja. Gadamer naglašava da onaj dio artistske produkcije koji prevazilazi okvire isključivog stvaranja na osnovu pravila i unosi elemente nesvakidašnjih, originalnih, pa i genijalnih stvaralačkih zahvata, zahtjeva odgovarajući hermeneutički pristup koji će u jednakoj mjeri biti nesvakidašnji, originalan i genijalan. Kongenijalnost hermeneutičkog umijeća sadržana je u već pomenutom divinarskom razumijevanju. Uzimajući u obzir i Šlajermaherovu pretpostavku da su sve individualnosti manifestacije onoga što naziva *Allleben*, a što bi se moglo prevesti kao Sveživot, što pak posljedično znači da sve individualnosti uzimaju udjela u zajedničkom supstratu i da su stranosti u odnosu pojedinačnih individua samo relativne. U metafizičkom smislu individue su „prisne“, one su jedno. Ta Šlajermaherova „estetska metafizika individualnosti“ čini da se i hermeneutički krug naposljetku podiže na nivo odnosa individua kao pojedinačnih elemenata i Sveživota kao cjeline.

DIJALEKTIKA I ISTINA: RAZLIKA KRITIČKOG I HERMENEUTIČKOG PRISTUPA KOD ŠLAJERMAHERA

Međutim, Gadamer je nerijetko bio izložen kritikama da umnogome pojednostavljuje predstavu o Šlajermaherovoj hermeneutici, i to prije svega kada je riječ o pitanju odnosa razumijevanja i istine, iliti pitanja o tome da li se hermeneutika ipak bavi onim što Šlajermaher naziva „biće“. U tom pogledu, potrebno je najprije pojasniti mjesto objektivnosti, bavljenja samim „stvarima“ u Šlajermaherovoj dijalektici.

Tako će Sara Šmit ukazati na jedan od centralnih pojmova Šlajermaherove filozofije koji Gadamer zanemaruje u svojoj raspravi ove problematike – pojam kritike (Schmidt 2005: 205 ff.). Naime, on dobija na važnosti prije svega na nekim, istina rijetkim i oskudnim mjestima u Šlajermaherovoj *Dijalektici*, ali i predavanjima o etici u kojima se Šlajermaher distancira od pretenzija na čisto znanje koje definiše kao poklapanje bića i mišljenja, te formuliše koncept „kritičkog znanja“, „kritičkog postupka“ ili naprosto „kritike“ koji se odnosi na znanje u svojoj procesualnoj, istorijskoj i individualnoj dimenziji. Još prije Šlajermahera, Haman i Herder su svoja razmatranja zasnivali na konstitutivnoj ulozi jezika za spoznaju i znanje prema kojoj se uloga jezika ne iscrpljuje u reprezentaciji bića, svijeta i znanja, nego on aktivno učestvuje u njihovom formiranju. Filološka kritika tako poprima filozofsku dimenziju, odnosno postaje filozofska kritika. U tom kontekstu, treba spomenuti i Fridriha Šlegela sa kojim je Šlajermaher bio u intenzivnoj razmjeni i koji je kritikujući neke idealističke pozicije (npr. Fihtea) osporavao mogućnost čisto intuitivnog razumijevanja i prizivao dijalektičku metodu kojom će se posredovati između idealizma i istoričnosti spoznaje (Radinković, 2020: 66). U okviru *Dijalektike* Šlajermaher će se baviti ovim pitanjem kao odnosom mišljenja i jezika, pri čemu posebno mjesto pripada terminu „jezički krug“ (*Sprachkreis*) za koji Šlajermaher kaže da su „jezički krugovi“ istovremeno povezani, to jest prevodivi jedan u drugi, ali da se nikada u potpunosti ne mogu svesti jedni na druge: „Nijedno znanje u dva jezika ne može se posmatrati kao potpuno isto, ni stvar, ni $a=a$ “.² Pritom se ta apriorno data razlika odnosi i na samu dijalektiku: „Dijalektika se ne može uopšteno pozivati na jedan te isti oblik, nego se najprije mora ustanoviti za jedan određeni jezički krug; i mora se unaprijed priznati da će se za svaki ponaosob morati u različitoj mjeri ustanoviti drugačije“.³ Pritom jezički krugovi nipošto ne moraju da se poklapaju sa pojedinačnim jezicima, nego mogu da se tiču pojedinačnih dijalekata, stručnih jezika kao i žargona različitih vrsta. Dakle, pojam kritike se ovdje pojavljuje prije svega kao kritika idealističkih pozicija.

S druge strane, Šlajermaher će kritički pristup podijeliti na tri domena: filološku, istorijsku (iliti etičku) i doktrinalnu kritiku. Filološka kritika se bavi ispitivanjem autentičnosti pisanog i usmenog govora, istorijska kritika istinitošću činjenica koje taj govor prenosi, a doktrinalna poređenjem nekog djela sa njegovim izvornim uzorom. O međusobnom odnosu ova tri vida kritike Šlajermaher kaže da

² Schleiermacher, *DialKGA II 10/1*, 98, § 125 2.

³ Schleiermacher, *DialKGA II 10/1*, 401, § 2.

„doktrinalna kritika, obuhvatajući etičku, ima sasvim opšti zadatak na koji se može naići svuda u svakom čovečijem stanju. Tiče se odnosa pojedinačnog određenog prema pojmu. Krajnje osnove ovde su smještene na dijalektičkom i spekulativnom polju. Istorijska kritika isto tako predstavlja zadatak na koji nailazimo svuda gdje se sučeljavaju prošlost i sadašnjost. Tu se uvijek mora praviti poređenje između činjenice (u prošlosti) i relacije (u sadašnjosti). Zadatak postoji svuda gdje postoji povijesna egzistencija. Filološka kritika bavi se postepenim preoblikovanjem koje nastaje u okviru igre između prihvatanja i reprodukovanja, receptivnosti i spontanosti“.⁴ Sara Šmit će doktrinalnu vrstu kritike označiti kao najobuhvatniju, to jest načelno neograničenu kada je riječ o polju njene moguće primjene, što je dovodi u poziciju da predstavlja sveobuhvatni pojam kritike. Međutim, kao što je to često slučaj kod Šlajermahera, ta razmatranja nisu bila do kraja razrađena i ostala su samo u rudimentarnoj formi (Schmidt, 2005: 285). Nasuprot tome, filološka kritika, koja u tom pogledu ipak čini određeni izuzetak, omogućava nam da potpunije sagledamo vezu kritike i hermeneutike. Imajući u vidu strukturalna preklapanja kritičkog i hermeneutičkog pristupa, Šmit se pita u čemu se u stvari može uočiti njihova razlika i dolazi do zaključka da se kritika razlikuje od razumijevanja po tome „što ono razumljeno primjenjuje u smislu posredovanja, što rezultat čina razumijevanja dodatno eksplicitno formuliše i sažima ga u u novu poziciju koja ponovo može da nađe svoje mjesto u raspravi. U pojam kritike tako ponovo ulazi ‚explicare‘ koje Šlajermaher izričito nije htio da smatra predmetom hermeneutike“ (Schmidt, 2005: 286).

Za razliku od Šmitove, Andreas Arnt (Arndt, 2013) ipak će poći od konceptualnog primata dijalektike u odnosu na hermeneutiku. Iako i on naglašava sveprisutnost načela interaktivnosti u Šlajermaherovim razmatranjima, Arnt će reći da se višestepeni kritički postupak upotpunjuje i u transcendentnom smislu utemeljuje u dijalektici. Kritički postupak se ne iscrpljuje u hermeneutici, odnosno kritičkom aspektu hermeneutike, nego hermeneutika predstavlja „momenat“ kritičkog pristupa. Odnos dijalektike i hermeneutike kod Šlajermahera Arnt shvata kao odnos dva različita „interesa“. Naime, hermeneutika se bavi razumijevanjem „uslovljenog mišljenja kao takvog“, a dijalektika „u pogledu mišljenja kao takvog s aspekta postajućeg mišljenja“ (Arndt, 2013: 313). I u jednom i drugom slučaju riječ je o posredovanju opšteg i posebnog, ali s tom razlikom da se hermeneutika

⁴ Schleiermacher, F. D. E.: *Hermeneutik und Kritik*, hg.v. M. Frank, Frankfurt/Main 1977, str. 247 f.

ograničava na „uslovljene intencije i sredstva“ subjekata mišljenja i komunikacije, dok dijalektika prevazilazi tu sferu „iracionalnih“ parcijalnih intencija i teži uspostavljanju „jedinstva znanja“ (ibid.). Hermeneutika se bavi procesom postajanja znanja, te na taj način predstavlja osnovu za dijaloška razmatranja u pogledu čistog mišljenja i prevazilaženje „iracionalnosti jezika“ u okviru jedinstva mišljenja. Kada je riječ o ulozi hermeneutike u toj težnji ka apsolutnom mišljenju, Šlajermaher će reći da ona omogućuje da se „ovlada“⁵ uslovljenim, relativnim mišljenjem.

Nasuprot tome, odnos dijalektike i hermeneutike može se posmatrati i kao komplementaran, kao što to čini Fridrih Kimmel (Kümmel, 2008) koji govori o dva međusobno nesvodiva „pola“, opšteg u slučaju dijalektike i individualnog u slučaju hermeneutike, koji se posreduju u međuprostoru jezika. Prema tome, smatra Kimmel, bez obzira na Šlajermaherovo naglašavanje opšteg zajedničkog mišljenja kao sfere u kojoj bi se trebale prevazići individualne razlike, ono ne eliminiše individualne razlike nego ih „rekonstruiše u opštem sklopu“ (Kümmel, 2008: 32 f.). Zapravo, Šlajermaher je jedan od onih koji su preformulisali odnos opšteg i posebnog prevazilazeći odnos dedukcije (opšte) i indukcije (posebno). Kao što smo već naglasili, kao međuprostor uvodi se jezik, odnosno dijalog kao mjesto mišljenja i odnošenja prema biću. Prema Kimmelu, dijalog omogućava da se stvore uslovi za prevazilaženje dogmatsko-projektivnih pozicija koje su date u percepciji i predstavama. Razgovor nas dovodi u poziciju da shvatimo u kojoj mjeri učitavamo vlastite predstave u spoljni svijet (Kümmel, 2008: 33). Na taj način, Šlajermaher se u izvjesnom smislu vraća Platonu i platonovskoj tradiciji, koja mu je između ostaloga i kao mjerodavnom prevodiocu Platonovih dijaloga bila bliska i u okviru koje se dijalektika shvata kao umijeće vođenja razgovora. Prema tome, razgovor je u isto vrijeme otvoren, to jest ne teži nužno opovrgavanju druge pozicije, i obavezujući, odnosno nije proizvoljan kada je riječ o onome o čemu se smisleno može razgovarati i o čemu treba naći zajednički jezik.

Vratimo li se na već pomenute „jezičke krugove“, Šlajermaher će i u okviru određenja karaktera dijalektike u prvi plan staviti njihovu individualnu posebnost: „Dijalektika se ne može uopšteno afirmisati u jednom te istom obliku, nego se najprije mora postaviti samo za određeni jezički krug; i treba unaprijed priznati da će se u različitoj mjeri morati različito postavljati za svaki krug posebno“ (KGA

⁵ Upor. Schleiermacher, F. D. E.: *Dialektik*, hg.v. L. Jonas, Berlin 1839 (Sämtliche Werke 3/4, 2), 260 (Nachschrift zum Kolleg 1818/19).

II/10, 1, 401). To se odnosi i na takođe pomenutu problematiku „čistog znanja“ i na činjenicu da se u ranim spisima nalaze mjesta u kojima Šlajermaher poriče njegovu mogućnost u prilog „koncentričnih sfera zajedništva iskustva i načelā“ (KGA II/10, 1, 98). Međutim, kao što naglašava Arnt, treba imati na umu da Šlajermaher ipak ima u vidu telos čistog znanja, makar kao, kantovski govoreći, regulativnu epistemološku ideju. Relativnost znanja je relativnost „za nas“, „neiskorjenjiva razlika“ (Arndt, 2013: 309) o kojoj govori Šlajermaher, ipak može da se dovede u pitanje utoliko što će se „metode, koje se formiraju na različitim mjestima, što više približiti jedna drugoj i svesti jedna na drugu tako da postane jasno kako im u osnovi leži jedno te isto [...]“ (KGA II/10, 1, 404). Ipak, da bi se te metode uopšte mogle približiti jedna drugoj moramo poći od pretpostavke onoga „u čemu“ se približavaju, od zajedničke osnove. U okviru svoje dijalektike Šlajermaher će je razmatrati kao transcendentálnu osnovu. Transcendentální dio dijalektike bavi se interakcijom oblika mišljenja koje Šlajermaher predstavlja kao „najvišu suprotnost“ koristeći neujednačenu terminologiju kada je riječ o njenim polovima. Na nekim mjestima kao polovi apsolutne razlike pojavljuju se „najveći i najmanji pojam“, na drugim mjestima njihova mjesta zauzimaju „bog“, „apsolutni subjekt“, odnosno „haos“, „puka materija“, „apsolutna raznolikost“, s druge strane. Šmit ukazuje na to da se apsolutna suprotnost označava i kao transcendentna i kao transcendentálna, što nije uzrokovano nepreciznim korišćenjem Kantove terminologije, nego zapravo karakterizacijom polova apsolutne razlike kao graničnih slučajeva: „Razumijemo li pod transcendentálnim oznaku za uslov mogućnosti iskustva, a pod transcendentnim ono što prevazilazi granice mogućeg iskustva i što nikada ne može postati predmet mišljenja [...], najviša suprotnost se odlikuje upravo svojim transcendentno-transcendentálnim karakterom. On je uslov mogućnosti mišljenja i mišljenje ga može zahvatiti samo ‚apstraktno‘, odnosno predstaviti kao granicu mišljenja“ (Schmidt, 2005: 147).

Osvrnemo li se zaključno još jednom na Gadamerovo shvatanje Šlajermaherove filozofije, interesantan stav iznosi Potepa koji smatra da Šlajermaherova dijalektika pokazuje granice samosvijesti, odnosno nemogućnost refleksionog modela samosvijesti, što pitanje istine spoznaje vraća u sferu međusobnog sporazumijevanja, dakle, na polje hermeneutike, dok Gadamerova filozofska hermeneutika predstavlja krajnji stadij Hegelove i Hajdegerove radikalne istorizacije i desolucije filozofije subjekta, ali koja, paradoksalno, na koncu ipak ustanovljava tradiciju, istorijsko dešavanje kao apsolutni subjekt. U tom smislu, Gadamer pripada više tradiciji idealizma nego sam Šlajermaher koji se usljed uvida u nemogućnost subjekta refleksije samosvijesti zalaže za multipolarnu subjektivnost

i individualnost (Potepa, 1996: 203 ff.). Imajući to u vidu, Potepa će kada je riječ o odnosu dijalektike i hermeneutike kod Šlajermahera dodatno potencirati značaj dijalektike i reći da ne može biti govora o polaritetu dijalektike i hermeneutike, nego da dijalektika kao „fundamentalno učenje o biću“ zapravo utemeljuje samu hermeneutiku. Međutim, za Šlajermahera mišljenje je uvijek mišljenje koje je i posredovano i saodređeno jezikom. Pritom jezička struktura ukazuje na dva suprotna pola. Jedan je opšta znakovna struktura nekog jezika, univerzalni jezički kod, jezik kao opšti znakovni sistem. Drugi pol predstavlja određena, sasvim konkretna upotreba tog sistema, situativnost govora i razgovora koja se nikada ne može svesti na poznavanje opšte jezičke strukture. Ova opozicija može se opisati i kao opozicija gramatike i retorike. Uloga hermeneutike sastoji se u interpretativnoj artikulaciji ova dva momenta, pri čemu se retorički element u terminologiji Šlajermaherove hermeneutike može povezati sa psihološkim razumijevanjem. Razumijevanje je, dakle, sinteza gramatičkog i psihološkog pristupa. Individualna modifikacija jezika mora se shvatiti kao činjenica nečijeg duha, a duh, svijest, mišljenje postoji samo u jezičkom obliku, to jest kao participacija u nekom jezičkom sistemu (Potepa, 1996: 208 f.).

Međutim, kada je riječ o Gadamerovoj recepciji Šlajermahera mišljenja sam da Gadamer, u skladu sa uticajem Hajdegerove egzistencijalne ontologije i suprotno Arntovom stavu o konceptualnom primatu dijalektike, zapravo ne rješava nego razrješava odnos hermeneutike i dijalektike utoliko što razumijevanje ne shvata prije svega kao posebnu spoznajnu operaciju, nego kao fundamentalno odnošenje prema vlastitom biću. Istina svoje mjesto ima u razumijevanju vlastite egzistencije, a dijalektika bi se u tom slučaju mogla shvatiti kao jedna vrsta eksplikacije tog fundamentalnog odnosa koja, kao i svi eksplikativni zahvati prema hajdegerovskom fundamentalnoontološkom i egzistencijalnoontološkom shvatanju, sa sobom nužno nosi metafizičko breme, odnosno breme „metafizike prisutnosti“. Prema tome, Gadamer bi se zaista mogao dovesti i u vezu s Hegelovom radikalnom istorizacijom, kao što to tvrdi Potepa, ali ne i sa njenim teleološkim implikacijama. Naime, proces istorijskog posredovanja Gadamer formuliše kao povijest djelovanja (*Wirkungsgeschichte*) čije posredovanje ne vodi kao kod Hegela ka apsolutnom duhu, nego ga Gadamer opisuje kao jedan pokretni horizont razumijevanja, koji dakako uključuje određene momente objektivizacije koji mogu da poprime i normativni karakter (u tu svrhu Gadamer uvodi pojmove autoriteta i klasičnog), ali nikada nije riječ o kumulativnom procesu ili prevazilaženju (*Aufhebung*) u smislu Hegelove spekulativne filozofije. Imajući to u vidu, Šlajermaherova filozofija bi u skladu sa svojom otvorenošću dijalektičkog i hermeneutičkog procesa, i uprkos

svojim idealističkim korijenima, bila bliža Gadamerovoj hermeneutici. Međutim, kao što smo već napomenuli, kod Gadamera univerzalizam razumijevanja podrazumijeva i univerzalizam istine razumijevanja. Konstitutivna podređenost metodološkog momenta razumijevanja i metodološke svijesti za sobom povlače i nejasnoće u vezi s mjestom refleksivne, odnosno kritičke svijesti. To će za sobom povući i određene kritike na račun Gadamerove filozofije (Radinković 2017), pri čemu će se nerijetko kao alternativni hermeneutički koncept koji je u stanju da formuliše distinktno i metodološki funkcionalno mjesto kritike pojavljivati upravo Šlajermaherova hermeneutika (Frank, 1985; Habermas, 1968)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Činjenicu da se Šlajermaherova filozofija još uvijek prije svega recipira kroz prizmu svog hermeneutičkog dijela možemo zahvaliti u prvom redu Vilhelmu Diltaju i Hans-Georgu Gadameru. Šlajermaher je za Diltaja bio interesantan u istorijskom i metodološkom smislu. Naime, Diltaj je autor iscrpne Šlajermaherove biografije (Dilthey, 1966, 1970) u okviru koje je značajno mjesto zauzelo vrednovanje Šlajermaherovih hermeneutičkih razmatranja, koja su s druge strane poslužila Diltaju kao polazna osnova za razvijanje vlastitih hermeneutičkih opservacija u okviru programa metodološkog utemeljenja duhovnih nauka. Međutim, za naše pitanje odnosa istine i hermeneutike mnogo je značajnija Gadamerova recepcija, koju smo izložili u glavnim crtama.

Zaključno možemo rezimirati da Gadamerovo shvatanje Šlajermaherove hermeneutike karakterišu dva momenta. Najprije, Gadamer prihvata univerzalizaciju hermeneutičkog pristupa, to jest okolnost da potreba za razumijevanjem nije okazionalna pojava, nego da se nerazumijevanje, izvjestan otklon u razumijevanju značenja i smisla uvijek javlja i da treba težiti razumijevanju i uspostavljati ga. Imajući u vidu Hajdegerov uticaj, kod Gadamera će taj univerzalistički pristup razumijevanju poprimiti temporalni karakter i, u skladu sa Hajdegerovim određenjem razumijevanja kao jedne od ključnih egzistencijalnih kategorija, dovesti do poistovjećivanja razumijevanja i istine. Drugi momenat koji karakteriše Gadamerovo shvatanje Šlajermaherove hermeneutike tiče se svođenja psihološko-tehničkog razumijevanja na kongenijalno razumijevanje genijalnog kreativnog čina, kome pak Gadamer, a to je u ovom kontekstu od ključnog značaja, ne pripisuje karakter participacije u biću, istini. Kao što smo vidjeli, neki od prethodno pomenutih autora, prije svega Arnt, naglašavaju da se kod Šlajermahera pitanje istine iliti bića zapravo izmješta u polje dijalektike, a da hermeneutika predstavlja svojevrsnu pripremu za dijalektičku postavku pitanja o

istini. Ovdje bismo se ipak mogli zapitati o karakteru hermeneutičke „istine“ u okviru Šlajermaherove filozofije. Naime, šta to prema Šlajermaheru utvrđuje hermeneutički pristup nekom govoru? Da li se u ovom slučaju na Šlajermahera može primjeniti ono hermeneutičko načelo koje polazi od mogućnosti da je interpretator načelno u poziciji da bolje razumije autora nekog govora, teksta ili uopšte nekog smislenog sadržaja nego što je on razumio samog sebe, načelo koje je prihvatao i sam Šlajermaher, i reći da razumijevanje, pogotovo ono koje je opisano u sklopu psihološko-tehničkog razumijevanja, nije naprosto rekonstruktivnog karaktera, nego otkriva istinu s onu stranu utvrđivanja „činjeničnog stanja“ u pogledu nekog smislenog sadržaja? Prema tome, možemo zaključiti da je svako razumijevanje više od pukog konstatovanja da je nešto rečeno i da je rečeno na određeni način, u određenom kontekstu. Sam Gadamer to uviđa kada ističe značaj divinarske modifikacije psihološko-tehničkog razumijevanja, ali taj „višak“ razumijevanja shvata isključivo kao proizvod subjektivne estetizacije, nečega što ne prevazilazi okvire subjektivističke estetike genija. Za razliku od Gadamera, mogli bismo tvrditi da upravo na tom mjestu postoji mogućnost da se prevrednuje karakter genijalne produkcije i kongenijalne razumijevajuće reprodukcije ukoliko pođemo od toga da su i to, hajdegerovski govoreći, zapravo načini interpretacije bića, a ne nešto što se odvija s onu stranu razumijevanja bića i, u Gadamerovoj terminologiji rečeno, „dešavanja istine“ (*Wahrheitsgeschehen*). Pretpostavljam da bi i sam Gadamer bio spremniji da uvidi ovaj „bićemjerni“ (*seinsmäßige*) karakter genijalne produkcije i kongenijalne produkcije da je Šlajermaher, koncipirajući karakter „individualnog opšteg“, pokazao neke naznake egzistencijalističke ili čak egzistencijalnoontološke interpretacije individualnosti. Šlajermaher će ipak ostati u okviru svog idealističkog okvira koji mu, doduše, ostavlja mogućnost da, suprotno Gadamerovom shvatanju, definiše istinu „individualnih opštosti“, ali koji mu nameće imperativ postavljanja pitanja o nadređenoj transcendentalnoj osnovi i njenoj nadređenoj istini, što hermeneutiku ipak stavlja u podređen položaj u odnosu na dijalektiku.

Željko Radinković

HERMENEUTICS AND DIALECTICS: SCHLEIERMACHER'S CONCEPT OF
TECHNICAL UNDERSTANDING IN THE LIGHT OF THE ISSUE OF HERMENEUTIC
TRUTH

Resume

This text analyzes some of the central categories of Schleiermachers hermeneutics, primarily the relationship between grammatical and psychological-technical interpretation. In the second part of the text, Gadamer's view is reconstructed primarily on the hermeneutic significance of Schleiermacher's psychological-technical interpretation. On the basis of these insights, a question is raised about the view of Schleiermacher's determination of the relationship between hermeneutics and dialectics, which is raised outside the framework of Gadamer's influential reflection on the matter. Also, Gadamer's possible failure to reformulate Schleiermacher's psychological interpretation in the sense of existential ontology as one of the ways of being which as such would not be denied participation in the truth is thematized.

Keywords: Schleiermacher, hermeneutics, hermeneutic circle, interpretation, Gadamer.

LITERATURA

- Arndt, A. (2013). *Friedrich Schleiermacher als Philosoph*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Dilthey, W. (1966). *Leben Schleiermachers. Zweiter Band: Schleiermachers System als Philosophie und Theologie*. Teilband I: *Schleiermachers System als Philosophie*; Teilband II: *Schleiermachers System als Theologie*. Gesammelte Schriften Bd. 14. Martin Redeker (ed.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Dilthey, W. (1970). *Leben Schleiermachers. Erster Band*. Teilband I: 1768–1802; Teilband II: 1803–1807. Gesammelte Schriften Bd. 13. Martin Redeker (ed.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Frank, M. (1985). *Das individuelle Allgemeine – Textstrukturierung und -interpretation nach Schleiermacher*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Gadamer, H-G. (1999). *Wahrheit und Methode, Gesammelte Werke I: Hermeneutik I*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Habermas, J. (1968). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main.
- Kümmel, F. (2008). *Schleiermachers Dialektik Die Frage nach dem Verhältnis von Erkenntnisgründen und Wissensgrund*. Hechingen: Vardan Verlag.
- Potepa, M. (1996). *Schleiermachers hermeneutische Dialektik*. Kampen: Kok Pharos.

- Radinković, Ž. (2017). „Pitanje angažmana u perspektivi sučeljavanja filozofske hermeneutike i kritike ideologije. Paradigmatski značaj Habermas-Gademerove debate“, u Zaharijević, Adriana Vasiljević, Jelena (ed.). *Angažman. Uvod u studije angažovanosti*, pp. 258-269
- Radinković, Ž. (2020). *Hermeneutika. Istorija, osnove i klasici teorije razumijevanja*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Schleiermacher, F. D. E. (1839). *Dialektik*. L. Jonas (ed.). Berlin (Sämtliche Werke 3/4, 2), (Nachschrift zum Kolleg 1818/19). Reprint 2018. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Schleiermacher, F. D. E. (1974). *Hermeneutik*. H. Kimmerle (ed.). drugo izdanje. Heidelberg: Carl Winter.
- Schleiermacher, F. D. E. (1988). *Vorlesungen über die Dialektik. Manuskripte Schleiermachers*. Kritische Gesamtausgabe II 10, Teilband 1-2, A. Arndt (ed.), Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Schleiermacher, F. D. E. (1999). *Hermeneutik und Kritik*. (ed.) M. Frank (ed.). 7. izdanje. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schmidt, S. (2005). *Die Konstruktion des Endlichen. Schleiermachers Philosophie der Wechselwirkung*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.

Bence Erika*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC: 821.511.141.09
DOI: 10.19090/gff.2022.1.315-332
Originalni naučni rad

EGY „19. SZÁZADI” MAGYAR BŰNREGÉNY 21. SZÁZADI ÉRTELMEZÉSE**

Milbacher Róbert *Léleknyavalyák* című műfaj-rekonstrukciója

Milbacher Róbert *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről* című, 2018-ban napvilágot látott regénye mint a 19. század hatvanas éveinek végén íródott bűnügyi regényt – a kor állítólagos szóhasználata értelmében: bűnregényt – határozza meg önmagát. A tanulmányban bemutatott kutatás – elfogadva ezt az önreflexiót – a korábbi századok műfajainak és beszédmódjainak utólagos rekonstrukciójára vonatkozó kortárs magyar irodalmi törekvések, az így létrejött regények kontextusában, ezekkel (Márton László *Testvériség*-trilógiája, Vasagyi Mária *Pokolkerék* című történelmi regénye) összefüggésben vizsgálja a Milbacher-regényt. Mindeközben értelmezésének több modelljét is felállítja: megvizsgálja referenciális olvasásának, lélektani regényként és bűnügyi történetként való értelmezésének lehetőségeit is.

A komparatív vizsgálatok választ adnak nemcsak az értelmezett regény műfajkonstrukcióját érintő kérdésekre, de elvezetnek a 19. századi magyar detektívstori létformájának, más műfajokkal való együtthatásának megértéséhez is.

Kulcsszavak: bűnregény, bűnügyi történet, műfaj-rekonstrukció, előzmények, megjelenési formák, populáris regiszter.

BEVEZETŐ

A fikció természete

Milbacher Róbert 2018-ban megjelent *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről*¹ című regényének fikciója szerint a Kisfaludy Társaság 1867-ben „*valamely kisedd bűnregény megírására*”

* erika.bence@ff.uns.ac.rs

** A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 01600. számú projektuma keretében készült.

¹ Milbacher Róbert: Utószó. In *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről*. Budapest: Magvető 233–238.

(Milbacher 2018: 233) írt ki pályázatot, amelynek szövege tartalmazza a műfajtypus jelölésére alkalmas műszót: *bűnregény*. A kortárs recepció viszont úgy tartja, hogy a szót a Wolf Haas-fordító és kritikus Bán Zoltán András² alkotta, s az 1990-es években lezajlott, a *Beszélő* című hetilap által bűnügyi regény műfajára meghirdetett, az *Élet és Irodalom* által továbbvitt pályázat³ egyetlen „végigírt” pályamunkája (Szegő 2009), Tar Sándor *Szürke galamb*⁴ című művének alcíme tartalmazza a műfajtypus-jelölést.

A *Léleknvavalyák* utószava kontextualizálja a regénytípust, a bűnregény fogalmát és műfajtypus-történeti helyét. Az Eugène Sue (1804–1857) nyomán népszerűvé vált romantikus „titokregény”, illetve magyar képviselői, Kuthy Lajos (1813–1864), Nagy Ignác (1810–1854) és Jókai Mór (1825–1904) egyes regényeinek hatásától a *Bűn és bűnhődés* 1866-ban történt megjelenéséig terjedő alakulási sorban helyezi el változatait, többek között magát a *Léleknvavalyák*at is. E kontextusban a bűnügyi regény „bűnből vagy vétségéből fakadó titoknak az ész és az értelem segítségével való nyílt és tiszta világosságra hozatala” (Milbacher 2018: 234), ennek történetét elbeszélő regénytípust, amelynek középpontjában – tehetjük hozzá mai regényértésünk fontos kitételét – rendszerint a nyomozó és az általa vezetett nyomozás folyamata áll (Benyovszky 2007).

A MEGÍRÁS KONCEPCIÓJA

A regény megírásának alapelve, hogy – autentikus korszakánál mintegy másfél-két évszázaddal később – rekonstruál egy, a magyar irodalom alakulástörténetéből hiányzó vagy ismeretlen (illetve annak gondolt) regénytípust. Ennek értelmében a *Léleknvavalyák* legközelebbi előzményei, illetve analógiái a Márton László *Testvériség*-trilógiájában (2001–2003) újjáalkotott *Kártigám*-történet (Borbély 2006; Bence 2012; 2012a), illetve az ugyancsak a késő barokk heroikus regény magyar változatát újraíró *Pokolkerék* (2009), Vasagyi Mária történelmi (napló)regénye (Bence 2012; 2012a; 2015).

² Bán Zoltán András (1954) József Attila-díjas író 2009 és 2011 között az osztrák író öt regényét fordította le magyarra. Ezek: *Halottak feltámadása* (regény, 2009), *Csontdaráló* (regény, 2009), *Jöjj, édes halál!* (regény, 2010), *Silentium!* (regény, 2011), *Mint az állatok* (regény, 2011).

³ Forrás: Tar Sándor Szürke galamb című regényéről beszélget Angyalosi Gergely, Bán Zoltán András, Beck András és Radnóti Sándor. *Beszélő* Online. 1 (4): <http://beszelo.c3.hu/cikkek/tar-sandor-szurke-galamb-cimu-regenyrol>

⁴ Tar Sándor (1941–2005) *Szürke galamb. Bűnregény*. Budapest: Magvető. 1996.

A komparatív összefüggésben vizsgált mindhárom (pontosabban öt, mivel Márton László műve háromrészes regényfolyam⁵) alkotás a „talált szöveg” fikcióján alapul. A *Testvériség* darabjaiban a híres Menander-regény⁶ palimpszesztje, a *Pokolkerék*ben Lothár, a főhős 18. század végén íródott naplójának szövege bukkan fel (Bence 2015). A *Léleknyavalyák* olvasója – az utószóban megszólaló narrátor szerint – egy „kísérlet alanya”, a Kisfaludy Társaság pályázatára beérkezett, kéziratban maradt egyetlen pályamű utólagosan, egy új elbeszélő által közreadott szövegét olvassa, mivel az eredeti szerző kiléte – a kialakult érdektelenség miatt, illetve a közben eltelt idő során – teljesen feledésbe merült (Milbacher 2018: 235).

A *Pokolkerék*ben a közreadó narrátor magát mint a naplóíró, a jakobinus mozgalomban való részvétele miatt elítélt, és a bácskai Ferenc-csatorna ásásához vezényelt német–francia származású budai nemes, Lothár szépunokáját mutatja be. A 18. századi francia köznyelven írt, de szláv, német, latin, török, ófrancia, provanszál, spanyol és olasz szavakkal, mondatokkal kevert magyar szövegrészeket is tartalmazó napló megtalálásának, fordításának és fordításkritikájának történetét jegyzi le előszavában, illetve a napló „eredeti” szövegéhez fűzött kommentárjaiban (Bence 2021):

Szépapánk, Lothár feljegyzései róla elnevezett féltestvérem, a valenciai opera magánénekese adta át nekem búcsúzásakor a madridi reptéren. Mondván, nem tud mit kezdeni vele, szokatlan nyelvezetét nem érti, s azzal, hogy most rám testálja, tulajdonképpen anyja, a nápolyi félvér szakácsnő óhaját teljesíti, aki nyomaveszett apánk dolgai között talált rá (Vasagyi 2009: 6).

A *Testvériség* három részében pedig folyamatosan „vándorol”, „megszökik” (Balázs 2004), és a legkülönbözőbb helyeken tűnik elő „a Buda visszavívásakor keresztények fogságába esett Kártigám nevű török kisasszony csodálatos igaz történetét” rejtő kézirat, amelynek regényét az elbeszélő, azaz Buda török uralom alóli visszavételének idejéhez (1686) képest Menander még „csak ezután [1723 – B. E. megj.] fogja megírni” (Márton 2001: 87).

Nyelvalkotás szempontjából azonban a *Léleknyavalyák* elsősorban a *Testvériséggel* és részben Milbacher saját, 2020-ban megjelent regényével, az

⁵ (Márton, 2001–2003)

⁶ Menander [David Christian Walther]: *Der unvergleichlich schönen Türkin wundersame Lebens- und Liebes Geschichte*. Zur angenehmen Durchlesung aufgezeichnet von Menander. 1823. (A jelenséget vizsgáló kutatások: Balázs 2004; Borbély 2006; Toldi 2008; Bence 2012.)

*Angyali üdvözetekkel*⁷ képez analógiás sort, mivel nyelve archaizált, s nem – miként a Vasági-regény – „kitalálja/létrehozza”, illetve rekonstruálja egy korábbi évszázad nyelvét (Bence 2021: 38). Szövege a mai magyar nyelvből már kihullott igeidőket, illetve kifejezéseket mozgat és használ, ugyanakkor annyi anakronisztikus szöveghely található, utalás ismerhető fel benne, hogy egyszersmind meg is kérdőjelezi a szöveg „eredetiség”-ét, s arról tanúskodik, hogy az utószó szerzője is beleírt.

Vörösmarty Mihály *Gondolatok a könyvtárban* című, 1845-ben napvilágot látott versére nyilvánvalóan utalhat a regény főhőse, Hummel József nyugalmazott városi alkapitány, aki 1851-ben egy váratlan hír hatására veszi elő újra pályafutása egyik rejtélyes, de jelentéktelennek gondolt ügyének, Czakó Zsigmond drámaíró négy évvel korábban történt öngyilkosságának aktáját. Az 1867-es „pályázat”-ra beadott kézirat ismeretlen szerzője – Hummellel ellentétben, aki elutasítja a romantikusok rajongó érzelmkultuszát, s a racionális gondolkodásban, illetve a reáltudományok hatásában bízik, ezért Széchenyi Istvánt, valamint „remekét”, a Lánchidat mintegy a tudományok erejébe vetett meggyőződése mintaképének, illetve tárgyiasulásának tekinti – apellálhat a Széchenyi öngyilkossága jelentette paradoxonra, hiszen az a pályázat kiírása előtt hét évvel történt. Ám a szövegnek számtalan olyan, néha alig, máskor határozottan felismerhető, a 20. századi modernségre vagy kortárs irodalomra történő hagyatkozása van, szövegtörédek, sőt, helyenként teljes idézetek (például Ady- vagy József Attila-parafrázisok), amelyek csak mai elbeszélő allúziói lehetnek.

Az utószó írója, aki a talált bűnügyi regény közreadójaként határozza meg önmagát, a Sherlock Holmes-történetek megjelenéséhez képest két évtizeddel korábbi irodalmi „lelemény”-nek tartja a *Léleknvavalyákat*: ismeri a regénytípus alakulástörténetét, illetve műfajelméletét (nem véletlen állítja ugyanis párhuzamba és valamelyest szembe is a *Bűn és bűnhődés* regénytípusával⁸), valamint betekintése van a 20. század második felének bűnügyi filmsorozat-kultuszába, ezért ironizálhat

⁷ Milbacher Róbert *Angyali üdvözetek* című regénye (Budapest: Magvető) három nyelvi réteget mozgat: egy apokrif evangéliumi nyelvként prezentált szövegréteget, egy archaizáló prédikációs nyelvhasználatot és annak alászállott, kocsmai/konyhanyelvi továbbmondását, kommentárját.

⁸ Dosztojevszkij remeke azért nem sorolható a „bűnregény” jelentéskörébe – ha a regénytípus alatt a mai detektívregények 19. századi változatát értjük –, mert hiányzik belőle a „bűn rejtélyé”-t feloldó és elkövetője kilétét a gondolkodás nagyszerűsége révén feltáró ezoterikus vagy extrém nyomozó személye.

Falk Miksa⁹ (mint lehetséges író) és Peter Falk (1927–2011), a legendás *Columbo*-sorozat címszerepét alakító színész nevének azonosságáról¹⁰.

A fentiekben taglalt szegmensek arra engednek következtetni, hogy Milbacher Róbert *Léleknyavalyák* című regénye nem a jelölt irodalomtörténeti korszak, azaz a 19. század második fele irodalmi nyelvének, hanem egy „hiányzó”¹¹ regénytípusának a rekonstrukciója.

A REGÉNY REFERENCIÁLIS OLVASÁSA

Czakó Zsigmond (1820–1847) színész és drámaíró 1847. december 14-én, a *Pesti Hírlap* szerkesztőségében, a főszerkesztő, Csengery Antal (1822–1880) pisztolyával föbe lőtte magát.¹² A törvényszéki boncolást Hummel József városi alkapitány jelenlétében Flór Ferencz „mk. h. első városi Főorvos és kórházigazgató” végezte el; a vizsgálatról szóló jelentések is az ő aláírásaikkal kerültek a megbízást kiadó „Pest Szabad Királyi Város tekintetes Tanácsa” elé. Az esemény dokumentumaival, a róla szóló korabeli híradásokkal, ezeknek későbbi

⁹ Falk Miksa (1828–1908) magyar író, politikus, képviselő. Az utószó írójának reflexiója szerint a *Léleknyavalyák* „mintha Jakabfy figurájában Falk alakját idézné meg némi – talán ön- – iróniával” (Milbacher 2018: 235).

¹⁰ „Azt már csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy ugyan nagy valószínűséggel tévesen, de mégiscsak ennek a Falknak a kései leszármazottjaként tartja számon a» népi «emlékezet a nagy sikerű detektívsorozatban Columbo felügyelőt alakító Peter Falkot” (Milbacher 2018: 235–236). A névegyezés véletlenszerűségére a *Wikipédia*, azaz a szabad (népszerű) enciklopédia is kitér: „A köztudatban lévő hírekkel ellentétben nagy valószínűséggel csak névrokonságban áll a Columbo hadnagyot megformáló Peter Falk amerikai színésszel” (https://hu.wikipedia.org/wiki/Falk_Miksa).

¹¹ Az utólagos megírás lehetőségének elképzelése Márton László esszéiben – mint amilyen *A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben* (Két példa) (Márton 1998: 146–168) című 1999-es írása, vagy *Az áhítatos embergép* című kötetének (1999) más darabjai – jelenik meg, valamint a *Testvériség*-trilógiáról szóló kritikai diskurzusnak is tárgyát képezi (Borbély 2006; Bence 2012).

¹² A látszattal ellentétben – miszerint életpályája és -műve fokozatosan kihullott a magyar irodalomtörténeti diskurzusból, a 21. századra pedig teljesen el is felejtődött (kiesett a kánonból) – Czakó Zsigmondról szóló monográfiák, életrajzok és tanulmányok meglehetősen nagy számban íródtak a halála óta eltelt több mint 170 év során: Berczik 1875; Versényi 1882; Dózsa 1893; Solt 1940; Gerold 2002; Dörgő 2004; Szilágyi 2005; Hojdák 2016; Kiss 2018; Milbacher 2021 etc. A dolgozat írója a kétezres évek elején Obernyik Károly (1814–1855), valamint Hugo Károly (1808–1977) drámaírásával összefüggésben egyetemi kurzus (19. századi magyar drámairodalom) keretében vezetett szemináriumot Czakó Zsigmond munkásságáról.

értelmezéseivel és magyarázataival Szilágyi Márton foglalkozik tanulmányában részletező igénnyel (Szilágyi 2005), amelynek – az utószó tanúsága szerint – konzekvenciáit a „második” regényíró fel is használta írás közben (Milbacher 2018: 235).

Szilágyi kutatásainak köszönhetően az eset körülményei és a róla szóló jegyzőkönyvek, sőt, a bennük található elírások és pontatlanságok is hitelesen dokumentálhatók. Az ügyben eljáró Hummel József városi alkapitány, valamint a törvényszéki orvos, Flór Ferencz is valóságos személyek voltak. Csengery Antal 1851-ben valóban feleségül vette a színházi kórista és fordító König Rózát (1825–1904), Egressy Béni (1814–1851) zeneszerző, író és színész özvegyét, amely esemény lesz a regénytörténetet, azaz a már nyugalmazott Hummel József magánnyomozását el-, illetve újraindító mozzanat. Az öngyilkosságról és a tragikus halálhírről szóló tudósítások, amelyeket Hummel újravizsgál és -elemez, leginkább Csengery Antalnak, az öngyilkosság szemtanújának a történetekben való esetleges szerepét kutatva, ugyancsak tárgyát képezik az idézett Szilágyi-tanulmánynak, amelynek e szempontból levont tanulsága viszont inkább arra vonatkozik, hogy miként indul el egy történet és esemény az emlékeztető (szájhagyományá, oral historyvá, legendává) válás útján, s hogy melyek ennek a folyamatnak a karakterisztikái.

Percek alatt rá lehet keresni és le is tölthető az a(z) – öngyilkosságok természetét vizsgáló – szakirodalom, Kovách Lajos „magyar nemes szemész és szülész” 1842-ben megjelent *Értekezés az öngyilkosságról* című munkája, s azok a korabeli kritikák is, amelyeket Hummel József Czakó Zsigmond legismertebb alkotásainak, a *Kalmár és tengerész* (1844), a *Végrendelet* (1845) és *Leona* (1846) című drámáinak értelmezéséhez – Steier Jakab a Magyar Tudós Társaság segédkönyvtárosa javaslatára – felhasznál (Kovách 1842; Szilágyi 2005; Milbacher 2018: 127–129, 197–203). Az sem volna meglepő, ha egy erre vonatkozó kutatás során kiderülne: 1851-ben valóban egy Steier vagy hasonló nevű személy volt a Tudós Társaság könyvtárosa, Horczi Béla a városháza levéltárosa és Hajós Lőrincz Hummel József nyugalmazott alkapitány inasa. A kortárs történelmi vagy művelődéstörténeti regény gyakran él a hitelesítésnek ezzel az eljárásával, ám jellemzően az ellenkezőjével, a tényszerűségtől való eltérés, vagy az időtévesztés (anakronizmus) szándékosságával is.¹³

¹³ Például: Márton László *Minerva búvóhelye* (2006) című regényének szinte valamennyi szereplője valóságos személy, ugyanakkor Baumberg Gabriella (1766–1839), Batsányi János (1763–1845) felesége is megjelenik az 1844-ben játszódó történetben, mi

Czakó Zsigmond egyes életrajzírói és monográfusai, például az utószóban is hivatkozott Versényi György (Versényi 1882), a regény szereplői közül pedig a Falk Miksa-alteregő Jakabfy beszél (viszont az alkapitány véletlenül kimarad a városi oral history hallgatósága köréből, ezért ő nem, csak a narrátor és a regényolvasó van birtokában ennek a tudásnak) – az előbbi állítólagos dokumentumokra, az utóbbi pedig a szóbeszéd alakzataira (például: pletyka) hivatkozva – Czakó Zsigmond és König Róza szerelmi viszonyáról, illetve Csengery Antalnak mind e szerelmi három-/négyzögben (hiszen ekkor még König Róza férje, Egressy Béni is él, noha a házastársak már eltávolodtak egymástól) jelen levő harmadik személy szerepéről. A színésznő hagyatékában állítólag fennmaradt Czakó-levelek létezéséről azonban az irodalomtörténeti kutatások semmilyen bizonyítékot nem tudnak felmutatni, ezért a regényben mégis felbukkanó és olvasható, Hummel által vizsgált szövegek a regény történetiségét lendítik ki a bűnügyi titokregény rejtélyteremtő kontextusa felé, végső soron hatályon kívül helyezik a mű dokumentumregény jellegéről szóló előfeltevéseinket.

Hummel Józsefnek a Czakó-életművet értelmező olvasatai tehát nem a *Léleknvavalyák* műfajtypus-konceptiójára, mint inkább a korszak világértésére és művészet szemléletére vonatkozó tapasztalatokat közvetítenek felénk. Az alkapitány például hosszasan vizsgálja Barabás Miklós (1810–1898) Czakó Zsigmondról készített 1847-es litográfiáját, s abból a mára áltudománynak minősült frenológia (phrenológia), illetve fiziognómia (physiognomia) módszerei segítségével von le az ábrázolt jellemére vonatkozó következtetéseket, amiből viszont a 19. század középső évtizedeinek jellem- és lélekvizsgálati aspektusait látjuk kibontakozni, illetve a ma talán depresszióknak nevezhető „léleknvavalya”, azaz a melankóliára (melancholia) való hajlam korabeli megítélését.¹⁴

több, a narrátor olyan víziókat és utalásokat illeszt a szövegbe, amelyek képtelenségnek hatnak 19. századi környezetben. Például: „Nekem nagyon vörös ez a Marty” (Márton 2006: 130) – mondja Johann B., azaz Batsányi Vörösmarty Mihály (1800–1855) verseit olvasva. Ugyanilyen eljárásnak tekinthetjük azt a mozzanatot is, mind a *Minerva búvóhelyében*, mind a *Pokolkerékben*, hogy az elbeszélésben megjelennek konkrét műalkotásokra való leírások és utalások, amelyek körül minden összefüggés, alkotójuk személye, életpályája, a hozzá kapcsolódó körülmények is igazak, csak épp a műalkotás nem létezik.

¹⁴ A frenológia mint módszer korabeli hatásáról és elfogadottságáról érdekes adatot tartalmaz Kemény Zsigmond (1814–1875) 1847-ben megjelent, *Gyulai Pál* című regénye, amelyben a 19. századi magyar regényírás egyik legérdekesebb frenológiai alapú „képelemzési” jelene található, s amelynek kapcsán a kifejezés és ábrázolás természetéről folytatnak diskurzust a szereplők, mi több, a narrátor az akkoriban újdonságszámba menő dagerrotípa esztétikai kvalitásaira is utalást tesz (Bence 2012: 31–37). A Czakó-ügyhöz

Művelődéstörténeti szempontból érdekesek lehetnek számunkra azok az elvek is, amelyek alapján a racionalizmus talaján álló kapitány művészetekről, irodalmi alkotásokról és alkotói habitusokról mond véleményt:

Különben is némi ingerültséggel tölté el a különösen az utóbbi időben lábra kapó genie-cultus, melynek nyomán minden jöttment, ki egymás alá le tudott írni néhány sort, és ráadásra még ennek a kor lapjai publicitást is adtak, mindjárt isteni glóriával, de legalábbis babérkoszorúval öveztetett. Hummel mindebben csupán a lélek balga fényűzését, valamint olcsó és gyors érvényesülési lehetőséget látott az emberiség nagyobb része számára is előremutató komoly és izzadságos munkálkodás helyett. Hány meg hány ilyen sebesen feltűnő, majd ugyanily gyorsan elhalványuló üstökös felemelkedéséről olvashatni a lapokban, hallani színházi berkekben, de vajon mivel járultak hozzá ezek a geniusoknak kikiáltott sarlatánok és iparlovagok az emberiség közös tudásához, melynek szent pantheonjába az alkapitány éppen most belépe (Milbacher 2018: 87).

Az ilyen típusú értelmezési és szemléleti viták ugyanis általában egy korszak irányadó ízlésvonalainak, művészi beszédmódjainak és világértési modelljeinek átalakulásáról tudósítanak¹⁵, itt például – bár első látszatra úgy

kapcsolódó, a *Léleknyavalyák* által is emlegetett korabeli szóbeszéd szerint Kemény Zsigmond volt az egyike (a másik Jókai Mór) azoknak a személyeknek, akiknek a drámaíró már korábban, öngyilkosságát megelőzően elkérte a fegyverét.

¹⁵ Analógiás példaként Márton László már idézett, 2009-es regényét, a *Minerva bűvőhelyét* hozhatjuk fel, amelyben a klasszicista és romantikus ízlés feszül szembe mitológiai témák, például Pallasz Athéné és Arachné vetélkedését tematizáló képek, Vinzenz Georg Kininger (1767–1851), illetve Heinrich Friedrich Füger (1751–1818) – a valóságban nem létező – rézmetszetei kapcsán, vagy ugyanebben a regényben szinte komikus mozzanatokkal telítődik az a mód, ahogy a főhős, Johann B. [Batsányi János], a magyar felvilágosodás szellemi mozgalmának jeles képviselője és klasszicista költője linzi száműzetése idején az időközben lezajlott korszakváltást nem érzékelve, a romantikus Vörösmartyt olvassa. Péterfy Gergely *A kitömött barbár* (2014) című regényének fikciója szerint Kazinczy Ferenc (1759–1831), a Széphalmi Mester, a magyar irodalom atyja, értetlenkedve áll fölötte és dühében széttépi a romantikus Vörösmarty verseinek kéziratát. Nem kevésbé groteszk kép az, ami a *Léleknyavalyák* főhőse képviselte szemléleti alapról a kortárs irodalom legjelentősebb költőiről és műveikről, a Petőfi-, illetve a Berzsenyi- és a Vörösmarty-opusról megfesthető:

Lapozgatván a sajtótermékeket, rábukkant két poémára, miknek mindegyike így vagy úgy elbúcsúztatá a szerencsétlen halottat. Elsőként annak az – emlékei szerint – Alexander Petrovics néven lajstromba vett, tót felmenőkkel rendelkező felforgatónak, ki Petőfi Sándor álnéven szennyező be a magyar irodalom Ber'senyi s Vörösmarty nevével fémjelzett dicsőséges csarnokát, versére bukkant, ki annyi bonyodalmat s fejfájást okozott neki egykor a márcziusi események alatt. Annyit tudott csak a radical poeta sorsáról, hogy eltűnt a véres harcok alatt, bár sokan azt suttozták róla, hogy valójában, minden magyarkodó

érezkeljük, hogy a romantika rajongáskultusza és a realizmus racionális valóságfelfogása áll szemben egymással – Hummelt elsősorban a Czakó-drámákból kiolvasható új eszmény, a modern ember dekadens világszemlélete, mindent felülíró egyéniség- és szabadságkultusza rémiszti meg. Döbbenet vonja le például a *Kalmár és tengerész*, Czakó legismertebb drámája olvasásának végső tanulságát: „[...] Még tovább erősíté Cz. Zs. öngyilkással kapcsolatos vélekedésének végzetes és szélsőséges mivoltát, hiszen végső soron az önnön élet kioltásának jogát, az élet befejezésének szabadságát minden más jognál és kötelességnél előrébb valónak, sőt a világszabály részének állítá” (Milbacher 2018: 139–140).

A REGÉNY BŰNÜGYI TÖRTÉNETKÉNT VALÓ OLVASÁSA

A „közreadó” narrátor által az utószóban leírt keletkezéstörténeti körülmények (hogy egy állítólagos bűnregénypályázatra íródott) a mű bűnügyi regényként történő értelmezését feltételezik, fő- és alcíme ugyanakkor a Sue-féle titokregény-aspektusok, illetve a Kemény Zsigmond-regényekben (e kontextusban még a címében is hasonló argumentumokat mutató, 1853-as *Ködképek a kedély láthatárán* érdemel figyelmet) megjelenő (társadalom) lélektani mozzanatok narratív jelenlétére is ráirányítják a figyelmet. Felvetődhet – miként eddigi vizsgálataink mutatják – a művelődéstörténeti regényként való olvashatóságának gondolata is, amit ugyanakkor olyan megoldások, mint a képtelen, illetve kitalált mozzanatok jelenléte az elbeszélésben, valamelyest el is érvénytelenítenek.

Az aktuális recepció (Mesterházi 2018; Steinmacher 2018; Zsembery 2018) megegyező véleménye szerint a *Léleknyavalyák* középpontjában nem Czakó Zsigmond öngyilkossága, hanem az alkapitány személyisége és annak válságba kerülése („drámája”) áll:

A regény nem is igazán Czakó tetteire fókuszál, sokkal inkább a főszereplő, Hummel József nyugalmazott városi alkapitány egyszemélyes drámáját mutatja be. Hummel a mű elején véletlenül belebotlik Csengery Antal nevébe – a politikus, közíró pisztolyával lötte föbe magát Czakó a Pesti Hírlap szerkesztőségében –, és ezzel felidéződik benne egy néhány évvel korábban folytatott nyomozás. Az emlék és a sejtelen, hogy az eljárás során nem volt pontos annak idején, annyira felzaklatja az alkapitányt, hogy újra megnyitja a lezárt aktát és felveszi a nyomozás szálait. Ez a klasszikus krimikezdet (a békésen olvasgató nyugalmazott detektív

fennhéjazása daczára, minthogy a szláv elemet képviselő, orosz kém vala, s a harcok után hazatért övével az anyaország biztonságába a törvényes felelősségre vonás elől (Milbacher 2018: 101).

újságot olvasás közben váratlan hírt kap és ez az események egész láncolatát indítja el) valódi bűnügyi történetet ígér az olvasónak. A dolog pikantériája, hogy Hummel viszonylag hamar meggyőződik arról, hogy valóban öngyilkosság történt, és nem érdemes gyilkos után kutatni. Az olvasó azonban eközben már érezheti, hogy itt valami egészen másról van szó: Milbacher nagyon finoman, szépen építi fel főszereplőjének megingását, elbizonytalanodását saját eddig biztosnak hitt világában (Zsembery 2018).

Az idézett megállapítások lényege, hogy a *Léleknyavalyák* mint narratíva valójában nem, vagy csak annyiban mond ellent a klasszikus detektívregény közmegegyezései és a műfajmonográfiák (például: Benyovszky 2007) megállapította klasszikus meghatározásnak, hogy nem történik benne hagyományos értelemben vett bűntény. Az összefoglalás ugyanakkor – az itt prezentált kutatások alapján – két ponton kiegészítést igényel: az első a regénybeli nyomozás folyamatára, a másik a bűnügyi történet 19. századi létformájára vonatkozik, hiszen a regény koncepciója szerint a *Léleknyavalyák* egy műfajtypus és a sorba illeszkedő 19. századi mű utólagos rekonstrukciója, illetve létrehozása.

A *Léleknyavalyák* a mai értelemben vett bűnügyi regények sorában sem az egyetlen olyan, amelyben nem történik hagyományos értelemben vett bűncselekmény, illetve a nyomozás kezdetén még bűnténynek gondolt esetről kiderül, látszat, megtévesztő mozzanat, s mögötte egy sokkal nagyobb horderejű, kriminális természetű vagy morális értelemben elítélhető eseménysorozat húzódik. A bűnügyi történetek jelentős hányada a szerző eredeti szándéka szerint sem „tisztá” detektívregény, hanem többféle műfaji koncepció összefüggésében létrejött, többes műfaji kötődéseket felmutató alkotás. A Milbacher-regény esetében azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a történéseket nem a detektív, hanem a kívülálló, szemlélődő narrátor szemszögéből látjuk, s neki köszönhetően helyenként többet tudunk az eseményekről, mint maga Hummel. Az alkaptány ugyanis nem hallja Jakabfy beszámolóját a szerelmi háromszögről és az amerikai párbaj gyanújára vonatkozó pletykákról. Amikor viszont felmerülhetne benne Csengery Antal Czakó Zsigmond öngyilkosságában való direkt vagy közvetett, de – a párbaj bármilyen formájáról is legyen szó – a törvénnyel összeegyeztethetetlen szerepének, részvételének gondolata, már annyira belebonyolódik saját identitás- és önértelmezési problémáinak feloldhatatlan kényszerűségébe, hogy

az amerikai-féle párbaj, miről Jakabfy akkor pletykált, midőn Hummel nem volt jelen, valamiért nem jutott eszébe, pedig aktív szolgálatának idején találkozott maga is ezzel a kegyetlen, mert életüket a vak véletlentől függővé tevő és törvényileg tiltott halálennel –, bár így már érthető volt előtte, hogy miért éppen Cs. A. pisztolyával és az ő jelenlétében hajtá végre a végzetes tettet, és az is

helyére kerül, hogy Cs. A. abban a bizonyos beszámolóban miért igyekvék hátrítani önmagáról oly látványosan a felelősséget (Milbacher, 2018: 228).

A Hummel által folytatott nyomozás valóban nem oldja fel az elsődleges eset körül szövődött rejtélyt, mi több, csak a regény utolsó bekezdésében leplezi le a narrátor a mögötte húzódó még nagyobb talányt, s derül fény arra – ha addig nem sejtette volna meg az olvasó –, hogy a *fő ügy* nem is a Czakó-öngyilkosság, hanem Hummel eltűnésének esete. Csak itt derül ki, hogy az alkapitány utolsó napjainak, mozgásának és tetteinek részletes nyomon követése is egy, mi több, az elsődleges nyomozás része, s mindaz, amit a narrátor elének tár, valójában a kihallgatási jegyzőkönyvből származik; mindazoknak a vallomásait jelenti, akik ismerősei voltak vagy szemtanúi tetteinek. Mert ő látta utoljára az eltűntet, a hídon posztoló őt vallomását idézi a narrátor:

[...] Megint mások arról számoltak be, hogy Hummel a Széchenyi hídon bukkant föl újra, amint leszámolva a hídpénzt, annak közepe felé ballagott, ahol aztán szokás szerint kihajolva a korláton, hosszan szemlélté az éppen – északon már beköszöntő őszi esőzéseknek köszönhetően – meglehetősen zavarosan örvénylő vizet, mígnem egy hirtelen széllelés fejéről a kedvenc nyúlszőr kalapját felkapá, és a sebesen sodródó Dunába veté. Miután egy darab ideig, nyilván míg csak kivehető szemmel, figyelte kalapjának bucskázó sodortatását a hullámokon, ahelyett, hogy ugyancsak szokása szerint visszafordult volna, óvatos és némileg tétova léptekkel – mint ki félve vízbe gázol, vallotta a hídfőn szolgálatot teljesítő poszt indokolatlannak tűnő poétikussággal – átment a hídon a Tabán irányába tartván, hogy aztán alakja belevessen a túlpárt ugyan már sárgulni, sőt itt-ott rozsdállni kezdő, de még mindig buja vegetációjába (Milbacher 2018: 230–231).

A BŰNÜGYI TÖRTÉNET LÉTFORMÁJA A 19. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

A *Léleknyavalyák* detektívregényként való olvasásának lehetőségét az utószóban leírt kvázi keletkezési körülmények kínálják fel: létrejötte nek idejét a 19. század második felére, pontosan a fiktív bűnregénypályázat kiírásának esztendejére, vagy az azt következő évre, 1868-ra teszi, és a posztromantikus regény vonzatkörében láttatja, amelyek közül némely, például Beöthy László *Goldbach és com. fűszerkereskedése „A kék macskához”* (1858) című regénye ugyancsak magába sűríti a bűnregény karakterisztikáit. A Milbacher-regényt ugyanakkor címe és alcíme a lélektani regény műfajsorába is besorolja, amely vonás – azaz a köztes vagy többes műfaji jellemzők, illetve a másik műfajra történő ráíródás jelensége –

egyáltalán nem példa nélküli a 19. századi európai és magyar romantika irodalmában, mi több, műfajkonstituáló mozzanatként értelmeződik.

Ha viszont a fentiekben jelzett szempontból vizsgáljuk a magyar bűnregény/detektívregény létformáját a 19. századi magyar irodalomban, akkor értelmetlenné válnak a „hiányzó műfaj utólagos rekonstrukciójára” vonatkozó elképzelések, mert nem arról van szó, hogy nem létezne vagy az európai detektívtörténethez (a klasszikus irodalomtörténeti séma szerint: Edgar Allan Poe 1841-ben napvilágot látott *A Morgue utcai kettős gyilkosság* című novellája) képest később alakulna ki ez a narratíva a magyar irodalomban, hanem hogy más műfajok összefüggésében, illetve azokkal szimbiózisban léteznek. A Poe-féle detektívtörténet előképei is meghatározhatók, például E. T. Hoffmann (1776–1822) opusában a *Scuderi kisasszony* (1819) című „detektívsztori” ilyen műfajú.

Noha hiányzik belőle a főhősként előlépő nyomozó (mint Scuderi kisasszony vagy Dupin) alakja, rejtélyes bűntettek sora szervezi, majd e bűntettek véghezvitelének megfejtésére és elkövetőiknek felfedezésére irányuló keresés („nyomozás”) szervezi Katona József (1791–1830) legismertebb műve, a *Bánk bán* (1815) cselekményét is. Mai szóhasználattal élve: összeesküvés, megvesztegetések, átejtések, manipulációk, helyzettel való visszaélések sorozata vezet el a királynő meggyilkolásának bűntettéhez. Kezdetben az ország nádora lép fel a törvényt képviselő és az ügyek felderítésében hivatott személyként, hogy végül – miként az a mai bűnügyi történetek egyes változataiban is előfordul – maga is az elkövető, a bűnözők oldalára sodródjon és elbukjon.

A 19. századi detektívtörténet tehát nem elsősorban a regény, hanem a rövidtörténetek sorában létezik, miként Hoffmann és Poe művei is e narratív struktúra karakterisztikáit érvényesítik. Ennek alapján egyáltalán nem tévedünk, ha a hagyományos, sőt, idejétmúlt értelmezéseket (középkori babona, népies lélektani történet etc.) lebontva, Arany János (1817–1882) több balladáját, elsősorban a *Tetemre hívást* (1877) és a *Vörös Rébék*et (1877) a bűnügyi történetek alakulástörténeti sorában is értelmezhetőnek tekintjük, mivel az előbbiben egy gyilkosságnak vélt haláleset (Bárczi Benő halála) körülményeinek és a gyilkos kiléte felfedésének korabeli nyomozati eljárása („tetemre hívás”) játszódik le előttünk, ahol az atya jelenik meg a nyomozó szerepében, a „tetemre hívás” pedig a „tishti pörosztó” és a „kánoni pap” (mint tanúk, esküdtek) jelenlétében lebonyolított kihallgatási procedúra folyamatát képezi, hogy aztán váratlan fordulattal záruljon az „eljárás”: gótikus rémtörténet helyett egy tragédiába (öngyilkosságba) torkolló frivol kapcsolat eseményláncolata tárul föl előttünk. A *Vörös Rébék* című ballada mesélője pedig konkrétan reflektál is a nyomozati eljárásra („gyilkost a törvény

nyomozza”), miközben egy szövevényes bűnügyi történet motívumait és mozzanatait világítja meg hallgatósága számára.

A *Léleknvavalyák*hoz hasonló többes műfajtypus-kötődéseket érvényesítő regény emblematikus példája Eötvös József (1813–1871) *A falu jegyzője* című, 1845-ben napvilágot látott műve is: az elbeszélés középpontjában ugyancsak egy rablás, a belőle kifejlő bűncselekmények (köztük gyilkosságra való felbujtás, leszámolások, emberölés, okirat-hamisítás, zsarolás, megtévesztés etc.) sorozatának, valamint a vele összefonódó korrump vármegyerendszer és képviselőinek története áll.

KONKLÚZIÓK

Mai reflexiók a 19. századi detektívregényekre

András László *A vörös korona (Mindenkiből lehet áldozat)* című, 2021-ben megjelent regénye is „bűnregény”-ként határozza meg önmagát: konkrét utalások nélkül is kijelöli azokat az összefüggéseket (regények szövevényét), amelyek sorában értelmezhető (például: a *Szürke galamb* vagy épp a *Léleknvavalyák*). Ám az elbeszélő ennél továbbmegy, amikor Harmath Endre nyomozó szájába adva a meghatározást, Lengyel Péter *Macskakő* (1988) című detektívregényében megnevezi közvetlen előképét. A hivatkozott regény ugyanakkor jó példája annak is, hogy – a *Léleknvavalyák*hoz hasonlóan – hogyan rekonstruálhatók, írhatók meg utólag egy korábbi alakulástörténeti korszak (a Lengyel-regény esetében a 19. század utolsó szakasza, a millenniumi évek) hiányzó, kevésbé frekvenciált műfajai és beszédmódjai.

A kijelölt alakulástörténeti összefüggések: az adott művek, műfajok és jelenségek évszázadokat átívelő diskurzusának vizsgálata és értelmezése azt mutatja, hogy a bűnügyi történet (bűnregény, detektívtörténet és -sztori) több évszázados hagyományra tekint vissza a magyar irodalom alakulástörténetében, még ha ezek a műfajtypusok és irodalmi beszédmódok sokszor „rejtett” formában, más műnemek és műfajok (például a klasszicista dráma, a társadalmi vagy a lélektani regény, sőt, a ballada) összefüggésében nyernek is formát és létjogosultságot.¹⁶

¹⁶ Nem tartozik a kutatás célzott eredményei körébe, de hatásukra oktatáspolitikai mozzanatok is más fénybe kerülhetnek. Felülírják a vonatkozó szerbiai minisztérium által érvényesített középiskolai irodalomtantervekre vonatkozó olyan észrevételeket, amelyeket a

FORRÁSOK

Beöthy, L. (1858). *Goldbach és com. fűszerkereskedése „A kék macskához”*. Pest. (B. L. Ua. Regény. Ism. Bud. Hirlap 186. sz., 2. kiadás, Összes művei I. kötet. Nemzeti könyvtár XXIV. Budapest, 1883)

Czakó, Zs. (1844). *Kalmár és tengerész. Eredeti dráma négy felvonásban*. (Magyar drámaírók 19. század.). <file:///C:/Users/Bence%20Erika/Downloads/CZAK%C3%93%20SIGMOND%20KALM%C3%81R%20%C3%89S%20TENGER%C3%89SZ.html> (2022. március 4.)

Czakó, Zs. (1845). *Végrendelet. Dráma öt felvonásban*: Pest: Kolosi Gergely tul.

populáris regiszter tanítása kapcsán fogalmazzuk meg, azoknak az oktatásban való hiányára vagy gyér jelenlétére utalnak (Tóth 2021). Például:

Mivel a populáris irodalom fontosságát az iskolai oktatásban egyre több tanulmány hangsúlyozza, ennek ellenére azt látjuk, hogy nagyon kevés tantervben találkozhatunk ilyen művekkel vagy témákkal, ezért dolgozatomban mind a négy évfolyam összes ilyen tételét felsorolom.

Az elsős tantervben, *Az irodalom létformája* című egységben két tétel szerepel, ami érinti ezt a területet: Pop- és rockkultúra és »Beregi Tamás és Kereszty András esszéi a kibertérről és a tudományos-fantasztikus publicisztikáról«. A másodikosban egyetlen ilyen tétel van: »Edgar Allan Poe és a detektívtörténet«, ezenkívül van még egy projekttema-javaslat: »Horror és thriller a mai filmművészetben« [...] (Tóth 2021: 84).

Főleg a másodikos tantervre vonatkozó megjegyzéseket nem fogadhatjuk el relevánsnak, nemcsak azért nem, mert a populáris regiszter vonzatkörébe nemcsak a horror és a detektívtörténet jelensége tartozik – noha az adottnál alaposabb és elmélyültebb elemzés során az is kiderülhetett volna, hogy még ebben a leegyszerűsített értelemben sem csak „egyetlen tétel” szerepel a vizsgált tervekben (többek között Mary Shelley, E. T. Hoffmann opusa is ott van a tantervbe foglaltak között), hanem mert a tanterv eleve nem szerzők és művek sorát, korpuszát tartalmazza, hanem témák (modulok), jelenség-összefüggések elrendeztségét, amelyek a populáris regiszter tanításának számos lehetőségét vetik fel.

A *Léleknayavalyák* regénytípusának előzményeit, illetve a bűnügyi történet 19. századi létformáját feltáró kutatás rámutathat arra is, hogy miképp, hányféle alakban és formában él, működik a műfajváltozat az adott korszakban és a későbbiek folyamán; hányféle kitekintésre, összefüggés-teremtésre és komparatív vizsgálatra ad lehetőséget, hogyan áll diskurzusban a kortárs irodalommal. Vagyis a bűnügyi történet nem okvetlenül csak az, aminek az alcímében ott szerepel, hogy „detektívtörténet” vagy „bűnregény”. A korszerű és innovatív, a populáris regisztert a magas irodalommal együtt tárgyaló irodalomtanítás pedig nem csupán azt jelenti, hogy a népszerű irodalom ismert típusait emeljük be az oktatás menetében, hanem hogy felismerjük a szokványostól való eltérőt, és a klasszikus irodalomban látjuk meg például a bűnügyi történet előzményeit, létformáját; ha ki merjük mondani többek között, hogy a 19. századi magyar bűnügyi sztori legjelentősebb képviselője a balladairó Arany János.

- Czakó, Zs. (1846). *Leona. Tragédia négy felvonásban, előjátékkal.* <http://drama.elte.hu/leona.html> (2022. március 5.)
- Márton, L. (2001–2003). *Testvériség I–III. (Kényszerű szabadulás, A mennyország három csepp vére, A követjárás nehézségei).* Pécs: Jelenkor.
- Márton, L. (2006). *Minerva búvóhelye.* Pécs: Jelenkor.
- Milbacher, R. (2018). *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről.* Budapest: Magvető.
- Vasagyi, M. (2009). *Pokolkerék.* Újvidék: Forum.

IRODALOM

- Balázs, E. A. (2004). Utazás és mágia Márton László Testvériség című regényében. *Jelenkor*, 47 (4): 456–471.
- Bence, E. (2012). Báthory Zsigmond arcképe (31–37). Barokk kor, barokk idő: új magyar „barokk” regény (63–69). *Történelem, (napló)regény* Vasagyi Mária: Pokolkerék. (71–77). In: B. E. *Arachné szőnyege. A magyar irodalom alakulástörténeti „szövevénye” a XVIII. század végétől napjainkig.* Újvidék: Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium.
- Bence, E. (2012a). A szöveg alapú történelmi tapasztalat. In *Évkönyv. Tanulmánygyűjtemény.* Szabadka: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 10–21.
- Bence, E. (2015). A referenciális olvasás lehetőségei. In B. E. *Virtuális irodalomtörténet.* Veszprém: Iskolakultúra, 155–166.
- Bence, E. (2021). Lehet-e nem létező nyelven regényt írni? Vasagyi Mária Pokolkerék című művéről. *Korunk*, 32 (4): 34–40.
- Benyovszky, K. (2007). *Bevezetés a krimi olvasásába.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Berczik, Á. (1875). Czakó Zsigmond. Székfoglaló. *A Kisfaludy-Társaság évlapjai.* 1874/75, 10. kötet. 70–155. https://books.google.rs/books?id=ODVnAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2022. március 4.)
- Borbély, Sz. (2006). „A tovább gondolkodó olvasó...” Márton László regénye és a Kártigám. In B. Sz. *Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből.* Debrecen: Csokonai Kiadó, 37–41.
- Dózsa, J. (1893). *Czakó Zsigmond élete és művei.* Kolozsvárt: Gombos és Sztupjárt, 120.

- Dörgő, T. (2004). *Czakó Zsigmond és világértelmező drámái*. Budapest: Napkút Kiadó.
- Gerold, L. (2002). „Keblem egy megszentestült csatatér...” (A romantikus drámai beszédmód egy változata: Czakó Zsigmond). *Hungarológiai Közlemények*, 34/8 (3): 101–108.
- Hojdák, G. (2016). Műfaji és retorikai határsértések Czakó Zsigmond Leona című drámájában. *Irodalomtörténet*, 27 (2): 164–185.
- Kiss, A. K. (2018). Czakó Zsigmond életéről és öngyilkosságáról. Irodalomtörténeti adalékok egy kortárs regényhez. *Litera.hu*. 2018. december 1. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/irodalomtorteneti-adalekok-egy-kortars-regenyhez.html> (2022. március 3.)
- Kovács, L. (1842). *De autochira. Értekezés az öngyilkosságról*. Pestini: Typist Landerer et Hachenast.
- Márton, L. (1998). Kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben (Két példa). *Jelenkor*, 41 (2): 146–168.
- Márton, L. (1999). *Az áhítatos ember gép*. Pécs: Jelenkor.
- Mesterházi, M. (2018). Embervizsgálat irodalommal. *Revizor. Kritikai portál*. 2018. 12. 9. <https://revizoronline.com/hu/cikk/7592/milbacher-robert-lelekny-avalyak-avagy-az-ongyilkolas-s-egyeb-elveszejto-szerek-termeszeterol> (2022. március 4.)
- Milbacher, R. (2021). Miért lötte föbe magát Czakó Zsigmond. In *Legendahántás. 50+1 tévhit a magyar irodalomban*. Budapest: Magvető, 147–153.
- Solt, A. (1940). Czakó Zsigmond, a tépett lélek. *Irodalomtörténet*, 29 (1): 49–64, http://real-j.mtak.hu/2808/1/IrodalomTortenet_1940.pdf (2022. március 4.)
- Steinmacher, K. N. (2018). A léleknyavalyákról. *Dunszt*, 2018. 12. 27. <https://dunszt.sk/2018/12/27/a-leleknyavalyakrol/> (2022. március 4.)
- Szegő, J. (2009). A krimik feltámadása. *Litera. hu*. 2009. április 26. <https://litera.hu/magazin/tudositas/a-krimik-feltamadasa.html> (2022. március 4.)
- Szilágyi, M. (2005). „sötét halálával az öngyilkolásnak...” Czakó Zsigmond halála. *Irodalomtörténet*, 35/86 (1): 20–41. = Sz. M. (2007.) *Határpontok*. Budapest: Ráció, 103–108.
- Toldi, É. (2008). Történeti és poétikai reflexiók metszéspontján. *Hungarológiai Közlemények*, 39/9 (1): 95–107.
- Tóth, Á. (2021). Mennyire vannak összhangban a tantervek a hatékony és korszerű irodalomtanítással? *Hungarológiai Közlemények*, 52/23 (3): 78–89.

Tóth, Á. (2021a). „Az irodalomtudomány nyelve is frissíthető”. *Híd*, 87 (1–2): 130–148.

Versényi, Gy. (1882). Adalékok Czakó Zsigmond életéhez. *Figyelő*, 13, 321–323.

Zsembery, B. (2018). „Egy kiseded bűnregény” büntény nélkül. *Jelenkor Online*.

<http://www.jelenkor.net/visszhang/1081/egy-kiseded-bunregeny-bunteny-nelkul>
(2022. március 4.)

THE 21TH CENTURY INTERPRETATION OF „A 19TH CENTURY” HUNGARIAN CRIME NOVEL

Reconstruction of the genre in Róbert Milbacher’s *Léleknyavalyák* [Soul Sores]

Summary

Róbert Milbacher's novel *Léleknyavalyák* [Soul Sores] – *Or on The Nature of Suicide and Other Means of Wasting*, published in 2018, defines itself as a criminal novel written in the late 1860s, in the wording of the age. Accepting this self-reflection, the research presented in this study is a contemporary Hungarian literary endeavor for the subsequent reconstruction of the genres and modes of speech of previous centuries, thus comparing Milbacher’s novel in the context of the novels created with them (László Márton’s trilogy *Testvériség* [Fraternity], Mária Vasagyi’s historical novel *Pokolkerék* [Hell’s Wheel]) . Meanwhile, he sets up several models of his interpretation: he also examines the possibilities of interpreting it referentially, as a psychological novel, and as a crime story.

The comparative studies provide answers not only to the questions concerning the genre construction of the interpreted novel, but also to the understanding of the 19th century Hungarian detective story and its influence with other genres, as well as reflect on the presence of this genre in contemporary literary education.

Keywords: crime novel, crime story, genre reconstruction, antecedence, forms of presentation, popular register.

Bence Erika

TUMAČENJE U 21. VEKU MAĐARSKOG KRIMINALISTIČKOG ROMANA „IZ 19. VEKA”

Rekonstrukcija žanra u romanu *Léleknyavalyák* [Duševne boljke] Roberta Milbahera

Rezime

Roman Roberta Milbahera *Léleknyavalyák* [Duševne boljke] – Ili o prirodni samoubistva i drugih sredstava usmrćivanja, objavljen 2018. godine, sebe definiše kao kriminalistički

roman napisan krajem 1860-ih, u formi tog doba. Prihvatajući ovu samorefleksiju, istraživanje prikazano u ovoj studiji predstavlja savremeni mađarski književni poduhvat za naknadnu rekonstrukciju žanrova i načina govora prethodnih vekova, upoređujući tako Milbaherov roman u kontekstu romana nastalih pod tim uticajima (Trilogija *Testvériség* [Bratstvo] Lasla Martona, istorijski roman Marije Vasadi *Pokolkerék* [Pakleni točak]). Uz sve ovo, postavlja nekoliko modela svoje interpretacije: ispituje i mogućnosti da se tumači referencijalno, kao psihološki i kao kriminalistički roman.

Komparativna istraživanja daju odgovore ne samo na pitanja žanrovske konstrukcije interpretiranog romana, već i na razumevanje mađarske detektivske priče 19. veka i njenog uticaja na druge žanrove, kao i promišljanje prisustva ovog žanra u savremenoj nastavi književnosti.

Ključne reči: kriminalistički roman, krimi priča, žanrovska rekonstrukcija, prethodnice, pojavni oblici, popularni registar.

ПРИКАЗИ

Ђина Весић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК: 821.163.41-14.09:398 Јокић Ј. (049.32)
DOI: 10.19090/gff.2022.1.335-339
Originalni naučni rad

МАГИЈСКО ИЗВОРИШТЕ ПОЕТСКОГ: ОГЛЕДИ О УСМЕНОЈ ЛИРИЦИ ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ ЈАСМИНЕ ЈОКИЋ

У својој књизи *Годишњи обичаји у Срба* Миле Недељковић наводи значај и аутентичност српских народних обичаја: „Попут сваке живе творевине, подложне променама, разрастању и пропадљивости, обичаји осликавају укупност народног живљења, у времену и простору, у пуном развојном луку (Недељковић, 1990: 7).” На основу њих, истиче даље, може се сагледати пресек историјске судбине народне свести и културе (Недељковић, 1990: 7). Управо је ова чињеница кључна у разумевању значаја проучавања традиционалне културе Срба.

Поред тога, проучавањем и познавањем традиционалне културе Срба увиђа се једна изузетно важна и кључна ствар, а то је еволутивни пут настанка и развоја културе једног националног идентитета који показује изузетно важан природни развој српске културне баштине која није настала вештачким, хибридниим путем, већ је имала своје етапе које су свакако подразумевале постепено примање хришћанства, а самим тим и преплитање основних начела наше вере и народних обичаја који су у неким местима наше земље, међу старијим становништвом, и дан-данас дубоко укорени, и који показују управо наведену развојну етапу. На основу тога увиђамо значај проучавања усмене лирике која је на веома свеобухватан, пажљив и конструктиван начин дата у научној монографији *Магијско извориште поетског: огледи о усменој лирици*, објављеној на Филозофском факултету у Новом Саду, крајем 2019. године, професорице Јасмине Јокић.

У девет засебних, али интегралних поглавља, која заједно чине целину, професорица Јокић сагледава денотативна и конотативна значења вишеслојних обреда, обичаја и веровања у усменој лирици.

* vesic_djina@hotmail.com

Тако у поглављима „Од цвета до плода: женски иницијацијски пут у српској обредној лирици” и „Жена као носилац магијске моћи у календарским ритуалима и поезији” увиђамо значај мотива и фигуре жене у обредним песмама, али и у патријархалном друштву. Иако се сматра да је жена била у изузетно подређеном положају у традиционалним друштвима, какво је било и наше, управо кроз обрађену обредну лирику наведеног поглавља увиђамо уверење о зависности, врло често, целокупне вегетације од жене као носиоца магијских моћи:

„(...) у традиционалној култури Јужних Словена и Срба култ биљака припадао је жени и сматрало се да *од њене магичне интервенције често зависи цела вегетација*, а та се моћ, по принципу аналогije, ширила на све битне сфере: људску заједницу, стоку, усеве и друго (Јокић, 2019: 7).”

Дакле, аналогним путем, жена која је метонимија рађања, постаје и веза између неретко непредвидиве и моћне природе и заједнице којој и сама припада. На тај начин, путем имитативне магије, заједница покушава да умилостиви природу за роднију и плоднију годину, кишу, оздрављење, рођење у породици, или било шта слично, водећи изузетно рачуна о полу, узрасту, брачном статусу, односно, чистоти главне учеснице (Јокић, 2019: 31).

Са друге стране у поглављу „Ритуални плач у свадбеној поезији Срба са Косова и Метохије” обрађени су мотиви туговања у свадбеним песмама, врло необичан и аутентичан обред, који подразумева ритуале гласног плакања и извођења балада при удаји, због растанка са члановима породице.

Док су у поглављима „Црне очи два бистра кладенца” и „Кад се Христос на земљу родио: рођење и крштење Исуса Христа у фолклорној традицији” обрађени мотиви невине жртве и фрагменти такозване народне Библије.

По народном веровању црква настаје на месту где је пало тело невине жртве, а лековита вода помаже само онима који се нису огрешили о своје ближње и који теже спасењу душе (Јокић, 2019: 69). На основу тога увиђамо да, иако су постојале одређене *контрадикторности* са главним начелима Цркве оличене понекад у сујеверју и празноверју, кључна начела на којима се заснива и Српска православна црква, а која подразумевају љубав према ближњем, опроштај грехова, и спасење душе, дубоко су инкорпорирана и у заједницу традиционалног друштва. На тај начин, како је врло добро објашњено у књизи: „(...) главни постулати теолошких тумачења и поједине епизоде из еванђеоских повести преносе се и чувају вековима у усменом стваралаштву српског народа (Јокић, 2019: 92).”

Поред тога, српски народни обичај, који је остао сачуван до данашњих дана, јесте такозвано обарање јабуке при доласку младожење и сватова по младу чији корен сеже још у ритуале играња јабуком који су у поглављу „Митска изворишта о игрању/титрању јабуком у усменој лирици” обрађени кроз песме са најчешћим мотивима игре момка и девојке.

Јабука је одувек била симбол плодности и рађања, па је и сам обичај обарања јабуке повезан са тим. Међутим, мотив играња јабуком присутан је у свадбеним, али и краљичким и лазаричким песмама где се играњем јабуком покушава изазвати муња: „Могуће је чак и да јабука (нарочито ако је наглашено да је златна) представља саму муњу, али да је такво значење током времена заборављено (Јокић, 2019: 107).”

У поглављу „Обредна позадина једне дечије песме (*Умре, умре Рајоле*) описује се *дечија игра*, како се наглашава да је жанровски одређује и Вук Караџић, који уз текст песме наводи и потпун контекст (опис) њеног извођења, као и то да ову игру изводе искључиво девојчице, док професорица Јокић истиче да се у преосталим записима наводи да су учесници деца оба пола (Јокић, 2019: 114).

Занимљивост овог обреда јесте у чињеници да се исти изводи, између осталог, због изазивања кише, односно, „(...) због општераспрострањених народних представа о природи кише, узроцима суше, и, пре свега, о вези мртвих са стихијом земне и небеске влаге (Јокић, 2019: 116).”

Следеће поглавље носи назив „Мотив ванбрачног детета у басмама против града: текст и контекст” и од изузетног је значаја за објективно сагледавање традиционалног поретка. Као што је добро познато рађање детета изван брачне заједнице у традиционалном друштву сматрано је, не само за грех индивидуе, већ и за непогоде, у овом случају, временске, за цело село. Међутим, са друге стране, управо због чињенице да је рођено изван брачне заједнице постојало је уверење да дете има одређене магијске моћи које могу помоћи управо тој заједници како би умиловила митско биће које сматра заштитницом од градоносних облака, тзв. *Сирову*, односно, *Белу суботу* (Јокић, 2019: 141).

Поред тога, иако је заједница оштро осуђивала пре свега девојку или жену која је родила дете изван брачне заједнице, дешавало се да су сељани део утрине давали *копилану* како би, када одрасте, могао да оснује своју породицу. На основу тога увиђамо да, иако заснована на јасним, и врло строгим правилима, традиционална заједница је тежила, првенствено,

праведности и саборништву, као, у исто време, и средству и циљу, у борби за опстанак.

Напоследку, последње поглавље „Ослепљивање змије у јеремијским песмама: од магијско-ритуалне праксе до поетског текста” указује на обреде који су извођени како би се заједница заштитила од змија, а будући да је старозаветни пророк Свети Јеремија управо заштитник од змија, јер је, по предању, како наводи Недељковић, Свети Јеремија кротио змије и крокодиле (Недељковић, 1990: 111), низ радњи повезан је са заштитом од њих, а сви обреди се своде на два основна типа, на магијско гоњење змија претњама и застрашивањем, и на профилактичке поступке одобривољавања змија (Јокић, 2019: 153).

Управо због свега наведеног значај научне монографије *Магијско извориште поетског: огледи о усменој лирици* вишеструк је и, као такав, доприноси сагледавању комплексности традиционалне културе Срба чијим се проучавањем, свакако, доприноси очувању кључних елемената и српског националног идентитета уопште.

Напоследку, како у рецензији ове монографије наводи професорица Љиљана Пешикан-Љуштановић:

„Монографија Јасмине Јокић бави се релевантном исцрпно захваћеном поетском грађом, сагледаном у широком контексту етнографских бележења и предања, и ту успева да оствари значајне аналитичке помаке, како са становишта анализе и разумевања поетског текста тако и са становишта његовог магијског, обредног, митског и културног контекста.

Захваљујући томе ова књига унапређује аналитичко сагледавање усмене лирике као рода, и, нарочито, обредних и обичајних песама и њиховог рефлектовања на остале лирике.

Уз то, књига значајно доприноси и комплекснијем и целовитијем сагледавању традиционалне културе Срба (али и Јужних Словена и Словена уопште).”¹

¹ Љуштановић-Пешикан, Љиљана. „Магија поезије и поезија магије”, рецензија монографије *Магијско извориште поетског: огледи о усменој лирици*, приватна архива.

ЛИТЕРАТУРА

- Јокић, Ј. *Магијско извориште поетског: огледи о усменој лирици*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Љуштановић-Пешикан, Љ. (2019). „Магија поезије и поезија магије”, непубликована рецензија монографије *Магијско извориште поетског: огледи о усменој лирици* Јасмине Јокић, приватна архива.
- Недељковић, М. (1990). *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: ИП „Вук Караџић”.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У *Годишњаку Филозофског факултета* се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор. Аутори могу једном да објаве прерађени део из своје докторске дисертације, с тим што поклапање с изворним текстом не сме бити више од 30%.

Предаја рукописа

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на web страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
 - „насловну страну”;
 - рукопис који садржи све илустрације (слике и графиконе); поред тога још и
 - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
 - наслов рада на српском и енглеском
 - апстракт на српском и енглеском
 - све ауторе и коауторе
 - језик рада

- установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту) на српском и енглеском
- референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

Рецензирање

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове,

б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именовањем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Аутор се аутоматски обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање или не чим се процес рецензирања заврши. Процес рецензирања подразумева проналажење два рецензента, њихово оцењивање рада, ауторске исправке (ревизије) уколико су захтеване од стране рецензента и уколико је потребно, још једно читање рада од стране рецензента, а завршава се предајом коначне верзије рада која је спремна за процес лектуре и даље припреме за објављивање. Уколико један рецензент да позитивну, а други негативну оцену проналази се трећи рецензент који даје коначну оцену рада. Уколико се категорије рада коју рецензенти одреде не слажу, проналази се трећи рецензент који чија оцена одлучује којој категорији рад припада. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, уколико је то од њега затражено.

Језик и писмо

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски), и то латиничним писмом, изузев радова на руском који се штампају ћирилицом, али и код њих референце морају да стоје латиничном (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

Форматирање текста

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 12 (сем код блок цитата, односно цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 11). Проред основног текста је 1,15. Сваки први ред новог пасуса је увучен (Paragraph/Indentation/Special: First line 12.7 m), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездицом – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

Насловна страница

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездицом (*, **). Звездица (*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звездице (**) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

Структура чланка

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

Изворни, тј. *оригинални научни рад* мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

Прегледни научни рад треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној

литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

Стручни чланак треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

Наслов рада

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

Апстракт и кључне речи, резиме

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом 1.15. Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом *Кључне речи*: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1.15. Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком *Keywords*: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

Обим текста

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

Основни текст рада

Основни текст се пише величином фонта 12. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикона.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

Цитирање референци унутар текста

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фонт је величине 11, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је 6пт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai–Đere–Pal, & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

Литература

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 12, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,5 цм, као у следећим примерима:

Књиге (штампани извори)

Књига са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коаутора).

Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсенд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Dorđević, S.–Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P.–Đere, Z.–Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „ed.” ако је књига писана на страном језику.

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27–38.

Чланак из научног часописа

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „p.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F.–Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

Необјављени радови

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Припрема за штампу и редизајн корица

Игор Лекић

Штампа

Футура, Нови сад

Тираж

150

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of
Philosophy /главни и одговорни уредници: Сања Париповић Крчмар, Дамир
Смиљанић – 1956, књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет,
1956-1975; 1990- . – 23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.
– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714
